

INTRODUCERE ÎN ISTORIA

BIZANȚULUI

JONATHAN HARRIS

Jonathan Harris revizitează istoria Bizanţului dintr-o perspectivă nouă şi poate nu întâmplător extrem de actuală. Imperiul din răsăritul Europei a fost excepţional de longeviv. Care să fie explicaţia? — se întreabă istoricul englez. Peste Constantinopol au venit valuri de populaţii, de multe ori puternice şi agresive, cu armate capabile să distrugă orice împotrivire. Şi se pare că soluţia salvatoare a fost de cele mai multe ori abila transformare a duşmanilor în aliaţi şi apoi integrarea lor în imperiu.

Jonathan Harris este profesor de istorie a Bizanţului la University of London.

Jonathan Harris

Introducere în istoria Bizanţului

În amintirea lui Ruth Macrides (1949–2019)

Prefaţă

Cartea de faţă este o introducere în ceea ce am putea numi Bizanţul „mediu” şi „târziu”. Intenţia ei este să deschidă o cale celor neiniţiaţi, dar şi să constituie un punct de pornire pentru cei care doresc să îşi completeze cunoştinţele. Cele trei secole de Antichitate târzie (circa 300 – circa 600 d. Hr.) au fost deliberat

omise. În spatele acestei decizii există un număr de motive, cel mai important fiind experienţa mea insuficientă în această perioadă timpurie. Lumea Antichităţii târzii a fost, din toate punctele de vedere, foarte diferită de cea care a urmat după anul 650, în aşa fel încât răsturnările petrecute în secolul al VII-lea reprezintă o ruptură la fel de palpabilă, să spunem, ca acelea din 1776 ori 1914. Apoi am luat şi o serie de alte decizii arbitrare în ceea ce priveşte modul în care prezint istoria bizantină. Numele lungi şi nefamiliare ale protagoniştilor pot să reprezinte uneori o barieră, făcând dificilă perceperea lor când sunt redate în diferite variante de la o lucrare la alta. Prin urmare, dacă în cazul numelor de familie am încercat să le transliterez cât mai aproape cu putinţă de originalul grecesc, în ce priveşte prenumele, am ales să folosesc un echivalent cât mai apropiat şi mai uşor de recunoscut: Isaac, şi nu Isaakios, Ioan, şi nu Ioannes. Am făcut asta pentru ca istoria bizantinilor să fie mai accesibilă pentru un public internaţional, mai familiarizat cu aceste versiuni. Pentru a evita confuzia, am rămas fidel acestei ortografieri şi în pasajele citate.

În timpul pregătirii şi scrierii volumului am primit foarte mult ajutor din toate direcţiile. Royal Holloway, instituţia în care funcţionez, mi-a permis să-mi iau două semestre sabatice în care să închei volumul.

Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies din Washington, DC, mi-a pus la dispoziţie cu generozitate fotografii ale obiectelor din colecţia lor. Oxford University Press mi-a acordat cu amabilitate permisiunea de a reproduce textul din caseta 15.1. Îi sunt îndatorat lui Brian McLaughlin pentru ajutorul dat cu greaca bizantină şi pentru permisiunea de a folosi traducerea lui din Cantacuzino, Mariei Mavroudi şi lui Shaun Tougher, care mi-au oferit sugestii nepreţuite în ce priveşte propunerea şi proiectul de text, şi lui Catherine Aitken, Laura Pilsworth şi Morwenna Scott de la Taylor & Francis, care m-au ajutat să-mi consolidez ideile şi să le dau o formă tangibilă şi, sper, publicabilă. Editoarea Katharine Bartlett şi managerul de producţie Colin Morgan au reuşit să-mi ordoneze textul într-o fermecătoare manieră. Însă, dacă ar fi să trag o linie, cea mai mare influenţă asupra volumului meu vine din partea generaţiilor de studenţi care mi-au urmat cursurile de licenţă şi masterale şi m-au ajutat să-mi evaluez propriile lacune în înţelegerea unei lumi care te poate nedumeri în atâtea rânduri. Cred că Albert Einstein este cel care spunea că, dacă nu reuşeşti să explici ceva în cuvinte simple, înseamnă că nici tu nu înţelegi.

Royal Holloway, University of London

noiembrie 2019

Introducere

0.1 Ce-i într-un nume?

„Bizanţ” şi „Imperiul Bizantin” sunt termeni folosiţi de istorici pentru a descrie jumătatea răsăriteană a Imperiului Roman, care a supravieţuit după ce provinciile apusene au fost pierdute în urma invaziilor din secolul al V-lea d. Hr. Termenii au fost puşi în circulaţie în secolul al XVI-lea de învăţatul german protestant Hieronymus Wolf pentru a deosebi acest stat de Imperiul Roman clasic, despre care exista percepţia că a încetat în 476 d. Hr., odată cu detronarea ultimului împărat al jumătăţii occidentale. De-a lungul vremii au fost testaţi şi alţi termeni. În franceză s-a preferat o vreme *l’empire romain d’orient,* iar unii istorici britanici au aderat şi ei cu încăpăţânare la *the Eastern Roman empire* ori *the Later Roman empire,* Imperiul Roman târziu. Până la urmă, s-au impus „Bizanţ” şi „Imperiul Bizantin”, deşi niciunul dintre termeni nu este satisfăcător. De-a lungul întregii perioade la care se referă volumul de faţă, locuitorii acestui stat întins şi puternic nu au folosit cuvântul „Bizantin”, cu excepţia situaţiilor în care se refereau anume la locuitorii din Byzantion ori Constantinopol. Ei se considerau romani

– romei –, iar statul lor, Imperiul Roman. Aveau motive întemeiate în acest sens, ţinând seama că împăraţii din fruntea lor erau urmaşi direcţi ai primului împărat roman, Augustus (27 î. Hr. —14 d. Hr.). Mai mult decât atât, cuvântul „bizantin” este nu doar anacronic, ci de-a dreptul nefolositor, de vreme ce, cel puţin în limba engleză, a pătruns în sens negativ, având înţelesul de „excesiv de complicat” sau „nesincer şi viclean”. Aplicându-l acestui stat medieval, echivalează cu o denigrare şi este ca şi cum ai sugera că a fost, într-un fel sau altul, mai puţin respectabil decât predecesorul lui roman, produsul nevrednic al declinului şi căderii acestuia. Până şi utilizarea cuvântului „imperiu” nu ajută în acest context. El invită la comparaţii cu imperiile coloniale europene ale secolelor al XIX-lea şi XX, dar Bizanţul a cucerit sau a dobândit rareori teritorii: cea mai mare parte a istoriei sale nu a făcut decât să se lupte pentru a păstra ceea ce avea în posesie.

Aşadar sunt o mulţime de specialişti cu sentimentul că aceşti termeni recunoscuţi ar trebui abandonaţi, însă nimeni nu se poate hotărî cu ce să-i înlocuiască. Să numim Bizanţul „Imperiul Roman” nu ar fi decât o invitaţie la a fi confundat cu un soi de societate cu totul altfel. S-a propus şi termenul de „Romania”, folosit uneori în timpul Evului Mediu, dar şi în acest fel ajungem la complicaţii, deoarece acesta este numele

oficial al unei republici europene moderne. Prin urmare, Bizanţ este şi aşa va rămâne, cel puţin o vreme.

0.2 Studiul Bizanţului

Este cât se poate de limpede că istoricii au ajuns de-a lungul ultimilor cinci sute de ani la moduri cât se poate de diferite de înţelegere a Bizanţului, de obicei determinate de natura vremurilor în care trăiau. Pentru Hieronymus Wolf şi protestanţii germani care au iniţiat studiile bizantine în secolul al XVI-lea, impulsul a fost dat de căutarea unei alte societăţi şi Biserici care respinseseră autoritatea papei. În secolul al XVII-lea, centrul interesului s-a mutat în Franţa şi în cercul lui Abbé du Cange, care a publicat *Historia Byzantina* în 1680. Din nou, în spatele studiului unui imperiu dispărut se ascundea o agendă contemporană. Du Cange expunea limpede în prefaţa lui laudativă că idealul bizantin al împăratului creştin lăsat pe pământ să apere Credinţa şi Biserica se potrivea perfect cu ambiţiosul rege al Franţei, Ludovic al XIV-lea.

Însă în secolul al XVIII-lea climatul politic s-a schimbat într-un mod care, dacă pe de o parte avea să susţină idealurile drepturilor omului şi libertatea constituţională, a produs şi o imagine cât se poate de neplăcută a Imperiului Bizantin în gândirea occidentală

europeană şi americană. Mişcarea intelectuală cunoscută sub denumirea de Iluminism afirma raţiunea umană drept principală sursă a autorităţii şi legitimităţii, aducând argumente în favoarea libertăţii personale, a guvernării răspunzătoare în faţa celor guvernaţi şi a toleranţei faţă de diversitatea religioasă. Bizanţul autocratic, identificat cu credinţa religioasă ortodoxă şi cu loialitatea faţă de împărat, reprezenta aparent o antiteză a tuturor convingerilor intelectualilor iluminişti. Prin urmare, istoriografia zilei l-a prezentat ca pe o umbră degenerată a măreţiei romane dispărute. Un exemplu tipic este baronul Montesquieu, filosof politic francez care a pus accent pe separarea puterilor, ceea ce avea să influenţeze inclusiv modul de constituire a Statelor Unite. În lucrarea sa *Consideraţii asupra cauzelor măreţiei romanilor şi declinului lor* (1734), a identificat existenţa unei constituiri echilibrate ca fiind un ingredient din succesul romanilor.

Astfel, transformarea Imperiului Roman bine reglementat într-un Imperiu Bizantin autocratic şi lipsit de o bază constituţională a însemnat un pas înapoi. Cel mai aspru critic iluminist al Bizanţului a fost istoricul englez Edward Gibbon, pentru care istoria milenară a imperiului nu a fost decât un prelungit declin.

Doar în secolul al XIX-lea, odată cu apariţia unei

abordări mai detaşate şi mai ştiinţifice a istoriei, în Germania oamenii de ştiinţă au început să încerce o evaluare obiectivă a Bizanţului, şi nu pe baza standardelor epocii, iar cel dintâi care a avut acest gen de abordare a fost Karl Krombacher. Cu toate astea, vechile percepţii nu au dispărut, ceea ce i-a îndreptăţit pe unii istorici exagerat de entuziaşti din secolul XX, ca George Ostrogorsky (vezi caseta 3.3) şi Steven Runciman (vezi caseta 12.2), să încerce să reechilibreze balanţa, făcând uneori aprecieri exagerate legate de măreţia bizantină. Chiar şi astăzi, unele cărţi de istorie bizantină încep cu un protest împotriva caracterizărilor negative ale lui Gibbon şi ale contemporanilor lui. Mai mult decât atât, oricât s-ar strădui să ajungă la o înţelegere obiectivă a Bizanţului, istoricii de la sfârşitul secolului XX şi începutul secolului XXI reflectă în opera lor preocupări actuale în aceeaşi măsură ca predecesorii. Iar acum există un şi mai mare interes faţă de aspectele sociale, faţă de rolul şi traiul femeilor, faţă de chestiunile de gen şi de identitate.

Trebuie însă să nu uităm că, dacă asemenea dezbateri şi interpretări au venit şi au trecut, unele dintre cele mai mari progrese ale acestei discipline s-au făcut simţite în urma eforturilor celor care au pus la dispoziţie largă textele originale. De-a lungul existenţei sale de un mileniu, Bizanţul a creat un corp vast de

literatură, iar cele mai multe manuscrise au supravieţuit sub forma lor originală, păstrate sub cheie, în biblioteci şi arhive. Şi în prezent se desfăşoară constant o muncă migăloasă de culegere, editare, publicare şi traducere a acestei opere, activitate care va mai continua mulţi ani.

0.3 Bizanţul în 602 d. Hr.

Cartea începe chiar la sfârşitul perioadei cunoscute sub numele de Antichitate târzie, care se consideră că a debutat în jurul anului 300 d. Hr. Trei secole la rând, Imperiul Roman a suferit transformări radicale în multe privinţe, aşadar este de înţeles că istoricii de mai târziu au simţit că avea nevoie de un nou nume. Hărţile dezvăluie schimbarea cea mai evidentă: graniţele imperiului la anul 602 erau mult mai restrânse decât cele vechi, romane. Dacă la est frontiera era în linii mari aproximativ la fel ca în 100 d. Hr., cuprinzând Asia Mică, Siria, Palestina şi Egipt, între 400 şi 480 provinciile apusene, din Italia până în Britania, fuseseră pierdute în faţa invaziilor popoarelor migratoare din Nord. Sub împăratul Iustinian I (527–565) existase o încercare serioasă de recucerire a teritoriilor pierdute din Occident. Drept rezultat, în 602 imperiul deţinea iarăşi o parte din Africa de Nord, Sicilia, unele regiuni

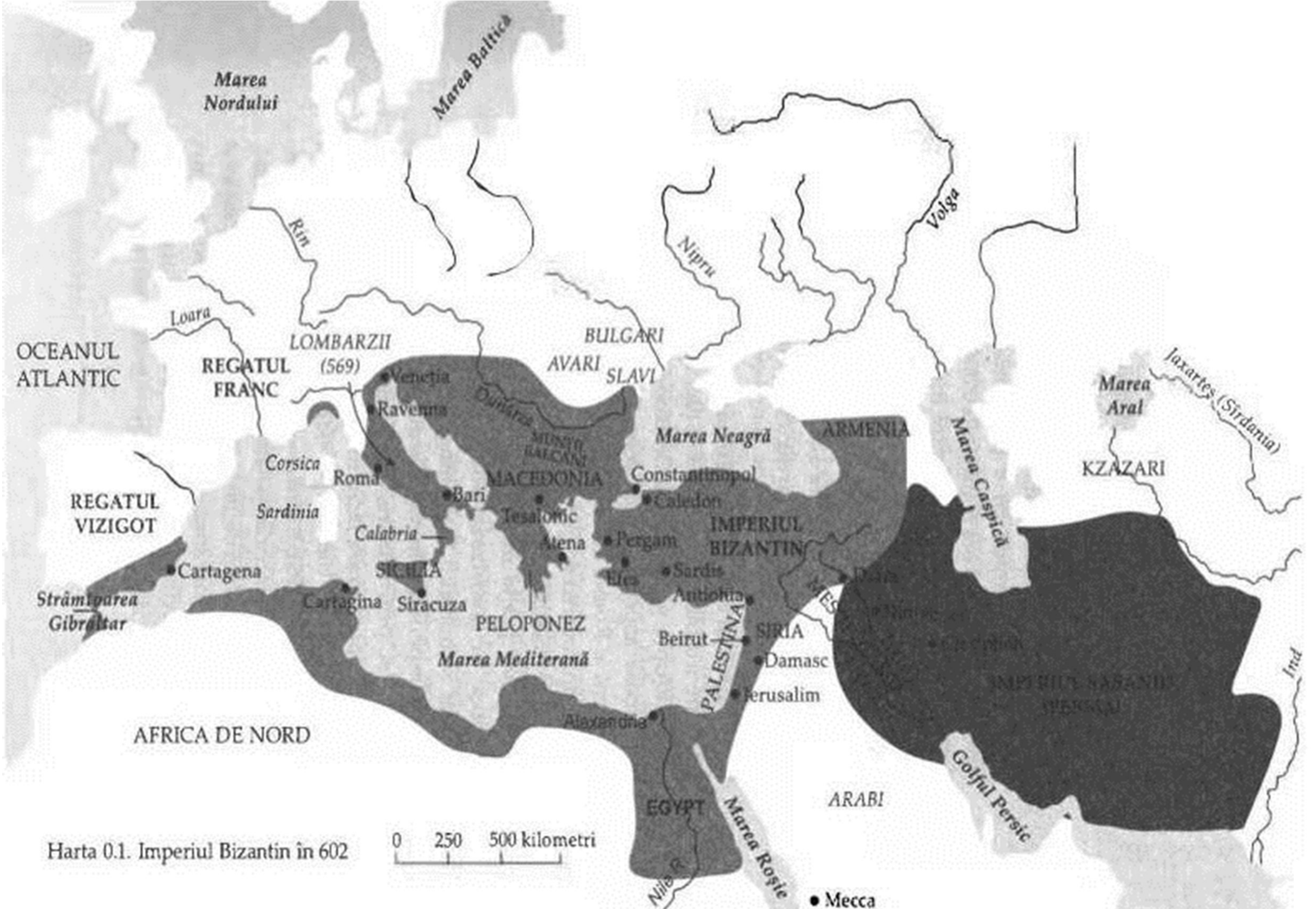
din Italia şi un cap de pod în sudul Spaniei, în jurul oraşului Cartagena (vezi harta 0.1). Alte regiuni nu au mai fost niciodată recuperate. O bună parte din Italia fusese ocupată de lombarzi şi majoritatea Spaniei era în mâinile vizigoţilor. Galia (Franţa modernă) devenise regat al francilor şi vechea provincie Britania fusese împărţită între angli, saxoni şi iuţi.

În teritoriile rămase, în secolele Antichităţii târzii se petrecuseră şi alte schimbări. Poate cea mai frapantă dintre toate era că Roma, care îşi împrumutase numele întregului stat, nu mai era capitală şi împăraţii nu mai aveau reşedinţă acolo. Rămasă într-o poziţie incomodă, la marginea teritoriului imperial, ajunsese în bună parte în ruină după bătăliile crâncene din timpul tentativei lui Iustinian de recucerire a Italiei. În urma crizei din secolul al III-lea, când împăraţii au constatat că Roma era prea departe de frontierele ameninţate, au luat hotărârea să se stabilească în alte cetăţi. În 324, împăratul Constantin I (306–337) a ales oraşul Byzantion ca loc de reşedinţă, deoarece se afla într-o poziţie strategică perfectă, la jumătatea drumului dintre Dunăre şi frontierele mesopotamiene, în punctul de legătură dintre Europa şi Asia. După ce l-a dezvoltat şi l-a reconstruit, împăratul l-a redenumit în 330 Constantinopol, oraşul lui Constantin. În următoarele trei secole, oraşul a crescut în ritm susţinut, iar în 602

ajunsese probabil la o populaţie de circa 700.000 şi era indiscutabil capitala statului.

Reducerea dimensiunilor capitalei şi mutarea ei spre răsărit atrăgeau o a treia schimbare de mare importanţă, cea a limbii. În 602, locuitorii din Italia bizantină şi din Africa de Nord vorbeau probabil, ca întotdeauna, o formă oarecare de latină locală. Dar, odată ce o mare parte din zona apuseană fusese pierdută, iar sediul administraţiei se mutase spre est, de la Roma la Constantinopol, latina înceta în ritm rapid să mai fie limba oficială. Majoritatea bizantinilor vorbeau în mod normal greceşte, de fapt o versiune cunoscută sub denumirea de *koine,* limba comună, vorbită în popor. Este adevărat, în Egipt şi Siria circulau mai ales limbile coptă şi siriacă, dar greaca rămânea preponderentă în marile cetăţi şi oraşe. Astfel, greaca a ajuns curând unica limbă la curte, în administraţie şi în viaţa intelectuală.

Un călător prin provinciile răsăritene ale imperiului din 602 poate că nu şi-ar fi dat seama imediat de

Harta 0.1. Imperiul Bizantin în 602

schimbările frontaliere, lingvistice şi de mutarea capitalei. La urma urmei, greaca circulase dintotdeauna intens în Asia Mică, Siria, Palestina şi Egipt, iar pierderea teritoriilor apuseneşi noua capitală, Constantinopolul, probabil nu aveau oricum mare însemnătate pentru oamenii de rând. Exista o continuitate şi în ceea ce privea existenţa urbană, oraşele mari şi prospere funcţionând în bună măsură la fel ca întotdeauna. Alexandria din Egipt era a doua ca mărime după Constantinopol, cu o populaţie de circa 200.000. Antiohia din Siria avea în jur de 100.000 de locuitori. Atena şi Beirut erau importante centre intelectuale. Asia Mică, pe locul Turciei de astăzi, era presărată cu centre urbane înfloritoare, ca Efes, Sardis şi Pergam. Oraşele erau mai puţine şi mai mici în provinciile apusene, cel mai important fiind Ravenna, care era acum capitala administrativă a Italiei Bizantine, şi Cartagina, principalul oraş din Africa de Nord.

A existat şi o a patra schimbare, petrecută între 300 şi 602, care nu putea fi ascunsă şi nici ignorată, cu un efect enorm asupra vieţii fiecărui locuitor, ajungând să dicteze numeroase aspecte ale existenţei de zi cu zi. Vechii zei olimpieni ai Romei antice fuseseră abandonaţi şi înlocuiţi de creştinism. Acest proces începuse în 312 d. Hr., când împăratul Constantin,

convins că ieşise triumfător dintr-un război civil graţie intervenţiei Dumnezeului creştinilor, începuse să favorizeze Biserica şi în cele din urmă a acceptat şi botezul. De-a lungul secolului următor, toţi urmaşii imperiali ai lui Constantin, cu o excepţie, erau şi ei creştini – şi, prin urmare, coreligionarii lor au prosperat. Pentru început, nu s-a făcut nicio încercare de a împiedica adoraţia păgână, dar în perioada domniei împăratului Teodosiu I (379–395), Biserica creştină avea o poziţie suficient de solidă pentru a lua atitudine împotriva opoziţiei. Au fost adoptate legi de interzicere a sacrificiului păgân şi templele au fost dărâmate de mulţimi de creştini, cu acordul tacit al autorităţilor. Până în 602, imperiul era aproape în întregime creştin, cu excepţia localnicilor evrei şi a câtorva păgâni înrăiţi, care erau nevoiţi să ducă o viaţă extrem de retrasă, pentru a nu atrage atenţia.

Apariţia creştinismului adusese o schimbare a modului în care oamenii percepeau lumea din jur. Ierusalimul fusese un oraş obscur şi lipsit de importanţă sub împăraţii romani păgâni. Acum însă, a devenit un loc de imensă semnificaţie religioasă, cu pelerini dornici să vadă Sfântul Mormânt, locul unde a fost adus trupul lui Iisus Hristos după Răstignire şi unde a rămas vreme de trei zile, înainte de Înviere. Schimbarea de religie a redat Romei poziţia ei de vază,

însă într-un fel cu totul diferit de cel când juca un rol politic. Şi ea a devenit loc de pelerinaj, de vreme ce doi dintre apostolii de frunte ai lui Hristos, Sfinţii Petru şi Pavel, erau înmormântaţi acolo. Episcopul ei, cunoscut sub denumirea de papă, era cel mai important prelat al lumii creştine. Autoritatea şi prestigiul său erau văzute ca superioare faţă de alţi episcopi, deoarece era succesorul direct al Sfântului Petru, căruia se spune că Hristos i-ar fi încredinţat cheile împărăţiei cereşti.

Creştinismul a schimbat şi felul în care bizantinii îşi percepeau conducătorul. Imaginea împăratului fusese întotdeauna cât se poate de vizibilă, prin statui, busturi, portrete pictate sau mozaicuri ale ocupantului tronului din acel moment, expuse public în pieţele principale ale cetăţilor şi oraşelor. Unii împăraţi romani au ajuns să fie veneraţi ca zeităţi după moarte, în temple special dedicate lor. Acum, împăratul fiind creştin, această posibilitate era exclusă, fiind o blasfemie pe faţă să sugerezi că, viu sau mort, ar fi divin. S-a dezvoltat în schimb teoria că împăratul – basileu, cum îi spuneau bizantinii în greacă – se afla pe treapta imediat inferioară divinităţii: un fel de delegat şi o reflectare pe pământ a lui Dumnezeu. Nu era o simplă coincidenţă, considerau bizantinii, că naşterea lui Hristos se petrecuse în timpul domniei celui dintâi împărat roman, Augustus. Era limpede că planul lui Dumnezeu

pentru mântuirea lumii cuprindea o prevedere pentru împărăţia creştinilor pe pământ şi ocrotirea credinţei şi Bisericii lor, până la cea de-a doua venire a lui Hristos. Iisus le spusese cu adevărat discipolilor „Daţi-i dar cezarului cele ce sunt ale cezarului" (Matei 22:21), prin urmare că trebuie să-i dea ascultare împăratului roman. Doar împăratul bizantin, urmaşul cezarului din vremea lui Hristos, era considerat îndreptăţit la această poziţie. Nici unui alt cârmuitor, chiar creştin, nu i se lăsase în seamă această împuternicire de conducere universală. Teoria se reflecta în felul cum erau portretizaţi fizic împăraţii. Chipurile lor apăreau atât în interiorul bisericilor, cât şi afară, pe străzi, iar dacă în trecut împăratul fusese reprezentat ca om obişnuit, acum purta de multe ori în jurul capului o aureolă sau un nimb. La fel şi împărăteasa, de multe ori. Aureola nu denota neapărat sfinţenie personală din partea împăratului, ci mai degrabă indica sfinţenia funcţiei deţinute.

Teoria se reflecta şi în planul şi în arhitectura cetăţii Constantinopolului, capitala Bizanţului. Deşi Constantin I nu intenţionase ca ea să ia locul Romei, nu încape discuţie că a modelat-o după vechea capitală. A înzestrat-o cu forum, senat, statui şi columne prădate din alte oraşe şi cu un stadion pentru curse de care, cunoscut sub numele de Hipodrom, echivalent pentru

Circus Maximus. La fel cum Roma dispunea de o grandioasă reşedinţă imperială pe Colina Palatină, la fel i se dăruise şi Constantinopolului Marele Palat, un complex întins de clădiri, biserici şi grădini în partea de est a oraşului. Pe lângă acele edificii care aminteau de trecutul roman, Constantin a ridicat şi altele, care reflectau viitorul creştin, şi în primul rând cea dintâi catedrală, Hagia Sofia, şi marea biserică Sfinţii Apostoli. Această îmbinare a elementului roman cu cel creştin a continuat şi sub urmaşii lui Constantin, şi în special Iustinian I. El a înzestrat Constantinopolul cu cel mai faimos monument creştin, reconstruind catedrala Hagia Sofia în 537, împreună cu majoritatea celorlalte biserici din oraş. Astfel, capitala Bizanţului a dobândit aspectul monumental cuvenit unei capitale a reprezentantului lui Dumnezeu pe pământ: atât sediu al puterii lumeşti, cât şi centru religios. Având în vedere importanţa lui, prelatul din fruntea Bisericii ei nu putea fi un simplu episcop şi i s-a acordat titlul de patriarh, la fel ca patriarhul Ierusalimului. A ajuns să fie considerat în ierarhie religioasă subordonat doar papei de la Roma.

Prin urmare, Bizanţul din 602 era cât se poate de diferit de imperiul din anul 300, cu toate astea multe aspecte rămăseseră în mare măsură la fel cum fuseseră dintotdeauna. Ceea ce oamenii nu aveau de unde şti în

acel moment era că se aflau pe marginea unei prăpăstii. De-a lungul secolului următor, o serie de tulburări colosale aveau să mature în bună parte moştenirea romană, lăsând în urmă o societate complet diferită.

0.4 Sfârşitul tragic al împăratului Mauriciu

În ciuda teoriei politice ambiţioase şi a unei capitale pe măsură, Bizanţul era în pericol la sfârşitul secolului al VI-lea. Se cheltuiseră resurse enorme pentru recucerirea Africii de Nord şi Italiei iniţiată de Iustinian şi, chiar înainte de moartea împăratului, în 565, graniţele extinse începuseră să fie supuse unei presiuni considerabile. În 568, Italia abia recuperată fusese invadată de lombarzi, care ocupaseră cea mai mare parte din interior şi îi izolaseră pe bizantini în câteva oraşe-cheie, cum erau Roma şi Ravenna şi în extremitatea sudică a peninsulei. La graniţa de est, în 573 a izbucnit războiul cu Persia Sasanizilor, al cărei rege pândea din nou un prilej să repete succesul lui din 540, când traversase în Siria bizantină, ocupând şi prădând marea cetate Antiohia. Frontiera dunăreană era deosebit de expusă atacurilor, fiind direct în calea popoarelor care migrau spre apus, din stepele Asiei Centrale, iar până spre sfârşitul secolului al VI-lea provinciile din Balcani aflate la sud de fluviu

deveniseră ţinta incursiunilor slavilor. Aceştia erau un popor relativ înapoiat, lipsit de sofisticare, care în sine nu ar fi reprezentat o ameninţare prea mare, dacă nu ar fi intrat sub dominaţia avarilor nomazi, agresivi şi foarte eficienţi din punct de vedere militar. Aceştia erau un popor turcic, călăreţi de clasă şi foarte avansaţi în tehnologia de asediu. Ei subjugaseră majoritatea triburilor slave de-a lungul Dunării şi îi încorporaseră în propria lor armată, ajungând să reprezinte o primejdie de prim ordin. În 584, această coaliţie avaro-slavă a invadat Balcanii în număr uriaş, pătrunzând până la Tesalonic şi aşezându-se în regiunea înconjurătoare.

Pe lângă ameninţările de la hotare, Bizanţul era divizat şi în interior. În ultimul secol şi jumătate, mulţi dintre locuitorii provinciilor răsăritene Siria, Palestina şi Egipt se îndepărtaseră tot mai mult de puterea centrală de la Constantinopol în urma unei îndelungate dispute teologice legate de persoana lui Iisus Hristos. Toţi creştinii erau de acord că Iisus era Dumnezeu născut dintr-un trup omenesc, în schimb exista un dezacord grav în ce priveşte măsura în care era uman şi măsura în care era divin. Al Patrulea Sinod Ecumenic din 451, desfăşurat la Calcedon, lângă Constantinopol, de cealaltă parte a strâmtorii, încercase să pună capăt dezbaterii. Aici s-a stabilit că Iisus avea două firi (adică

divină şi omenească), fără nicio separare. Adică Hristos era simultan uman şi divin: definiţia universală. A fost o încercare de a mulţumi pe toată lumea, care însă nu a avut succes. Mulţi dintre teologi, cunoscuţi drept monofiziţi sau miafiziţi, au obiectat, considerând că formula micşora dumnezeirea lui Hristos, insistând asupra unei unice firi, divine. În vreme ce clerul şi popoarele din Constantinopol, Palestina, Asia Mică şi provinciile apusene au acceptat doctrina de la Calcedon, mulţi locuitori din provinciile răsăritene i s-au opus cu tărie. Inevitabil, divizarea teologică s-a amestecat cu multe alte chestiuni şi aderarea la monofizitism a devenit un fel de punct de regrupare a tuturor celor nemulţumiţi de guvernarea de la Constantinopol şi revoltaţi de impozitele apăsătoare impuse de elitele vorbitoare de elină asupra majorităţii vorbitoare de siriacă şi coptă.

Împăraţii nu au putut să lase doar în seama teologilor rezolvarea problemei deschise de această dispută, reacţia lor fiind oscilantă. Uneori încercau să ajungă la un compromis teologic, alteori se străduiau să-i forţeze pe monofiziţi să accepte doctrina de la Calcedon. Sub Iustinian I, episcopii monofiziţi au fost înlăturaţi şi înlocuiţi de candidaţi cu opinii teologice mai acceptabile. Călugării monofiziţi au fost alungaţi din mănăstiri. Drept urmare, au apărut două ierarhii rivale.

Exista un patriarh oficial al Alexandriei, recunoscut de puterea de la Constantinopol, şi un rival al său monofizit, care se bucura de devotamentul majorităţii populaţiei locale. Cele mai multe oraşe din provinciile de est aveau şi ele câte doi episcopi, unul adept al doctrinei de la Calcedon, celălalt monofizit.

Când se petreceau aceste lucruri, pe tronul bizantin se afla împăratul Mauriciu (582–602). Devenise împărat nu prin naştere, ci prin căsătoria cu fiica predecesorului său, şi este foarte posibil să fi regretat uneori că o făcuse, ţinând seama de moştenirea otrăvită cu care se alesese. Altfel, Mauriciu era un comandant militar capabil, care a fost la un pas să găsească o soluţie militară la multiplele ameninţări.

Împăratului nu-i prisoseau trupe pe care să le poată trimite în Italia, în schimb a reuşit să rămână pe poziţii prin reorganizarea forţelor bizantine de acolo şi întemeind aşa-numitul exarhat de la Ravenna. O reformă asemănătoare a fost pusă în aplicare în acelaşi timp şi în Africa de Nord, prin crearea exarhatului de la Cartagina. Principala schimbare pare să fi fost aceea că puterea civilă şi cea militară s-au reunit în mâinile exarhului, care guverna aceste regiuni şi se bucura de puteri largi şi de dreptul de a acţiona independent, fără să fie nevoie să apeleze la ajutorul împăratului. În est, Mauriciu a contracarat ameninţarea persană

intervenind cu abilitate într-un război civil persan şi ajutându-l pe regele Chosroes al II-lea (591–628) să-şi reia tronul. Recunoscător, Chosroes a încheiat pacea cu bizantinii şi chiar le-a cedat o parte a Armeniei, în semn de mulţumire. Pacea a durat tot restul domniei lui Mauriciu, care a încercat chiar şi să atace frontal chestiunea diviziunii cu monofiziţii, atât timp cât dobândirea unei părţi a Armeniei în 591 pusese sub controlul bizantin o altă populaţie monofizită. Din câte se pare, Mauriciu a reuşit să ajungă la un anume fel de uniune cu Biserica Armeană, o realizare de mare importanţă, chiar dacă neacceptată de toţi armenii.

Din nefericire, Mauriciu nu a avut un succes la fel de mare în privinţa avarilor şi slavilor. Deşi, după ce în 591 a încheiat pacea cu Persia, a avut la dispoziţie mai multe trupe care să participe pe acest front, dar fără să apară vreun progres. Acestea înfrângeau frecvent armatele avaro-slave, fără să reuşească însă să le dea lovitura de graţie. În dorinţa de a pune capăt războiului, Mauriciu a comis o greşeală fatală, care avea să-l coste imperiul şi viaţa. Atunci a hotărât că, pentru a scăpa definitiv de slavi şi de avari, ar trebui să trimită o armată care să-i urmărească la nordul Dunării şi să-i atace iarna, când se aşteptau mai puţin. Iarna lui 601–602 a fost deosebit de aspră şi trupele bizantine au ajuns în scurt timp să fie extrem de nemulţumite de

condiţiile dure pe care erau obligate să le suporte. Prin urmare, s-au revoltat şi l-au proclamat împărat pe un tânăr ofiţer al armatei numit Focas. Armata s-a pornit în marş spre Constantinopol, a intrat în oraş şi l-a asasinat pe Mauriciu împreună cu cei cinci fii ai lui. Acesta este punctul din care porneşte cu adevărat volumul de faţă.

Caseta 0.1 Bizanţul în filme

Publicul global este familiarizat cu vechiul Imperiu Roman graţie unui număr de filme artistice memorabile produse la Hollywood, de la *Ben Hur* (1959), al lui William Wyler, până la *Gladiatorul* (2000), al lui Ridley Scott. Bizanţul, pe de altă parte, nu i-a atras niciodată în mod deosebit pe producătorii internaţionali de film. Cel mai recent este probabil *Agora* (2009), făcut de Alejandro Amenábar, deşi acţiunea se desfăşoară în Antichitatea târzie, şi nu în perioada care ne interesează aici. Filmele care prezintă aspecte din istoria bizantină medie şi târzie în general nu au o circulaţie internaţională. De obicei sunt realizate în ţări aflate în zone care au făcut odată parte din imperiu, unde se reflectă influenţa Bizanţului asupra culturii, limbii şi religiei. În pofida acelor legături, bizantinilor li se atribuie adesea rolul de

personaje negative, protagoniştii fiind obligaţi să lupte pentru libertate împotriva imperiului celui rău.

Un exemplu este producţia bulgară *681 d. Hr.: Gloria hanului* (1981), regizat de Ludmil Staikov, care trece în revistă crearea hanatului bulgar sub conducătorul Asparuh (circa 640–701). Filmul face o reconstituire dramatică a traversării Dunării, urmărind construirea capitalei Pliska şi înfrângerea armatei bizantine în bătălia de la Ongal (vezi secţiunea 3.5), toate văzute prin ochii unui trimis bizantin fictiv, numit Belizarie. Împăratul Constantin al IV-lea (668–685) se numără printre personajele istorice, în fruntea unui imperiu opresiv aflat în declin. Mergând pe linia ideologiei comuniste dominante în acea epocă, invazia bulgară este prezentată sub forma unei eliberări proletare a unui popor subjugat, iar ţăranii slavi localnici aleargă la Pliska să se alăture bulgarilor împotriva stăpânitorilor imperialişti.

Bizantinii joacă un rol asemănător şi în *Cucerirea din 1453* (2012), producţie în limba turcă a lui Faruk Aksoy, o cronică a cuceririi Constantinopolului de către turcii otomani (vezi secţiunea 15.5). La cele 17 milioane de dolari cât a costat, a fost cel mai scump film produs în Turcia, cea mai mare parte a bugetului fiind consumată pentru imaginile generate de computer ale artileriei otomane distrugând zidurile cetăţii. Pentru actori s-a

cheltuit mai puţin, doar câţiva fiind cunoscuţi, chiar şi în Turcia. Filmul arată desigur mai multă simpatie faţă de otomani, atacul sultanului Mahomed al II-lea apărând ca deplin justificat, ca reacţie la o agresiune. Pentru a spori dramatismul, împăratul Constantin al XI-lea şi bizantinii sunt zugrăviţi ca adversari formidabili, chiar dacă prea îngăduitori cu sine, iar Constantinopolul, ca un oraş bogat şi puternic. În realitate, o mare parte din Constantinopol era în ruine la 1453, iar cei care se apărau erau depăşiţi numeric de atacatori în raport de aproximativ unu la o sută.

Un portret mai plăcut al bizantinilor apare în filmul rusesc *Viking,* regizat de Andrei Kravciuk şi lansat în 2016. Este vorba despre istoria lui Vladimir, cneaz al Kievului (980–1015), şi conflictul sângeros cu fratele său vitreg, Iaropolk. Printre scenele violente de bătălie se intercalează reconstituiri sugestive ale oraşelor Kiev şi Cherson în secolul al X-lea (vezi secţiunea 7.4). În ultima treime a filmului îşi fac apariţia în Crimeea, pe o corabie, trimişi bizantini, ca un fel de intervenţie divină. Ei oferă aur în schimbul serviciilor militare ale lui Vladimir, dar aduc şi mesajul mântuitor al creştinismului. Prin adoptarea credinţei ortodoxe, Vladimir reuşeşte în sfârşit să pună capăt ciclului de violenţă şi răzbunare care îi guvernase viaţa până în acel moment şi să deschidă un nou capitol în istoria

Rusiei. Filmul reflectă revenirea creştinismului ortodox în centrul vieţii ruseşti după 1989, încă o ilustrare a faptului că atitudinile faţă de Bizanţ capătă întotdeauna culoarea evenimentelor în desfăşurare şi depind de fundalul şi de premisele culturale.

Alte recomandări bibliografice: Przemysław Marciniak, „And the Oscar goes to... the Emperor! Byzantium in the cinema”, în *Wanted: Byzantium: The Desire for a Lost Empire,* ed. Ingela Nilsson şi Paul Stephenson (Uppsala: Uppsala Universitet, 2014), pp. 247–55.

Idei de reţinut

• Termenii „Bizanţ” şi „Imperiu Bizantin” reprezintă constructe moderne inadecvate, însă nimeni nu reuşeşte să cadă de acord asupra unei alternative mai bune.

• Istoriografia occidentală şi cea americană referitoare la Bizanţ au moştenit un stereotip negativ care mai persistă şi astăzi.

• Abordările Bizanţului dinspre ţările est-europene reflectă deseori un set diferit de agende şi de preocupări contemporane.

• Bizanţul se considera continuator al Imperiului Roman, iar locuitorii lui credeau că împăratul lor are

un statut unic în lumea creştină.

• În anul 602, Bizanţul avea dificultăţi în menţinerea atât a unităţii interne, cât şi a integrităţii frontierelor, care aveau să cedeze complet în secolul al VII-lea.

Bibliografie suplimentară

Ben-Tov, Asaph. (2009), *Lutheran Humanists and Creek Antiquity: Melanchthonian Scholarship between Universal History and Pedagogy* (Leiden and Boston MA: Brill). Capitolul 2 al cărţii oferă informaţii detaliate despre primele demersuri în studiul Bizanţului întreprinse în Germania în sec. al XVI-lea.

Cameron, Averil. (2014), *Byzantine Matters* (Princeton NJ: Princeton UP). Cameron, istoric specializat în Antichitatea târzie, explorează prejudecăţile culturale care au împiedicat şi denaturat până acum înţelegerea Bizanţului şi continuă.

Harris, Jonathan. (2017, ed. a 2-a, revizuită), *Constantinople: Capital of Byzantium* (London and New York: Bloomsbury). Luând drept punct de plecare Constantinopolul în anul 1200, cartea pune în discuţie legătura dintre oraş şi ideologia politică bizantină.[1]

---

[1] Versiunea în limba română publicată sub titlul *Constantinopol. Capitala Bizanţului,* la Editura Baroque Books & Arts, 2020 (n. tr.).

Kaldellis, Anthony. (2015), *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge MA and London: Harvard UP). Kaldellis, ţinând seama că baza autorităţii din Bizanţ era derivată din vechea Romă, susţinea că trebuie privit ca o continuare a aceluiaşi imperiu. De asemenea, afirmă argumentat că împăraţii bizantini erau mai responsabili în faţa supuşilor lor decât s-a presupus în mod general.

Kaldellis, Anthony. (2019), *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge MA and London: Harvard UP). Atacă etichetele „bizantin” şi „Bizanţ” şi discută cum se explică apariţia lor.

Mekitterick, Rosamond şi Quinault, Roland. *(1997), Edward Gibbon and Empire* (Cambridge: Cambridge University Press). O culegere de eseuri care explorează aspecte ale atitudinii lui Gibbon faţă de Imperiul Bizantin şi faţă de Evul Mediu în general.

I. Criză şi supravieţuire (602–820)

1. Surse literare majore ale perioadei (602–820)

Cunoaşterea noastră despre Bizanţ provine dintr-o multitudine de surse: inscripţii, documente de arhivă, vieţi ale sfinţilor, discursuri, manuale şi coduri de legi, ca să ne referim doar la câteva. Multe dintre aceste

materiale sunt scrise în elină, limba literară a Imperiului Bizantin, dar sunt importante şi sursele în arabă, armeană, latină, slavonă şi alte limbi. Aici şi în celelalte capitole consacrate surselor care urmează, ne vom concentra în primul rând asupra unui anume gen de sursă documentară: cronici în stil literar, de primă importanţă, scrise în greacă, dintre care pe multe le avem acum la dispoziţie traduse în engleză. Vom lua în considerare şi alte surse, deoarece oferă adesea acces la cunoştinţe care le întregesc pe cele din cronici.

1.1 Literatura şi educaţia Bizantine

Pentru a înţelege scrierile istorice ale perioadei bizantine trebuie să luăm mai întâi în considerare mediul educaţional şi cultural în care au fost produse. În 602, majoritatea bizantinilor care trăiau în afara Siriei şi Egiptului vorbeau *koine,* limba elină comună, în viaţa de zi cu zi (vezi Introducere 0.3), limba *Noului Testament* şi a versiunii greceşti a *Bibliei ebraice,* cunoscute sub numele de *Septuaginta.* Ştiinţa de carte trebuie să fi fost relativ răspândită, deoarece şcolile bisericeşti care îi învăţau pe copii să citească *Evangheliile* şi *Psalmii* erau numeroase în zonele urbane. Pentru cei puţini privilegiaţi exista şi învăţământ superior, care începea la 14 ani şi presupunea un plan

de studii mult mai încărcat. Studenţii nu mai citeau texte scrise într-o limbă foarte asemănătoare cu graiul lor matern, ci se luptau cu forme mult mai bogate şi mai complexe de elină, scrise cu secole în urmă. Ei făceau cunoştinţă cu marile epopei ale lui Homer, *Iliada* şi *Odiseea,* care păstra limbajul din jurul anului 900 î. Hr. Majoritatea textelor studiate erau însă în limba secolelor al V-lea şi al IV-lea î. Hr., greaca atică. Era vorba despre numeroase lucrări istorice, printre care cele ale lui Herodot (circa 484 – circa 425 î. Hr.), Tucidide (460–395 î. Hr.), Polibiu (circa 200-circa 116 î. Hr.) şi Arrian (circa 86–160 d. Hr.), dar bizantinii erau interesaţi şi de alte forme de literatură. Citeau comediile lui Aristofan (circa 455 – circa 386 î. Hr.), tragedii cum sunt cele ale lui Eschil (525–456 î. Hr.), discursurile lui Demostene (m. 413 î. Hr.) şi Lysias (circa 458 – circa 380 î. Hr.), precum şi filosofia lui Platon (m. 348/7 î. Hr.) şi Aristotel (384–322 î. Hr.). Nu ocoleau nici ceea ce am numi acum literatură „ştiinţifică”: lucrările medicale ale lui Dioscoride (circa 40–90 d. Hr.) şi Galen (129 – circa 210 d. Hr.) şi tratatele de matematică ale lui Euclid (circa 300 î. Hr.).

Ar putea să pară ciudat ca o societate militant creştină ca Bizanţul să-şi întemeieze învăţământul superior pe texte păgâne, multe dintre ele prezentând sau punând în discuţie miturile vechilor zei olimpieni.

Acest curriculum fusese cu siguranţă moştenit din vremurile precreştine şi, pe măsură ce Biserica devenea mai puternică, s-au făcut auzite voci care cereau să se renunţe la autorii păgâni în favoarea teologilor şi a Părinţilor Bisericii. Asta nu s-a întâmplat niciodată, deoarece toată lumea a căzut de acord că autorii păgâni puneau la dispoziţie exemple perfecte ale stilului de proză al limbii atice „corecte”. Era important să fie studiaţi, deoarece în cercurile bizantine educate era pur şi simplu de neacceptat să scrii în forma comună a limbii greceşti. Prin urmare, studenţii erau pregătiţi nu numai să-i citească pe antici, ci şi să scrie în acelaşi fel. Cel mai obişnuit exerciţiu al lor era să scrie dialoguri în stilul lui Platon, reconstituind, spre exemplu, ce ar fi putut să-i spună Alexandru cel Mare regelui Persiei. Pretindea un efort extenuant, dar merita, atât timp cât asigura calificarea necesară pentru a fi acceptat în administraţia civilă. De fapt, o lege din 360 împiedica pe oricine nu primise o asemenea educaţie să deţină oricare dintre posturile avantajoase. În 602, aceste studii superioare erau puse la dispoziţie de şcoli din întregul Bizanţ, la Antiohia, Alexandria, Atena, Beirut şi, desigur, la Constantinopol, unde în anul 425 s-a întemeiat o universitate cu 31 de facultăţi în vederea pregătirii de administratori cu înaltă ştiinţă de carte.

Cea mai mare parte a lucrărilor istorice scrise între

602 şi 1453 au aparţinut unor autori care trecuseră prin această educaţie şi care de multe ori deţineau şi funcţii în administraţie sau în Biserică. Nu scriau în limba comună, *koine,* ci în limba atică, arhaică, pentru care fuseseră pregătiţi. Domnia lui Iustinian I a fost prezentată în detaliu în cronicile contemporanilor săi Procopiu şi Agathias, amândoi laici foarte bine educaţi. În primele decenii ale secolului al VII-lea, un oficial numit Theophilact din Simocatta a scris o relatare despre domnia nefericitului Mauriciu, însă stilul său atic era mult mai stângaci decât al lui Procopiu. Un diacon cu numele de Georgios din Pisidia, care făcea parte din clerul de la Hagia Sofia, a scris două poeme narative descriind campaniile împotriva persanilor şi avarilor purtate de împăratul Heraclius (610--641) (vezi secţiunea 2.2). Acestor producţii literare foarte bine cizelate li se alătură *Chronicon Paschale,* mai simplista Cronică pascală, alcătuită de un anonim în jurul lui 630. Ea consemnează evenimente de la începutul lumii până în 628 şi, judecând după titlu, ar fi trebuit să continue până în 630, dar din singurul manuscris păstrat lipseşte ultima filă. Reprezintă una dintre cele mai importante surse de informaţie pentru domnia lui Focas şi primii ani ai lui Heraclius, autorul descriind fără îndoială evenimente la care era contemporan. El mai citează textul complet al mesajului trimis la Constantinopol de

Heraclius prin care anunţă victoria sa din Persia, citită public în Hagia Sofia la 15 mai 628.

Apoi s-a aşternut deodată tăcerea. Tradiţia de a scrie cronici în stil literar în elina atică s-a curmat brusc. Nu este greu de ghicit de ce. Invaziile persane şi arabe au provocat pierderea Antiohiei, Alexandriei, Beirutului şi a altor oraşe, odată cu şcolile şi bibliotecile lor. Constantinopolul şi Atena au rezistat împotriva invadatorilor, dar o mare parte din secolele al VII-lea şi al VIII-lea nu au fost decât nişte fortăreţe sub asediu, unde prioritatea absolută era nevoia de apărare. Educaţia superioară pare să fi fost drastic redusă, deşi probabil că nu a dispărut cu totul. Mai mult decât atât, şirul de înfrângeri trebuie să fi fost aşa de deprimant, încât puţini s-au mai simţit inspiraţi să pună mâna pe toc şi să consemneze evenimentele vremii. Au existat totuşi scrieri de istorie, cum este cronica alcătuită de Traian Patrikios la începutul secolului al VIII-lea. Din nefericire, nu s-a păstrat şi nu este cunoscută decât din aluziile făcute de autori mai târzii. Drept urmare, perioada 630–750 rămâne una dintre cele mai slab documentate şi trebuie reconstituită din surse din afara Bizanţului sau scrise mult mai târziu.

1.2 Patriarhul Nicefor

Abia spre sfârşitul secolului al VIII-lea s-a scris în greacă o istorie care a supravieţuit până astăzi. Operă a unui cleric cu numele Nicefor, *Scurta istorie* se referă la perioada dintre asasinarea lui Mauriciu din 602 şi căsătoria Irinei cu viitorul împărat Léon al IV-lea (775–780) din 769, fiind scrisă în greacă atică. Ţinând seama că trebuie să se fi născut în jur de 758, nu se poate ca Nicefor să fi fost martor direct al evenimentelor pe care le descrie, cu excepţia celor de care se ocupă chiar la sfârşitul relatării. Prin urmare, lucrarea sa trebuie să fie o sinteză a unor surse mai vechi, între timp pierdute, cum sunt cele ale lui Traian Patrikios şi ale unui personaj nelămurit, Ioan din Antiohia. Din câte se pare, nu a reuşit să descopere toate informaţiile de care avea nevoie: există în *Scurta istorie* o lacună de 27 de ani, începând la scurt timp după moartea lui Heraclius din 641 până la asasinarea lui Constans al II-lea în 668. Lipsa unor alte materiale şi surse explică probabil şi de ce lucrarea este de dimensiuni reduse. Dacă Nicefor se situa departe de evenimentele descrise şi nu avea o legătură directă cu ele, nu era în niciun caz un observator detaşat şi imparţial. Paginile din urmă ale *Scurtei istorii* se referă la prima fază a perioadei iconoclasmului (vezi secţiunea 4.2), iar Nicefor era iconodul convins, susţinător al venerării imaginilor sfinte. A fost numit patriarh al Constantinopolului în

806 de către împăratul iconodul Nicefor I (802–811) şi a renunţat la funcţia sa în 815, ca protest împotriva politicilor iconoclastului Léon al V-lea (813–820). Era inevitabil să-şi manifeste simpatiile iconodule, mai cu seamă când relatează domnia împăratului ultraiconoclast Constantin al V-lea (741–775), deşi se arată relativ reţinut, în comparaţie cu scriitori mai târzii.

1.3 Teofan Mărturisitorul

În jurul anului 808, un cleric numit Georgios Synkellos a hotărât să scrie o cronică a evenimentelor de la facerea lumii şi până în vremurile lui, însă la moartea lui, pe la 811, ajunsese doar la anul 284 d. Hr. Opera a fost moştenită şi continuată de călugărul Teofan, stareţul unei mănăstiri din vestul Asiei Mici. Ne-au rămas două biografii ale lui, în care este zugrăvit ca o fire binevoitoare, mereu gata să-şi întâmpine cu vin şi bucate oaspeţii de la mănăstire. Asta ar putea să explice de ce a devenit supraponderal şi, din câte se pare, a suferit de pietre la rinichi şi a rămas ţintuit la pat în ultimii săi ani. A reuşit totuşi să continue cronica şi să o aducă până la 813 d. Hr.

Cronica lui Teofan suferă şi ea de o parte dintre slăbiciunile lucrării lui Nicefor. Relatează în mare

măsură evenimente petrecute cu mult înainte de naşterea lui Teofan şi rămâne de aceea în esenţă un fişier de extrase împrumutate de la surse mai vechi, multe dintre ele pierdute între timp. Din nou la fel ca Nicefor, Teofan trebuia să apere un punct de vedere. Deşi tatăl său deţinuse funcţii sub împăratul iconoclast Constantin al V-lea, Teofan însuşi era iconodul fervent. El avea să sufere cu adevărat de pe urma convingerilor lui şi şi-a dobândit numele de „Mărturisitorul”. În 815, curând după venirea pe tron a împăratului Léon al V-lea, Teofan a fost chemat din mănăstirea lui la Constantinopol şi constrâns să renunţe la susţinerea venerării icoanelor. În urma refuzului său, a stat întemniţat doi ani, apoi a fost surghiunit pe insula Samotrace, unde a murit la mai puţin de o lună după sosire. Deşi este de presupus că persecuţiile au avut loc după ce Teofan încetase lucrul la cronică, se arată acid în relatările despre Léon al III-lea (717–741) şi Constantin al V-lea şi nedrept faţă de ei pe faţă, în ciuda personalităţii sale amabile. Lăsând deoparte părtinirea lui evidentă, în cronica lui Teofan apar şi o mulţime de alte elemente eronate. Avem de-a face cu o lucrare mai degrabă nesofisticată. Dacă Nicefor se străduia să scrie în elina „corectă”, imitând limba clasică, Teofan recurgea la un idiom neglijent, uneori ambiguu şi derutant. Viziunea lui era mai degrabă

simplistă, punând orice dezastru sau eşec pe seama pedepsei divine pentru păcat şi atribuind orice victorie unei directe intervenţii celeste.

În pofida tuturor acestor defecte, există un număr de motive pentru care cronica lui Teofan rămâne cea mai importantă lucrare istoriografică scrisă în Bizanţ la acea perioadă. Spre deosebire de Nicefor, care se oprise în 769, Teofan a inclus perioada la care el însuşi fusese martor şi participant. Deţinuse funcţii în administraţia imperială înainte de a se călugări şi, prin urmare, avea cunoaştere personală a politicii şi guvernării. Mai târziu a luat parte la al VII-lea Sinod Ecumenic de la Niceea din 787 şi cunoştea bine o parte dintre personalităţile epocii. Mai mult, pentru perioada imediat dinaintea sa, Teofan a consultat o gamă de surse mult mai largă decât Nicefor, şi nu doar pe cele provenind din interiorul Bizanţului, în greacă, ci şi din afară. Din câte se pare, s-a folosit de una sau mai multe cronici siriace şi astfel a reuşit să umple golul lăsat de Nicefor şi să compună o naraţiune mult mai completă a secolelor al VII-lea şi al VIII-lea.

Cel mai util aspect al lucrării lui Teofan este minuţiosul său sistem de cronologie, preluat de la Georgios Synkellos. Naraţiunea este împărţită în secţiuni care cuprind câte un an, începând cu 1 septembrie, adică începutul anului calendaristic

bizantin. Fiecare secţiune este prefaţată de tabele cronologice, care precizează anul de la facerea lumii şi de la naşterea lui Hristos, care după Teofan, urmând tradiţia alexandrină, s-a petrecut cu 5492 de ani după facere. Apoi se preciza anul de domnie al împăratului bizantin, apoi cel al regelui persan (mai târziu al califului arab) şi al patriarhului Constantinopolului. În final, erau precizaţi şi anii de referinţă ai unor alte importante figuri ecleziastice, cum erau papa sau patriarhii Antiohiei, Ierusalimului ori Alexandriei. În acest fel, Teofan reuşea să pună de acord diversele sisteme de datare folosite de sursele sale. Deşi migăloasă, cronologia lui Teofan nu este întotdeauna absolut precisă. Pare să greşească socoteala cu un an între 609 şi 659, apoi din nou între 727 şi 774. Din fericire, Teofan precizează în listele lui cronologice şi indicţiunea, un ciclu periodic de câte 15 ani, ceea ce a permis corectarea acestei inexactităţi. În ciuda erorilor şi a elinei stricate, Cronica lui Teofan s-a bucurat de mare reputaţie în Bizanţ şi s-a făcut cunoscută în Occident printr-o traducere în latină făcută de bibliotecarul papal Anastasius în anii 870. În lipsa ei, perioada dintre 602 şi 780, mai ales, ar fi cu mult mai greu de pătruns şi nu am dispune de un cadru cronologic în care să o plasăm, deoarece scriitori ca Sebeos (vezi secţiunea 1.5) erau extrem de vagi în ce

priveşte datele.

Caseta 1.1 Metoda cronologică a lui Teofan

Acesta este un an tipic pentru lucrarea lui Teofan: 6104 de la facere, ceea ce corespunde celor 12 luni de la 1 septembrie 610 d. Hr. Până la 31 august 611 d. Hr., la scurt timp după succesiunea lui Heraclius. De notat grija pentru a preciza data:

Heraclius, împărat al romanilor (31 de ani), al 2-lea an Chosroes [al II-lea], împărat al persanilor (39 de ani), al 23-lea an Serghie [I], episcop al Constantinopolului (29 de ani), al 3-lea an Zaharia, episcop al Ierusalimului (22 de ani), al 3-lea an Ioan, episcop al Alexandriei (10 ani), al 3-lea an

În acest an, persanii au cucerit Cezareea din Capadocia şi au luat de acolo multe mii de ostatici. Împăratul Heraclius a găsit treburile statului roman în neorânduială, căci avarii devastaseră Europa, în vreme ce persanii distruseseră întreaga Asie şi puseseră mâna pe cetăţi şi nimiciseră în bătălie armata romană. Văzând toate acestea, a fost pus în încurcătură, neştiind cum să înceapă. A făcut un recensământ al armatei, ca să afle dacă mai erau supravieţuitori dintre cei care se

răsculaseră cu Focas împotriva lui Mauriciu şi a găsit doar doi... Pe 3 mai în acelaşi an, indicţiunea 15, împăratului i s-a născut un fiu de către Eudokia, şi anume Heraclius cel tânăr, numit şi noul Constantin [al III-lea].

Fragmentul face parte din secţiunea cronicii unde datele sunt inexacte cu un an. Indicţiunea precizată spre sfârşitul pasajului ne permite să datăm naşterea lui Constantin al III-lea în mai 612, şi nu 611. Propoziţia în litere cursive de la începutul pasajului este semnificativă deoarece, din câte se pare, Teofan a obţinut informaţia dintr-o sursă scrisă în siriacă, în afara Imperiului Bizantin.

Sursă: Theophanes Confessor (1997), The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813, trad. Cyril Mango şi Roger Scott (Oxford: Oxford University Press), p. 429 (ortografie adaptată).

1.4 Alte tipuri de surse: hagiografie şi manuale militare

Lucrările de hagiografie – vieţile sfinţilor – erau produse în număr foarte mare în timpul epocii bizantine, dar nu sunt întotdeauna surse utile de informaţie istorică. Multe dintre ele sunt despre sfinţi

de legendă, care poate nici nu au existat, şi conţin tot felul de miracole care sunt fără îndoială ficţiuni. Chiar şi când subiectul unui text hagiografic este o persoană cu existenţă istorică, recurge adesea la *topos* – o descriere literară standard şi invariabilă. Spre exemplu, din descrierea copilăriei sfântului aflăm invariabil că nu se jucau niciodată cu alţi copii şi petreceau ore îndelungate în rugăciune. Cu toate astea, informaţiile din vieţile unor sfinţi pot fi remarcabile.

Un exemplu este biografia lui Teodor Sicheotul, călugăr şi apoi episcop care a trăit în Asia Mică în timpul domniilor lui Mauriciu, Focas şi Heraclius. Biografia sa a fost scrisă de un ucenic mai tânăr numit Georgios, care a descris copilăria sfântului în termeni convenţionali, dar ne spune multe şi despre viaţa de zi cu zi din satul Sicheot, unde trăia Teodor. La mănăstire, primea frecvent vizite din partea căpeteniilor din alte sate, care îi căutau sfatul şi pe care îi ospăta la masă. Pe seama lui se puneau numeroase minuni făcute pentru ţăranii locului, cum ar fi alungarea lăcustelor, pârşilor şi a altor dăunători care le distrugeau recoltele, oprirea inundaţiilor şi a secetelor şi vindecarea oamenilor şi animalelor, însă biograful lui Teodor ne spune limpede că nu orice făcea pentru comunitatea locală era neapărat un miracol. Prescria remedii pentru boli, recomanda ce doctor să fie căutat şi uneori dădea sfatul

să se evite cu totul tratamentul medical, sugerând în schimb o vizită la izvoarele termale. La fel, când cineva era hăituit de un perceptor imperial de taxe, se ducea la Teodor să-i ceară povaţă şi sfântul lua de multe ori partea sătenilor, când erau puşi să plătească dări mari, nedrepte. Biografia lui Teodor mai cuprinde şi informaţii despre evenimente politice ale zilei, inclusiv despre domnia împăratului Focas (602–610) (vezi secţiunea 2.1). Teodor a vizitat Constantinopolul în 609–610 şi a fost chemat la palat. Focas era ţintuit la pat de gută şi i-a cerut lui Teodor să se roage pentru însănătoşirea lui. Sfântul s-a conformat, însă în acelaşi timp l-a mustrat pentru asasinarea atâtor adversari politici de-ai săi. Multe alte lucrări de hagiografie cuprind detalii asemănătoare, spre exemplu biografia Sf. Luca din Steiris (vezi caseta 7.2).

Un alt gen literar important la Bizanţ era cel al manualelor militare, prezent încă din Antichitate, cel dintâi exemplu existent fiind din secolul al IV-lea î. Hr. Manualele descriu strategii şi tactici la vreme de război, diverse tipuri de inamici, tacticile lor şi modalităţile optime de a-i anihila. La fel ca în cazul hagiografiei, utilizarea acestor manuale ca sursă de informaţie istorică poate prezenta o serie de neajunsuri. Ele sunt marcate în mod deosebit de înclinaţia bizantinilor de a-i imita pe autorii Antichităţii clasice, ceea ce face ca o

mare parte dintre informaţiile din ele să fie copiate din manuale mai vechi, fără să creeze neapărat o imagine autentică despre tacticile militare bizantine.

Un asemenea manual este *Strategikon,* alcătuit în timpul domniei împăratului Mauriciu sau la scurt timp după el. Ca şi în celelalte cazuri, o parte din informaţii provin direct din lucrările unor autori clasici, ca Polybius, însă multe altele reflectă cu limpezime situaţia din a doua jumătate a secolului al VI-lea, când principalii inamici ai Bizanţului erau persanii şi avarii, alături de slavi şi de lombarzi. Autorul *Strategikon*-ului prezintă tacticile folosite de fiecare dintre ei şi recomandă cele mai bune metode de a-i contracara. Discutând tacticile, se foloseşte de exemple luate din acţiuni recent petrecute. Spre exemplu, în secţiunea despre atacurile nocturne, aminteşte cum avarii au lansat în 592 un asemenea asalt asupra cavaleriei bizantine care staţiona în afara unei tabere fortificate. Despre alte manuale militare asemănătoare, cum sunt *De velitatione bellica* şi *Sylloge Tacticorum* vom discuta mai târziu (vezi casetele 3.2 şi 8 1).

1.5 Surse din afara Bizanţului

Dincolo de îndelungata şi măreaţa lor tradiţie literară, bizantinii nu deţineau monopolul

istoriografiei. Şi vecinii lor scriau, în limba lor proprie şi cu propriile lor preocupări şi accente. Ne-a parvenit, spre exemplu, o *Istorie a lui Chosroes,* scrisă în armeană de un episcop pe care îl chema, sau poate nu, Sebeos. Acoperă evenimentele dintre anii 594 şi 661, preocupându-se, absolut firesc, în primul rând de Armenia. Completează *Chronicon Paschale* în privinţa campaniei persane a lui Heraclius, dar este indispensabilă pentru perioada primelor invazii arabe, oferind detalii importante, de negăsit într-altă parte. Şi, cel mai important, a fost scrisă în anii 660, relativ curând după evenimentele pe care le descrie.

Există surse în coptă, din Egiptul bizantin, cum este biografia călugărului monofizit Samuil din Kalamun scrisă de Isaac prezbiterul, care descrie fuga acestuia în faţa persecuţiilor patriarhului Kyros (Cyrus) în anii 630. Lucrarea lui Ioan de Nikiu este esenţială pentru a înţelege cucerirea Egiptului de către arabi în 640–642 (vezi secţiunea 2.4). Există numeroase scurte cronici în siriacă, de pildă *Cronica melkită* şi *Cronica lui Zuqnīn,* amândouă punând la dispoziţie informaţii suplimentare despre războiul transfrontalier dintre Bizanţ şi califatul Omeiad. Cea mai importantă sursă scrisă în arabă este *Istoria patriarhilor Alexandriei,* probabil începută de un episcop egiptean monofizit numit Sawirus ibn al-Muqaffa (Severus din El

Ashmunein, m. 987) şi continuată de alţi prelaţi, după moartea lui. Pune la dispoziţie informaţii importante despre invazia arabă a Egiptului şi reacţia populaţiei, însă Sawirus şi continuatorii săi au scris cu mult după desfăşurarea evenimentelor. Mai există şi istorii în arabă redactate din punctul de vedere islamic, cum este cea a învăţatului persan al-Tabari (839–923). A trăit la Bagdad în vremea califatului Abbasid, unde a scris istoria lui universală, o lucrare monumentală, pornind de la facere până în 915 d. Hr. Dar şi el a scris abia la sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul următorului, cu mult după perioada despre care vorbim aici. A trebuit să se bizuie pe surse îndepărtate şi adesea trunchiate, care cuprindeau mult material anecdotic şi neverosimil. Apoi era preocupat în primul rând de scrierea unei naraţiuni despre gloriosul marş de nestăvilit al islamului.

Caseta 1.2 O sursă arabă despre cucerirea Siriei de către musulmani: Cartea cuceririi ţărilor de Al-Baladhuri

La fel ca al-Tabari, Ahmad ibn Yahya al-Baladhuri (m. 892) a trăit la Bagdad, în vremea califatului Abbasid. Când a sosit momentul să scrie istoria expansiunii timpurii a islamului, s-a văzut confruntat cu informaţii contradictorii, pe care, conştiincios, a

încercat să le lămurească. Aici discută ocuparea oraşului bizantin Damasc de către comandanţii arabi Khalid ibn al-Walid şi abu-Ubaidah în anii 630 şi despre încercările lui de a pune de acord datele diferite din sursele sale:

Potrivit lui al-Wakidi, cucerirea Damascului s-a petrecut în *rajab,* anul 14 [adică august sau septembrie 635], însă data care apare pe declaraţia de capitulare a lui Khalid era *rabi* II, anul 15 [adică mai sau iunie 636]. Explicaţia este că iniţial Khalid scrisese declaraţia fără să o dateze, dar, când musulmanii se pregăteau să pornească împotriva celor adunaţi în vederea bătăliei de la al-Yarmuk, episcopul a venit la Khalid cerându-i să înnoiască declaraţia şi să-i adauge ca martori pe abu-Ubaidah şi pe musulmani. Khalid a fost de acord şi a adăugat numele lui abu-Ubaidah, Yazid ibn-abi-Sufyan, Shurahbil ibn-Hasanah şi ale altora, ca martori. Data scrisă de el era cea în care s-a reînnoit declaraţia.

Damascul ar fi putut să cadă la sfârşitul verii lui 635, dar alte surse situează evenimentul după bătălia de la Yarmuk, în jur de septembrie 636. Al-Baladhuri mai propune şi două versiuni ale modului cum ar fi fost cucerit oraşul. Potrivit uneia, o ceată de arabi cutezători

s-au cățărat noaptea peste ziduri şi apoi au deschis porţile în faţa corpului principal al armatei. Potrivit celeilalte, arabii ar fi profitat de deschiderea unei porţi pentru o procesiune funerară ca să dea buzna înăuntru. În ambele cazuri, episcopul Damascului a negociat apoi capitularea. Fapt este că, până în momentul scrierii lui al-Baladhuri, toată lumea ştia că Damascul fusese ocupat, dar nimeni nu ştia sigur cum şi cu exactitate când.

Sursă: Ahmad ibn Yahya al-Baladhuri, *Origins of the Islamic State,* trad. Philip K. Hitti (New York: Columbia University Press, 1916), p. 189.

În fine, există surse în latină provenite din provinciile apusene ale imperiului şi de mai departe. Unele, printre care lucrarea lui Paul Diaconul (vezi caseta 4.3), pun la dispoziţie informaţii bogate despre evenimentele din Italia bizantină. *Liber Pontificalis,* Cartea papilor, este o serie de biografii ale papilor, începând cu aceea a Sfântului Petru, care trece în revistă relaţiile uneori tensionate dintre Roma şi Constantinopol legate de chestiuni cum ar fi monotelismul şi iconoclasmul. Sursele latine elaborate în afara imperiului pot cuprinde în dese rânduri elemente mărunte, dar importante, care lipsesc cu

desăvârşire din cronicile care provin de la Constantinopol şi din jur.

Caseta 1.3 O sursă latină pentru istoria Bizanţului în secolul al VII-lea: Gesta Dagoberti

Această scurtă biografie a lui Dagobert, regele francilor (629–634), descrie o misiune a francilor la Constantinopol din jurul lui 630 şi încheierea unui tratat, pe care sursele bizantine nu-l menţionează:

În acel an, ambasadorii regelui Dagobert, ale căror nume erau Servatus şi Paternus şi pe care îi trimisese la împăratul Heraclius, s-au întors la el ca să anunţe că fusese încheiat un tratat cu Heraclius. Acum, împăratul Heraclius fiind extrem de bine instruit, cu timpul ajunsese un astronom cât se poate de priceput. Şi-a dat seama citind în semnele stelelor că un popor de circumcişi *va* pustii imperiul său, din poruncă divină. Prin urmare, a dat de *veste* lui Dagobert, regele francilor, solicitându-i ca toţi evreii din regatul lui să fie botezaţi potrivit ritului catolic. Regele Dagobert, dominat şi călăuzit la acea vreme de silinţa lui faţă de Dumnezeu, cu sfatul preoţilor şi înţelepciunea oamenilor săi, a poruncit ca toţi evreii care nu doreau să se nască din nou prin sfântul botez să plece de îndată

dincolo de hotarele regatului. A fost o hotărâre pe care regele a impus-o cu cea mai mare temeinicie. Însă nu evreii erau cei ce i se arătaseră lui Heraclius, ci agarenii, cunoscuţi şi drept sarazini [adică arabii], de vreme ce ei au fost cei care după aceea au atacat cu violenţă imperiul lui, l-au invadat şi l-au pustiit.

Această poveste antisemită trebuie fără îndoială tratată cu o doză de scepticism. *Gesta Dagoberti* a fost scrisă în jurul lui 830, la abaţia St. Denis, unde era înmormântat Dagobert. Relatarea despre răspunsul lui la solicitarea lui Heraclius prin expulzarea evreilor era menită, desigur, la fel ca altele din *Gesta,* să-i sporească reputaţia de sfinţenie şi să încurajeze creşterea numărului de pelerini veniţi la St. Denis. Asta nu înseamnă totuşi că această sursă trebuie respinsă cu totul, ca pură născocire. Avem toate motivele să credem că Heraclius a fost în legătură cu Dagobert în jurul lui 630. Odată cu înfrângerea persanilor, împăratul ar fi avut toate motivele să plănuiască o campanie împotriva avarilor şi slavilor din Balcani, însă nu avea suficiente resurse de mobilizat împotriva lombarzilor din Italia. Francii erau prin urmare un aliat ideal, care ar fi putut fi convins să traverseze Alpii şi să-i atace pe lombarzi, îndepărtând astfel presiunea asupra fortăreţelor bizantine Ravenna şi Roma.

Mauriciu se folosise cu succes de această tactică în 584 şi este cât se poate de posibil ca Heraclius să ajungă la o înţelegere similară cu trimişii lui Dagobert.

Sursă: „Gesta Dagoberti I. Regis Francorum”, în *Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum Rerum Merovingicarum,* vol. 2 (Hanovra, 1888), pp. 396–425, la 409 (traducerea autorului).

Idei de reţinut

• Cultura literară din Bizanţ se baza pe studiul literaturii Greciei antice şi pe imitarea limbii folosite atunci.

• Ultima parte a secolului al VII-lea şi prima jumătate a secolului al VIII-lea reprezintă una dintre cele mai slab documentate perioade din istoria bizantină.

• Operele patriarhului Nicefor şi ale lui Teofan Mărturisitorul sunt principalele noastre surse de informaţie greceşti, dar ele suferă în multe privinţe.

• Alte lucrări literare, ca hagiografia şi manualele militare, sunt importante, dar şi ele prezintă neajunsuri.

• Texte scrise în arabă, armeană, coptă, latină şi siriacă pun la dispoziţie aspecte importante, care îi completează pe Nicefor şi Teofan.

Câteva surse primare traduse în engleză

Al-Tabari, Abu Jafar Muhammad ibn Jarir. (1985–2007), *The History of al-Tabari,* trad. Franz Rosenthal et al., 40 vol. (Albany NY: State University of New York Press).

Anonymous. (1989), *Chronicon Paschale 284–628 AD,* trad. Michael Whitby şi Mary Whitby (Liverpool: Liverpool University Press).

Anonymous. (2010, ed. a 3-a revizuită), *The Book of the Pontiffs (Liber Pontificalis),* trad. Raymond Davis (Liverpool: Liverpool University Press).

Anonymous. (1992), *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis),* trad. Raymond Davis (Liverpool: Liverpool University Press).

Eleusios, George. (1977), „The Life of St. Theodore of Sykeon”, în *Three Byzantine Saints, t*rad. Elizabeth Dawes şi Norman H. Baynes, ed. a 2-a. (Crestwood NY: St Vladimir’s Seminary Press), pp. 85–192. Aici sunt traduse doar selecţii din text.

Isaac the Presbyter (1983), *The Life of Samuel of Kalamun,* trad. A. Alcock (Warminster: Aris and Phillips).

Mauriciu. (1984), *Maurice’s Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy,* trad. George T. Dennis

(Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press).

Nikephoros. (1990), *Short History,* trad. Cyril Mango (Washington, DC: Dumbarton Oaks). Există şi o altă traducere, de Norman Tobias şi Anthony R. Santoro, *Eyewitness to History: The Short History of Nikephoros, Our Holy Father the Patriarch of Constantinople* (Brookline MA: Hellenic College Press, 1989).

Palmer, Andrew. (1993), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles,* ed. Şi trad. Andrew Palmer (Liverpool: Liverpool University Press).

Sawirus ibn al-Muqaffa. (2017), *History of the Patriarchs of Alexandria: The Copts of Egipt before and after the Islamic Conquests,* trad. Hugh Kennedy, 3 vol. (London: I.B. Tauris).

Sebeos. (1999), *The Armenian History Attributed to Sebeos,* trans. R.W. Thomson, Tim Greenwood şi James Howard-Johnston, 2 vol. (Liverpool: Liverpool University Press).

Theophanes Confessor. (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813,* trad. Cyril Mango şi Roger Scott (Oxford: Oxford University Press). Există şi o altă traducere, de Harry J. Turtledove, *The Chronicle of Theophanes: Anni Mundi 6095–6305 (AD 602–813)* (Philadelphia PA University of Pennsylvania Press, 1982), însă, aşa cum indică titlul, prezintă o secţiune redusă a cronicii.

Bibliografie suplimentară

Howard-Johnston, James. (2010), *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century* (Oxford and New York: Oxford University Press). O trecere în revistă a surselor literare păstrate referitoare la Orientul Mijlociu în sec. al VII-lea, în arabă, armeană, greacă şi siriacă, însoţite de analize şi discuţii foarte utile asupra şirului de evenimente descrise, pe alocuri confuze.

Kaldellis, Anthony. (2011), *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press). Tema centrală a lui Kaldellis este felul în care priveau bizantinii moştenirea lor de literatură şi gândire greacă antică. A inclus o secţiune consacrată secolului al VII-lea, o perioadă de criză, când a existat puţin răgaz pentru lectura şi aprecierea operelor celor din vechime.

Neville, Leonora. (2018), *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge: Cambridge University Press). Un ghid de referinţă pentru istorii redactate în greacă între 600 şi 1480, care le cuprinde pe cele scrise în tradiţia atică, dar şi textele mai puţin standardizate, precizând detalii despre timpul când au fost compuse, conţinutul

lor, autorii şi dezbaterile academice ulterioare.

2. Heraclius şi războaiele de supravieţuire (602–642)

Secolul al VII-lea d. Hr. A reprezentat o perioadă semnificativă din istoria Orientului Mijlociu. Poate că doar secolul XX l-a egalat în ce priveşte intensitatea cu care s-au purtat războaiele şi rapiditatea cu care s-au prăbuşit şi s-au ridicat imperii. Bizanţul a pierdut întinderi vaste din teritoriu, dar în acelaşi timp a reuşit să supravieţuiască în condiţii în care avea şanse minime. Având în vedere puţinătatea surselor, despre care discutam în capitolul dinainte, inevitabil sunt multe lucruri pe care nu le vom şti niciodată, însă putem pune cap la cap o imagine a ceea ce s-a petrecut şi putem face presupuneri întemeiate de ce evenimentele s-au soldat în modul respectiv.

2.1 Spirala crizei (602–622)

Odată cu urcarea lui Focas pe tron, în 602, a crescut presiunea asupra frontierelor Bizanţului. Acum, când armata bizantină fusese retrasă de la Dunăre, nimic nu-i mai oprea pe slavi şi pe avari să-şi reia atacurile asupra Balcanilor. În Italia, lombarzii au cucerit de la bizantini oraşele Cremona şi Mantova. În est, monarhul

Sasanid, Chosroes al II-lea, şi-a dat seama că era un bun prilej. Prefăcându-se indignat de uciderea prietenului şi protectorului său, Mauriciu, a abrogat tratatul de pace, a invadat provinciile răsăritene şi, în 604, a ocupat oraşul de frontieră Daras, cu importanţă strategică. Pentru a da invaziei un aer de legitimitate, a adus cu el un tânăr care pretindea că ar fi fiul împăratului dispărut, iar Chosroes putea susţine că astfel îi întorcea familiei lui Mauriciu serviciul primit de el de la Mauriciu.

Având în vedere modul violent în care Focas se urcase pe tron şi aparenta lui ineficienţă odată ajuns acolo, revoltele nu au întârziat să apară, iar Focas le-a răspuns cu un nou val de execuţii. Adversarii lui de la Constantinopol au luat atunci legătura cu exarhul de la Cartagina, care guverna una dintre puţinele zone neinvadate, având prin urmare la dispoziţie forţe armate. Exarhul s-a alăturat rebelilor şi în 610 l-a trimis la Constantinopol cu o flotă pe fiul său, Heraclius. Până când a ajuns, Focas se făcuse atât de nepopular în oraş, încât a fost arestat de propriii lui oficiali şi predat flotei răsculate. Heraclius a pus să fie executat pe puntea navei sale amiral, fiind încoronat împărat în locul lui Focas la Hagia Sofia în aceeaşi zi.

Pe termen scurt, schimbarea la domnie nu a avut nici cea mai mică importanţă. De fapt, lucrurile au mers din

rău în mai rău. Persanii au invadat Siria şi Palestina, întâmpinând foarte puţină rezistenţă, şi au ocupat Damascul în 613. Cel mai mare dezastru s-a petrecut în mai 614, când persanii au luat cu asalt, au capturat şi au prădat oraşul sfânt, Ierusalim, punând mâna pe una dintre cele mai preţioase relicve ale lumii creştine, Crucea Adevărată pe care se credea că fusese răstignit Hristos. De la Ierusalim, persanii au mers mai departe, au invadat Egiptul şi au ocupat Alexandria în 619. S-ar fi zis acum că era pe cale să se reconstituie Imperiul Persan, în toată măreţia lui din zilele lui Darius şi Xerxes, în secolele al VI-lea şi al V-lea î. Hr. La fel s-ar fi zis şi că Bizanţul ajunsese la capăt.

2.2 Din înfrângere, spre victorie (622–629)

Abia după doisprezece ani de la urcarea pe tron, împăratul Heraclius a fost pregătit să dea replica – şi chiar şi atunci a fost obligat să facă o alegere dificilă pe cine să lovească mai întâi, pe persani sau pe avari şi slavi. Fără îndoială, nu dispunea de resursele necesare să se bată simultan pe ambele fronturi. În cele din urmă, evenimentele au decis în locul său. Chosroes al II-lea i-a refuzat propunerile de pace şi a încheiat în schimb un tratat cu avarii, promiţându-le să le plătească un tribut anual, cu condiţia să nu atace

Constantinopolul. După ce şi-a asigurat flancul, Heraclius a pornit marşul spre est în vara lui 622, provocând o mică înfrângere unei forţe persane care invadase Asia Mică. Victoria a fost încurajatoare, însă nu de natură să întoarcă destinul războiului în favoarea Bizanţului. Prin urmare, după doi ani, împăratul a luat o decizie radicală. Probabil a presupus că persanii se aşteptau ca el să-i atace în apropierea Antiohiei, cu intenţia de a-i alunga din Siria şi, în cele din urmă, şi din Egipt. Dar el a conceput un plan îndrăzneţ să lovească direct în inima Persiei, mărşăluind spre nord, în Armenia, şi apoi pătrunzând spre sud, în teritoriul Sasanizilor. Când armata bizantină a apărut la graniţa de nord a Persiei, în primăvara lui 624, persanii au fost luaţi absolut prin surprindere, iar Heraclius le-a distrus nestânjenit oraşele, unul după celălalt. Mai mult decât atât, împăratul nu s-a retras pe teritoriul propriu la sfârşitul perioadei de campanie. A preferat să ierneze în Armenia şi să-şi reia atacul în Persia primăvara următoare.

Într-o încercare disperată de a opri atacurile lui Heraclius pe teritoriul persan, Chosroes al II-lea a adoptat aceeaşi tactică. În 626 a trimis o armată să traverseze Asia Mică şi să asedieze Constantinopolul. Se pare că a luat contact diplomatic cu hanul avarilor, care hotărâse să rupă tratatul cu Heraclius şi să

pornească în fruntea unei armate avaro-slave pentru a asedia Constantinopolul dinspre latura europeană a Bosforului, în vreme ce persanii au ocupat malul de răsărit. Regele persan şi-a făcut fără îndoială calculul că împăratul nu va avea de ales decât să se întoarcă în grabă, să-şi apere capitala. Din nou, Heraclius a înşelat aşteptările. A decis să lase Constantinopolul să se apere pe cont propriu, trimiţând doar un mic contingent din armata sa, care să dea ajutor. Şi-a continuat campania din Persia, cu grosul forţelor sale. Nefiind în stare să forţeze pătrunderea în capitala bizantină, avarii şi persanii s-au retras în august 626, în vreme ce bizantinii şi-au continuat presiunea, invadând iarăşi Persia în septembrie 627. În decembrie s-a desfăşurat o mare bătălie la Ninive, adânc în teritoriul persan, care a durat din zori şi până în amurg. La capătul acelei zile, bizantinii au rămas stăpâni peste câmpul de bătaie şi au capturat de la inamici 28 de stindarde. Înfrângerea a fost atât de zdrobitoare, încât persanii nu au mai încercat să atace din nou armata împăratului, ci s-au mulţumit să se retragă din calea ei în marşul spre capitala Ctesifon, după ce îşi pierduseră întreaga încredere în conducătorul lor, Chosroes al II-lea. În februarie 628, Chosroes a fost răsturnat şi ucis de fiul său, Kavad, care a cerut imediat pacea, fiind de acord să îşi evacueze toate trupele din Siria, Palestina şi Egipt.

După aceea Persia a fost târâtă într-un război civil între lideri militari rivali, cu scopul de a pune mâna pe tron: nu exista nicio şansă ca ostilităţile împotriva Bizanţului să fie reluate într-un viitor apropiat. După şase ani de campanie, Heraclius a putut în sfârşit să se întoarcă în triumf la Constantinopol, în primăvara lui 629. Anul următor s-a deplasat în provinciile din răsărit, vizitând Ierusalimul pentru a repune Adevărata Cruce la locul cuvenit, dorind să participe la reinstaurarea guvernării bizantine după peste cincisprezece ani de ocupaţie persană. Puţini lideri politici au avut şansa de a savura o asemenea victorie deplină după ce se aflaseră la doar un pas de distrugere.

2.3 De ce a fost câştigat războiul

Diferenţa izbitoare dintre impasul grav din 619 şi serbările dedicate victoriei din 629–630 ne face să ne întrebăm ce anume se întâmplase pentru o schimbare de situaţie atât de categorică în favoarea Bizanţului. O soluţie simplă ar fi să-i atribuim tot meritul lui Heraclius însuşi, ca general şi strateg de geniu. Teofan îl descrie fără îndoială ca pe un lider dinamic, care îi inspira pe cei din jur. Înainte de a-şi lansa campania din Răsărit în 622, şi-a supus soldaţii la pregătire şi instrucţie intense, ca să-i întărească pentru luptele care

aveau să urmeze. De asemenea, se pare că îşi comanda armata stând în fruntea ei. La Ninive, în decembrie 627, se spune că l-ar fi ucis pe comandantul persan şi pe doi alţi adversari în înfruntări directe. Atacul lui îndrăzneţ în inima teritoriului persan, lansat din Armenia, a fost o inspiraţie care i-a surprins cu totul pe duşmani. Însă doar bravura militară personală nu pare să fie suficientă pentru a explica victoria. La urma urmei, palmaresul militar al lui Heraclius era departe de a fi nepătat. În primii doisprezece ani de domnie nu a făcut aproape nimic, în timp ce persanii cotropeau provinciile orientale, iar mai târziu aveau să se petreacă din nou o serie de înfrângeri dezastruoase, cât el se afla la putere.

Aşa se face că istoricii au căutat un alt factor, croindu-şi cu greu drum printre scriptele dificile de abordat şi sărace în informaţii ale vremii. Un specialist care a găsit un răspuns neaşteptat şi pertinent a fost bizantinologul rus George Ostrogorsky. Din punctul lui de vedere, anii 620–624 au fost un moment vital, când s-au petrecut schimbări care au determinat nu doar supravieţuirea Bizanţului, ci şi forţa şi măreţia lui din secolele următoare. Ostrogorsky susţine că, printre pregătirile făcute de el în vederea contraatacului împotriva persanilor, Heraclius a impus o reformă administrativă inspirată. A împărţit regiunea din Asia

Mică păstrată în zone militare cunoscute sub denumirea de *theme,* în care s-a anulat distincţia dintre administraţia civilă şi cea militară. Guvernatorul themei, *strategos,* era responsabil de administraţie şi de justiţie, dar în acelaşi timp comanda şi armata acelei theme, o reglementare similară cu aceea din exarhatele înfiinţate sub Mauriciu. Tocmai armatele acestor noi unităţi administrative, susţine Ostrogorsky, i-au permis lui Heraclius să-i înfrunte din nou pe persani şi să pună capăt seriei de înfrângeri.

Teoria a căpătat importanţă şi influenţă şi va fi discutată mai detaliat în capitolul următor (vezi secţiunea 3.4 şi caseta 3.3). În această etapă este suficient să spunem că foarte puţini istorici acceptă acum teoria lui Ostrogorsky conform căreia înfiinţarea themelor a reprezentat cheia succesului lui Heraclius. Iar piatra de poticnire este cheia dovezilor. În sursele din secolul al VII-lea aproape că nu se vorbeşte despre theme. Cea dintâi menţiune se face într-o scrisoare a împăratului Iustinian al II-lea din jurul lui 685, adică mult după moartea lui Heraclius. Prima descriere completă a sistemului este cea a geografului arab Ibn Khurdadhbah, făcută pe la 850. Asta nu înseamnă că lui Ostrogorsky îi lipsea o bază pentru teoria sa. El îl cita pe Teofan, care spunea că, în 622, împăratul s-a dus „în ţara themelor”, ceea ce implică existenţa lor la acea

dată. Dar asta nu este o dovadă convingătoare. Teofan scria aproape două sute de ani mai târziu şi probabil presupunea că şi în vremea lui Heraclius se aplicau aceleaşi condiţii ca în zilele lui. Cu siguranţă nu afirmă anume că Heraclius ar fi introdus sistemul. Un autor mai târziu, împăratul Constantin al VII-lea (945–959), în lucrarea lui *Despre theme,* le atribuie această reformă cu precizie urmaşilor lui Heraclius.

Aşadar, dacă nu conducerea inspirată şi themele explică victoria, ce altceva? Există alţi factori care pot fi susţinuţi de dovezi literare şi fizice credibile. Un avantaj enorm de care beneficia Heraclius era capitala sa, Constantinopol, care, la nivelul tehnologic al vremii, era practic inexpugnabilă. Oraşul se situa pe un promontoriu îngust, înconjurat de ape – Marea Marmara la sud şi Bosfor la vest, iar la nord, Cornul de Aur, unul dintre cele mai grozave porturi naturale din lume. Asta însemna că în 626, când persanii au ajuns la Calcedon, de cealaltă parte a Constantinopolului, nu au putut să înainteze, deoarece nu dispuneau de vase şi nu au putut face joncţiunea cu aliaţii avari şi slavi. Avarii au încercat să trimită o flotă de canoe cu care să poată traversa persanii, dar navele de război bizantine au interceptat cu uşurinţă şi au scufundat ambarcaţiunile fragile. A rămas în seama slavilor şi avarilor să organizeze un asalt de pe poziţiile lor de pe

partea europeană a strâmtorii, dar aici s-au lovit de colosalele Ziduri teodosiene, sau Ziduri continentale, care se întindeau cale de mai mult de şapte kilometri, din vârful Cornului de Aur şi până la Marea Marmara. Construite din blocuri de calcar, erau înalte de circa nouă metri, groase de patru metri şi jumătate şi făceau parte dintr-o fortificaţie triplă: un şanţ, un zid exterior şi altul interior. Oricât ar fi fost de pricepuţi la asedii, avarii aveau şanse mici să pătrundă printr-un asemenea sistem de apărare. Heraclius ştia acest fapt şi de asta şi-a permis să rămână în Armenia cu majoritatea armatei, continuând să atace Persia, chiar dacă îi era ameninţată capitala. Însă nici fortificaţiile Constantinopolului în sine nu reprezintă neapărat cheia unică a succesului lui Heraclius. În definitiv, dacă oraşul ar fi căzut, rămâneau alte cetăţi, cum erau Ravenna, Cartagina şi Siracuza, din Sicilia. Prin urmare, trebuie să luăm în considerare şi alţi factori.

Unul dintre ei era acela că Heraclius cultiva cu grijă în rândul supuşilor convingerea în justeţea cauzei lor şi voinţa de a învinge. Atât Georgios din Pisidia, cât şi Teofan relatează cum, în timp ce îşi instruia noua armată în Asia Mică, ţinea discursuri vibrante, apte să le ridice moralul. Tema principală a acestor cuvântări era să le reamintească oştenilor că inamicii cu care se înfruntau nu erau creştini. Slavii şi avarii erau păgâni,

iar persanii, zoroastrieni. Aşadar bizantinii se luptau în numele Dumnezeului Adevărat împotriva necredincioşilor, iar dacă mureau în bătălie aveau să fie martiri care îşi primeau răsplata în cer. De asemenea, se străduia să le inspire soldaţilor un sentiment de indignare, iar persanii îl ajutaseră şi ei în acest sens. După ocuparea Ierusalimului, în 614, incendiaseră biserici şi masacraseră sute de creştini. Subliniind aceste elemente, Heraclius nu făcea decât să se încadreze în liniile unei propagande războinice existente de secole, care avea să mai dureze tot atât de mult. Exista totuşi un element cu totul aparte. El a făcut cu premeditare legătura dintre această luptă şi imaginile pictate (sau icoanele) ale lui Iisus Hristos, ale Sfintei Fecioare şi ale celorlalţi sfinţi. La pornirea în campanie, în 622, a luat cu el o icoană a lui Hristos, pe care o ţinea în braţe în timp ce rostea soldaţilor un discurs plin de pasiune (vezi caseta 2.1). Biserica i-a acordat toată susţinerea. Când avarii şi slavii au sosit în faţa Zidurilor continentale ale Constantinopolului în 626, patriarhul Sergius a pus să se zugrăvească imaginea Sfintei Fecioare şi a Pruncului Iisus pe acele ziduri. Astfel, împăratul şi patriarhul se foloseau de adoraţia profundă faţă de icoane care evoluase în ultimele sute de ani. Se considera că ele simbolizau prezenţa persoanelor sfinte pe care le înfăţişau şi

cărora, prin urmare, li se adresau preţuirea, veneraţia şi rugăciunile cuvenite. Dar legătura dintre apărători şi divinitate nu se realiza doar prin icoane. La vremuri de criză, se apela şi la relicve, obiecte legate de unele persoane sfinte sau chiar părţi ale trupului lor, care erau aduse pentru a le da curaj. În jurul acestei date aflăm primele menţiuni despre veşmântul sau vălul Sfintei Fecioare păstrat într-o biserică din Constantinopol. În timpul asediului din 626 a fost purtat în procesiune de-a lungul zidurilor cetăţii şi i s-a atribuit în mare măsură meritul pentru supravieţuirea oraşului. Astfel, icoanele şi relicvele erau vitale pentru a-i menţine pe bizantini în stare de luptă, când totul părea pierdut, deoarece simbolizau prezenţa divină alături de armată şi în sprijinul ei. Credinţa în justeţea cauzei lor a fost întotdeauna, fără îndoială, un element-cheie pentru convingerea oamenilor de a-şi risca viaţa.

Caseta 2.1 Georgios din Pisidia despre campania din Persia a lui Heraclius (622–628)

Georgios din Pisidia, un personaj aflat într-o funcţie la curtea lui Heraclius, a compus o serie de poeme în greaca atică, probabil între 629 şi 634, prin care elogia victoriile împăratului împotriva persanilor şi avarilor.

Ele erau menite să fie recitate la curte, la ocazii speciale, cum a fost poate întoarcerea glorioasă a lui Heraclius din răsărit. În acest pasaj poetul i se adresează împăratului, descriind cum Heraclius a ţinut soldaţilor un discurs emoţionant, în ajunul bătăliei:

Luând chipul ce inspiră atâta veneraţie, înfăţişat de Dumnezeu, aţi vorbit pentru scurtă vreme: „Natura şi baza autorităţii mele mă leagă de voi ca de fraţi. Căci noi declarăm că această autoritate se întemeiază nu atât pe teamă, cât pe iubire. Spre deosebire de forţa inumană pe care tiranul [Chosroes al II-lea] a înarmat-o împotriva oricărei legitimităţi, legea noastră, dimpotrivă, este forţa iubirii de oameni şi doar aşa poţi pune stavilă unei asemenea violenţe... Aceasta [adică Hristos reprezentat în icoana pe care o ţine Heraclius] este Stăpânul şi Domnul tuturor, mereu în fruntea campaniilor noastre. Cu El porunca este neclintită şi prin El victoria ne este sfântă. Nădăjduind în El şi ajuns în clipa asta, ca oricare altul dintre voi, mă pregătesc pentru ce-i mai greu. Căci noi, făpturile Lui, trebuie să ieşim la luptă împotriva inamicilor care se pleacă în faţa celor create.”

Pasajul rezumă principalele puncte ale propagandei de război făcute de Heraclius: războiul era drept,

deoarece inamicul nu era creştin, victoria era sigură, deoarece Dumnezeu conducea armata, iar prezenţa Lui era simbolizată de icoana lui Hristos adusă de Heraclius. De remarcat şi că Georgios îl descria pe Hristos ca „înfăţişat de Dumnezeu”. Referindu-se la întrupare, când Iisus a fost „înfăţişat” în trup, fiind născut ca fiinţă omenească.

Sursă: George of Pisidia, *Poemi: I. Panegirici epici,* ed. Agostino Pertusi (Ettal: Buch-Kunstverlag, 1959), pp. 101–2 (traducerea autorului).

La fel ca toate celelalte explicaţii posibile ale succesului lui Heraclius, rolul propagandei şi al icoanelor trebuie tratat cu precauţie. În definitiv, toate aceste relatări ar putea să reprezinte ceea ce autorii simţeau că ar fi trebuit să se întâmple, nu ceea ce s-a întâmplat în realitate, ţinând seama că mulţi dintre ei, ca Teofan, erau clerici. Pe de altă parte, Georgios din Pisidia nu era cleric şi, spre deosebire de Nicefor şi Teofan, era contemporan cu Heraclius, prin urmare dovezile lui trebuie tratate cu toată seriozitatea.

Există o altă categorie de factori care trebuie luată în considerare. În vreme ce Georgios din Pisidia şi Teofan erau mereu bucuroşi să scrie despre chestiuni religioase, se lăsau mult mai greu atraşi de aspectele

economice, care ar fi putut foarte bine să fi adus o contribuţie semnificativă la supravieţuirea Bizanţului. Când sunt menţionate, contextul este de multe ori religios, dar şi aceste informaţii sunt de valoare. Spre exemplu, *Chronicon Paschale* ne spune că, în jur de 615, Heraclius a bătut o nouă monedă din argint, numită hexagram, din care încă există exemplare. Autorul vorbeşte despre ea deoarece lingourile din care era făcută proveneau probabil din topirea odoarelor bisericeşti, cum erau tăvile de cuminecătură şi potirele. Teoretic, ar fi fost vorba de o jefuire a Bisericii, însă patriarhul Sergius şi-a dat bucuros consimţământul, dată fiind gravitatea crizei. Noua monedă ar fi putut să fie o parte dintr-o remaniere financiară generală, care i-a pus la dispoziţie lui Heraclius mijloacele de a echipa şi întreţine o nouă armată în anii 620. Însă, trăgând o linie, nimeni nu va şti vreodată cu precizie de ce a triumfat Heraclius în 628 şi, în orice caz, orice explicaţie limpede va fi într-o oarecare măsură compromisă de ceea ce a urmat. Bizanţul avea să sufere o a doua rundă de înfrângeri şi pierderi grele de teritoriu în faţa unui nou inamic, iar de data asta nu avea să mai existe o întoarcere.

2.4 Din victorie, spre înfrângere (629–642)

În primele săptămâni ale lui 634 au sosit veşti că o ceată de arabi făcuse o incursiune în teritoriul de curând recuperat al Siriei. Nimic nou în asta – aşa procedau de secole întregi. Fără îndoială, împăratul a presupus că forţele locale vor putea rezolva situaţia. Când arabii au pus pe fugă trupe bizantine nu departe de Gaza, ucigându-l pe comandant, Heraclius a trimis o forţă mai mare în regiune, dar fără să considere suficient de serioasă această ameninţare pentru a se deplasa personal. A rămas în Antiohia şi a încredinţat comanda fratelui său, Teodor. Când şi armata lui Teodor a fost zdrobită în anul următor, a început să se vadă limpede că Siria bizantină nu era ţinta unor raiduri obişnuite, ci a unei invazii arabe în toată regula. Prin urmare, în 636 a fost trimisă împotriva lor o altă armată, mult mai puternică, dar nici de data asta împăratul nu era la comandă. La 20 iulie 636 s-a pornit o mare bătălie, lângă râul Yarmuk. Ciocnirile au durat mai multe zile la rând, însă din câte se pare bizantinii au fost dezavantajaţi de vântul dinspre sud, care le sufla permanent praf în ochi. În cele din urmă, după lupte grele, arabii au ieşit victorioşi şi întreaga armată bizantină a fost distrusă. La scurt timp, arabii au mărşăluit în Damasc, dobândind cea dintâi bază permanentă a lor în Siria (vezi caseta 1.2).

În acest moment se poate constata o deosebire

radicală faţă de purtarea curajoasă şi energică a lui Heraclius din timpul Războiului Persan. În loc să intervină imediat şi să închidă breşa, se pare că s-a dat bătut. A plecat din Antiohia, probabil în primăvara lui 637, şi s-a întors la Constantinopol traversând Asia Mică, luând cu el Adevărata Cruce de la Ierusalim. Retragerea lui le-a lăsat arabilor mână liberă, iar de la Damasc au pornit spre Ierusalim. Cetatea a rezistat o vreme, cu speranţa că le va veni o forţă în ajutor şi asediul va fi ridicat, dar nu a venit nimeni. În cele din urmă, în februarie 638, patriarhul Sofronie a fost de acord să se deschidă porţile cetăţii. Antiohia a capitulat şi ea la scurt timp în faţa arabilor, fără luptă. În vara lui 640, conduşi de Amr, arabii au invadat Egiptul, mărşăluind spre Alexandria. Patriarhul Alexandriei, Kyros, la fel ca patriarhul Ierusalimului, spera fără îndoială că le va veni în ajutor o armată bizantină. Cum nu a apărut nimeni, a intrat în negocieri cu arabii, încheind un armistiţiu de un an, promiţând să cedeze Alexandria la sfârşitul acelei perioade, dacă nu va apărea o forţă care să-i scoată din încercuire. Cum ea nu a apărut, Alexandria a capitulat în septembrie 642. Dar asta nu a însemnat sfârşitul prezenţei bizantine în regiune. În 646 a fost trimisă o flotă bizantină de intervenţie, care pentru scurt timp a capturat din nou Alexandria. Dar arabii au contraatacat rapid şi în anul

următor i-au alungat pe bizantini. În acest fel, întregul teritoriu recuperat în 628 de la persani cu asemenea pierderi a fost pierdut din nou, de data asta definitiv. De atunci înainte, inima Imperiului Bizantin avea să fie în Asia Mică şi Balcani.

2.5 Ce n-a mers?

Dacă prezenţa lui Heraclius ca lider a fost o cauză a victoriei sale împotriva persanilor, atunci absenţa lui a reprezentat cu siguranţă un factor în înfrângerea suferită în faţa arabilor. Deosebirea se poate motiva prin starea de sănătate a împăratului. Este cât se poate de limpede că nu se simţea bine în 640. Era afectat de o formă oarecare de cancer şi din câte se pare a suferit şi o cădere nervoasă, provocată probabil de ştirile proaste din Siria. După plecarea de la Antiohia a ajuns la Calcedon, dar a refuzat categoric să traverseze Bosforul, din cauză că avea o teamă patologică de apă. Însoţitorii lui au reuşit să-l treacă peste strâmtoare construind un pod de vase şi acoperind punţile cu plante înalte, prin care nu se vedea marea. Odată ajuns în capitală, Heraclius nu a mai jucat practic niciun rol de decizie şi a murit la 11 februarie 641.

Ca şi cum nu ar fi fost suficient, a urmat o criză de succesiune. Heraclius fusese căsătorit de două ori. De

la prima soţie, Fabia-Eudokia, avea un fiu, Constantin, acum în vârstă de 28 de ani (vezi caseta 1.1). Dar mai aveau un fiu şi de la cea de-a doua soţie, Martina, numit Heraclonas, acum de 15 ani. Într-un efort nesocotit de a fi nepărtinitor, Heraclius le-a lăsat tronul ambilor fii, în comun, dictându-le să o considere amândoi mamă şi împărăteasă pe Martina. Ceea ce a provocat o situaţie tulbure, iar curtea s-a împărţit în scurt timp între susţinătorii Martinei şi cei ai lui Constantin al III-lea. Dar Constantin al III-lea a murit după doar trei luni de când urcase pe tron, de ftizie, din câte se pare, iar Martina a devenit conducătoare *de facto,* cu Heraclonas împărat nominal. Însă şi bucuria ei a fost de scurtă durată. Era extrem de nepopulară la Constantinopol, iar în septembrie 641 o armată bizantină a pornit în marş spre capitală, susţinând voinţa populară ca nepotul lui Heraclius, Constans, să devină împărat împreună cu Heraclonas. Martina nu a avut de ales. La începutul anului următor, după lovitura desfăşurată la Constantinopol, Martina şi Heraclonas au fost trimişi în exil. Constans a devenit împărat unic – Constans al II-lea (641–668) –, însă zarva produsă de aceste evenimente a împiedicat probabil trimiterea de ajutoare la Alexandria, ceea ce l-a obligat pe patriarhul de acolo să predea oraşul arabilor.

Boala lui Heraclius şi criza succesiunii explică

desigur în bună măsură răspunsul palid al Bizanţului faţă de invaziile arabe, dar nu şi caracterul lor rapid, complet şi permanent. Un factor care sigur a cântărit greu a fost schimbarea petrecută în societatea arabă începând în urmă cu două decenii. Arabii trăiseră dintotdeauna de pe urma războiului, fiind împărţiţi în triburi care îşi petreceau cea mai mare parte a timpului luptându-se între ele. Triburile rivale obişnuiau să se alieze fie cu bizantinii, fie cu persanii şi îşi continuau vrajba sub drapelele celor două mari puteri. În timpul primelor decenii ale secolului al VII-lea, arabii s-au unit şi au renunţat la vechile lor dispute tribale, aparent ca urmare a învăţăturilor profetului Mahomed. După ce iniţial a înfruntat o opoziţie, Mahomed le-a convins pe căpeteniile tribale să accepte revelaţiile pe care pretindea că i le făcuse un înger al lui Dumnezeu şi pe care le notase în cele 114 sure ale Coranului. Unitatea dobândită de arabi graţie islamului le-a permis să traverseze hotarele bizantine ca forţă de primă importanţă, şi nu sub forma obişnuită de incursiuni tribale; astfel au reuşit să înfrunte cu succes şi să distrugă armata bizantină la Yarmuk şi să ocupe teritoriul.

Unii ar merge şi mai departe, susţinând că islamul le-a dat arabilor nu doar unitatea, ci şi voinţa ideologică de a învinge, la fel cum credinţa religioasă

jucase un rol şi în succesul lui Heraclius împotriva persanilor. În cel de-al nouălea capitol al Coranului, Mahomed îi îndemna pe musulmani să-şi dea silinţa împotriva necredincioşilor şi le promitea celor ce o vor face accesul în paradis: aceeaşi promisiune pe care se spune că ar fi făcut-o şi Heraclius soldaţilor lui. Arabii ar fi avut astfel avantajul de a lupta cu exaltare pentru o cauză, însă lipsesc dovezi specifice, contemporane, că ar fi crezut într-o răsplată spirituală în schimbul eforturilor lor. Dacă islamul, asemenea creştinismului, a dezvoltat mai târziu o ideologie a Războiului Sfânt, nimeni nu poate fi sigur că a existat încă de la începuturile lui istorice. Insistenţa Coranului ca toţi credincioşii să îşi dea silinţa pentru credinţă nu lămureşte dacă asta trebuia să se petreacă într-un sens violent sau militarist. Dintotdeauna arabii au fost războinici entuziaşti şi mai mult ca sigur nu au avut nevoie de islam ca să-i incite la luptă. Unitatea conferită de noua religie a avut probabil mai mare semnificaţie.

Un alt factor care poate să fi jucat un rol a fost alienarea unei părţi considerabile a populaţiei din provinciile răsăritene din motive religioase şi de altă natură, pe care le-am discutat mai devreme (vezi Introducere 0.4). Odată ce persanii s-au retras din Siria şi Egipt în 630, Heraclius a fost ultimul împărat care a încercat să vindece schisma cu creştinii monofiziţi. La

fel ca alţii înaintea lui, a hotărât să încerce un compromis şi a organizat sinoade în care clericii să propună o formulă acceptabilă pentru ambele părţi. S-au încercat şi s-au respins diverse enunţări până când, în 638, împăratul s-a folosit de întreaga lui autoritate ca să susţină doctrina monotelismului, aceea că Hristos avea o singură voinţă. Ideea era aceea de a împăca dezacordul celor două părţi în ce priveşte natura divină şi cea omenească ale lui Hristos, dar ea nu a plăcut niciunei tabere. Monotelismul a fost considerat inacceptabil de monofiziţi şi a fost agreat de foarte puţini dintre calcedonieni, prin urmare Heraclius s-a văzut condamnat în mod larg drept eretic în propria sa capitală. Între timp îşi pierduse şi răbdarea. Împăratul a anunţat că au fost oprite chiar şi discuţiile despre firea lui Hristos şi că toată lumea trebuie să accepte compromisul său. Pentru a-şi impune voinţa, l-a numit pe un personaj feroce, numit Kyros, atât patriarh al Alexandriei, cât şi guvernator al Egiptului. În scurt timp, Kyros şi-a făcut un renume de neşters pentru cruzimea cu care îi vâna pe preoţii monofiziţi. Patriarhul monofizit al Alexandriei, Veniamin, a reuşit să scape, însă Kyros l-a prins pe fratele acestuia, pe care se spune că l-a torturat cu focul torţelor, înainte de a-l îneca.

Este tentant să identificăm această profundă sciziune

din rândul creştinilor drept principal motiv pentru care provinciile răsăritene au căzut atât de repede. Desigur, este cât se poate de vizibil că, în vreme ce locuitorii Constantinopolului au fost uniţi în rezistenţa lor în timpul asediului persano-avar din 626, vasta majoritate a celor din Siria şi Egipt păreau prea puţin interesaţi să le opună rezistenţă arabilor – şi de fapt nici persanilor, mai devreme. A mai existat şi un alt stimulent al pasivităţii: şi anume invadatorii arabi au anunţat din timp că nu intenţionau să încerce convertirea noilor lor supuşi la islam. Atât creştinii, cât şi evreii urmau să fie lăsaţi să-şi continue nestingheriţi practicarea credinţei, după tradiţie, cu condiţia să plătească autorităţilor musulmane un impozit special. Mai mult decât atât, pe arabi nu-i interesa câtuşi de puţin diferenţa dintre monofiziţi şi calcedonieni, tratându-le egal pe cele două grupări. Aşadar capitularea Alexandriei din 642 a fost pentru monofiziţi un moment de bucurie, căci patriarhul exilat Veniamin I a putut să se reîntoarcă din surghiun. În ce priveşte majoritatea populaţiei, schimbarea stăpânirii a părut mai puţin o cucerire, cât mai degrabă o eliberare.

Pe de altă parte, nemulţumirea monofiziţilor nu poate nici ea explica în sine prăbuşirea bizantină bruscă. La urma urmei, şi calcedonienii păreau la fel de pasivi în faţa invaziei. Patriarhii de la Ierusalim şi

Alexandria, Sofronie şi Kyros, au deschis porţile oraşelor lor înaintea arabilor, nu patriarhii monofiziţi. Mai mult decât atât, oricât de greu încercaţi ar fi fost clericii monofiziţi şi poporul de guvernarea de la Constantinopol, întâlnim prea puţine dovezi că ar fi colaborat activ cu arabii în timpul invaziei. De fapt, din cronica lui Ioan de Nikiu scrisă în acea vreme se înţelege că unii monofiziţi erau îngroziţi de desfăşurarea evenimentelor (vezi caseta 2.2).

Caseta 2.2 Ioan de Nikiu despre căderea Egiptului Bizantin (640–642)

Se cunoaşte extrem de puţin despre cronicar, în afară de faptul că a fost episcop în oraşul Nikiu (astăzi Zawyat Razin) din Delta Nilului în secolul al Vii-lea. Din nefericire, textul original al lucrării, scrise probabil într-un amestec de greacă şi coptă, nu s-a păstrat. Nu ne-a parvenit decât o traducere în etiopiană, făcută în 1602, care se poate să nu fi fost cu totul fidelă originalului. Totuşi cronica lui Ioan este unica relatare făcută de un martor ocular al acelor evenimente însemnate şi, drept urmare, o sursă vitală de informaţii. Ioan, ca monofizit, nu simpatiza autorităţile bizantine şi îi displăceau profund încercările lor de a impune ceea ce el considera doctrine eretice şi a pus la

dispoziţie dovezi importante ale atitudinii ambigue a populaţiei copte în timpul invaziei arabe:

Iar [generalul arab] Amr a plecat din Egiptul de Jos şi a pornit la război în Rif [„zona verde” din Egiptul de Sus]. A trimis puţini musulmani împotriva oraşului Antinoe [Antinoopolis]. Iar când musulmanii au văzut slăbiciunea romanilor şi ostilitatea poporului faţă de împăratul Heraclius, pentru persecuţia la care supusese toată ţara Egiptului din cauza credinţei ortodoxe, la instigarea lui Kyros, patriarhul calcedonian, au devenit mai îndrăzneţi şi mai puternici în război. Iar locuitorii oraşului [Antinoe] au socotit să-şi pună de acord acţiunile cu cele ale lui Ioan, prefectul lor, ca să-i atace pe musulmani; dar el a refuzat şi s-a ridicat cu grabă împreună cu trupele lui şi, după ce a adunat toate impozitele oraşului, s-a dus la Alexandria; căci ştia că nu are cum rezista în faţa musulmanilor. Iar locuitorii provinciei s-au pus sub ascultarea musulmanilor şi le-au plătit tribut.

Însă aici trebuie să apelăm la o doză de precauţie. Ioan de Nikiu şi alţi monofiziţi erau justificaţi să-l urască pe patriarhul Kyros şi pe calcedonieni, dar asta nu înseamnă că priveau sosirea arabilor cu o bucurie pură. Dacă este adevărat că noii stăpânitori nu au

impus noilor lor supuşi islamul şi în general au lăsat nevătămate oraşele care s-au predat, cucerirea Egiptului a fost departe să se desfăşoare fără vărsare de sânge. Ioan descrie aici cucerirea de către arabi a oraşului său, Nikiu:

Şi după aceea musulmanii şi-au făcut intrarea în Nikiu şi l-au luat în stăpânire şi, negăsind niciun soldat [care să le opună rezistenţă], s-au apucat să-i treacă prin sabie pe toţi cei pe care i-au găsit pe străzi şi în biserici, bărbaţi, femei şi copii, fără să arate milă nimănui. Şi, după ce au capturat [acest] oraş, au pornit spre alte localităţi şi le-au prădat şi au trecut prin sabie pe toţi cei pe care i-au găsit. Să ne oprim acum, căci este imposibil să povestim cu amănuntul nelegiuirile comise de musulmani după ce au pus mâna pe insula Nikiu.

Sfârşitul guvernării bizantine în est a reprezentat o catastrofă cu bătaie atât de lungă, încât ar fi fost imposibil să se petreacă fără ca oamenii din acele locuri să nu sufere, iar cronica lui Ioan ne aduce aminte de acest fapt în mod semnificativ.

Sursă: *The Chronicle of John, bishop of Nikiu, translated from Zotenberg's Ethiopic text,* trad. R.H. Charles

(London: Text and Translation Society, 1916), p. 184, 188 (ortografie adaptată).

Dacă neputinţa lui Heraclius, criza succesiunii din Constantinopol şi alienarea monofiziţilor ar fi putut să joace un rol, cel mai semnificativ factor l-a reprezentat probabil ceva mult mai banal. După un conflict de 30 de ani cu Persia Sasanidă, Bizanţul era absolut extenuat, prea slăbit pentru a se angaja într-un nou război. Pentru arabi a fost mult prea uşor să profite de situaţie, să intre în acţiune şi să umple vidul de putere.

2.6 Balcanii şi provinciile occidentale

În vreme ce în est se desfăşura această luptă titanică, mai întâi cu persanii şi apoi cu arabii, Heraclius a fost silit să lase zonele occidentale să se descurce cum puteau. În Balcani, când Focas retrăsese armata bizantină de la Dunăre ca să pornească spre Constantinopol şi să-l răstoarne pe Mauriciu, practic abandonase întreaga zonă la voia avarilor şi slavilor. În regiune nu au mai fost trimise alte forţe şi, odată ce a preluat puterea, Heraclius a căutat să încheie pace cu hanul avar, ca să-şi poată concentra eforturile în vederea înfrângerii persanilor, care avea să se întâmple în 618, deşi hanul a rupt înţelegerea în 626 şi avarii şi

slavii şi-au reluat înaintarea spre sud. Cum nu întâmpinau nicio opoziţie, au reuşit să cotropească Balcanii în întregime, până la extremitatea sudică a Greciei. Asta nu înseamnă că prezenţa bizantină a fost complet eliminată. Oraşele de pe ţărmuri care puteau fi aprovizionate pe mare au rezistat împotriva invadatorilor, deoarece avarii nu aveau o flotă proprie. Unul dintre acele oraşe a fost Tesalonic. Ca la Constantinopol, avea fortificaţii solide şi, tot ca în capitală, se credea că are parte de un protector supranatural, Sfântul Dimitrie, soldat-martir pe seama căruia se punea respingerea unei serii de încercări ale avarilor de a lua cetatea cu asalt. O altă fortăreaţă se afla în sud, în Atica, unde acropola Atenei, străvechiul centru intelectual, fusese fortificată şi putea fi aprovizionată prin portul Pireu. Două fortăreţe bizantine importante se aflau în peninsula Pelopones, sau Morea. Una era Patras, pe coasta de nord-vest, iar cealaltă, Monemvasia, o insulă practic inexpugnabilă, legată de uscat printr-un drum pietruit îngust. În aceste puncte de sprijin izolate, bizantinii au rezistat într-o regiune dominată cu totul de inamicii lor.

Mai departe spre vest erau alte două teritorii bizantine care au rămas total netulburate în timpul domniei tumultuoase a lui Heraclius. Unul era în Africa de Nord, ţara natală a împăratului – exarhatul

bizantin corespunde în linii mari cu Tunisia şi coasta libiană de astăzi. Principalul oraş era portul Cartagina, cu ziduri şi şanţ de apărare reconstruite în secolul dinainte. Sicilia rămăsese şi ea neatinsă de schimbări, iar la acea vreme se punea cu toată seriozitatea problema mutării capitalei de la Constantinopol în principalul oraş al insulei, Siracuza. Atât Africa de Nord, cât şi Sicilia erau fertile şi bogate, exportând un prisos de grâu şi de ulei, generând drept urmare venituri din taxe cât se poate de utile, din care se acopereau cheltuielile de apărare ale altor regiuni.

Din nefericire, nu toate teritoriile bizantine din apus se bucurau de aceeaşi imunitate în faţa atacurilor ca Africa de Nord şi Sicilia. Capul de pod precar stabilit în Spania în anii 550 a fost continuu slăbit de regatul tot mai viguros al vizigoţilor, iar prezenţa bizantină în acea zonă a încetat în 624, prin ocuparea Cartaginei. Şi posesiunile bizantine din Italia erau supuse permanentelor atacuri ale lombarzilor, care ocupau cea mai mare parte a peninsulei, în vreme ce bizantinii controlau Apulia şi Calabria, adică tocul în vârful cizmei, şi Ravenna şi Roma cu zonele din jur. Aici, cel puţin, bizantinii nu înfruntau un inamic atât de puternic ca avarii ori arabii. Lombarzii mai rupeau fragmente din teritoriile bizantine, dar nu erau suficient de puternici să-i alunge cu totul din Italia. În

afară de asta, lombarzii erau şi ei tot atât de ameninţaţi de avari pe cât bizantinii. În 611, avarii au invadat nordul Italiei şi au nimicit armata lombardă. În asemenea momente de criză, lombarzii erau fericiţi să fie pace între ei şi împărat. Din punct de vedere strategic, bizantinii deţineau un mare avantaj prin posesia Ravennei. Aidoma Constantinopolului şi Tesalonicului, era uşor de apărat, în acest caz graţie mlaştinilor care o înconjurau, care împiedicau să poată fi atacată dinspre uscat. Putea să reziste nedefinit, chiar dacă era ocupată zona rurală din jur, cu condiţia să se poată aproviziona de pe mare. Cetatea funcţiona ca un sediu al guvernării bizantine din acea regiune, iar exarhul făcea tot ce-i stătea în putinţă să-i ţină la respect pe lombarzi cu forţele pe care reuşea să le recruteze din jur şi uneori şi încercând să-l incite pe regele francilor să intervină (vezi caseta 1.3).

Exista totuşi primejdia clară ca poziţia bizantină din Italia să fie subminată de acelaşi gen de alienare a populaţiei, cum se întâmplase în Siria şi în Egipt. Împăratul devenea o figură tot mai îndepărtată pentru supuşii lui vorbitori de latină de aici. Existenţa „grecilor”, după cum erau deseori numiţi el şi funcţionarii săi, se manifesta în viaţa de zi cu zi a supuşilor prin cererea insistentă a plăţii dărilor. Nu sufereau doar mirenii, ci şi Biserica. În 640, un exarh al

Ravennei şi-a refăcut rezervele pornind în marş la Roma şi pătrunzând în tezaurul papal din Palatul Lateran. Este adevărat că, superficial privind, nu exista o dezbinare religioasă. Spre deosebire de provinciile răsăritene, Italia respecta întocmai doctrina de la Calcedon, cu excepţia lombarzilor, care aderaseră la o altă variantă de creştinism: arianismul. Din nefericire, sciziunea dintre calcedonieni şi monofiziţi avea consecinţe serioase în Italia. Când Heraclius a introdus formula lui de compromis a monotelismului în 638, mulţi italieni au considerat noua dogmă drept o trădare a definiţiei convenite de Sinodul de la Calcedon, iar papa a fost de acord cu ei. În 641, papa Ioan al IV-lea a convocat un conciliu la Roma, care a condamnat noua doctrină, considerând-o eretică, şi provocând încă o ruptură a Bisericii.

Situaţia s-a agravat când împăratul nu a reuşit să mai asigure o apărare adecvată Romei. Situată de partea opusă a peninsulei faţă de sediul bizantin de la Ravenna, era cât se poate de expusă atacurilor lombarde. Papa se vedea deseori în aceeaşi situaţie ca patriarhul Kyros din Alexandria, obligat să combine rolurile de cap al Bisericii şi guvernator al cetăţii. Se lăsase în seama lui să organizeze aprovizionarea romanilor cu alimente şi apă, să întreţină fortificaţiile şi să recruteze şi să plătească soldaţii care le păzeau. De

acolo plecau frecvent strigăte de ajutor, la Ravenna şi la Constantinopol, ori de câte ori lombarzii făceau presiuni, aşa ca în anii 590, când papa Grigore I expediase scrisori vehemente împăratului Mauriciu. Papa Grigore nu a primit nimic în afară de promisiuni şi nu i-a rămas decât să încheie propria lui pace separată cu regele longobard Agilulf, plătindu-l din visteria papală ca să nu atace Roma.

Chiar dacă este tentant să tragem concluzia că papii şi poporul Italiei trebuie să fi fost dornici să se despartă de dominaţia arogantă de la Constantinopol, de fapt nu era aşa, cel puţin nu în acel stadiu. Ei considerau că împăratul fusese lăsat pe pământ de Dumnezeu, ca pavăză pentru poporul creştin. Era de datoria lor să îl asculte, iar tăierea legăturilor cu el era de neconceput, chiar şi când îşi neglija obligaţiile şi se lăsa târât spre erezie. Această legătură era ilustrată pe monedele bătute la Roma, care aveau pe avers portretul împăratului, iar pe revers, monograma papei.

Mulţi dintre papi veneau de fapt din teritoriile bizantine din Răsărit, iar greaca era limba lor principală. Italia făcea parte din imperiu la fel de mult pe cât Constantinopolul însuşi.

Idei de reţinut

- Indiferent cât de supărătoare ar fi lipsa dovezilor, anii dintre 602 şi 642 au reprezentat fără îndoială o perioadă-cheie, în care echilibrul puterilor din estul Mediteranei s-a modificat pentru totdeauna.
- Argumentul că întemeierea themelor a avut drept efect salvarea Bizanţului din anii 620 nu mai stă acum în picioare. Factori cum ar fi sistemul de apărare al Constantinopolului, rolul de conducător al lui Heraclius, moralul şi economia par mai convingători.
- Boala lui Heraclius, rolul jucat de islam şi nemulţumirea populaţiei monofizite au fost toate citate ca motive posibile ale pierderii rapide a provinciilor răsăritene.
- Şi extenuarea Bizanţului după îndelungatul Război Persan poate să fi fost un factor.
- Balcanii şi Italia au fost în bună măsură abandonate de Heraclius în timpul crizei din Est, însă bizantinii au păstrat avanposturi fortificate în ambele regiuni.

Bibliografie suplimentară

Brown, Thomas S. (1984), *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power în Byzantine Italy AD 554–800* (London: British School at Rome). Un studiu despre dominaţia bizantină din Italia preocupat în primul rând de modul în care diferea de

alte părţi ale imperiului şi ia în considerare în ce măsură s-a menţinut aici moştenirea romană.

Kaegi, Walter E. (1992), *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge: Cambridge University Press). Un studiu extrem de detaliat despre invazia arabă din anii 630, concentrându-se asupra Siriei şi Palestinei, dar nu cuprinde şi Egiptul.

Kaegi, Walter E. (2003), *Heraclius: Emperor of Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press). O cercetare amănunţită şi academică asupra domniei lui Heraclius care caută să explice succesul împotriva persanilor şi eşecul în faţa arabilor.

Kennedy, Hugh N. (2008), *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In* (London: Phoenix). Prezintă tabloul larg al expansiunii arabe din secolele al VII-lea şi al VIII-lea, din Pirinei până în Transoxania (Sogdiana), însă cuprinde o naraţiune exactă a cuceririi Siriei, Palestinei şi Egiptului.

Pentcheva, Bissera V. (2006), *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium* (University Park PA: Pennsylvania State University Press). Pornind de la imagini şi texte traduse, explică felul cum Sfânta Fecioară înfăţişată de icoane a ajuns să fie considerată protectoarea Constantinopolului.

3. Evul Întunecat (642–718)

Dacă perioada din urmă a domniei lui Heraclius este slab documentată, cea de-a doua parte a secolului al VII-lea este o gaură neagră. Bizanţul era zdruncinat şi ajuns la marginea distrugerii, iar nimeni nu mai părea inspirat să consemneze evenimentele aşa cum s-au petrecut şi au rămas cunoscute doar din surse mai târzii. Arheologia ne ajută totuşi din ce în ce mai mult să umplem acest gol şi să ne facem o idee cum a fost posibil ca Bizanţul să reziste din nou unei asemenea furtuni.

3.1 Noul inamic: Califatul Omeiad (Umayyad)

Cucerirea provinciilor bizantine din est nu a fost decât începutul expansiunii arabe. În 652, ei au încheiat ocuparea Persiei Sasanide şi au încorporat acele teritorii în noul califat al islamului. În acelaşi timp, au pătruns în Armenia bizantină, zona anexată de Mauriciu după tratatul încheiat cu Persia în 591, şi l-au silit pe guvernator să le accepte autoritatea. Tânărul împărat Constans al Ii-lea a reacţionat în 653 prin organizarea unei expediţii în Armenia, fapt despre care avem ştiinţă doar de la cronicarul armean Sebeos. Autoritatea bizantină a fost restaurată doar pentru

scurt timp, iar în 661 Armenia intrase din nou sub control arab. Pierderea suplimentară de teritoriu nu a fost însă cel mai funest fapt, din unghiul de vedere al bizantinilor. Până atunci, îşi păstraseră un avantaj vital, în sensul că dominau marea, aşa cum se întâmplase şi cât se luptaseră cu persanii. Ca popor al deşertului, arabii nu ştiau nimic despre domeniul maritim şi nu purtau război decât pe uscat. Însă, odată ce au obţinut stăpânirea asupra coastelor egiptene şi siriene, au început în scurt timp să construiască nave, folosind forţa de muncă locală. În 649, flota era pregătită să ridice pânzele şi a pornit într-un raid absolut neaşteptat şi devastator asupra insulei bizantine Cipru, urmat de un altul asupra Rhodosului, în 653. Mai curând sau mai târziu, bizantinii erau obligaţi să reacţioneze la această primejdie, iar prilejul s-a oferit în 655, când flota lor, comandată de însuşi Constans al Ii-lea, a interceptat-o pe cea arabă în largul ţărmului sudic al Asiei Mici. Având în vedere experienţa lor maritimă cu mult mai bogată, bizantinii ar fi trebuit să câştige uşor această Bătălie aşa-numită a Catargelor. Dar, deşi ambele tabere au suferit pierderi grele, bizantinii au ieşit mai şifonaţi. Împăratul a scăpat doar pentru că şi-a schimbat hainele cu un tânăr matelot care apoi a pierit în luptă, în vreme ce el a fugit cu o navă rapidă. „Marea”, scria Teofan „, era colorată de sânge roman.”

După ce i-au învins pe bizantini pe mare şi având la dispoziţie o flotă eficientă, arabii dispuneau acum de un avantaj enorm, pe care persanii nu îl avuseseră, şi ar fi putut să atace chiar şi Constantinopolul, dinspre mare şi uscat. Este posibil să fi lansat primul lor asalt naval asupra capitalei încă din anii 650. Din fericire pentru bizantini, aşa cum se întâmplă mereu, inamicul pe care îl înfruntau era formidabil, dar nu monolitic. Islamul prezenta, ca şi creştinismul, schismele şi dezbinările lui. La moartea profetului Mahomed, în 632, un calif ori reprezentant a fost numit să-i conducă pe credincioşi în locul său. Când cel de-al treilea calif, Uthman, a fost asasinat la Medina în 656, i-a urmat Ali, văr şi ginere al profetului. Muawiyah, nepotul lui Uthman şi guvernator al Siriei, l-a învinuit pe Ali de omor şi a cerut răzbunare. A izbucnit un război civil care a durat şase ani, până când Ali a fost asasinat în ianuarie 661. Proclamat calif la Ierusalim în luna iulie a anului următor, Muawiyah a mutat apoi capitala de la Medina la Damasc. Astfel, a început perioada califatului Omeiad (661–750), o superputere colosală care se întindea de la graniţele Indiei până în Egipt şi care, până în 730, a ajuns, în vest, până în Spania.

În primă instanţă, evenimentele care au dus la apariţia califatului Omeiad au fost toate spre avantajul bizantinilor. În timpul conflictului cu Ali, Muawiyah

avea nevoie de linişte la hotarele nordice ale Siriei, ca să-şi poată concentra forţele asupra luptelor interne. Prin urmare, în 659 a încheiat un armistiţiu cu Constans al II-lea, prin care consimţea nu numai să pună capăt atacurilor lui asupra teritoriilor imperiale, ci şi să plătească un tribut anual de 365.000 de monede de aur. Răgazul s-a dovedit vital pentru Constans, îngăduindu-i să meargă spre vest, în Grecia, Italia şi Sicilia, unde să supravegheze apărarea acestor teritorii şi eventual să pornească şi o reorganizare administrativă în Asia Mică. Dar perioada de linişte nu mai avea cum să dureze mult după încheierea războiului civil arab. În 662, un atac naval arab asupra insulei Sicilia a semnalat că statul Omeiad era gata să-şi reia ofensiva.

3.2 Constantinopol sub asediu

După asasinarea lui Constans al II-lea în 668, fiul şi succesorul său, Constantin al IV-lea, a fost cel care a dat piept cu agresiunea arabă. La un moment dat, între 668 şi 674, califatul a făcut cea dintâi încercare serioasă de a ocupa Constantinopolul. O mare flotă a pornit din Siria, a trecut prin Dardanele, a devastat ţărmurile Traciei şi a ocupat oraşul Cizic, de pe Marea Marmara, pe care l-a folosit drept bază avansată. Acolo s-a făcut

joncţiunea cu o armată terestră care traversase Asia Mică şi s-a organizat blocada capitalei bizantine.

În ciuda amplorii acelei ameninţări, Constantinopolul a rezistat. Sistemul defensiv care se dovedise atât de eficient şi zădărnicise planurile persanilor şi avarilor era la locul său, iar armata arabă nici măcar nu a încercat să traverseze Bosforul şi să atace Zidurile continentale. Prezenţa unei flote le punea la dispoziţie un avantaj cu mult prea mic, de vreme ce orice încercare de debarcare pe partea dinspre mare a Constantinopolului era exclusă, din cauza curenţilor puternici şi a Zidurilor maritime. Arabii nu deţineau supremaţia navală nici în apele din jurul oraşului. O tactică extrem de eficientă a fost pusă la cale de flota bizantină, bine echipată cu un tip de galere rapide numite *dromon,* acţionate atât cu pânze, cât şi cu vâsle. Vâslaşii erau dispuşi pe două sau pe trei şiruri, iar galerele erau suficient de încăpătoare pentru circa 50 de luptători, plasaţi în turnul de lângă catargul principal. La un moment dat, din câte se pare, bizantinii au echipat această navă de război cu sifoane plasate la proră. Prin ele se putea stropi sub presiune un lichid extrem de inflamabil, care incendia navele inamice, ceea ce reprezintă cea dintâi utilizare cunoscută a aşa-zisului „foc grecesc”. Asemenea vase purtau permanent lupte cu flota arabă în Marea

Marmara, din care se pare că bizantinii au ieşit triumfători. După nesfârşite frustrări, armata şi flota arabe s-au retras, iar la scurt timp lumea musulmană a fost cuprinsă de noi convulsii interne, în urma morţii lui Muawiyah. Califul Abd al-Malik a încheiat în 686 un nou armistiţiu cu urmaşul lui Constantin al IV-lea, Iustinian al II-lea, cu promisiunea de a-i plăti un sclav, un cal şi o mie de galbeni pe zi şi de a împărţi cu el veniturile din insula Cipru. Bizantinii au avut încă un răgaz în acest lung şi dificil război împotriva califatului Omeiad.

Caseta 3.1 Focul grecesc

Potrivit lui Teofan, formula după care se prepara focul grecesc a fost adusă la Constantinopol în anii 670 de un refugiat creştin din Siria, numit Kallinikos. Până în ziua de azi, nimeni nu ştie cu exactitate această formulă, deoarece, în mod firesc, secretul era păzit cu străşnicie. Tot ceea ce aflăm de la Teofan este că această armă „incendia navele arabe şi le ardea, cu tot cu echipaje”. Probabil că era un amestec de ingrediente, printre care sulf, smoală, var nestins şi chiar şi ţiţei, adus special din Caucaz, unde se găsea cu uşurinţă din zăcăminte de suprafaţă. La fel de misterios este şi mecanismul fixat la prorele galerelor bizantine, unde

substanţa era aprinsă şi apoi proiectată asupra navei inamice. În septembrie 2002, o replică a fost construită de bizantinologul John Haldon şi alţii, pe baza aluziilor din texte bizantine, şi constă dintr-o cameră în care se încălzeşte amestecul inflamabil, împreună cu o pompă şi un sifon pentru aprindere şi proiectare sub presiune. Deşi aparatul reconstruit a funcţionat, în oarecare măsură, s-a constatat limpede că era nevoie de condiţii atmosferice foarte calme şi de apropiere extremă de nava inamică pentru a avea cât de cât speranţe de succes. Şi exista un risc major ca să ia foc propria navă.

Prin urmare, nu se poate porni de la premisa că focul grecesc era o armă-minune cu efect decisiv. Deşi Teofan consideră că a rezolvat primul asediu arab, patriarhul Nicefor nici măcar nu o menţionează în descrierea desfăşurării aceloraşi evenimente. Flota arabă a fost cu siguranţă distrusă în apele din sudul Asiei, pe drumul de întoarcere din 678, dar asta în urma unei furtuni, şi nu a armei secrete bizantine. Focul grecesc poate să fi avut în primul rând valoare graţie efectului psihologic. De multe ori erau folosite pentru împroşcare capete de bronz cu gura căscată, reprezentând dragoni şi lei. Din câte se pare, lichidul făcea zgomotul de tunet când ieşea pe sifon, ardea şi pe apă şi era aproape imposibil de stins. Toate astea trebuie să fi înspăimântat teribil echipajele vaselor

inamice, fără să mai fie nevoie să fie lovite direct, mai ales dacă nu mai văzuseră aşa o armă până atunci.

Sursă: John Haldon „, «Greek fire» revisited: current and recent research”, în B*yzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman, e*d. Elizabeth Jeffreys (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 290–325.

Spre deosebire de armistiţiul din 659, celui din 686 i-au pus capăt bizantinii, şi nu arabii. Împăratul Iustinian al II-lea, tânăr şi neexperimentat, era dornic să instaureze din nou autoritatea bizantină în Armenia, nu-i plăcea să împartă veniturile din Cipru şi avea obiecţii împotriva tipului de monede din aur cu care îşi plăteau arabii tributul. Acţiunea lui pripită l-a costat o înfrângere grea din partea arabilor la Sebastopolis, în estul Asiei Mici, în vara lui 692. Arabii au reluat raidurile în teritoriul bizantin, iar în 698 au ocupat Cartagina, în nordul Africii. În vara lui 717, arabii au pus în mişcare o mare armată care a traversat Asia Mică şi a făcut joncţiunea cu o flotă care a venit pe Marea Egee până în Marea Marmara. Armata a fost traversată apoi peste Dardanele pe partea europeană, unde a pregătit o serie de lucrări în pământ paralele cu Zidurile continentale. Era cel mai însemnat asalt

desfăşurat până atunci, Constantinopolul fiind blocat atât dinspre uscat, cât şi dinspre mare.

Dar capitala bizantină a mai rezistat o dată. Flota bizantină a fost la fel de eficientă ca în timpul primului asediu. Atunci, atât Teofan, cât şi patriarhul Nicefor au fost de acord că s-a folosit focul grecesc şi au pus pe seama lui scufundarea a 20 de nave arabe de aprovizionare. Bizantinii au recurs şi la o altă strategie care avea să li se dovedească foarte utilă şi în viitor: aceea de a plăti un alt popor care să le atace inamicii. În anii 680, un popor turcic, bulgarii, se stabiliseră în nordul Balcanilor (vezi secţiunea 3.5 şi caseta 0.1). Bizantinii priviseră cu nelinişte această evoluţie, însă după eşecul încercării de a-i alunga pe bulgari din regiune, au procedat pragmatic, întorcând această situaţie în favoarea lor. Arabii aflaţi în şanţurile lungi săpate de ei în faţa Zidurilor Continentale s-au trezit deodată atacaţi din spate de bulgari, care mai mult ca sigur erau plătiţi de bizantini să o facă. Teofan susţine că au fost masacraţi 22.000 de arabi, deşi probabil că avem de-a face cu o exagerare flagrantă.

Până la urmă, nici arma secretă, nici aliaţii bulgari nu au influenţat însă decisiv deznodământul, ci ceva mult mai elementar: problema aprovizionării. Arabii nu plănuiau să ia Constantinopolul cu asalt, ci să-l facă să capituleze prin înfometare. Punctul slab al planului era

că bizantinii aflaseră din timp că se pregătea un atac şi reuşiseră să îşi facă provizii serioase. Împăratul dăduse dispoziţie ca toţi cetăţenii să se aprovizioneze cu suficientă mâncare încât să le ajungă trei ani, iar cei care nu puteau să o facă erau nevoiţi să părăsească oraşul. Nici apa nu lipsea, graţie cisternelor uriaşe de sub străzi. Ironia face că arabii au început să ducă lipsă de mâncare, mai ales după ce le fuseseră scufundate vasele de aprovizionare. S-a întâmplat ca iarna 717–718 să fie deosebit de grea, făcând imposibil traiul pe baza a ceea ce oferea terenul din jur. Arabii au fost nevoiţi să mănânce cămilele aduse ca animale de povară, iar când s-au terminat, au recurs la rădăcini şi frunze. Chiar dacă în primăvara următoare au sosit întăriri, între timp era cât se poate de limpede că blocada se dovedea o soluţie şi mai puţin eficientă decât asaltul direct asupra Constantinopolului şi asediul a fost ridicat la 15 august 718.

3.3 Bătălia pentru Asia Mică

Constantinopolul şi Bizanţul în întregime nu ar fi avut nicio şansă de supravieţuire dacă statul nu ar fi cuprins în continuare Asia Mică. Asemenea Constantinopolului, şi acea regiune întinsă dispunea de anumite avantaje geografice graţie cărora era greu

să fie cotropită şi ocupată. Dacă Siria şi Palestina nu aveau bariere geografice împotriva invadatorilor dinspre est, odată cu pierderea Armeniei, frontiera dintre Bizanţ şi califatul Omeiad se desfăşura de-a lungul lanţurilor muntoase Antitaurus şi Taurus. Această barieră făcea deosebit de dificilă deplasarea unei mari armate mai la vest şi mai incomodă aprovizionarea ei odată ce ajungea pe platoul central al Asiei Mici, având în faţă un marş extrem de lung până la Constantinopol. Terenul devenea ceva mai prietenos dacă invazia s-ar fi dezlănţuit puţin mai la nord, dar iernile erau acolo mult mai aspre. În cazul unei răsturnări de situaţie, calea de retragere rămânea blocată de zăpadă mai multe luni pe an. Aceste realităţi fizice explică de ce înaintarea avarilor, până atunci de nestăvilit, s-a oprit la lanţul Taurus în anii 650.

Chiar dacă bariera muntoasă îi împiedica pe arabi să invadeze şi să ocupe Asia Mică la fel ca Siria şi Egiptul, nu-i oprea să întreprindă raiduri anuale de mai mică amploare pe teritoriul bizantin. Astfel au reuşit să ocolească parţial obstacolul după ce şi-au câştigat două importante baze avansate. Era vorba despre Tarsus, în regiunea numită Cilicia, chiar la sud de Munţii Taurus, ocupată de ei în 673. Cealaltă era Melitene, care trecea frecvent de sub o stăpânire sub cealaltă, dar s-a aflat de obicei sub controlul arabilor din secolul al VII-lea până

la începutul celui de-al X-lea. Acest oraş prezenta o importanţă deosebită pentru arabi, deoarece se afla pe malul fluviului Eufrat, la vest de lanţul Taurus, unde se puteau retrage la sfârşitul sezonului de campanii, fără să fie nevoiţi să traverseze munţii. Armatele lor obişnuiau să-şi petreacă întregul an în Asia Mică, deplasându-se din loc în loc, prădând şi jefuind, dar păstrându-şi o bază. Asemenea raiduri nu se soldau cu pierderi de teritoriu. Teofan ne spune, spre exemplu, că în 666–667, generalul arab Fadalah ibn Ubaid a pornit spre vest din Melitene şi a pătruns până la Calcedon. Însă la sfârşitul perioadei de campanie Fadalah s-a retras peste Munţii Taurus, dar a lăsat o garnizoană de 5000 de oameni în oraşul Amorion, care însă a fost recucerit de bizantini nu peste mult timp. Pe de altă parte, chiar dacă nu erau pierderi de teritorii, se provocau mari distrugeri, mai ales în oraşele din Asia Mică. Cele mai multe au fost cucerite şi prădate într-un moment sau altul din secolul al VII-lea sau al VIII-lea. Pergamon, spre exemplu, a fost cucerit şi distrus în jur de 715 şi nu s-a mai refăcut niciodată ca aşezare umană, fiind păstrat până astăzi sub forma unor ruine triste. Sardis a suferit aceeaşi soartă cam în aceeaşi perioadă, după ce tocmai fusese reconstruit în urma dezastrului făcut de persani în 616. Năvălitorii arabi luau din aceste oraşe tot ceea ce putea fi mutat din loc, ca pradă.

Inclusiv oameni, care puteau fi mânaţi în marş până în Siria şi vânduţi ca sclavi.

Bizantinii se vedeau nevoiţi să decidă cum să răspundă acestei noi provocări. Era limpede că arabilor nu li se putea permite să devasteze nestingheriţi teritoriul bizantin, dar care să fi fost cel mai potrivit antidot? O ciocnire directă, cu o mare armată, părea strategia cea mai bună, dar prezenta un risc. Victoria totală, aşa ca la Ninive în 627, ar fi însemnat un rezultat extraordinar, însă, oricât de îmbucurător, nu ar fi însemnat neapărat şi un răgaz pe termen lung. Pe de altă parte, nu se putea scoate din calcul cu totul eventualitatea unei înfrângeri dezastruoase, ca aceea de la Yarmuk din 636, când Siria şi Egiptul rămăseseră practic fără apărare. Deşi nu există niciun document care să întărească acest punct de vedere, din câte se pare acela a fost momentul când bizantinii au ajuns să prefere alte căi, diferite de confruntarea militară directă. După cum comenta mai târziu Anna Comnena, din partea unui general se aştepta să iasă învingător, însă nu obligatoriu prin forţa armelor: şi alte mijloace erau la fel de valabile, atât timp cât se ajungea la acelaşi deznodământ. Una dintre celelalte căi preferate era folosirea unor terţi pentru atacarea inamicilor Bizanţului, aşa cum bulgarii fuseseră stârniţi împotriva arabilor în vremea asediului Constantinopolului din

717–718 (vezi secţiunea 3.2). În acest sens s-a apelat în mai multe rânduri la un alt grup turcic, khazani care locuiau în Caucaz şi în teritoriul pe care astăzi se află Georgia, care îl ajutaseră pe Heraclius în lupta împotriva persanilor. În 704, Iustinian al II-lea se căsătorise cu sora hanului lor, ca început al unei asocieri care a durat întregul secol. De vreme ce pământurile lor se întindeau la nord de califatul Omeiad, khazarii aveau posibilitatea să întreprindă cu uşurinţă incursiuni pe teritoriul vecinilor, abătând atenţia arabilor de la Asia Mică.

Asta nu înseamnă că bizantinii renunţaseră să se mai angajeze direct în bătălii, ci doar că de atunci înainte au făcut-o într-un alt mod. În loc să încerce să apere cu garnizoane întreaga lungime a frontierelor, şi-au retras armata în interiorul Asiei Mici şi au împărţit-o în zonele administrative cunoscute sub denumirea de theme (vezi secţiunea 2.3). Probabil s-a plecat de la ideea că, în acest fel, apărătorii nu puteau fi ocoliţi de cetele venite în raiduri şi că existau forţe mereu pregătite să-i înfrunte pe arabi, oriunde s-ar fi dus. Însă era important pentru comandanţii acestor trupe staţionate cu mult în spatele frontierei să ştie unde şi din ce direcţie apăreau aceşti intruşi. Aşa a apărut farul plasat într-un turn al fortăreţei Loulon, la graniţa de lângă califat, în apropiere de Tarsus, care se aprindea

când exista pericolul să se adune un grup arab, în vederea unui raid, iar semnalul era apoi transmis prin intermediul unui lanţ de faruri asemănătoare, plasate pe înălţimi, mergând până la Constantinopol. Odată ce se ştia că arabii s-au pus în mişcare, venea întrebarea cum să fie întâmpinaţi. Comandanţii bizantini adoptau în general „tactica filării”. În loc să caute o bătălie decisivă, urmăreau armatele arabe până la întoarcerea lor spre casă, prinzându-i pe răzleţi şi recuperând o parte din pradă şi pe cei luaţi captivi, când se ivea prilejul. Comandanţii puteau fi siguri că raidurile urmau doar anumite rute, deoarece în Munţii Taurus existau doar câteva trecători. De obicei reuşeau să ghicească pe care anume aveau să o prefere arabii şi, dacă se mişcau rapid, puteau organiza ambuscade când inamicul se afla în strâmtoare, deşi scopul era tot acela de a provoca pierderi şi de a hărţui inamicul, nu de a-l distruge. Era o strategie precaută, lipsită de eroism, departe de retorica războiului sfânt din vremea lui Heraclius, dar putea fi cât se poate de eficientă. În jurul anului 704, o forţă bizantină a provocat pierderi grele unei armate a Omeiazilor care tocmai făcuse o incursiune în Cilicia şi se întorcea spre casă printr-un defileu.

Caseta 3.2 Noua tactică dintr-un manual militar

De velitatione bellica (Despre lupta de hărţuire) este un manual de tactică militară (vezi secţiunea 1.4) scris undeva spre sfârşitul secolului al X-lea d. Hr., din câte se pare la ordinul împăratului Nicefor Focas (963–969). Tacticile descrise aici sunt cele la care au recurs bizantinii împotriva raidurilor arabe din secolele al VII-lea şi al VIII-lea şi la care se renunţase în bună măsură până la vremea scrierii acestei cărţi. Fragmentul ales descrie ce trebuia să facă un comandant al forţei bizantine când îi prindea din urmă pe invadatori. În primul rând, trebuia să-i urmărească strâns:

Când [generalul] este informat că inamicii s-au pus din nou în mişcare, trebuie să plece imediat în urmărirea lor.

Generalul va călări la o distanţă suficientă faţă de ei, luându-şi toate precauţiile să nu se lase descoperit că îi urmăreşte. Trebuie să procedeze cu maximă precauţie şi să le dea ordin unităţilor care urmăresc inamicul mai strâns să se uite cu băgare de seamă şi să vadă dacă nu cumva inamicul a lăsat în urmă detaşamente care pot fi prinse în ambuscadă, urmându-i pe ei şi în acelaşi timp pe generalul însuşi.

Momentul loviturii trebuia ales când arabii nu aveau concentrată întreaga atenţie:

Ajuns pe teren sigur, generalul trebuie să-şi ascundă trupele. Apoi se apropie de inamic cu câţiva călăreţi. Trebuie să urce într-un punct de observaţie potrivit şi să-i studieze atent. Când ei pornesc la atac şi se împrăştie cu scopul de a prăda, generalul trebuie să rămână în acel punct până în cel de-al treilea sau al patrulea ceas al zilei. Să studieze formaţia de bătălie a emirului şi să estimeze atent numărul luptătorilor lui. Când trupele pornite în raid au ajuns suficient de departe de formaţia de luptă a emirului, în aşa fel încât nu se pot retrage din nou acolo, sau nici măcar nu ar fi conştienţi că asupra formaţiei se dă un atac, de vreme ce fiecare se grăbeşte să ajungă în sate şi să pună mâna pe cât mai multă pradă cu putinţă, atunci generalul trebuie să-şi pună formaţia în ordinea cuvenită şi să lanseze atacul său împotriva emirului, acum rămas cu oameni puţini, şi cu ajutorul lui Dumnezeu va ieşi victorios şi va reuşi înfrângerea totală şi distrugerea inamicului.

Sursă: *Three Byzantine Military Treatises,* ed. Şi trad. George T. Dennis (Washington, DC: Dumbarton Oaks,

1985), pp. 171–3.

3.4 Reorganizarea Asiei Mici

Răspunsul bizantin la ameninţarea Omeiadă a mers mult mai departe de adoptarea unei noi tactici militare. Am văzut că George Ostrogorsky susţinea că triumful lui Heraclius în faţa persanilor era rezultatul reorganizării Asiei Mici în districte militare – theme. Se pare că raţionamentul său nu a funcţionat, deoarece nu deţinem dovada existenţei themelor în acea vreme, însă este sigur că reorganizarea a avut loc cu adevărat într-un moment oarecare. Istoricii au căzut de acord că perioada cea mai probabilă a fost între armistiţiul încheiat de califul Muawiyah cu împăratul Constans al II-lea în 659 şi moartea lui Constans din 668. Atunci este momentul când au luat fiinţă cele şapte theme iniţiale, Opsikion, Optimaton, Boukellarion, Armeniakon, Anatolikon, Thrakesion şi Kibyrrhaiot. Cu siguranţă existau în 685, deoarece erau menţionate într-o scrisoare trimisă papei de împăratul Iustinian al II-lea.

Dar, dacă existenţa themelor în a doua jumătate a secolului al VII-lea nu poate fi pusă la îndoială, modul cum operau în realitate în acel stadiu a rămas o chestiune în dezbatere, în mare măsură din cauza

insuficienţei surselor materiale. Din câte se pare, fiecare themă avea propria armată, iar guvernatorul themei, *strategos,* era şi comandant al armatei. Astfel, crearea lor a fost poate legată de introducerea de noi tactici pentru a face faţă raidurilor arabe. Se aştepta probabil din partea armatelor din theme să asigure apărarea din interior în aşa fel încât, oriunde ar fi apărut arabii, să existe o forţă care să li se opună. Dar Ostrogorsky a mers mult mai departe, susţinând că înfiinţarea themelor a antrenat şi o redistribuire radicală a pământului. În locul soldelor, militarii, *stratiotai,* care alcătuiau armatele themelor primeau mici gospodării din care se aştepta nu numai să asigure cele necesare traiului pentru ei şi familii, dar şi să îşi asigure armele, armura şi poate şi un cal. Restul terenurilor unei theme erau lucrate de ţărani liberi, care plăteau impozite, dar nu erau recrutaţi în armată. Ostrogorsky consideră că avantajele sistemului erau duble. În primul rând, el uşura enorma povară a vistieriei de a hrăni, echipa şi plăti soldaţii, totul fiind preluat astfel de micile lor proprietăţi. În acelaşi timp, ţăranii liberi plăteau taxe vistieriei. În al doilea rând, în acest mod armatele bizantine erau alcătuite din luptători „autohtoni”, de încredere, şi nu din mercenari străini pe care nu te puteai bizui. Acest mod de a organiza apărarea a asigurat nu doar supravieţuirea Bizanţului într-o

asemenea perioadă de criză, ci şi redresarea lui viitoare, ca mare putere regională.

Opiniile lui Ostrogorsky, avansate în stil limpede şi convingător, aveau să se dovedească extrem de influente. Însă nu toţi specialiştii au fost de acord cu el, subliniind că nu există aproape nicio dovadă contemporană care să susţină ideea că întemeierea themelor a însemnat simultan şi distribuirea de pământ către soldaţii-fermieri. Ostrogorsky a invocat dovezi ale vremii care îi susţin teza, cum este *Nomos Georgikos* (Legea sau Codul agricultorului), text legal din jurul anului 700. Dar, dacă documentul face referiri frecvente la ţăranii liberi, nu îi menţionează niciodată pe soldaţii-fermieri, care nu apar nici în alte texte. De fapt, majoritatea dovezilor lui Ostrogorsky provin dintr-o perioadă mult mai târzie – şi mai ales din secolul al X-lea. Legislaţia imperială din anii 940 se referă fără dubiu la „proprietăţi prin care se susţin serviciile militare”, ceea ce sugerează că micile proprietăţi militare existau de mult timp. Dar asta nu înseamnă, desigur, că sistemul funcţiona din secolul al VII-lea sau că ar fi fost o parte integrantă şi esenţială a themelor de la începutul lor.

Caseta 3.3 George Ostrogorsky (1902–1976) şi Themele

Născut la Sankt Petersburg înainte de Revoluţia din Rusia, Ostrogorsky a urmat studii universitare în Germania în anii 1920 şi şi-a petrecut cea mai mare parte din carieră la Universitatea din Belgrad, în fosta Iugoslavie. Cea mai importantă lucrare a sa este *Geschichte des byzantinischen Staates* (Istoria statului bizantin), apărută în 1940. Teza centrală a cărţii este că themele, soldaţii-fermieri şi ţăranii liberi au reprezentat baza măreţiei bizantine. În acelaşi fel, Ostrogorsky mergea mai departe, susţinând că, în secolul al Xi-lea – când marii proprietari de pământ au desfiinţat themele, au acaparat proprietăţile militare, i-au adus pe ţăranii liberi în stare de şerbie şi i-au înlocuit pe soldaţii-fermieri patrioţi cu mercenari străini lacomi –, statul a fost condamnat.

Ostrogorsky nu era deloc original în modul lui de a prezenta în acest fel istoria Bizanţului. Nu era decât ultimul dintr-un lung şir de istorici ruşi care gândeau în acest fel, iar aceeaşi teorie apare şi în opera lui Fyodor Ivanovich Uspensky (1845–1928) şi la alţi cercetători. Ei au dat o mare importanţă faptului că, înainte de secolul al X-lea, ţăranii din Imperiul Bizantin aparent nu erau iobagi, ci oameni liberi, proprietari ai pământului pe care îl lucrau. Un text din secolul al VIII-lea, cunoscut sub numele de *Nomos Georgikos,* sugerează asta fără îndoială (vezi secţiunea 7.6).

Această percepţie se potrivea cât se poate de bine cu idealurile romantice ale slavofiliei secolului al XIX-lea. August von Haxthausen-Abbenburg (1792–1866) şi alţii susţineau că istoria Rusiei luase o turnură mai fericită decât aceea a Europei apusene deoarece evitase relele şi stricăciunile feudalismului – care-i şi oprimase pe ţărani legându-i de pământ, ca şerbi –, şi apoi ale industrializării, care i-a rupt de pământ şi i-a trimis în masă spre fabrici. Rusia, în schimb, păstrase neatinsă străvechea instituţie a comunităţii săteşti, în care ţăranii deţineau pământul în comun şi îl împărţeau între ei în mod egal. Acest sistem, după cum credeau slavofilii, a creat o unitate care reprezenta sursa tăriei şi a patriotismului poporului rus sub cârmuirea binevoitoare a ţarului. Era o perspectivă care a influenţat cu putere literatura rusă a vremii, ca romanul *Război şi pace* al lui Lev Tolstoi (1869). Platon Karataev, ţăran-soldat simplu, „o personificare a bunătăţii sufleteşti, a tot ce este la locul cuvenit şi rusesc”, este aici pus în opoziţie cu Pierre Bezuhov, aristocratul dezamăgit, occidentalizat.

Uspensky a transferat această viziune asupra Bizanţului, iar marea contribuţie a lui Ostrogorsky a fost să o difuzeze în afara Rusiei, expunând-o cu luciditate într-o limbă europeană occidentală. Lucrarea lui a fost mai târziu tradusă din germană în engleză de

Joan Hussey, sub titlul *History of the Byzantine State*, după care avea să apară în zece alte limbi. Aşa se explică şi influenţa enormă a lui Ostrogorsky asupra percepţiei şi predării istoriei bizantine în întreaga lume. Ca toate teoriile academice, pledoaria în favoarea themelor şi a soldaţilor-fermieri nu ar trebui să fie acceptată necritic, ci cântărită cu grijă, luând în considerare dovezile care o susţin.

Sursă: Danuta M. Gorecki, „The Slavic theory în Russian pre-Revolutionary historiography of the Byzantine farmer community”, By*zantion* 56 (1986), pp. 77–107.

Chiar dacă este puţin probabil să aflăm mult mai mult despre originile themelor decât ştim acum, ţinând seama de lipsa informaţiilor verificabile, există un alt domeniu în care arheologia şi dovezile palpabile păstrate ne pun la dispoziţie indicii importante despre schimbările care se petreceau atunci în Asia Mică. Atacurile persane şi arabe au provocat distrugerea multor cetăţi romane, vechi, din zonă, astfel încât în 840, potrivit unui geograf arab, nu mai existau decât cinci. Remarca este în oarecare măsură derutantă. Dispăruseră cu siguranţă vechile oraşe greco-romane, grupate în jurul unui forum cu edificii publice

impresionante, ca teatrele şi bibliotecile, care fuseseră înlocuite de o nouă categorie de aşezări, mai bine adaptate la condiţiile epocii. Erau de multe ori mai restrânse ca dimensiuni şi repoziţionate pe locuri mai uşor de apărat. Majoritatea au fost plasate în apropierea unui *kastro* (castru), o fortăreaţă sau un vârf de deal fortificat, unde locuitorii se puteau refugia la apariţia armatelor arabe.

Un exemplu este Sardis din thema Thrakesion. Vechiul oraş roman din câmpie a fost în mare măsură abandonat şi noul oraş s-a grupat în jurul acropolei din apropiere, pe care s-a construit o fortăreaţă în a doua jumătate a secolului al VII-lea. Exista o singură cale de acces extrem de abruptă, în rest fiind doar râpe de jur-împrejur. Bizantinii s-au folosit de tehnologia dezvoltată la Zidurile continentale ale Constantinopolului pentru a spori avantajul geografic al acropolei de la Sardis. Pe drumul de acces s-a construit şi un bastion, ca asediatorii să poată fi loviţi cu săgeţi, prin fantele ascunse, încă înainte să ajungă în apropierea zidurilor. La fel şi la Efes, tot în thema Thrakesion. Vechiul oraş de pe ţărm a fost părăsit de întreaga populaţie, care s-a mutat mai mulţi kilometri spre interior, ca la nevoie să fie mai aproape de fortificaţii.

Sardisul şi Efesul vechi şi nou sunt încă uşor de găsit

datorită vestigiilor păstrate la vedere. Nu la fel se întâmplă şi în cazul aşezării Amorion, din thema Anatolikon, în centrul Asiei Mici. Oraşul a încetat să mai fie populat începând dintr-un moment oarecare, în secolul al XIV-lea, iar locul a dispărut cu totul de-a lungul secolelor. Din 1987, arheologii au început lucrările pentru scoaterea la lumină a vestigiilor oraşului bizantin pierdut. Amorion avea mai puţină nevoie să fie mutat ori remodelat în perioada de criză, deoarece parcursese un asemenea proces relativ nu cu mult timp în urmă, adică în secolul al V-lea d. Hr. Ţinând seama de necesităţile de apărare, cei care l-au plănuit au ales un loc cu apă din abundenţă din pânzele freatice, făcând astfel inutilă prezenţa unui apeduct vulnerabil, care ar fi putut fi uşor tăiat într-un asediu, şi înălţaseră un zid de apărare solid, lung de trei kilometri. S-ar părea că în vremea crizei din secolul al VII-lea s-au luat măsuri de consolidare a acestor fortificaţii. S-a construit şi o a doua linie de apărare – un zid în jurul acropolei, dealul din centrul oraşului, unde populaţia să se poată retrage dacă ar fi fost străpuns zidul din vale. Este o trăsătură care a deosebit Bizanţul de Europa Apuseană, unde vechile oraşe au dispărut complet, în majoritate, la sfârşitul epocii romane, în secolul al V-lea, fără să se petreacă transformări de felul celei descrise mai înainte.

Cel mai ciudat dintre aceste oraşe defensive se află în regiunea Capadocia din jurul Cezareei, în centrul Asiei Mici. Acolo, locuitorii au profitat de roca vulcanică deosebit de moale, în care au săpat şi şi-au creat aşezări subterane, inclusiv capele şi grânare, care puneau la dispoziţie un loc de refugiu în faţa primejdiilor. Un asemenea loc, la Derinkuyu, măsoară 2500 de metri pătraţi şi ar fi putut adăposti 20.000 de oameni. Asemenea aşezări subterane erau răspândite în acea regiune cu secole în urmă, dar trebuie să fi căpătat o importanţă deosebită odată ce au apărut în vecinătate armatele arabe puse pe jaf. Intrarea în aşezare putea fi închisă cu o piatră de moară, în aşa fel încât un străin aflat la suprafaţă nu ar fi bănuit că sub picioarele lui se ascundea oraşul şi locuitorii săi.

Emisiunea de monede ne oferă de asemenea o idee despre ceea ce se întâmpla în viaţa de zi cu zi şi despre schimbările economice care se petreceau în acea perioadă. Monedele din cupru, indicatorul nivelului de bază al tranzacţiilor obişnuite, par să fi dispărut aproape cu desăvârşire din circulaţie în Asia Mică: aproape că nu au fost găsite în siturile arheologice din contextul secolului al VII-lea. Asta ar sugera un declin sever al activităţii comerciale, pe măsură ce vechile oraşe romane active, centrele comerciale de odinioară, erau distruse unul după altul. Pe de altă parte, moneda

de aur, *nomisma,* era emisă în continuare. Pusă în circulaţie de Constantin cel Mare în 309, şi-a menţinut puritatea de 23 de carate şi greutatea de 4,55 grame de-a lungul întregii crize. Iată încă o diferenţă crucială între Bizanţ şi Europa Occidentală, unde regii franci, lombarzi, anglo-saxoni şi vizigoţi nu aveau suficient metal preţios să bată monedă din aur. Capacitatea de a menţine moneda din aur însemna că împăraţii bizantini aveau şi capacitatea să perceapă impozite, atât pe pământuri şi pe producţia agricolă, cât şi pe produsele cumpărate şi vândute la târguri anuale. Supravieţuirea oraşelor în forma lor reconstituită trebuie să fi ajutat enorm continuitatea economică. Ele erau nu numai avanposturi defensive sau sedii ale strategilor din fruntea themelor, ci şi centre administrative de unde se colectau veniturile. Prin urmare, împăraţii bizantini reuşeau să-şi umple de fiecare dată din nou tezaurele, iar asta le asigura surplusul necesar pentru a susţine proiectele de apărare, cum ar fi echiparea flotei cu focul grecesc, menţinerea zidurilor Constantinopolului şi plăţile făcute unor aliaţi ca bulgarii şi khazarii, ca să-i atace pe arabi. Fără îndoială că elementul economic a jucat propriul său rol în supravieţuirea Bizanţului, chiar dacă despre acest aspect se cunoaşte foarte puţin.

3.5 Balcanii şi provinciile occidentale

Din cauza ameninţării constante dinspre califatul Omeiad din acei ani, majoritatea resurselor Bizanţului ar fi trebuit să fie concentrate spre apărarea Asiei Mici, neglijând, relativ vorbind, Balcanii şi provinciile din apus. Din fericire, pericolul scădea în Balcani. Deşi o mare parte din teritoriu fusese cotropit, după 626 hanatul avar, care fusese principalul factor al atacului împotriva Constantinopolului, intrase în declin şi se fragmentase. Slavii se scuturaseră de sub dominaţia avară şi erau mulţumiţi să ocupe şi să cultive acel pământ, fără să-i mâne nicio ambiţie de a se extinde în continuare. Bizantinii au exploatat cât mai mult cu putinţă noua conjunctură. În vara lui 688, Iustinian al II-lea a condus o expediţie militară în Tracia, traversând teritoriul slav până la Tesalonic. Nu era vorba despre o încercare de recuperare a teritoriului. Împăratul s-a mulţumit să stea scurt timp la Tesalonic şi apoi a făcut cale întoarsă, armata sa fiind atrasă de mai multe ori în ambuscade. Cu toate astea, şi-a făcut simţită prezenţa în acea regiune şi a iniţiat o politică de exploatare a Balcanilor spre beneficiul Asiei Mici. În timpul expediţiei a adunat o mulţime de slavi vânjoşi, dintre care unii i s-au alăturat de bunăvoie, alţii, nu, pe care i-a traversat în Asia Mică pe la Dardanele. Acolo

au fost colonizaţi pe un pământ neocupat din thema Opsikion, care în acest mod a fost repus în circuitul agricol şi a început din nou să aducă venit, sub formă de taxe. Această politică avea neajunsurile ei. În 692, Iustinian al II-lea a luat cu el un contingent masiv de slavi când s-a ciocnit cu arabii la Sebastopolis, însă cei care fuseseră recrutaţi fără voia lor au dezertat la inamic şi au contribuit la dezordinea din rândul bizantinilor. Cu toate astea, ei au reprezentat primul demers în procesul de integrare a slavilor invadatori.

Ceea ce a împiedicat ca acest proces să se desăvârşească a fost pătrunderea în Balcani a unui alt popor turcic agresiv, bulgarii, care sub conducerea hanului Asparuh au traversat Dunărea în 680 şi s-au aşezat în zona dintre fluviu şi Munţii Balcani (vezi secţiunea 3.5 şi caseta 0.1). Firesc, împăratul Constantin al IV-lea a privit sosirea lor cu nelinişte şi a trimis o armată să îi alunge. În urma importantei victorii a bulgarilor în bătălia de la Ongala, ei şi-au consolidat prezenţa. S-au amestecat cu slavii locali şi în cele din urmă le-au adoptat limba şi s-au integrat cu ei, întemeind un hanat care nu era o adunare de triburi, precum slavii de la sud, ci un stat unitar cu propria lui capitală bine fortificată, Pliska. Nu după mult timp bulgarii au dat din nou dovada măiestriei lor militare. Ei au fost cei care au întins o cursă armatei lui Iustinian

al II-lea aflate în retragere de la Tesalonic, în 688. În 712 au efectuat un raid neaşteptat asupra suburbiilor Constantinopolului, unde au capturat o mulţime de cetăţeni care traversaseră Cornul de Aur ca să ia parte la nunţi şi la sărbători şi le-au luat toate bijuteriile şi argintăria. Acceptând inevitabilul, bizantinii au făcut tot ce le stătea în puteri ca să obţină un avantaj de pe urma unei asemenea prezenţe nedorite a bulgarilor agresivi, cum fuseseră şi slavii înaintea lor. Iustinian al II-lea a făcut apel la sprijinul lor pentru a-şi recupera tronul în 705, iar mai târziu au fost recrutaţi pentru a-i ataca pe arabi în timpul asediului Constantinopolului din 717–718.

Cât despre Italia, teritoriile bizantine de acolo erau relativ ferite de dificultăţi în a doua jumătate a secolului al VII-lea. Lombarzii reprezentau o primejdie mult mai mică decât mai înainte, deoarece renunţaseră la erezia ariană în 672, având prin urmare aceeaşi religie, spre deosebire de arabii musulmani şi bulgarii păgâni. Pentru moment, au încetat să mai atace Roma şi alte oraşe bizantine. O cauză de îngrijorare o constituia posibilitatea ca poporul să se alieneze, drept rezultat al disputei în plină desfăşurare cu papa legată de doctrina monotelismului (vezi secţiunea 2.6). Pierderea Egiptului, din 642, l-ar fi putut determina pe Constans al II-lea să abandoneze politica bunicului său,

de vreme ce acum, când practic nu mai rămăseseră creştini monofiziţi sub jurisdicţie bizantină, nu mai exista nevoia de a găsi o soluţie de compromis. Dar este posibil să fi avut planuri de recucerire a provinciilor pierdute şi asta ar explica de ce, în 648, a emis un decret confirmând doctrina monotelismului şi interzicând orice altă discuţie despre firea lui Hristos. Reacţia la Roma a fost identică cu aceea din 641. Papa Martin I a convocat un conciliu la Palatul Lateran în octombrie 649 şi a condamnat din nou doctrina. Constans a considerat-o o simplă chestiune de insubordonare. În 653 a ordonat exarhului Ravennei să trimită o echipă de şoc la Roma pentru a-l răpi pe nefericitul papă Martin, care a fost făcut pachet şi trimis cu o navă la Constantinopol. Aici a fost judecat sub acuzaţia că ar fi complotat pentru răsturnarea împăratului şi drept pedeapsă a fost surghiunit la Cherson, de cealaltă parte a Mării Negre, unde a murit la scurt timp. Constans al II-lea a mai pedepsit papalitatea arătându-se cu ostentaţie favorabil arhiepiscopului din Ravenna, primul pas în vederea ridicării lui pe poziţia de episcop primar al Italiei, pentru a diminua autoritatea papei.

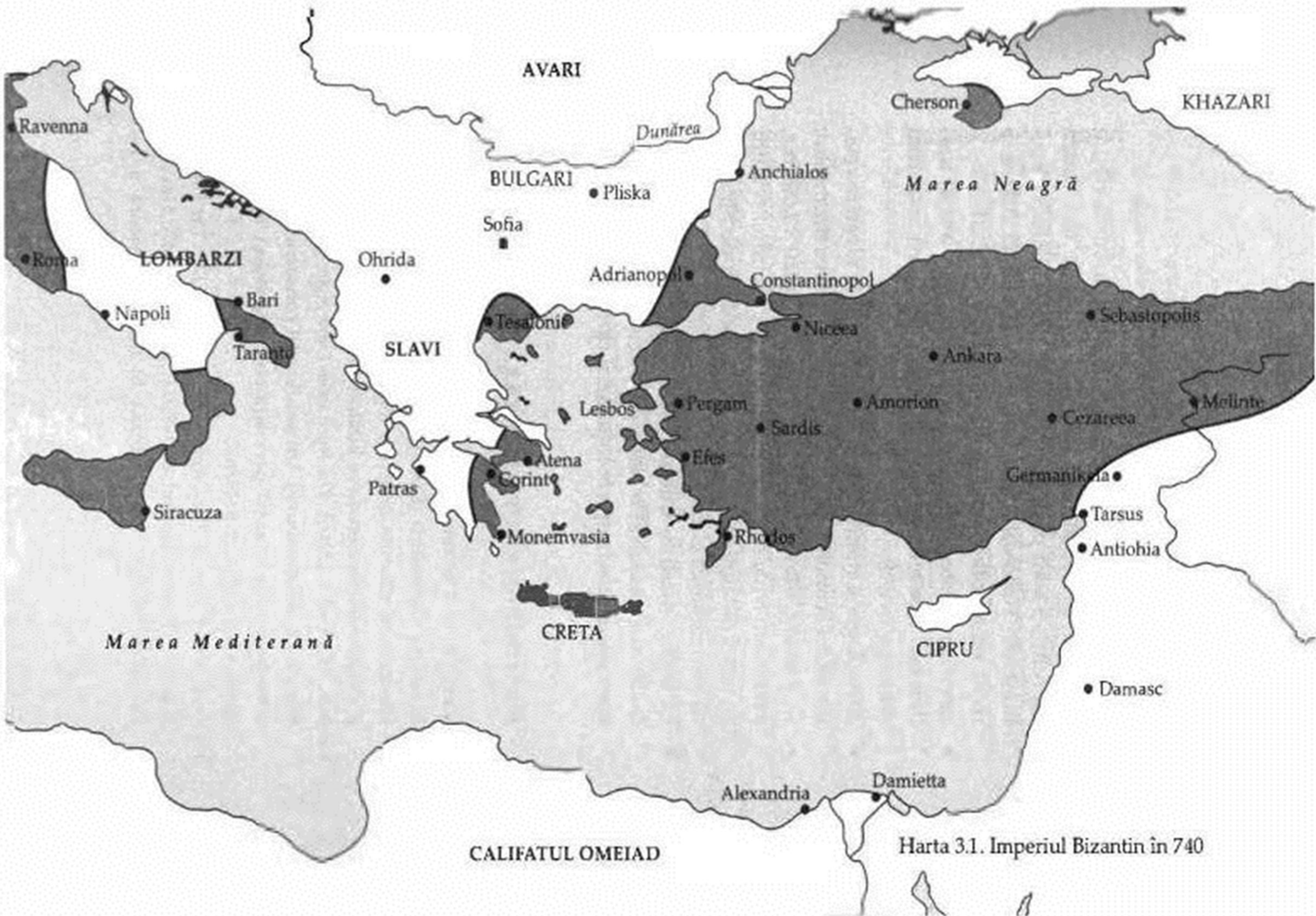
Împăratul a considerat probabil încheiată această chestiune. Câţiva ani mai târziu, prin armistiţiul dintre el şi califul Muawiyah, a fost înlăturată pentru moment ameninţarea arabă de la frontiere. Având în vedere că

şi lombarzii îşi moderaseră atitudinea, putea părea cel mai bun moment ca bizantinii să profite de răgaz şi să-şi restaureze dominaţia asupra întregii Italii. Prin urmare, în vara lui 663, Constans al II-lea a debarcat la Taranto cu o armată şi şi-a croit drum spre nord, ocupând şi oraşe stăpânite de lombarzi. Dar când a încercat să intre în Napoli, fortificaţiile şi rezistenţa lombardă s-au dovedit prea puternice şi s-a văzut obligat să renunţe. Atunci, Constans a pornit cu armata spre Roma. Dacă papa şi cetăţenii din oraş aşteptau să scape de greutăţi, au avut o mare dezamăgire, deoarece, din câte se pare, împăratul venise să ia, nu să dea. Trupele lui au scos ţiglele din bronz de pe acoperişurile multor biserici şi le-au trimis la Constantinopol. Douăsprezece zile mai târziu, Constans a plecat de la Roma spre sud, traversând în cele din urmă în Sicilia şi stabilindu-şi reşedinţa la Siracuza.

Asemenea acţiuni nu aveau deloc darul de a-l recomanda pe împărat ca protector şi eliberator şi, împreună cu poziţia sa intransigentă faţă de monotelism şi tratamentul crud aplicat papei Martin, l-au făcut extrem de nepopular în Italia. În vara lui 668, în timp ce făcea baie la Siracuza, a fost ucis de un servitor care l-a lovit în cap cu savoniera. Un comandant de armată local numit Mezezius (Mezizios)

s-a proclamat împărat în Sicilia, fără îndoială bazându-se că resentimentele faţă de Constans îi vor asigura o largă susţinere. Rebeliunea a fost de scurtă durată, fiind înăbuşită de intervenţia trupelor loiale din Africa şi Italia. Chiar şi în aceste circumstanţe, succesorul lui Constans, Constantin al IV-lea, care administrase Constantinopolul în absenţa lui, pare să fi înţeles pericolul pe care îl reprezenta politica tatălui său în acea zonă. El a hotărât să se distanţeze de monotelism, de care nici nu era atras, nici nu avea nevoie. În 680 a convocat un sobor la Constantinopol, cunoscut drept al VI-lea Sinod Ecumenic, care a condamnat doctrina refăcând astfel bunele relaţii cu papa şi potolind resentimentele împotriva conducerii de la Constantinopol şi Ravenna.

Dacă în Balcani şi în Italia bizantinii reuşiseră cel puţin să menţină statu-quoul, în Africa de Nord evenimentele au luat o turnură proastă. După ce arabii au cucerit Egiptul în 642, provincia de la vest a fost tot mai expusă invaziei. Încă din 647, armatele arabe şi-au început incursiunile în provincie, iar în 670 bizantinii au fost împinşi în mare măsură dincolo de principalul oraş, Cartagina. Sfârşitul a venit în primăvara lui 698, când Cartagina a căzut şi, odată cu ea, şi vechiul exarhat.

Harta 3.1. Imperiul Bizantin în 740

Idei de reţinut

• Nimeni nu va şti cu precizie cum de a supravieţuit Bizanţul în secolul al Vii-lea, în special din cauza faptului că s-au păstrat atât de puţine date despre evenimente. Tot ceea ce pot face istoricii este să avanseze teorii plauzibile bazate pe aceste dovezi limitate.

• Important este că Bizanţul a păstrat Asia Mică, deşi Balcanii fuseseră cotropiţi şi Africa de Nord, pierdută definitiv în 698.

• Arheologia şi numismatica au contribuit la revelarea elementului economic survenit în supravieţuirea Bizanţului.

• În Balcani, slavii pastorali, lipsiţi de spirit războinic, prezentau o oarecare ameninţare, dar înlocuirea avarilor cu la fel de agresivii bulgari i-a împiedicat pe bizantini să recucerească zona.

• În Italia, relaţiile uneori furtunoase cu papa nu au însemnat neapărat o slăbire a poziţiei bizantinilor în acea zonă, atât timp cât lombarzii rămâneau calmi.

Bibliografie suplimentară

Cooper, J.E. şi Decker, Michael J. (2012), *Life and Society in Byzantine Cappadocia* (Basingstoke and New

York: Palgrave Macmillan). Discută despre o regiune anume din Asia Mică şi despre cetăţile defensive întâlnite acolo.

Decker, Michael J. (2016), *The Byzantine Dark Ages* (London and New York: Bloomsbury). Un studiu util consacrat dovezilor arheologice din această perioadă obscură, având în centrul atenţiei Asia Mică şi Balcanii.

Haldon, John F. (2016), *The Empire that Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740* (Cambridge MA: Harvard University Press). Completează lucrarea anterioară a lui Haldon de mai jos, explorând o parte din dovezile apărute în ultimii 25 de ani şi luând în considerare posibili factori de mediu.

Haldon, John F. (1990), *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge: Cambridge University Press). Un text de reper în eforturile specialiştilor de a înţelege acest secol neliniştit, deşi multe dintre aspectele pe care le atacă nu au fost rezolvate de carte şi nici între timp.

Ostrogorsky, George. (1968, ed. a 2-a revizuită), *A History of the Byzantine State,* trad. Joan M. Hussey (Oxford: Blackwell). Cea mai cunoscută şi mai accesibilă lucrare a lui Ostrogorsky, în care îşi prezintă opinia că themele au reprezentat principala cauză a supravieţuirii şi refacerii Bizanţului.

Richards, Jeffrey. (1979), *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages, 476–752* (London: Routledge and

Kegan Paul). Lucrarea abordează relaţiile dintre papi şi împărat, evidenţiind că, în pofida unor rupturi ocazionale, cum a fost cea produsă de monotelism, papalitatea nu încerca în acea vreme să se distanţeze de Constantinopol.

4. Începuturile refacerii (718–820)

Iustinian al II-lea a fost ultimul dintre descendenţii lui Heraclius care au domnit la Bizanţ. În 695 a fost răsturnat de unul dintre generalii lui, Leontios, care a ordonat ca nasul şi limba fostului împărat să fie despicate înainte de a-l trimite în surghiun la Cherson. Leontios a rămas la putere trei ani înainte de a fi la rândul lui înlăturat de Tiberiu al III-lea Apsimar. Apoi, în 705, Iustinian al II-lea cel exilat s-a întors la Constantinopol cu o armată de bulgari şi a reuşit să pătrundă în oraş târându-se printr-o ţeavă pentru apă, alături de câţiva însoţitori. Revenit la putere, Iustinian al II-lea s-a răzbunat crunt pe cei care îl înlăturaseră. Foştii împăraţi Leontios şi Tiberiu al III-lea au fost decapitaţi, în schimb susţinătorii lor au fost traşi în ţeapă sau cusuţi în saci şi aruncaţi în mare. După şase ani, Iustinian a fost din nou detronat şi de data asta şi asasinat, moment când a luat sfârşit şi dinastia Heraclidă. Au urmat trei alţi împăraţi cu domnii scurte

până în 717, când puterea a fost preluată de Léon, *strategos* din thema Anatolikon, care a întemeiat noua dinastie Isauriană.

Perioadele de instabilitate, ca aceea dintre 695 şi 717, erau o trăsătură recurentă în politica bizantină. Cei înfrânţi în aceste lupte erau uneori asasinaţi, ca Tiberiu al III-lea, Leontios şi Iustinian al II-lea, în ultimă instanţă, dar de cele mai multe ori erau mutilaţi într-un fel sau altul, de obicei prin castrare sau orbire, cu un fier încins la roşu. Ambele pedepse garantau că victima nu va mai putea să se întoarcă în politică, de vreme ce eunucii erau excluşi de la funcţia imperială, iar un orb nu putea îndeplini cerinţele ei. Pedeapsa aplicată lui Iustinian al II-lea, mai precis despicarea nasului şi a limbii, a fost rareori repetată de atunci, tocmai pentru că nu îl împiedicase pe împărat să revină pe tron. Chiar dacă mutilarea era privită în acele vremuri ca o alternativă indulgentă la moartea violentă, a contribuit ca Bizanţului să i se ducă vestea pentru cruzimi, uneltiri şi lupte între facţiuni. De fapt, Bizanţul nu reprezenta un caz atât de ieşit din comun. În zilele dinaintea alegerilor şi adunărilor legislative, îndepărtarea violentă a unui lider şi a partidei lui reprezenta modalitatea de desfăşurare a proceselor politice, nu doar în Bizanţ, ci şi în lumea islamică şi în Apusul creştin, unde mutilările nu erau deloc ceva

necunoscut. Importanţa acordată detaliilor unor asemenea tulburări şi actelor brutale care le însoţeau poate oferi o imagine mai limpede asupra acelor vremuri. În ce priveşte secolul care a urmat după stingerea dinastiei Heraclide, s-a acordat extrem de multă atenţie disputei din jurul venerării icoanelor şi al persecuţiilor brutale, iar în spatele acestui conflict, Bizanţul înainta lent pe drumul spre redresare.

4.1 Dinastia Siriană de Nord (Isauriană)

Când noul împărat Léon al III-lea a preluat puterea, erau prea puţine semne de redresare, căci abia se afla pe tron de mai puţin de şase luni când a trebuit să înfrunte o criză care ar fi putut să pună capăt nu doar domniei lui, ci chiar şi existenţei Bizanţului: asediul arab din 717–718 (vezi secţiunea 3.2). Arabii s-au retras în august 718, dar asta nu însemna că primejdia trecuse. Raidurile anuale au continuat, iar în 727 o forţă Omeiadă a ajuns în vest până la Niceea, la doar 90 de kilometri de Constantinopol. Pe măsură ce treceau anii, tactica de urmărire şi organizarea militară a bizantinilor au început să dea roade. În primăvara lui 740, la Constantinopol a ajuns vestea că o armată arabă uriaşă a traversat Munţii Taurus şi a mărşăluit în Capadocia, unde a capturat o mulţime de bărbaţi,

femei şi copii pe care să-i ducă înapoi în Siria, ca sclavi. Léon al III-lea şi-a adunat forţele şi a pornit spre acea zonă. Nu a încercat să intercepteze armata arabă principală, care era oricum de mult în drum spre casă când el a reuşit să ajungă în Capadocia. În schimb, bizantinii au prins din urmă şi au înconjurat ariergarda, aproape de oraşul Akroinon. În lupta care a urmat au pierit aproape toţi arabii, cu tot cu comandanţii lor, cu câteva excepţii, care au reuşit să scape din încercuire şi să se întoarcă în Siria. Era prima dată când o armată bizantină învingea o forţă arabă pe un câmp deschis de luptă.

Odată cu înfrângerile aduse arabilor în 718 şi 741 avem ocazia să distingem un anume optimism în timpul domniei lui Léon al III-lea. A întreprins unele reforme interne, ca şi cum ar fi pregătit statul său pentru viitor. În 720 a reînceput să bată monede de argint, după ce producţia lor încetase în anii 680. La cele 1,99 grame, noul *miliaresion* era mai uşor decât monedele de argint dinainte, dar a circulat pe scară largă, iar aspectul lui a rămas aproape neschimbat secole la rând. Apoi a început o reformă a administraţiei şi a perceperii taxelor, la fel şi o revizuire a sistemului de legi. Chiar la sfârşitul domniei a promulgat un nou compendiu de legi, cunoscut sub numele de *Ekloga.* Faptul că împăratul se putea ocupa

de asemenea chestiuni arată că nu mai era preocupat exclusiv de supravieţuire.

Tendinţa ascendentă a continuat sub fiul şi succesorul lui Léon, Constantin al V-lea (741–775). Domnia lui a avut un început dificil, fiind obligat să rezolve o revoltă condusă de cumnatul său, Artavasdos. Însă, odată ce şi-a consolidat poziţia, a început să se ocupe de refacerea vechii străluciri a Constantinopolului. Asediile repetate din perioada de criză lăsaseră urme. Cetatea se depopulase, deoarece locuitorii săi de care nu era nevoie imediată fuseseră mutaţi, pentru a păstra rezerva de hrană în perspectiva unui atac arab, dar şi din cauza epidemiilor repetate de ciumă. În anii 750, Constantin a adus colonişti din Grecia şi din insulele greceşti şi a refăcut aprovizionarea cu alimente şi apă, pentru a face faţă numărului de locuitori în creştere. A adus mari contingente de lucrători, din alte regiuni, pentru a reconstrui apeductul lui Valens, distrus de avari în timpul asediului din 626.

Tot Constantin al V-lea a fost probabil cel care a iniţiat unele reforme militare de amploare, deşi, din lipsa mărturiilor contemporane, ele trebuie deduse din aluzii şi dovezi mai târzii. Armatele themelor asiguraseră Asiei Mici apărarea în profunzime în timpul crizei din secolul al VII-lea, dar prezentau şi

neajunsuri. Unul era că *strategoi,* comandanţii lor, dispuneau de puteri extinse şi de independenţă considerabilă. Se puteau folosi de aceste avantaje pentru a pune la cale revolte, ceea ce Constantin al V-lea ştia prea bine. Artavasdos, cel care îi contestase dreptul la tron în 741, fusese strateg al themei Opsikion. Propriul său tată era un exemplu concludent – Léon al III-lea fusese strateg al themei Anatolikon înainte de a lua tronul. În timpul domniei lui Constantin sau a tatălui său a început procesul de fragmentare a themelor de mari dimensiuni în unităţi mai mici, pentru a evita ca o prea mare putere să se concentreze în mâinile unui singur om.

Din câte se pare, tot în vremea lui Constantin a apărut o forţă militară alternativă la armatele themelor, *tagmata.* Era un corp de elită alcătuit din soldaţi de profesie, plătiţi direct din tezaurul imperial, prin urmare dependenţi de împărat. Trupele tagmata îi erau extrem de loiale lui Constantin al V-lea, asigurându-i comanda unei forţe pe care o putea îndrepta împotriva duşmanilor lui interni şi externi. Mai târziu, comanda trupelor tagmata a fost delegată unui nou ofiţer de grad superior, *domestikos tōn scholōn.* El avea să devină primul comandant al armatei bizantine, de rang superior celui de strateg al unei theme. Aceste reforme militare au venit la momentul oportun, deoarece în 741

califatul Omeiad intrase în perioada lui de declin final. Sfâşiat de lupte interne, nu mai era capabil să organizeze raidurile anuale dincolo de Munţii Taurus. Constantin al V-lea, în schimb, a reuşit să intre în ofensivă. A ocupat cetăţile Germanikeia în 747 şi Melitene în 750. Ştia că nu o poate păstra permanent pe cea din urmă, aşa că a evacuat populaţia şi apoi i-a distrus fortificaţiile, înainte de a se retrage spre vest. În acest stadiu nu se punea problema recuperării regiunii de dincolo de lanţul Taurus, însă valoarea propagandistică a acestor succese trebuie să fi fost imensă.

4.2 Iconoclasm

Ţinând seama de realizările lor, ar fi fost de aşteptat, fireşte, ca Léon al III-lea şi Constantin al V-lea să fie glorificaţi de contemporani şi comemoraţi etern, ca arhitecţi ai reuşitei luptei Bizanţului împotriva arabilor. Dar asta nu s-a întâmplat nici pe departe. Toate sursele de care dispunem, inclusiv Teofan Mărturisitorul şi patriarhul Nicefor, le sunt profund ostile. Când se referă la Constantin al V-lea, apelează deseori la epitetul de insultă „Kopronymos”, „nume de rahat”. Problema era că, indiferent cât randament ar fi dat aceşti împăraţi ca soldaţi şi administratori, opiniile lor

religioase au fost de neacceptat pentru observatorii mai târzii. Cei doi împăraţi au fost etichetaţi drept iconoclaşti, ostili venerării icoanelor lui Hristos, ale Sfintei Fecioare şi ale sfinţilor.

După cum am văzut, icoanele jucaseră un rol semnificativ în momentele cele mai grele ale luptei pentru supravieţuire a Bizanţului din timpul crizei secolului al VII-lea, sugerând prezenţa unui ajutor supranatural (vezi secţiunea 2.3). Dar în secolul al VIII-lea s-au ridicat unele voci care au început să se întrebe dacă nu cumva venerarea lor reprezenta idolatrie şi păcat. În anii 720, Gherman I, patriarhul Constantinopolului, îngrijorat că unii dintre episcopi refuzau să se mai aplece în faţa icoanelor din biserică, a trimis mai multe scrisori severe, sperând să-i convingă că apucaseră pe o cale greşită. Din nefericire pentru Gherman, se pare că şi noul împărat Léon al III-lea avea asemenea rezerve. Se spune că a dat jos icoana lui Hristos prinsă de poarta principală a Marelui Palat din Constantinopol, iar în 730 l-a alungat pe Gherman din funcţie, înlocuindu-l cu Anastasios, adversar al venerării icoanelor. Lucrurile au mers şi mai departe sub Constantin al V-lea. În 754 a adunat un sinod de 338 de episcopi la palatul său din Hieria, pe malul asiatic al Bosforului, iar aceşti prelaţi au emis un decret potrivit căruia chipul lui Hristos, al Sfintei Fecioare şi al

sfinţilor nu trebuie pictate, venerate ori expuse. Mozaicurile care redau asemenea chipuri aflate în unele biserici şi locuri publice au fost îndepărtate, fiind înlocuite cu decoraţiuni sau scene din natură. Iar unii dintre cei care s-au opus noii politici au fost trataţi cu maximă asprime.

Un călugăr numit Ştefan cel Tânăr ar fi fost târât pe străzi şi bătut până a murit în 766, deoarece îndrăznise să îl critice pe Constantin al V-lea şi să apere cinstirea icoanelor.

Cam aşa relatează sursele despre acele evenimente. Toate au fost însă consemnate de iconoduli, fiind drept urmare vehement pornite împotriva împăraţilor Isaurieni, dar pline de materiale anecdotice, mergând până la limita credibilului. Apoi este limpede că exagerează persecuţiile şi desacralizările comise de împăraţii iconoclaşti. Dacă din anumite biserici s-au îndepărtat cu adevărat icoane, mozaicuri şi picturi murale, în niciun caz nu pare să se fi intervenit peste tot şi până la capăt. În al doilea rând, o examinare atentă a tratamentului brutal aplicat călugărilor iconoduli în timpul domniei lui Constantin al V-lea dezvăluie că majoritatea acestor incidente s-au desfăşurat în 765–767, nefiind ceva ce s-a petrecut constant, de-a lungul întregii domnii. Nu este exclus ca pedepsele împotriva călugărilor să fi fost aplicate nu atât din cauza susţinerii

icoanelor, ci a implicării într-o conspiraţie împotriva lui Constantin al V-lea din acea perioadă. În general privind, înclinaţia surselor spre iconodulie a denaturat modul în care înţelegem domniile acestor împăraţi.

Dincolo de asta, disputa din jurul icoanelor nu este câtuşi de puţin lipsită de importanţă. Reabilitarea icoanelor în cele din urmă avea să se dovedească un element esenţial din dezvoltarea artei şi culturii bizantine (vezi secţiunea 7.2). Cea mai influentă intervenţie în această dezbatere a avut-o călugărul Ioan Damaschinul (m. 749). Aflându-se la mănăstirea Mar Saba de lângă Ierusalim, era în afara teritoriului bizantin şi, prin urmare, ferit de persecuţiile iconoclaste. A scris o serie de lucrări în apărarea icoanelor, aducând o parte dintre argumentele care în final aveau să dea câştig de cauză iconodulilor. Justificarea lui se întemeia pe două idei. În primul rând, imaginea era un simbol şi un mediator, existând o diferenţă radicală între icoana în sine şi persoana reprezentată în ea. Când te rogi la icoană, spune Ioan, veneraţia nu se adresează lemnului şi vopselei din care este făcută icoana, ci persoanei sfinte pe care o înfăţişează. Aşadar gestul de venerare a unei icoane nu este idolatru, ci legitim şi de laudă. În al doilea rând, Ioan mergea mai departe şi lega adoraţia icoanei de Întrupare. Doar recunoscând icoanele puteai să accepţi

că Hristos este Dumnezeu născut ca om, deoarece, negând înfăţişarea lui prin lemn şi culori, se neagă şi posibilitatea prezenţei Lui în carne şi oase. Astfel, venerarea icoanelor era nu doar legitimată, ci esenţială pentru credinţa creştină. Aceste idei anume au fost respinse de sinodul de la Hieria din 754, dar mai târziu aveau să devină doctrină acceptată, când un alt suveran a luat hotărârea să anuleze poziţia împotriva icoanelor luată de Léon al III-lea şi Constantin al V-lea.

Caseta 4.1 Propaganda iconodulă din *Epistola celor Trei Patriarhi*

Un exemplu de text accentuat iconodul produs în secolul al IX-lea se găseşte în *Scrisoarea celor trei patriarhi,* din câte se susţine într-un text trimis de patriarhii din Antiohia, Ierusalim şi Alexandria împăratului iconoclast Teofil (829–842) în 836. Scrisoarea poate să fi existat cu adevărat, însă textul care ne-a parvenit fusese fără îndoială revăzut – extins şi reformulat mai târziu, adăugându-i-se toate elementele caracteristice: atacuri acide la adresa lui Léon al III-lea şi a lui Constantin al V-lea şi nesfârşitele istorii despre salvarea miraculoasă a icoanelor în pragul distrugerii. Aici, scrisoarea descrie cum una dintre ele a străbătut drumul de la Constantinopol la

Roma şi a scăpat de distrugere, cu putină intervenţie omenească:

Cu un anume prilej, Gherman, preasfinţitul patriarh, din pricina distrugerii chipurilor impuse de Împăratul Léon, după mult vaiet şi vărsând lacrimi amare a aruncat în valuri la Constantinopol încă o icoană a Mântuitorului, dintre cele care se aflau la sfântul patriarhat din cetate, în locul numit T'Amantiou, [iar icoana a căzut] în poziţie verticală. Pe o tăbliţă scrisese ziua şi ora când s-a petrecut evenimentul şi a prins-o de partea dreaptă a icoanei, strigând: „Doamne, Doamne, scapă-Te pe Tine şi pe noi, că pierim!” Şi, ce să vezi, în aceeaşi zi, în vestita cetate a Romei, icoana a apărut plutind în sus pe Tibru, fluviul de acolo, stând dreaptă şi neudată de marea în care fusese aruncată, strălucind ca o lumină deasupra apelor vreme de trei nopţi. Când Preafericitul Papa Grigore [al II-lea] a văzut-o, a urcat într-o barcă, s-a dus la icoană şi i-a zis: „Dacă ai fost trimisă la noi, vino la noi.” Iar atunci icoana, la fel cum Domnul nostru Hristos a mers odată pe apa mării, s-a apropiat repede peste valuri şi a intrat singură în barcă. Sfinţia Sa Papa a îmbrăţişat-o şi a strâns-o în mâinile lui... Apoi, urcând într-un car, a ţinut-o la înălţime, în vreme ce oamenii alergau din toate părţile să vadă minunea. Apoi a aşezat-o în marea biserică a Sfântului

Apostol Petru.

Povestirile ţesute de partizanii iconoduli au rezistat peste vremi. Până astăzi, biserica Madonna del Rosario din Roma adăposteşte o icoană a Sfintei Fecioare despre care unii afirmă că ar fi fost adusă de la Constantinopol în secolul al VIII-lea de trei fraţi care fugiseră de teama persecuţiilor împăraţilor iconoclaşti. Dar dovezi sigure în acest sens nu există.

Sursă: *The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Teofil and Related Texts,* ed. Şi trad. Joseph A. Munitiz, Julian Chrysostomides, Eirene Harvalia-Crook şi Charalambos Dendrinos (Camberley: Porphyrogenitus, 1997), p. 48.

4.3 Domnia Împărătesei Irina (780–802)

Lui Constantin al V-lea i-a urmat în 775 fiul său Léon al IV-lea, dar domnia lui nu a durat decât cinci ani, pentru că Léon a murit la vârsta de 30 de ani. Succesorul lui, Constantin al VI-lea, era atunci în vârstă de doar 9 ani, prin urmare mama lui a preluat conducerea consiliului de regenţă, pentru a supraveghea afacerile de stat până ce el avea să ajungă suficient de matur să guverneze pe cont propriu. De

fapt, a condus imperiul mult mai mult decât atât, deoarece s-a implicat în continuare în treburile de stat şi după ce Constantin a împlinit vârsta cuvenită. În cele din urmă, în 797 a făcut gestul fără precedent de a-şi detrona propriul fiu, iar după aceea a domnit ca împărăteasă până în 802.

Chiar dacă Irina nu a fost neapărat cel mai strălucit monarh bizantin, perioada ei de domnie a fost semnificativă din mai multe puncte de vedere. Înainte de toate, a avut iniţiativa de a anula politica iconoclastă a socrului ei, Constantin al V-lea. Este foarte posibil ca Irina să fi plănuit de mult acest demers, deoarece şi ea provenea dintr-o familie ateniană iconodulă şi nu fusese niciodată de acord cu acea politică. Pe de altă parte, factorul decisiv poate să fi fost acela că bunăvoinţa pe care aparent Dumnezeu o arătase faţă de imperiu în ultimii 50 de ani începuse deodată să dispară. Odată cu prăbuşirea califatului Omeiad în 750, noul regim Abbasid care îl înlocuise a mutat capitala de la Damasc la Bagdad. Schimbarea a produs şi o revigorare a forţelor militare arabe, mai ales sub capabilul calif Harun al-Rashid (786–809). Raidurile pe teritoriul bizantin au fost reluate, iar cel lansat în 782 a ajuns până la Bosfor, de unde arabii au avut ocazia să privească spre Constantinopol cu invidie, iar iconoclaştii nu mai aveau cum să pretindă că se bucură

de mila lui Dumnezeu deoarece stârpesc idolatria.

Indiferent care a fost motivaţia anume, la mijlocul anului 784 Irina era în legătură cu papa pe tema necesităţii de a restabili venerarea icoanelor. În august 786 a convocat un sinod de episcopi în biserica Sfinţii Apostoli din Constantinopol, dar întrunirea nu a avut şansa de a aborda tema principală. De-abia începuse sesiunea, când soldaţii din tagmata lui Constantin al V-lea au năvălit cu săbiile trase şi au întrerupt lucrările, declarând că ei nu vor asista cu braţele încrucişate cum decretele marelui împărat sunt nesocotite. Perseverentă, Irina a convocat din nou sinodul în anul următor, la Niceea, oraş provincial unde s-au strâns 350 de episcopi şi numeroşi călugări care au putut să delibereze mai în voie. Adunarea, cunoscută acum sub numele de al VII-lea Sinod Ecumenic, a adoptat argumentele propuse de Ioan Damaschinul, a condamnat ca erezie orice act ostil faţă de icoane şi a ordonat distrugerea scrierilor iconoclaste. Deşi nu au reuşit să pună capăt controversei, demersurile lor au însemnat un pas decisiv spre rezolvarea ei.

Un al doilea motiv pentru care perioada dintre 780 şi 802 prezintă o semnificaţie specială este progresul făcut în refacerea autorităţii bizantine în Grecia şi sudul Balcanilor. Împăraţii de la Constantinopol nu au renunţat niciodată definitiv la acea regiune, deşi nu au

fost capabili să facă prea mult, din cauza primejdiei mult mai mari dinspre est. Însă din când în când dădeau un semn al interesului lor. În 688, Iustinian al II-lea îşi croise drum până la Tesalonic, iar Constantin al V-lea întreprinsese incursiuni în Macedonia în anii 750, dar niciunul nu a încercat să anexeze zona. Apoi, în 783, Irina I-a desemnat pe Stavrakios să conducă o nouă expediţie. Dar de data asta expediţia nu s-a mai oprit la Tesalonic, Stavrakios continuându-şi marşul spre sud, până în Pelopones. Majoritatea slavilor pe care i-a găsit acolo erau, din câte se pare, ţărani paşnici împărţiţi în numeroase triburi, care prin urmare nu aveau cum să-i opună o rezistenţă concertată forţei lui Stavrakios. Au fost obligaţi să recunoască suveranitatea bizantină şi să plătească un tribut anual.

Restaurarea autorităţii în Pelopones a fost temporară. După întoarcerea lui Stavrakios la Constantinopol, triburile slave au rupt declaraţia lor de supunere şi au început iarăşi să atace enclavele bizantine din zonă, cum era portul Patras. Dar imediat după domnia Irinei a fost reluat procesul de recucerire iniţiat de ea. În 805, un general numit Skleros a venit cu o armată în Pelopones, a ocupat din nou Patrasul şi a reuşit să-i zdrobească pe slavi într-o bătălie de amploare. După aceea bizantinii au obţinut cu încetul controlul asupra întregii Grecii, triburile slave cedând unul după

celălalt. Structura administrativă a imperiului a fost extinsă în acea regiune şi s-au stabilit noi theme, cum a fost Peloponesul, în jur de 805. Asimilarea culturală a mers mână în mână cu acest proces, pe măsură ce slavii se converteau treptat la creştinism. Au fost numiţi noi episcopi în oraşele recucerite, au fost construite biserici şi la ţară, iar misionari au fost trimişi şi în zonele cele mai îndepărtate. Odată cu creştinarea s-a produs şi adoptarea limbii greceşti, iar dialectele slavone s-au stins cu încetul. Procesul a fost de durată, el încheindu-se abia în secolul al X-lea, când toţi slavii din interiorul imperiului erau creştini. Însă, în 850, Grecia cu tot cu Peloponesul erau din nou parte a Imperiului Bizantin.

În sfârşit, perioada cât s-a aflat Irina la cârmă a fost importantă, privind retrospectiv, pentru ceea ce ne spune despre femeile Bizanţului şi puterea lor politică. Teoretic, nu ar fi trebuit niciodată să dobândească o asemenea autoritate. Bizanţul era o societate dominată de bărbaţi, în care femeile erau, firesc, considerate mai slabe decât bărbaţii, prin natura lor, şi de aceea mai înclinate spre păcat. Modelul era cel al Evei din Vechiul Testament, care cedase mai întâi în faţa ispitei şarpelui, după care la rândul ei îl ispitise pe Adam. În concluzie, trebuia ca femeile să fie ţinute departe de viaţa publică, pentru protecţia lor şi a tuturor celorlalţi. Cele din

clasele mai avute stăteau în general acasă, iar când ieşeau în lume purtau văl. Le era interzis categoric să ocupe funcţii de judecători sau de bancheri ori chiar să fie martore, pentru validarea contractelor.

Dar, ca în majoritatea societăţilor omeneşti, teoria şi practica nu se potriveau întotdeauna. Chiar dacă femeile erau veriga mai slabă, nu trebuie să uităm că sfintele erau preţuite în imperiu mai presus de orice. Exemplul cel mai la îndemână era Sfânta Fecioară însăşi, protectoarea Constantinopolului, care adesea părea să se bucure chiar de mai multă adoraţie decât Dumnezeu ori Hristos. În amintirea credincioşilor creştini a rămas puternică imaginea unor apărătoare ale icoanelor ca Sfânta Teodosia, care s-a alăturat mulţimii de femei care în 726 s-au grăbit să ajungă la poarta de bronz a Marelui Palat ca să salveze icoana lui Hristos. Cuprinsă de mânie la vederea unui soldat care tocmai spărgea icoana, ea i-a împins scara pe care se urcase şi omul a căzut şi a murit. Teodosia a fost martirizată, după ce a fost omorâtă în bătaie de camarazii lui cu un corn de berbec. Indiferent de context, modul în care se reflectă rolul jucat de ea în evenimente şi laudele care i se aduc sugerează o anume ambivalenţă în ce priveşte rolul femeilor în societate.

Prin urmare, poate că nu este surprinzător că în cazul unui minorat, când moştenitorul de sex bărbătesc era

prea tânăr pentru a domni ca împărat, se obişnuia ca mama sa, şi nu un bărbat înrudit, să fie în fruntea consiliului de regenţă, acesta fiind modul în care a ajuns la putere Irina, în 780. Ceea ce se întâmpla în continuare depindea, bineînţeles, de caracterul şi de ambiţia regentei. Unele împărătese ajunse acolo au considerat că rolul primit este doar să ţină locul cald în pregătirea momentului când fiul lor va deveni major. Irina a făcut mai mult decât atât, a determinat schimbarea politicii în ce priveşte icoanele şi a extins limitele imperiului în Balcani. A jucat un rol conducător remarcabil şi chiar a condus personal o expediţie în Tracia, în 784. Un rol atât de bine jucat, încât, atunci când a venit – şi a trecut – aniversarea de 18 ani a lui Constantin al VI-lea, nu a arătat niciun semn că ar fi dispusă să renunţe la tutela asupra lui. Abia când a intervenit armata şi l-a proclamat pe Constantin împărat unic a fost obligată să dea înapoi şi să se retragă în viaţa privată. Nu pentru multă vreme, deoarece Constantin a dat curând de necaz. Divorţase de soţia lui şi se recăsătorise repede, atrăgându-şi condamnarea Bisericii. Armatele lui fuseseră înfrânte de arabi şi de bulgari pe câmpul de bătălie. În 793, Irina a fost rechemată din exil, probabil deoarece Constantin şi-a dat seama că avea nevoie de sfatul şi de experienţa ei. Odată ce a revenit la putere, a început să uneltească

împotriva fiului său. Profitând de durerea lui Constantin la moartea copilului lui de vârstă fragedă, Irina a pus să fie arestat şi orbit în 797. A mers până acolo încât să dea ordin ca fapta să se petreacă în camera de purpură a palatului imperial, adică exact acolo unde îl născuse cu 26 de ani în urmă.

Această atrocitate nu a stârnit un val de condamnare, după cum ne-am putea aştepta. Iconodulii care ne-au pus la dispoziţie sursele referitoare la domnia ei îi erau mult prea recunoscători pentru restabilirea icoanelor pentru a tulbura apele. Irina a fost lăsată să domnească singură vreme de cinci ani. Pe monedele ei era descrisă ca *Basilissa* (împărăteasă), şi nu doar *Despina* (doamnă, stăpână), cum se obişnuia pentru regente. Însă în două dintre legile emise în timpul domniei ei era numită *Basileus* (împărat sau poate „stăpânitor"). Asta pentru că de la împărat emanau toate legile, iar a o numi altfel pe Irina ar fi putut pune legitimitatea decretului sub semnul întrebării. În orice caz, Irina era însă vulnerabilă faţă de capriciile politicii bizantine la fel ca orice bărbat şef de stat. În octombrie 802 a fost răsturnată de la putere de unul dintre propriii ei oficiali, ministrul de finanţe Nicefor. A scăpat de orbire, dar a fost trimisă la o mănăstire de maici de pe insula Lesbos, unde a murit după doar câteva luni, la vârsta de 51 de ani. Fiul ei, Constantin al VI-lea, a trăit

până în 805, dar fără nicio speranţă să revină la putere. Astfel s-a încheiat dinastia Isauriană întemeiată de Léon al III-lea.

Caseta 4.2 Charles Diehl (1859–1944) şi *Figuri Bizantine*

La 26 decembrie 1884 a avut loc o premieră la teatrul Porte Saint-Martin din Paris. Scrisă de Victorien Sardou şi având-o în rolul principal pe celebra Sarah Bernhardt, *Théodora* era o melodramă din Bizanţul secolului al VI-lea despre viaţa împărătesei Teodora (m. 548), consoarta lui Iustinian I. O bună parte din acţiunea pasionantă se baza pe *Istoria secretă* scrisă de autorul bizantin Procopiu, în care relatează viaţa scandaloasă a Teodorei ca actriţă înainte de a deveni împărăteasă, ceea ce probabil explică succesul uriaş al piesei lui Sardou, care a avut 257 de reprezentaţii. Printre spectatorii de la premieră s-a numărat şi Sigmund Freud, care a fost atât de impresionat de Bernhardt, încât a păstrat o fotografie care o înfăţişa în rolul Teodorei pe un perete al salonului său de consultaţii de la Viena.

Dar nu toată lumea a fost la fel de impresionată. Un tânăr student numit Charles Diehl a considerat piesa o „deformare literară intolerabilă”. Nu numai că Sardou s-a simţit absolut liber să se îndepărteze de la realitatea

istorică: a compus o scenă a morţii sută la sută inventată pentru eroină, în care era sugrumată în public, şi nu lăsată să moară, plicticos, de cancer. Ceea ce îi displăcea cu adevărat lui Diehl era portretul senzaţionalist, cu accent asupra sexualităţii, făcut Teodorei de Sardou. Douăzeci de ani mai târziu a lansat un atac la adresa piesei în prefaţa unei biografii a împărătesei:

În acele zile de demult, Procopiu povestea, cam prosteşte, cum constantinopolitanii oneşti obişnuiau să se retragă prudent din calea ei când o întâlneau [pe Teodora] pe stradă, temându-se de contaminare printr-un asemenea contact impur. În secolul nostru nu mai avem aceleaşi temeri şi prejudecăţi: dimpotrivă, izul de scandal care pluteşte în jurul Teodorei ne face să ne simţim atraşi de ea. Ea a bântuit imaginaţia creatoare a lui Sardou, sedusă de inventivitatea uriaşă a lui Sarah Bernhardt.

Ar putea să fie interpretat drept un gen de pruderie apropiată mai degrabă de Britania victoriană decât de Franţa sub a Treia Republică, iar Diehl a fost acuzat că ar încerca să o adapteze pe Teodora la moralitatea burgheză. Dar o examinare mai atentă ne arată că urmărea o altă agendă:

Există şi o altă [Teodora] mai puţin cunoscută, dar mai atrăgătoare şi mai interesantă într-un registru cu totul diferit: o mare împărăteasă care a avut o imensă influenţă alături de Iustinian şi care în multe rânduri a jucat un rol decisiv în guvernare; o femeie cu inteligenţă superioară, aproape neobişnuită, cu voinţă puternică, o personalitate despotică, semeaţă, aspră şi pasională, complicată şi adesea tulburătoare, însă întotdeauna infinit de fascinantă.

Diehl a fost de fapt un fel de pionier, deoarece a prezentat-o pe Teodora şi apoi a descris şi alte bizantine din cercurile imperiale drept figuri politice în toată regula, fără referiri permanente la genul lor. La scurt timp, a produs ceea ce se consideră cea mai cunoscută lucrare a lui: *Figures byzantines.* Era un studiu în două volume despre personalităţi bizantine, dar neobişnuit este că aproape toate individualităţile alese erau femei, în special împărătese. Iată cum rezumă parcursul împărătesei Irina:

Istoria îi este datoare Irinei cu mai puţină indulgenţă şi cu mai multă dreptate. Putem înţelege şi, dacă aşa dorim, scuza oamenilor oneşti care se prefac să nu vadă acţiunile ei, din motiv de loialitate partinică, dar noi nu

avem dreptul să facem asta. În realitate, acest faimos conducător a fost în esenţă o politiciană, devotată şi ambiţioasă, împinsă la crimă de setea ei de putere. Rezultatele impresionante ale politicilor ei compensează, într-un fel, grozăvia faptelor comise. Prin intrigile ei a redeschis pentru o perioadă de optzeci de ani epoca revoluţiilor de palat pe care glorioşii ei înaintaşi, împăraţii iconoclaşti, o închiseseră mai înainte vreme de aproape un secol.

Astfel, Diehl o critică sever pe Irina, dar fără să facă trimiteri la genul sau sexualitatea ei.

Surse: Charles Diehl, *Théodora: imperatrice de Byzance* (Paris: Eugène Rey, 1904), pp. 6–7; Charles Diehl, *Figures byzantines* (Paris: Amand Colin, 1906–1908), vol. 1, p. 109 (traducerea autorului).

Lectură suplimentară: Elena Boeck, „Archaeology of Decadence: Uncovering Byzantium în Victorien Sardou's Théodora", în *Byzantium/Modernism: The Byzantine as Method in Modernity,* ed. Roland Betancourt şi Maria Taroutina (Leiden and Boston MA: Brill, 2015), pp. 102–32.

4.4 Limitele refacerii: Bulgaria

Reluarea raidurilor arabe în Asia Mică bizantină în vremea califatului Abbasid a arătat cât de fragilă era această redeşteptare. Aceeaşi lecţie a trebuit învăţată şi în Balcani, deoarece, în vreme ce bizantinii recucereau Grecia, mai la nord aveau să sufere o serie de înfrângeri grele, în înfruntările cu bulgarii. În urma victoriei bulgarilor de la Ongala, din 680, au fost obligaţi să accepte prezenţa unui stat unitar puternic între Dunăre şi Munţii Balcani şi să aştepte până s-a ivit ocazia să îi împingă înapoi, dincolo de Dunăre. Această ocazie a părut să se ivească după 756, când a izbucnit un război în legătură cu forturile bizantine care fuseseră construite de-a lungul graniţei dintre cele două puteri. Constantin al V-lea a invadat Bulgaria în 759, pe uscat şi pe mare, pustiind ţara şi punând pe fugă o armată bulgară, deşi propriile lui trupe au fost decimate la retragerea printr-o trecătoare din Munţii Balcani. Patru ani mai târziu, i-a zdrobit pe bulgari la Anchialos şi a capturat un număr uriaş de prizonieri, pe care apoi i-a executat la Constantinopol. Bulgarii au fost atât de indignaţi de această răsturnare a situaţiei, încât s-au ridicat împotriva hanului lor, Telets, şi l-au asasinat.

În ciuda acestor evenimente, statul bulgar nu s-a prăbuşit. Constantin al V-lea a pornit alte trei expediţii

asupra lui, dar fără să obţină un succes decisiv. În timpul ultimei asemenea incursiuni, Constantin al V-lea s-a îmbolnăvit şi a murit, iar succesorii lui s-au dovedit mai puţin pricepuţi să se ocupe de vecinii lor incomozi. În 789, în timpul regenţei Irinei, strategul noii theme Tracia a fost prins într-o ambuscadă şi ucis împreună cu o mare parte din forţele lui. Constantin al VI-lea a condus campanii împotriva bulgarilor între 791 şi 792, care s-au soldat cu o slăbire semnificativă a poziţiilor bizantine. Între timp, evenimentele petrecute mai departe au modificat însă echilibrul forţelor din regiune. În 796, după cinci ani de război, hanatul avar a capitulat în faţa lui Carol cel Mare, regele francilor, acceptându-i suveranitatea. Avarii deţineau teritoriile de la nord de Dunăre şi capitularea lor a dezvăluit o slăbiciune pe care bulgarii s-au grăbit să o exploateze. Sub noul lor han, Krum, au reuşit până în 805 să împingă graniţele lor departe, spre vest, până în ceea ce este astăzi Ungaria, dublându-şi practic teritoriul ocupat. Iniţial, totul a fost în avantajul bizantinilor, deoarece bulgarii îşi îndreptau atenţia în altă direcţie, dar în cele din urmă s-au văzut confruntaţi cu un hanat mult mai mare şi mai puternic.

Poate cu speranţa că îi va putea împinge pe bulgari dincolo de Dunăre, în noile lor teritorii, împăratul Nicefor I a invadat Bulgaria în 807. Dar a fost nevoie să

renunţe repede la campanie, deoarece a descoperit un complot împotriva lui pus la cale de unii ofiţeri din tagmata şi s-a întors în grabă peste Munţii Balcani, ca să rezolve situaţia. Atunci hanul Krum s-a simţit provocat să treacă la represalii şi a organizat un raid în 809, când a pătruns pe teritoriul bizantin şi a surprins armata themei exact în momentul când militarii îşi primeau solda. După ce l-au ucis pe strateg şi pe mulţi dintre luptători şi au pus mâna pe banii lor, bulgarii au ocupat şi au prădat oraşul Sofia. Nicefor a reacţionat prompt şi a pornit în marş împotriva lui Krum, dar încă o dată a fost nevoit să se întoarcă, pentru a înăbuşi o revoltă: politica lui financiară extrem de strictă îl făcuse foarte nepopular. Dar Nicefor a reuşit o campanie de mari dimensiuni împotriva lui Krum abia în iulie 811, când a condus personal invadarea şi devastarea Bulgariei, după care a ocupat şi a jefuit Pliska. Apoi, încărcată din greu de pradă, armata a pornit spre casă traversând Munţii Balcani, unde a fost prinsă într-o trecătoare blocată la ambele capete de bulgari. După ce i-au ţinut pe bizantini încercuiţi trei zile, Krum a dat ordin de atac şi armata sa şi-a nimicit inamicii îngroziţi. Nicefor I însuşi s-a aflat printre miile de victime şi Krum şi-a sărbătorit victoria punând să fie tăiat capul împăratului, din ţeasta căruia şi-a făcut un pocal din care hanul a luat obiceiul să bea în onoarea prietenilor

lui. Ştirea acestui dezastru a provocat şoc şi teamă la Constantinopol. Întâmplarea a fost considerată o pedeapsă divină şi a contribuit la declanşarea unui al doilea val de iconoclasm între 815 şi 843. Krum s-a grăbit să exploateze victoria şi a apărut în fruntea armatei lui în faţa zidurilor Constantinopolului. Dar hanul bulgar a murit subit în urma unei hemoragii cerebrale, iar urmaşul său mai puţin agresiv a încheiat un tratat cu împăratul în 816. Pacea a durat mai multe decenii la rând, însă bizantinilor nu le mai rămăsese decât să recunoască că împărţeau Balcanii cu hanatul bulgar şi, mai mult de atât, erau obligaţi să plătească anual un tribut prin care să-şi păstreze imunitatea faţă de alte agresiuni.

4.5 Limitele refacerii: Italia

Bizantinii aveau să piardă teren şi în Italia în aceeaşi perioadă, când au fost eliminaţi din nordul peninsulei, mai întâi de lombarzi şi apoi de franci. Acest proces a început în 727, când s-a încheiat relativa stabilitate din regiune, deoarece regele lombard Liutprand a hotărât să reînvie vechea ambiţie de a domina întreaga peninsulă. Pentru început a invadat teritoriul dintre Roma şi Ravenna, a ocupat un şir de fortăreţe, a asediat şi Ravenna şi a incendiat portul alăturat, Classis.

Liutprand alesese cu grijă momentul, ţinând seama că papa şi poporul Italiei bizantine se aflau din nou în conflict cu împăratul de la Constantinopol. Léon al III-lea tocmai lua primele măsuri împotriva venerării icoanelor şi, din câte se spune, îi scrisese papei Grigore al II-lea, cerându-i să îndepărteze toate chipurile din bisericile de la Roma. Grigore a refuzat să se conformeze şi în noiembrie 731 succesorul lui a convocat un sinod, prin care i-a condamnat pe toţi iconoclaştii şi ereticii. Papii se bucurau de mult sprijin popular, se pare, în atitudinea lor iconodulă. Când s-a răspândit ştirea că împăratul trimisese la Roma un asasin care să se ocupe de pontiful recalcitrant, fruntaşii cetăţii s-au adunat în susţinerea lui, declarându-se gata să moară pentru binele lui. La Veneţia, când a murit ducele numit de bizantini, locuitorii nu au mai aşteptat să fie trimis un înlocuitor, ci şi-au ales un guvernator propriu, primul lor doge. A apărut o opoziţie chiar şi la Ravenna, unde adversarii politicii iconoclaste s-au ridicat şi l-au omorât pe exarhul Paul. Unii dintre insurgenţi vorbeau despre numirea unui împărat în Italia, în opoziţie cu Léon, dar papa a interzis ideea. Léon al III-lea pare să-l fi acuzat pe papă de nesupunere şi s-a răzbunat scoţând Apulia, Calabria şi Sicilia de sub jurisdicţia papală şi aducându-le sub patriarhul Constantinopolului.

Domeniile papale au fost confiscate şi Léon a mai redirecţionat, spre propriul tezaur, şi veniturile din impozite din acele zone, care până atunci aparţinuseră papei.

Caseta 4.3 Paul Diaconul şi situaţia din Italia (727)

Paul (circa 720–799) ocupase o poziţie de oarecare importanţă în ierarhia curţii regelui lombard Liutprand şi a urmaşului acestuia, dar în 774, când suveranul francilor, Carol cel Mare, a distrus regatul lombard, Paul s-a călugărit şi a intrat în mănăstirea Monte Cassino. Probabil tot acolo a scris şi *Istoria lombarzilor,* care relatează faptele poporului său până la moartea lui Liutprand, în 744. Firesc, lucrarea sa încearcă să-i pună pe lombarzi în cea mai bună lumină cu putinţă, ca prieteni, şi nu inamici ai papei. Pasajul descrie evenimentele din 727, punând accent asupra iconoclasmului condamnabil al lui Léon al III-lea şi sugerând că Liutprand şi papa erau aliaţi împotriva împăratului bizantin:

În acea vreme, regele Liutprand a asediat Ravenna şi a cucerit Classis şi l-a distrus. Atunci, *patrikios* Paul şi-a trimis oamenii de la Ravenna ca să-l omoare pe papă, însă lombarzii s-au bătut cu ei ca să-l apere pe papă,

dar cum spoletanii au rezistat înaintea lor pe podul Salarian, iar lombarzii toscani într-alte locuri, din planul celor de la Ravenna nu s-a ales nimic. În acea vreme, împăratul Léon ardea chipurile în locurile sfinte de la Constantinopol şi i-a ordonat pontifului roman să facă la fel, dacă dorea să fie în graţiile împărăteşti, dar pontiful nici nu a vrut să audă de un asemenea lucru. Cum Ravenna şi Veneţia s-au împotrivit împreună la o asemenea poruncă, ar fi încercat să ridice deasupra lor un [alt] împărat, dacă pontiful nu le-ar fi interzis.

Regele Liutprand a atacat şi Feronianum (Fregnano), Mons Bellius (Monteveglio), Buxeta (Busseto) şi Persiceta (San Giovanni în Persiceto), Bononia (Bologna) şi fortăreţele Pentapolis şi Auximun (Osimo) din Emilia. Şi tot astfel a pus apoi stăpânire pe Sutrium (Sutri), dar după câteva zile a revenit iarăşi romeilor. În aceeaşi vreme, împăratul Léon a mers şi mai departe cu răul, impunându-le tuturor locuitorilor din Constantinopol, fie cu forţa, fie prin ademeniri, să renunţe la chipul Mântuitorului şi al Sfintei Lui Maici şi al tuturor sfinţilor, indiferent unde s-ar fi aflat, după care să fie toate arse cu foc, în mijlocul cetăţii.

Sursă: Paul the Deacon, *History of the Lombards*, trad. William D. Foulke (Philadelphia PA: University of

Pennsylvania Press, 1907), pp. 289–93 (ortografie adaptată).

Odată ce autoritățile imperiale, Biserica şi poporul din Italia erau în dispută în ce priveşte chestiunea iconoclasmului, era dificil să se ajungă la un răspuns concertat față de agresiunea lui Liutprand. Însă, deloc surprinzător, papa privea expansiunea puterii lombarde cu oarecare teamă, chiar dacă Liutprand, ca bun credincios, făcea tot ceea ce îi stătea în puteri ca să evite impresia că, invadând teritoriul bizantin, ataca papalitatea. Forțele lui s-au apropiat de Roma în 729, dar s-au retras de îndată ce papa a ieşit personal din oraş şi l-a rugat să renunțe. Când regele a pus mâna pe oraşul Sutri de la bizantini, aşa cum descrie Paul Diaconul, i l-a predat papei, în dar. Însă nu îşi putea ascunde speranțele de a dobândi cetatea Romei, iar papa Grigore al III-lea avea sentimentul că trebuie să ia măsuri pentru a-i stăvili ambiția. Protectorul firesc al papalității era exarhul din Ravenna, dar ajutorul lui nu era de nădejde, din cauza rupturii provocate de iconoclasm. Aşa se face că, în 739, Grigore a făcut pasul decisiv de a se adresa direct suveranului altei țări. I-a scris lui Carol (Charles) Martel, majordom al palatului şi cel mai puternic om din regatul francilor, plângându-i-se de atacurile lombarde şi cerându-i

ajutorul. La urma urmei, existau multe argumente care îi recomandau pe franci ca salvatori potenţiali ai papalităţii. Nu numai că îşi dovediseră bravura militară prin înfrângerea arabilor la Poitiers, în 732, dar reputaţia lor se prezenta impecabil şi din punct de vedere religios. Aderaseră la doctrina calcedoniană încă de la botezul liderului lor, Clovis, în secolul al V-lea, rămânând neatinşi de arianism, cum au fost lombarzii, ori de iconoclasm, aşa cum era acum împăratul bizantin. Dar Carol nu a dat curs cererii lui Grigore, căci nu avea nicio neînţelegere cu lombarzii, care nu cu mult timp în urmă îi dăduseră un ajutor preţios, când regatul francilor fusese invadat de arabii din Spania.

Evenimentele au luat o turnură decisivă în 751, când Aistulf, succesorul lui Liutprand, a împlinit în fine visul lombard şi a cucerit Ravenna, punând capăt exarhatului bizantin. Odată ce şansele obţinerii oricărui ajutor din partea bizantinilor se îndepărtaseră substanţial, papa Ştefan al II-lea a hotărât să-şi reia apelul către franci, nu printr-o scrisoare, ci călătorind personal până la ei în regat, ca să-şi facă cererea direct. A sosit în ianuarie 754 şi s-a întâlnit lângă Paris cu fiul lui Carol Martel, Pépin, care era regele francilor. Încântat şi măgulit de apariţia urmaşului Sfântului Petru în regatul său, Pépin a fost de acord să-l ajute, să

intre în luptă cu lombarzii. În anul următor şi-a îndeplinit angajamentul şi şi-a condus armata peste Alpi, măturând din cale armata lombardă şi asediind Pavia. Ascuns în oraş, fără nicio soluţie, regele Aistulf a capitulat şi a consimţit să încheie un tratat prin care se angaja să respecte teritoriile papale şi să îi predea papei un număr de oraşe ocupate de el, printre care şi Ravenna. Se pare că Pépin a avut această ultimă pretenţie la cererea lui Ştefan. Papa îi prezentase un document cunoscut drept *Donaţia lui Constantin,* o pretinsă scrisoare din partea celui dintâi împărat creştin, Constantin. Prin ea, împăratul, recunoscător pentru că fusese vindecat de lepră, ar fi acordat papei regiuni din Italia, iar pe această bază Ştefan revendica Ravenna şi alte oraşe ca fiind de drept ale lui.

Odată încheiată campania, papa Ştefan a fost escortat înapoi la Roma, iar armata lui Pépin s-a retras. Regele francilor a trimis o solie la Constantinopol, ca să anunţe cele întâmplate. Constantin al V-lea nu avea cum să fi fost încântat de tratatul încheiat de Pépin cu lombarzii. Ravenna era de fapt un oraş bizantin, care ar fi trebuit să-i fie retrocedat lui, şi nu dat papei. Prin urmare, a hotărât să trimită o delegaţie care să negocieze cu Pépin. Până să ajungă în Italia, în vara lui 756, Aistulf denunţase tratatul, iar Pépin traversase din nou Alpii, ca să reia războiul. Trimişii lui Constantin al V-lea s-au

dus la regele francilor în tabăra lui de la Pavia şi i-au promis daruri de preţ dacă avea să predea împăratului, şi nu papei, Ravenna şi celelalte oraşe. Însă Pépin a refuzat să se abată de la angajamentul faţă de Ştefan. Războiul cu lombarzii s-a reluat şi Aistulf a fost iarăşi supus. Şi atunci tratatul a fost pus în aplicare. Ravenna şi celelalte regiuni au fost puse la dispoziţia papei Ştefan, alcătuind baza Statului Papal care a durat până în 1870.

Nu era rezultatul sperat de Constantin al V-lea, dar, cum luptele cu bulgarii şi arabii aveau ca întotdeauna prioritate, a continuat să facă doar eforturi diplomatice pentru recuperarea Ravennei. În 757 a trimis la regele Pépin o ambasadă în semn de prietenie, ducând în dar o orgă, dar în acelaşi timp a întins antene diplomatice şi spre lombarzii înfrânţi, cu gândul unei alianţe împotriva francilor. Totul s-a dovedit zadarnic şi influenţa bizantină din nordul Italiei a fost înlocuită de cea a francilor. În 773, fiul lui Pépin, Carol cel Mare, a invadat Italia ca reacţie la încercările regelui lombard Desiderius să invadeze Statul Papal. De această dată, Carol cel Mare nu s-a mai mulţumit să îi pună la punct pe lombarzi, ci l-a detronat pe Desiderius în iunie 774 şi a înglobat regatul lombard în regatul său. Drept urmare, ceea ce mai rămăsese din posesiunile bizantine din Italia, şi anume Veneţia, în nord, şi Apulia şi

Calabria, în sud, erau acum în vecinătatea directă a puternicului aşa-numit Imperiu Carolingian. La Constantinopol exista temerea cât se poate de reală că de fapt Charlemagne avea să încerce să pună sub controlul său întreaga peninsulă. Ca regentă, împărăteasa Irina a căutat să dezamorseze această posibilă ameninţare, propunând o alianţă matrimonială între fiica lui Carol cel Mare, Rotrude, şi fiul ei Constantin al VI-lea. Când negocierile prelungite nu au dus nicăieri, în 789 ea a finanţat debarcarea în Italia a lui Adelgis, fiul lui Desiderius, în încercarea de a stârni o revoltă împotriva dominaţiei francilor, care a fost imediat stăvilită de trupele lor.

Instaurarea unei puteri a francilor în nordul Italiei reprezenta o ameninţare nu doar la adresa teritoriului Bizanţului, ci şi a ideologiei lui politice. Ca împărat roman, cu misiunea de a proteja Biserica, suveranul bizantin era responsabil şi de străjuirea Romei şi a papalităţii. Acum, acest rol fusese preluat de regele francilor. Papa Adrian I (772–795) a fost cel dintâi care a reflectat noua realitate, bătând monedă care purta doar numele lui, nu şi pe cel al împăratului. La 25 decembrie 800, succesorul său papa Léon al III-lea a făcut următorul pas logic, încoronându-l pe Charlemagne Împărat al Romanilor în Bazilica Sfântul Petru din Roma. Se pare că atât papa, cât şi Carol cel Mare s-au

aşteptat ca bizantinii să recunoască titlul şi statutul egal al suveranului francilor. Carol cel Mare a deschis negocieri cu împărăteasa Irina, în vederea căsătoriei cu ea. Această cale s-a închis ferm la sfârşitul lui 802, când Irina a fost detronată de Nicefor I, care apoi a tergiversat să se ajungă la o reglementare. Exasperat, Charlemagne a trimis o forţă care să atace Veneţia, cetate nominal bizantină, în 810. Înfrângerea catastrofală şi moartea lui Nicefor în înfruntarea cu hanul bulgar Krum în 811 i-au obligat pe bizantini să accepte că nu le-a mai rămas decât să ajungă la un aranjament cu Carol cel Mare. O delegaţie a venit în anul următor la Aachen, capitala lui Carol cel Mare, unde a recunoscut titlul de împărat, asigurând astfel securitatea teritoriilor bizantine rămase în Italia, cu preţul unei concesii ideologice minore.

Idei de reţinut

- Obsesia arătată de sursele primare faţă de controversa venerării icoanelor face tentantă considerarea acelei perioade strict în aceşti termeni.
- În realitate, lăsând deoparte controversa religioasă, este posibil să constatăm încă din anii 740 primele licăriri ale schimbărilor care mai târziu aveau să stea la baza renaşterii Bizanţului.

• Declinul califatului Omeiad a fost spre avantajul Bizanţului, dar înlocuirea cu cel Abbasid l-a obligat să intre din nou în defensivă.

• Deşi bizantinii au obţinut unele succese împotriva bulgarilor în secolul al VIII-lea, după 811 au fost obligaţi să accepte că înfruntau o putere militară formidabilă care nu putea fi stăvilită decât prin plata unui tribut anual.

• În Italia, bizantinii şi-au pierdut influenţa în nord, în faţa francilor, iar de atunci zona lor de influenţă a rămas limitată în cea mai mare măsură la sudul peninsulei.

Bibliografie suplimentară

Brubaker, Leslie. (2012), *Inventing Byzantine Iconoclasm* (London: Bristol Classical Press). Brubaker subliniază excepţional cum sursele noastre primare au exagerat mult semnificaţia disputei din jurul icoanelor şi au lăsat în umbră alte aspecte ale acelei perioade.

Herrin, Judith. (2000), *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium* (London: Phoenix Press). Pune la dispoziţie o relatare cât se poate de convingătoare a domniei Irinei, dar ia în considerare în general chestiunea puterii deţinute de femei la Bizanţ, extinderea şi limitele ei.

Noble, Thomas F.X. (2009), *Images, Iconoclasm and the Carolingians* (Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press). Ia în considerare impactul iconoclasmului bizantin asupra relaţiilor cu Occidentul, unde se desfăşura o dezbatere similară despre legitimitatea venerării imaginilor religioase.

Treadgold, Warren. (1988), *The Byzantine Revival, 780–842* (Stanford CA: Stanford University Press). Se preocupă de lucrările mai timpurii, care fac legătura dintre refacerea bizantină şi sfârşitul celei de-a doua izbucniri a iconoclasmului din 843, deşi semnele reînnoirii se pot detecta chiar înainte de data de unde începe Treadgold, în 780.

Wickham, Chris. (1981), *Early Medieval Italy Central Power and Local Society, 400–1000* (London: Macmillan). Vezi capitolul 3 despre „Romani, lombarzi, franci şi bizantini", care investighează amestecul complex, etnic şi cultural, care caracterizează Italia din acea perioadă.

II. Recucerire şi hegemonie (820–1045)

5. Surse literare majore ale perioadei (820–1045)

Începând din secolul al X-lea, în Bizanţ s-au produs mult mai multe scrieri istorice care consemnau evenimente din vremea vieţii autorilor şi din deceniile

anterioare. Existaseră istorici activi şi în secolul dinainte, spre exemplu Theognostos Gramaticul, care a scris în anii ce au urmat după moartea lui Teofan Mărturisitorul, în 818. Din nefericire, opera lui nu s-a păstrat. O altă schimbare demnă de atenţie din secolul al X-lea a fost că analiza istorică a devenit mai sofisticată, autorii căutând cauze mai concrete ale evenimentelor, dincolo de retribuţie sau de răsplata divină. Atât producţia istoriografică în sens mai larg, cât şi angajamentul mai critic faţă de chestiunile legate de trecut au făcut parte dintr-un proces general de relansare a educaţiei şi literaturii care a primit denumirea de „Renaşterea macedoneană”

5.1 „Renaşterea Macedoneană”

În secolele al VII-lea şi al VIII-lea, când Bizanţul lupta practic pentru supravieţuire, se pare că activitatea de educaţie era extrem de redusă, deşi ştiinţa de carte elementară a rămas probabil mai răspândită decât este astăzi în Occidentul contemporan. Producţia literară a scăzut, iar scrisul se desfăşura în primul rând în mănăstiri, de unde proveneau lucrări ale unor autori ca Teofan Mărturisitorul. Lucrurile au început să se schimbe pe măsură ce ameninţarea directă s-a îndepărtat, iar prosperitatea în creştere a pus la

dispoziţie mai multe mijloace şi timp liber. Oamenii au început din nou să citească şi să facă incursiuni în moştenirea intelectuală a Bizanţului – literatura clasică a Greciei, deşi preferatele lor rămâneau, ca întotdeauna, *Iliada* şi *Odiseea* lui Homer (vezi secţiunea 1.1).

Interesul renăscut pentru literatura antică este numit uneori „Renaşterea macedoneană”, cu trimitere la faimosul proces desfăşurat în Italia, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Dar termenul este destul de derutant, atât timp cât leagă această redeşteptare de ascensiunea lui Vasile I şi a dinastiei Macedonene din 867 (vezi secţiunea 6.2). În realitate, la fel ca refacerea militară şi politică despre care am discutat, ea poate fi percepută cu mult mai devreme. Cel dintâi semn au fost cele două noutăţi semnificative din jurul anului 800, care au uşurat mult difuzarea cărţilor. Prima implică materialul pe care erau scrise cărţile. Până atunci fuseseră copiate de scribi pe papirus, fabricat din tulpina unei trestii care creşte doar pe malurile Nilului. După cucerirea arabă a Egiptului din 642, papirusul trebuia importat de la o putere ostilă, ceea ce i-a crescut enorm preţul. Manufacturierilor arabi le făcea plăcere şi să insereze pe papirus texte din Coran, ceea ce îi făcea pe creştinii bizantini cu atât mai puţin dispuşi să le folosească. Din fericire, tot atunci a apărut o

alternativă – şi anume hârtia, folosită de multă vreme în China ca material pentru corespondenţă şi cărţi. Putea fi confecţionată din ţesături de in şi prin urmare era considerabil mai ieftină decât papirusul, devenit o raritate. Cea de-a doua noutate a fost apariţia unei noi scrieri greceşti. Ortografierea tradiţională, uncială, consta doar din litere mari. Ocupa o mare suprafaţă din coală, din cauza spaţiilor dintre litere, şi scrierea se desfăşura foarte lent, deoarece scribul trebuia să ridice tocul de pe pagină după fiecare literă. Începând din 800, cărţile au început să fie scrise în litere minuscule, o scriere legată, care a înlocuit-o cu totul pe cea uncială până la mijlocul secolului al X-lea. La fel ca utilizarea hârtiei, noua formă de scriere a făcut să scadă cu mult preţul cărţilor, atât timp cât scribilor plătiţi cu ora nu le mai lua la fel de mult timp să le copieze. Mai mult decât atât, noua scriere cuprindea accente şi semne de punctuaţie şi semnala unde începeau şi se terminau cuvintele, ceea ce le uşura lectura cititorilor mai puţin familiarizaţi cu greaca atică.

Un personaj central în revenirea interesului faţă de literatura Greciei antice a fost viitorul patriarh Fotie (circa 810 – circa 895) (vezi secţiunea 6.3). El a fost autorul unei lucrări cunoscute sub numele de *Biblioteca,* în care a pus la dispoziţie un ghid al literaturii antice printr-o serie de recenzii de carte în care interveneau

deseori comentarii asupra limbajului folosit de autori. Îl ridica în slăvi pe oratorul atenian Aeschines (circa 397 – circa 322 î. Hr.) pentru proza lui „spontană şi neaşteptată" şi îl recomanda pe gramaticul Aelius Dionysius (circa 150 d. Hr.) ca sursă utilă de expresii şi vocabular atic. Un alt bibliofil al acelei epoci a fost Arethas, arhiepiscop al Cezareei din Asia Mică din 902 până în 945, care a adunat o bibliotecă impresionantă. Era un om avut, care şi-a permis să aibă cărţi copiate pe pergament confecţionat din piele de animal, şi nu pe hârtie, şi, deşi scrise în minuscule, Arethas a insistat să se păstreze margini late de jur-împrejurul textului, pentru a putea adăuga propriile sale comentarii. Fiind evident un om cât se poate de meticulos, redacta o notă ce cuprindea numele copistului, costul pergamentului, onorariul copistului şi data când dobândise volumul. În colecţia lui existau opere de Euclid, Platon şi retoricul Lucian din Samosata (circa 125 – circa 190 d. Hr.), la fel şi de autori creştini ca Eusebiu din Cezareea (m. 338) şi Părintele Bisericii Clément al Alexandriei (circa 150 – circa 215). Comentariile lui Arethas de pe marginea filelor fac lectura cu atât mai interesantă. Când Clément al Alexandriei îşi exprima părerea că le face bine copiilor să-i ţii nemâncaţi, Arethas nota că este un sfat bun dacă vrei să nu crească!

Alături de interesul arătat de persoane individuale, a

renăscut şi sistemul de educaţie bazat pe studiul clasicilor greci (vezi secţiunea 1.1). În timpul perioadei de criză din secolele al VII-lea şi al VIII-lea s-au pierdut multe dintre oraşele care fuseseră centre de educaţie şi, deşi Constantinopolul respinsese asediile arabilor, se pare că universităţile lui şi-ar fi încetat funcţionarea la un moment dat. Dar în jurul anului 857 universitatea a fost reînfiinţată de cezarul Bardas, care a condus de facto imperiul o parte a domniei împăratului Mihail al III-lea (842–867) (vezi secţiunea 6.1). I s-a asigurat spaţiu de predare în sala Magnavra din Marele Palat, iar unul dintre primii învăţători de acolo a fost Fotie, prietenul lui Bardas. Instituţia punea la dispoziţie educaţie superioară laicilor de peste 14 ani, iar curriculumul se baza pe lectura şi imitarea stilului autorilor greci clasici, la fel ca în trecut.

Odată restabilit vechiul sistem de educaţie superioară, s-a revenit şi la vechea normă ca toată lumea care avea o legătură la curtea bizantină să scrie în greaca atică, indiferent dacă era vorba de scrisori, tratate, cronici ori discursuri de laudă în onoarea împăratului în funcţie, cu prilejul sărbătorilor. Un oficial de la curte numit Simeon Metafrastul îşi petrecea şi timpul liber „traducând” din greaca de fiecare zi în atică biografii fără pretenţii ale sfinţilor, scrise de autori mai puţin educaţi în secolele dinainte.

Această obsesie faţă de limba din trecut şi refuzul de a permite limbii contemporane să pătrundă în limbajul oficial sau literar li s-a părut profund lipsită de farmec unor comentatori. Bizantinii au fost acuzaţi că, dincolo de iubirea faţă de limba anticilor şi păstrarea asiduă a operei lor, au eşuat total în a le înţelege şi spiritul. Unul dintre aceşti critici este Paul Speck, care identifică secolul al IX-lea drept moment esenţial în dezvoltarea culturii literare bizantine. Mai degrabă decât să permită apariţia unei literaturi în dialectul local, bizantinii au preferat să comită o „sinucidere culturală", înrobindu-se permanent la ceea ce era cu adevărat o limbă moartă. S-ar putea da răspunsul că asemenea păreri păcătuiesc prin aceea că îi evaluează pe bizantini potrivit unor standarde culturale străine lor. Nu era neobişnuit pentru societăţile premoderne ca limba literară şi a cercurilor politice de elită să fie complet diferită de aceea vorbită de marea masă a populaţiei. În Europa Apuseană a vremii, latina era idiomul literar, şi nu dialectele germanice ori romanice care de atunci s-au dezvoltat, transformându-se în limbi moderne. În China exista o diferenţă apreciabilă între mandarina utilizată la curte şi limba obişnuită a poporului. Mai mult decât atât, simplul fapt că bizantinii imitau limbajul clasic nu însemna că nu puteau recurge la el pentru a exprima idei proprii şi originale. Era vorba

doar de cadrul în care îşi făceau cunoscute ideile. Unii istorici care scriau în acea vreme se pricepeau să ţeasă o analiză subtilă şi creatoare în spatele faţadei rigide a limbajului formal.

Caseta 5.1 Un discurs politic în greaca atică

În octombrie 927, după zeci de ani de război, împăratul bizantin Romanos I Lekapenos (920–944) a încheiat o pace de durată şi o alianţă matrimonială cu Petru, ţarul Bulgariei (927–969) (vezi secţiunea 6.4). Pentru a marca acest eveniment de bun augur, un curtean numit Teodor Dafnopates a primit însărcinarea să pregătească un discurs care să laude refacerea relaţiilor de prietenie după atâta vreme şi, după obicei, a făcut-o în greaca atică. În pasajul tradus de mai jos, limbajul arhaic încearcă să redea atmosfera pe care trebuie să o fi creat elina clasică pentru un public bizantin din secolul al X-lea. Dafnopates se adresează aici personificării Păcii şi salută reîntoarcerea ei după o absenţă atât de îndelungată:

Oare de ce ai amânat venirea ta atât de mult, o, tu sfântă prin nume şi prin faptă? Unde ai stat în sfatul celor ce nu sunt după chipul tău? Ori nu cumva ai zburat sus, spre Olimp, înveşmântată în strai alb, după

cum merge vestea, pentru că ai urât ura dintre noi? Noi te-am iubit mai mult decât un liman ferit de furtună, mai mult decât soarele eliberat de norii plini de omăt. Căci atâta vreme cât ai rămas la distanţă de noi şi te-ai ţinut deoparte aidoma lunii albastre a lui Acesius, iar statul nostru nu a cunoscut trezire, la fel ca Endymion, când noi eram striviţi de mizerie, atunci ori vorbeam – după cum se spune – ca Stentor, ori amuţeam ca fiul lui Cresus cu gongul Dodonei, rămânând mai tăcuţi decât peştii. Căci sufletul meu s-a mâhnit ca al lui Iacob şi lacrimi am vărsat în râuri.

Dincolo de limbaj, discursul mai reflectă şi moştenirea clasică a Bizanţului, cu trimiteri la mitologia şi literatura greacă. Dafnopates întreabă Pacea dacă, în anii cât a fost absentă, a locuit pe Muntele Olimp, căminul zeilor. Acesius era unul dintre numele zeului Apollo, pentru care momentele cu lună plină erau sacre. Dafnopates întreabă Pacea dacă a stat ascunsă pe o lună albastră, luna plină suplimentară care survine într-un an, fiind astfel o metaforă a ceva îndepărtat şi inaccesibil. Declară că îndelungatul război cu Bulgaria a fost aidoma somnului lui Endymion, care se spune că durează veşnic. Cât despre el însuşi, în acea nefericită vreme, avea o voce uneori la fel de puternică precum a crainicului grecilor în Războiul Troian, care,

potrivit lui Homer, era mai sonor decât cincizeci de bărbaţi laolaltă. Dar la fel de des era tăcut ca unul dintre cei doi fii ai lui Cresus, regele Lidiei (circa 560 – circa 546), descris de Herodot drept surd şi mut din naştere. De notat totuşi că Dafnopates nu se limita la aluzii clasice, în discursul său fiind şi numeroase referiri biblice. El se compară cu patriarhul Iacob din Facere 37: 34–5, care plângea neconsolat pierderea fiului său, Iosif. Este o bună ilustrare a modului în care clasicismul şi creştinismul s-au întrepătruns cu totul în cultura literară bizantină.

Sursă: Ivan Dujčev, „On the treaty of 927 with the Bulgarians", *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978), 217–95, la 255 7.

5.2 Istorici la curtea lui Constantin al VII-lea (945–959)

Cel de-al patrulea împărat al dinastiei Macedonene, Constantin al VII-lea, era în sine o figură literară. Din câte se pare, era în mod special interesat de protejarea cunoaşterii şi i se atribuie scrierea unei serii de manuale care descriu ceremonialul de curte bizantin, administrarea themelor, tactica militară şi politica externă, deşi fără îndoială că dispunea de o întreagă echipă de trepăduşi care duceau greul redactării

acestor texte. Influenţa moştenirii clasice este mai puţin evidentă în aceste lucrări, destinate folosirii practice, dar nu lipseşte. În *De Administrando Imperio,* manual de politică externă scris pentru fiul şi succesorul lui, Romanos al II-lea, împăratul strecoară ici şi colo câte o trimitere la Homer.

Caseta 5.2 Constantin al VII-lea despre păstrarea cunoaşterii

Cartea ceremoniilor a fost unul dintre manualele produse sub patronajul lui Constantin al VII-lea, descriind protocoalele care trebuie urmate cu prilejul evenimentelor de stat de la Marele Palat din Constantinopol. În cuvântul de deschidere, împăratul îi spunea fiului său, viitorul Romanos al II-lea (959–963), de ce este vital să respecţi ceremonialul de stat.

Poate că această acţiune le poate părea de prisos celor care nu au o preocupare la fel de mare faţă de conduită, însă noi o preţuim în mod deosebit şi o considerăm extrem de dezirabilă şi mai relevantă decât orice altceva, deoarece mulţumită ceremonialului vrednic de laudă dominaţia imperială este pusă într-o lumină mai frumoasă şi dobândeşte mai multă nobleţe. Şi, astfel, devine un prilej de uimire atât pentru străini, cât şi

pentru propriul nostru popor. Timpul poate realiza multe lucruri, dar le poate şi mistui. Printre ele se numără şi tratatul care schiţează ceremonialul imperial, un act valoros şi de importanţă. Deoarece el a fost neglijat şi a devenit, ca să spunem aşa, muribund, puterea imperială a rămas de fapt neîmpodobită şi neatrăgătoare, când o priveşti. Aşadar, ca să nu se mai întâmple una ca asta şi ca să nu fim văzuţi că procedăm într-o manieră dezordonată, aducând o insultă măreţiei imperiale, am considerat că este necesar să adunăm cu efort perseverent, din multe surse, cele concepute de generaţiile de pe vremuri şi făcute cunoscute de cei care au asistat la ele şi să le aşezăm în contextul prezent şi să consemnăm pentru cei care vin după noi, sub forma unei relatări uşor de înţeles, tradiţia obiceiurilor noastre ancestrale, care au fost neglijate. Pentru ca textul să fie limpede şi uşor de înţeles, am folosit un limbaj obişnuit şi cât se poate de simplu, aceleaşi cuvinte şi denumiri fiind aplicate şi folosite pentru fiecare lucru în parte, din vechime.

Două elemente trebuie subliniate aici. În primul rând, contrar aparenţelor, preocuparea faţă de obiceiurile trecutului nu era un simplu paseism. După cum sublinia împăratul, ceremonialul şi spectacolul vizual aveau scopul practic de a creşte prestigiul

Bizanţului, acasă şi în străinătate. În al doilea rând, argumentul lui Constantin legat de simplitatea limbajului reflecta natura practică a manualului pe care îl făcea. Deşi apela la gramatica atică, textul este, spre deosebire de discursul lui Teodor Dafnopates, direct şi neornamentat (vezi caseta 5.1).

Sursă: Constantine VII Porphyrogennetos, *The Book of Ceremonies*, trad. Ann Moffatt şi Maxeme Tall, 2 vol. (Canberra: Australian Association of Byzantine Studies, 2012), pp. 3–5.

Era cât se poate de firesc ca un om atât de intens preocupat de conservarea şi de sistematizarea conduitei să fie interesat şi de trecut. Lui Constantin al VII-lea i se atribuie ideea de a comanda şi stabili planul *Fragmentelor de istorie (Excerpta Historica),* o culegere de pasaje din istorici clasici şi bizantini, grupate pe subiecte. Apoi, în jurul anului 950, Constantin i-a cerut unuia dintre curtenii săi, Iosif Genesios, să continue cronica făcută de Teofan Mărturisitorul până în 813 şi să o ducă mai departe, până la moartea bunicului lui Constantin, Vasile I, în 886. Rezultatul nu a fost cu totul satisfăcător. Genesios s-a străduit din greu să dea lucrării strălucire literară, citând liber din Homer şi din alţi autori antici, dar făcând numeroase greşeli de

gramatică şi luptându-se din greu cu elina oficială, clasică, pe deasupra încurcând destul de des şi evenimentele.

Aşa se explică probabil de ce Constantin a pus pe altcineva să ia totul de la capăt. De data asta nu cunoaştem numele autorului, aşa că i s-a spus „Theophanes Continuatus”, Continuatorul lui Teofan Mărturisitorul, deşi ar putea foarte bine să fie vorba despre Teodor Dafnopates, cel care a ţinut discursul despre tratatul cu Bulgaria din 927 (vezi caseta 5.1). Indiferent cine a fost istoricul, a cuprins perioada dintre 813 şi 948 cu mult mai multă luciditate şi eleganţă decât Genesios şi ţinând seama de o serie mai largă de surse. Mai mult decât atât, deşi lucrarea se descrie ca o continuare a celei a lui Teofan, este structurată într-un mod foarte diferit: ca serie de biografii imperiale, şi nu ca anale, şi este lipsită şi de religiozitatea ostentativă a istoricului mai timpuriu. Când cronica ajunge la perioada dintre 867 şi 886, adică la domnia lui Vasile I, bunicul lui Constantin al VII-lea, devine deodată mult mai detaliată şi putem bănui că însuşi Constantin al VII-lea a avut o contribuţie importantă la această secţiune, deoarece atingea un subiect sensibil: asasinarea împăratului Mihail al III-lea şi instaurarea familiei Macedonene a lui Constantin al VII-lea ca dinastie conducătoare a Bizanţului (vezi

secţiunea 6.2). Constantin şi asistentul său anonim au fost obligaţi să trudească intens ca să prezinte această uzurpare violentă ca justificată şi benefică. Astfel, chiar dacă domnia lui Mihail al III-lea fusese cuprinsă în vechea cronică, a fost relatată din nou, evidenţiind lipsa de morală şi de pietate a lui Mihail. Mai mult decât atât, Theophanes Continuatus pretinde că Vasile nu ar fi jucat niciun rol în asasinarea lui Mihail din septembrie 867 şi că a luat funcţia împărătească a victimei doar pentru că a fost unanim aclamat de popor. Odată ajuns la putere, a fost prezentat drept împăratul perfect, care urmărea doar interesele statului şi ale poporului. Agenda pro-Macedoneană era evidentă, însă, spre deosebire de poziţia dură a lui Teofan Mărturisitorul împotriva iconoclaştilor, asemenea distorsiuni aplicate cu blândeţe au funcţionat mai bine. În ciuda crimei lui nemiloase, Vasile I s-a bucurat de atunci de o mai bună reputaţie.

5.3 Léon Diaconul

Spre sfârşitul secolului al X-lea, bizantinii scriau istoriografie care imita îndeaproape modelul autorilor antici ai Greciei, ca Tucidide şi Polybius, atât din punctul de vedere al limbajului, cât şi din cel al concepţiei. Un bun exemplu este opera lui Léon

Diaconul. Originar din Asia Mică, Léon a fost trimis la Constantinopol la o vârstă fragedă ca să studieze, ceea ce a fost piatra de încercare spre existenţa lui ca diacon şi membru al clerului de la Marele Palat sub Vasile al II-lea (976–1025). În acea vreme a scris, într-o atică de mare rafinament, o cronică a evenimentelor dintre 959 şi 976, cu două incursiuni înainte, spre 978–979 şi 986.

În opera lui Léon se distinge cât se poate de limpede influenţa educaţiei lui cu accent asupra autorilor clasici greci. El îi menţionează în mod special nu doar pe Homer, ci şi pe Herodot şi Aman, referindu-se tangenţial la mulţi alţi scriitori ai Antichităţii. Trimiterile lui nu sunt simple zorzoane, ci contribuie la culoarea relatării, ca atunci când împăratul Ioan I Tzimiskes (969–976) este comparat cu eroul Odiseu, din Războiul Troian. Alte trăsături ale lucrării amintesc de istoriografia clasică. Léon a compus schiţe ale personajelor şi descrieri ale trăsăturilor fizice, un element absolut absent la Teofan Mărturisitorul ori la Genesios. Deşi cleric, era cât se poate de bogat în informaţii şi precis în chestiunile militare. Şi, nu în ultimul rând, la fel ca modelele sale clasice, punea evenimentele pe seama şansei, şi mai puţin a voinţei divine. Pare ciudat pentru un cleric creştin în contextul bizantin, de vreme ce existenţa unui Dumnezeu atotputernic exclude posibilitatea ca evenimentele să se

petreacă la voia întâmplării. Astfel, faptul că Léon a recurs la acest termen ar trebui privit mai degrabă ca o convenţie literară, cu scopul de a da lucrării un lustru clasic. Nu ne putem îndoi, de altfel, de spiritul lui creştin, iar din textele sale nu lipsesc relatările unor miracole, la fel ca la Teofan. Un exemplu este povestea cu evreul care a înfipt cuţitul într-o icoană a Răstignirii din care, spre spaima lui, a început să curgă sânge. Într-o anumită privinţă, Léon era însă mai puţin eficient ca istoric decât Teofan. Dacă acesta construise o cronologie cât se poate de atentă, opera lui Léon Diaconul nu cuprinde decât patru date, indicând anul de la facerea lumii şi indicţiunea, dar numai una este în întregime corectă. Chiar şi în aceste condiţii, avem de-a face cu o sursă vitală pentru perioada de expansiune de la sfârşitul secolului al X-lea.

5.4 Mihail Psellos

Genesios, Theophanes Continuatus şi Léon Diaconul au fost personaje obscure, despre care se ştie prea puţin. Mihail Psellos, dimpotrivă, a fost o figură remarcabilă din Bizanţul secolului al XI-lea şi unul dintre cei mai de seamă intelectuali ai vremii. Născut la Constantinopol în jurul anului 1022, nu provenea dintr-o familie nobilă sau bogată, dar inteligenţa lui

neobişnuită a atras atenţia, căci la vârsta de nici zece ani era capabil să recite în întregime *Iliada* lui Homer. Prin urmare, la fel ca Léon Diaconul, a putut să primească o educaţie superioară şi să studieze cu Ioan Mauropous, un învăţat remarcabil al acelor zile. În continuare, a devenit personajul central într-un grup de intelectuali care stabileau agenda culturală în Constantinopolul secolului al XI-lea, iar în 1045, când s-a reorganizat universitatea din Constantinopol, Psellos a fost pus în fruntea facultăţii de filosofie, cu titlul de „Consul al Filosofilor". Este autorul a numeroase cărţi dedicate unor subiecte foarte diverse, teologie, astrologie, demonologie şi ştiinţă, alături de un mare număr de scrisori şi de discursuri, dar domeniul lui predilect a fost filosofia. În Bizanţ, însemna studiul operei lui Platon şi Aristotel, acesta din urmă fiind preferat, în general, deoarece explicaţiile date de el lumii naturale erau uşor de armonizat cu doctrina creştină. Dar Psellos îl prefera pe Platon şi pe neoplatonicieni, mai preocupaţi de aspectele metafizice, iar mai târziu a pretins că, de unul singur, le-a readus în actualitate filosofia. Dar, chiar şi pentru cineva eminent şi cu relaţii atât de înalte ca Psellos, putea fi riscant să se arate prea apropiat de filosofia platonică, din cauza posibilelor controverse cu doctrina creştină. În anii 1070, Psellos a fost acuzat

pentru entuziasmul său excesiv față de Platon şi a fost chemat să dea explicaţii în faţa soborului patriarhal. Apărat şi de reputaţia sa, nu s-a luat în cele din urmă nicio măsură.

Cariera academică a lui Psellos ar fi fost suficientă pentru a-i asigura renumele postum, însă el a dominat şi viaţa politică, şi pe cea intelectuală ale vremurilor sale. A obţinut un post mărunt la curte, a devenit secretar în anii 1030 şi a ajuns în posturi de importanţă în timpul domniei lui Constantin al IX-lea Monomahul (1042–1055), care a ajuns să se bazeze pe el când avea nevoie de consiliere şi de redactarea unor scrisori, discursuri şi tratate (vezi secţiunea 10.1). Deşi a căzut în dizgraţie la sfârşitul domniei lui Constantin al IX-lea, a reuşit să revină şi să-şi reia funcţiile influente la curtea Teodorei (1055–1056). De fapt, a demonstrat o abilitate remarcabilă de a-şi păstra influenţa de-a lungul unei serii de domnii de scurtă durată. A servit sub Mihail al VI-lea (1056–1057), dar când Mihail a fost detronat şi înlocuit de Isaac I Comnenul (1057–1059), Psellos a rămas în Marele Palat. La abdicarea lui Isaac I, Psellos a devenit sfetnic al următorului împărat, Constantin al X-lea Ducas (1059–1067).

Acest învăţat şi om de stat a realizat o operă remarcabilă de istorie, *Chronographia.* Este alcătuită din două părţi uşor de identificat: cea dintâi, pentru

perioada dintre 976 şi 1059, a fost scrisă între 1059 şi 1063. Cea de-a doua, pentru perioada dintre 1059 şi circa 1075, a fost probabil redactată în timpul domniei lui Mihail al VII-lea Ducas (1071–1078). Pentru perioada de până în 1034, aşa cum recunoaşte şi Psellos, a depins de informaţiile auzite de la alţii. Pentru întâmplările următoare s-a putut folosi de propria experienţă, deoarece în multe rânduri a fost martor ocular şi uneori chiar şi participant, ceea ce asigură lucrării sale trepidaţia şi apropierea care lipsesc textelor examinate, dar îi şi limitează unghiul de vedere, în oarecare măsură. Accentul cade în primul rând asupra lui Psellos însuşi şi a carierei sale, iar acţiunea se concentrează atent asupra Constantinopolului şi a curţii, în vreme ce evenimentele din provincii abia dacă sunt pomenite. Nu există un cadru cronologic, în afară de venirea şi plecarea împăraţilor, iar Psellos nu precizează niciodată datele, în contrast flagrant cu structura analitică atentă a lui Teofan Mărturisitorul.

Interesele intelectuale ale lui Psellos au contribuit ca el, spre deosebire de Teofan, să scrie un cu totul alt gen de istorie şi din alte puncte de vedere, deoarece, ca explorator al filosofiei, era obişnuit, pentru a ajunge la o concluzie, să se folosească în primul rând de simţurile şi de mintea lui, în loc de revelaţii şi scripturi. Încerca

să descopere motive raţionale, lumeşti, pentru toate evenimentele care se petreceau. Explicaţia lui preferată era caracterul omenesc, prin urmare executa portrete detaliate ale unora dintre principalii actori politici din acea perioadă, cântărind punctele forte şi slăbiciunile şi dovedind un spirit critic uimitor în ce privea personalitatea omenească. La fel ca Léon Diaconul, el credea cu tărie că firea omului poate fi citită pe chip, astfel că a pus la dispoziţie relatări amănunţite ale înfăţişării fizice pentru câteva personalităţi de interes. Când a trecut în revistă domnia împăratului Vasile al II-lea, Psellos a făcut legătura dintre un punct de cotitură din domnia sa petrecut în 985 şi o schimbare a lui de caracter, după care a descris felul în care figura împăratului reflecta nobleţea lui firească: sprâncenele lui erau bine arcuite, indicând mândria, în schimb ochii lui nu erau nici adânciţi în orbite, semn de viclenie, nici prea mari, semn de frivolitate.

Caseta 5.3 Psellos despre caracter: Ioan Orfanotropul

Atracţia deosebită a lui Psellos pentru caracterul omenesc se reflectă în modul cum l-a descris pe eunucul Ioan Orfanotropul, care era frate al împăratului Mihail al IV-lea (1034–1041) şi cel mai important membru al administraţiei în timpul domniei

lui:

L-am văzut pe acest om şi l-am auzit vorbind şi am fost martor al acţiunilor sale. L-am urmărit îndeaproape felul de a fi şi sunt conştient că, deşi unele dintre faptele lui sunt demne de laudă, există alte lucruri din viaţa lui care nu vor fi încuviinţate de toată lumea. La acea vreme, caracterul său avea multe faţete. Era dotat cu prezenţă de spirit, iar dacă a existat vreodată un om cu adevărat şiret, atunci el este acela; privirea lui pătrunzătoare trăda toate aceste calităţi. Experienţa sa în toate ramurile guvernării era vastă, însă înţelepciunea şi priceperea sa erau evidente mai cu seamă în administrarea finanţelor publice. Nu era ostil faţă de nimeni, dar în acelaşi timp nu-i convenea deloc să fie subestimat. Nu făcea rău nimănui, însă când se supăra devenea aprig şi fioros. Astfel, Ioan se dovedea un adevărat zid de apărare al împăratului şi un frate adevărat, căci vigilenţa lui nu slăbea niciodată, nici ziua, nici noaptea. Îşi îndeplinea întotdeauna datoria cu zel şi nu uita de ea nici în momentele dedicate odihnei, banchetelor sau ceremoniilor publice. Dar, odată ce se punea pe băut – o pacoste care îl pândea mereu –, se avânta cu capul înainte în tot soiul de porniri necugetate, însă nici măcar atunci nu uita de grijile imperiului şi nici nu îşi pierdea aerul fioros. A fost

pentru mine pricină de uimire în nenumărate rânduri, când am stat alături de el la banchete, să observ cum un om, robul băuturii şi dedat obscenităţii, cum era el, putea să poarte povara puterii. În mijlocul beţiei sale, urmărea cu atenţie cum se comportă fiecare om din jur, iar după aceea, dacă îl prindea în neregulă, îi aplica un aspru interogatoriu despre tot ceea ce spusese şi făcuse în acele momente.

Şi alţi cronicari au încercat să îl descrie, însă de obicei într-un registru mai degrabă unidimensional. De remarcat cum Psellos nu s-a mulţumit să-l descrie pe Ioan, ci i-a cântărit aspectele pozitive şi negative, ca să îi poată explica acţiunile şi rolul pe care l-a jucat în istoria Bizanţului.

Sursă: Michael Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers,* trad. E.R.A. Sewter (Harmondsworth: Penguin, 1966), pp. 92–4.

Aceste caracteristici ale operei lui Psellos, *Chronographia,* ne-ar putea tenta să-l considerăm un fel de raţionalist secular ori chiar sceptic religios, aşa cum sugerează Anthony Kaldellis. Dar, la fel ca Léon Diaconul, Psellos se exprimă frecvent în termeni religioşi convenţionali. Printre celelalte lucrări ale lui se

numără şi descrierea unei icoane făcătoare de minuni, păstrate într-o biserică din Constantinopol, şi anume Sfânta Fecioară din Blachernae. Aşadar nu avem deloc motive să considerăm *Chronographia* o încercare de a interpreta într-un mod nou trecutul Bizanţului, la distanţă de convenţia religioasă. Motivaţia din spatele lucrării trebuie probabil căutată într-o zonă cu mult mai mundană: nevoia de a justifica purtarea lui Psellos şi aceea a bogaţilor săi patroni din familia Ducas, la fel cum Theophanes Continuatus justificase uzurparea făcută de Vasile I. Numele Ducas apare de nenumărate ori în istoria bizantină, de obicei în rândul generaţiilor de soldaţi care au condus armata de pe frontul de est. Când era doar un tânăr plin de speranţe în anii 1040, Psellos l-a întâlnit pe bogatul Constantin Ducas, care l-a îndrăgit şi i-a dăruit posesiunile pe care el nu şi le mai dorea. Când Ducas s-a mutat într-o casă nouă, lui Psellos i s-a îngăduit să o ia pe cea veche. Între timp, evenimentele politice îşi urmau cursul. În 1057, Ducas a luat parte la lovitura care l-a adus la putere pe Isaac I, iar când Isaac a abdicat, după doi ani, Ducas a devenit împăratul Constantin al X-lea (vezi secţiunea 10.2). Psellos a jucat un rol-cheie în desfăşurarea transferului de putere şi fost unul dintre cei mai apropiaţi consilieri ai noului împărat. Constantin al X-lea l-a numit pe Psellos profesor particular al fiului său, Mihail, iar când

elevul a devenit Mihail al VII-lea, Psellos a ocupat o funcţie asemănătoare celei avute pe lângă tatăl lui Mihail. Cea de-a doua secţiune din *Chronographia,* probabil scrisă în timpul domniei lui Mihail, se arată în mod deschis părtinitoare cu familia Ducas, punând sub tăcere dezastrele petrecute cât puterea a fost deţinută de ei. Pe de altă parte, se trece de multe ori cu vederea că prima secţiune, care acoperă perioada dintre 976 şi 1059, este şi ea foarte favorabilă partidei Ducas. Subliniind incompetenţa împăraţilor dinainte, şi în special a lui Constantin al IX-lea Monomahul, Psellos a căutat să atribuie vina pentru haosul din anii 1070 altora decât stăpânilor lui politici. După cum spune chiar el „, norii adunaţi în acele zile au prevestit potopul pe care îl suferim astăzi”. Trebuie să spunem, cu tristeţe, că Psellos istoricul nu era un filosof desprins de cele din jur, ci un politician abil şi fără milă.

5.5 Un alt gen de surse: scrisorile

Din perioada bizantină s-au păstrat circa 150 de colecţii de scrisori, ceea ce aparent ar trebui să constituie un tezaur de informaţii personale şi istorice. Din nefericire, nu este aşa. Este vorba despre corespondenţa dintre membri ai elitei literare bizantine, care le-au scris în cea mai rafinată elină atică.

Iar stilistic era considerat de prost-gust să împărtăşeşti prin scrisori orice fapt concret. Autorii aveau tendinţa în schimb să se restrângă la constatări generalizate despre preocupări perene, cum ar fi prietenia, exilul, boala şi moartea. Ne-au rămas nu mai puţin de 273 de scrisori ale patriarhului Fotie al Constantinopolului, însă cele mai multe erau dedicate lamentaţiilor în ce privea soarta lui şi pierderea prietenilor după ce a fost detronat şi surghiunit de împăratul Vasile I în 867, fără să discute despre evenimentele care l-au adus într-o asemenea situaţie (vezi secţiunea 6.3). Pe de altă parte, aşa cum se întâmplă cu multe tipuri de surse bizantine, în spatele faţadei lor formale, epistolele pot uneori să fie extrem de bogate în informaţii. Cu siguranţă aşa se prezintă lucrurile în cazul celor lăsate de elevul şi prietenul lui Fotie, Nicolae Misticul, care a fost nu numai patriarh al Constantinopolului, dar în mai multe rânduri, conducătorul propriu-zis al Bizanţului, în primii ani ai secolului al X-lea (vezi secţiunea 6.4). Prin urmare, mesajele lui sunt adresate nu numai cercului de prieteni intelectuali, ci şi unor personalităţi de prim rang din afara Bizanţului, ca emirul arab al Cretei şi ţarul Simeon al Bulgariei. Scrisorile către Simeon au fost scrise când ţarul era în război cu Bizanţul şi pândea mereu momentul potrivit să pornească împotriva Constantinopolului. În una dintre ele, patriarhul îl

amenința pe țar cu mânia lui Dumnezeu, aducându-i aminte de soarta persanilor, a avarilor și arabilor care se încumetaseră să atace capitala bizantină. Într-o alta adopta un ton de părinte îngrijorat și îl îndemna pe Simeon să încheie pacea cu împăratul Romanos I. În acest fel, Nicolae ne-a pus la dispoziție o imagine autentică asupra evenimentelor politice ale zilei, la care participa personal.

Idei de reținut

- Secolul al IX-lea a fost martor al unei reînnoiri a interesului față de literatura Greciei antice și față de sistemul de educație superioară întemeiat pe ea.
- Începând din această perioadă, istoricii bizantini au scris în greacă atică și s-au concentrat din ce în ce mai mult asupra caracterului omenesc pentru a explica evenimentele.
- Operele lor nu erau investigații detașate și neutre în trecut, ci de multe ori construite în așa fel încât să-i justifice și să-i laude pe cei aflați la putere în momentul când le compuneau.
- Ne-a rămas un mare număr de epistole din epoca bizantină, dar ele sunt dificil de folosit ca surse istorice.

Câteva surse primare traduse în engleză

Constantine VII Porphyrogennetos. (1967), *De Administrando Imperio,* ed. Gyula Moravesik şi Romilly J.H. Jenkins (Washington, DC: Dumbarton Oaks).

Genesios, Joseph. (1998), *On the Reigns of the Emperors,* trad. Anthony Kaldellis (Canberra: Australian Association of Byzantine Studies).

Leo the Deacon. (2005), *The History of Leo the Deacon,* trad. Alice-Mary Talbot şi Denis F. Sullivan (Washington, DC: Dumbarton Oaks).

Nicholas I Mystikos. (1973), *Letters,* ed. Şi trad. Romilly J. H. Jenkins şi Leendert G. Westerink (Washington, DC: Dumbarton Oaks).

Psellos, Michael. (1966), *Fourteen Byzantine Rulers (Chronographia),* trad. E.R.A. Sewter (Harmondsworth: Penguin).

Symeon the Logothete. (2019), *The Chronicle of the Logothete,* trad. Staffan Wahigren (Liverpool: Liverpool University Press). Este vorba despre o sursă importantă, deoarece cuprinde informaţii de natură critică la adresa lui Vasile I şi a dinastiei Macedonene.

Theophanes Continuatus. (2011), *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur,* trad. Ihor Ševčenko (Berlin and New York: De Gruyter). Acest volum se

referă la domnia lui Vasile I (867–886). În rest, opera lui Theophanes Continuatus a rămas netradusă până în prezent.

Theophanes Continuatus. (2015), *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Libri I-IV*, trad. Jeffery M. Featherstone şi Juan Signes-Codoñer (Berlin and Boston MA: De Gruyter). Acest volum acoperă anii dintre 813 şi 867.

White, Despina S. (1981), *Patriarch Photios of Constantinople: His life, Scholarly Contributions, and Correspondence* (Brookline MA: Holy Cross Orthodox Press). Cuprinde traducerile a 52 dintre cele 273 de scrisori ale lui Fotie care există.

Bibliografie suplimentară

Kaldellis, Anthony. (1999), *The Argument of Psellos' Chronographia* (Leiden and Boston MA: Brill). Îl priveşte pe Psellos ca pe un creştin de formă, care era de părere că doctrina împăratului bizantin ca reprezentant al lui Dumnezeu nu ar fi fost decât un instrument util pentru a insufla populaţiei obedienţă. Teza lui Kaldellis rămâne controversată.

Speck, Paul. (1998), „Byzantium: Cultural Suicide?”, *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?,* ed. Leslie Brubaker (Aldershot and Burlington VT: Ashgate,

1998), pp. 73–84. Speck susţine aici că revenirea învăţământului superior din secolul al IX-lea a produs o sugrumare a culturii literare bizantine, cauzată de fixarea ei de versiunea atică a limbii greceşti.

Treadgold, Warren. (1984), „The Macedonian Renaissance”, *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. W. Treadgold (Stanford CA: Stanford University Press, 1984), pp. 75–98. Un articol important, care defineşte ce anume a fost şi ce nu a fost „renaştere”.

Treadgold, Warren. (2013), *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan). Trece în revistă istoricii bizantini din secolul al IX-lea până într-al XIII-lea.

Wilson, Nigel G. (1996, ed. a 2-a, revizuită), *Scholars of Byzantium* (London and Cambridge MA: Duckworth and Medieval Academy of America). Se preocupă în primul rând de felul în care intelectualii bizantini citeau şi interpretau literatura greacă clasică, dedicând capitole lui Fotie, Arethas şi Psellos, printre alţii.

6. Amorieni, macedoneni şi lekapenizi (820–959)

Secolul al IX-lea şi prima jumătate a următorului alcătuiesc ceea ce am putea considera o perioadă interimară. Relansarea militară care poate fi remarcată

mai întâi spre sfârşitul secolului al VIII-lea a continuat, însă Bizanţul încă nu ajunsese la nivelul la care să poată trece la ofensiva împotriva duşmanilor externi. Prin urmare, bizantinii au conceput alte tehnici de a dirija lumea şi popoarele din jurul lor fără să fie nevoie de o confruntare militară directă. La fel de importantă a fost şi dezvoltarea constituţională din acea epocă a Bizanţului. Urma ca statul să dobândească o dinastie stabilă, care avea să dureze aproape două sute de ani, însă o bună parte din acea perioadă împăratul în funcţie nu era decât conducător de formă, puterile sale fiind delegate mamei lui, unui eunuc de la curte sau chiar unui co-împărat dintr-o altă familie. Autoritatea relativă a Bisericii şi statului au fost puse la grea încercare, pe măsură ce împăraţii testau până cât de departe rezistă statutul lor de reprezentanţi ai lui Dumnezeu.

6.1 Dinastia Amoriană (Frigiană) (820–867)

În zorii zilei de Crăciun a anului 820, împăratul Léon al V-lea a fost asasinat în timp ce participa la slujbă într-una dintre bisericile din incinta Marelui Palat. Conspiratorii acţionau în numele lui Mihail Amorianul, fost camarad de arme al lui Léon al V-lea, care stârnise bănuielile împăratului, iar acum zăcea în temniţă, sub

acuzaţia de trădare. A fost pus imediat în libertate şi aclamat ca împărat, sub numele de Mihail al II-lea. Una dintre primele lui hotărâri a fost să-l promoveze pe un eunuc, numit Theoktistos, la rangul de Păstrător al Călimării, în semn de recunoaştere a rolului jucat de el ca intermediar între Mihail cel întemnițat şi susținătorii săi de afară, care avea să fie un personaj influent la curtea bizantină vreme de peste 30 de ani. Theoktistos a deținut aceeaşi funcţie sub fiul şi succesorul lui Mihail, Teofil, iar steaua sa a urcat şi mai mult la moartea lui Teofil, în 842, deoarece noul împărat, Mihail al III-lea, era încă un copil. La fel ca ultima dată când existase acest gen de situaţie, în 780, s-a format un consiliu de regenţă, în frunte cu Teodora, mama copilului. Consiliul îl includea şi pe fratele ei, Bardas, cu titlul de Cezar, alături de alţi membri ai familiei, dar Teodora se bizuia pentru sfaturi în primul rând pe Theoktistos, care a devenit cel mai puternic om din Constantinopol. Theoktistos a fost doar unul dintre mulţi eunuci care au îndeplinit un rol central în politica bizantină, iar importanţa lor pretinde unele explicaţii. Probabil că erau preferaţi de împăraţi în funcţii de administratori deoarece nu puteau avea copii: exista percepţia că sunt cu totul devotaţi slujbei lor, netulburaţi de răspunderi familiale, iar asta le-a permis să urce rapid până în cele mai înalte poziţii. Mai prezentau şi avantajul că era

exclus ca ei să urce pe tron, din motiv că nu erau întregi din punct de vedere fizic şi prin urmare nu se puteau gândi la funcţia supremă. Din aceste raţiuni, eunucii beneficiau de un atu limpede în carieră, iar în provincie se răspândise în unele familii obiceiul ca unul dintre băieţi să fie castrat, pentru a-i oferi şansa de a merge la Constantinopol ca să-şi caute un loc la curte. Alţii erau aduşi tocmai din Caucaz, cu scopul de a fi crescuţi şi educaţi în spiritul unei vieţi de slujire cu devotament.

Bineînţeles, în realitate eunucii nu erau mai demni de încredere decât oricine altcineva. Simplul fapt că nu puteau deveni împăraţi ei înşişi nu-i împiedica să se amestece în intrigi politice de partea celor care aveau această şansă. Trădarea lui Léon al V-lea de către Theoktistos este un bun exemplu. În aceeaşi ordine de idei, eunucii, ca oricine altcineva, erau şi ei vulnerabili faţă de politica uneori perversă desfăşurată la curtea bizantină. Pe Bardas îl supăra profund influenţa lui Theoktistos şi a pus la cale împotriva lui exact acelaşi gen de complot ca al lui Theoktistos împotriva lui Léon al V-lea. În noiembrie 855, eunucul a fost pândit când ieşea de la o întrunire a consiliului, urmărit pe coridoarele Marelui Palat şi în cele din urmă asasinat în timp ce încerca zadarnic să se ascundă sub o banchetă. Bardas a preluat rolul lui Theoktistos de principală forţă din spatele tronului, pentru că împărăteasa

Teodora a fost atât de necăjită de uciderea eunucului, încât a suferit o cădere şi în anul următor s-a retras la o mănăstire. Bardas a rămas la cârmă şi după ce Mihail al III-lea a crescut, deoarece s-a arătat că tânărul împărat nu avea nici interes, nici aptitudini pentru cerinţele acelei demnităţi. Se ocupa în schimb de distracţii, cum erau cursele de care, pe care le desfăşura pe propriul său stadion personal de la Sfântul Mamas, pe Bosfor, la nord de Constantinopol.

Acest lung şir de lovituri, contralovituri, ambiţie nemiloasă şi răsfăţ nepăsător ar putea să pară reţeta perfectă a unei guvernări slabe şi a haosului, însă nu era aşa. Ţinea de esenţa vieţii politice bizantine ca, în vreme ce se perindau împăraţii şi sfetnicii lor, să dăinuie o continuitate fundamentală a politicilor, indiferent cine se afla la cârmă, graţie existenţei unui corp de birocraţi educaţi, laici, dintre care unii erau eunuci, alţii, nu. Aşa se face că, în pofida conflictelor din culise, domnia împăratului marionetă Mihail al III-lea (842–867) a consemnat mai multe succese de marcă. În această perioadă s-a rezolvat definitiv controversa legată de icoane. Léon al V-lea, Mihail al II-lea şi Teofil fuseseră cu toţii iconoclaşti, prin urmare asta rămăsese politica oficială, chiar dacă nu a fost aplicată cu acelaşi zel ca în zilele lui Constantin al V-lea. Teodora şi Theoktistos au mers în sens invers. În

martie 843 au organizat un sobor al Bisericii care a readus în vigoare hotărârile celui de-al VII-lea Sinod Ecumenic din 787 şi a declarat legitimă şi conformă cu tradiţia venerarea sfintelor chipuri. A existat şi opoziţie deschisă, dar din acel moment practic problema a dispărut, şi mulţumită deciziei înţelepte a Teodorei de a nu-i persecuta pe iconoclaştii înfrânţi.

Domnia lui Mihail al III-lea a fost şi martora unei ameliorări a poziţiei imperiului în lupta lui fără sfârşit împotriva duşmanilor din afară. Sub primii doi împăraţi Amorieni s-a produs un şir de înfrângeri provocate de arabi. În 838, califul Abbasid Al-Mu'tasim ocupase şi prădase Amorion, capitala themei Anatolikon, de unde se trăgea dinastia conducătoare. În 844, arabii plănuiau un alt atac împotriva Constantinopolului şi câştigau teren în regiuni care până atunci nu fuseseră ameninţate. În 826, insula Creta a fost ocupată în urma unei invazii arabe, iar în anul următor o expediţie trimisă de Aghlabizii din Tunisia debarcase în Sicilia şi începuse să ia în stăpânire părţi ale insulei. În plus, domnia lui Mihail al II-lea şi cea a lui Teofil au fost afectate şi de tulburări interne mai serioase decât asasinarea a câţiva împăraţi şi eunuci. Un dezertor cu numele de Toma Slavul a condus o revoltă între 820 şi 823, pretinzând că ar fi Constantin al VI-lea, fiul alungat al Irinei. A asediat

Constantinopolul mai mult de un an, înainte de a fi prins şi executat. După 850, balanţa a început să se încline în favoarea Bizanţului. Califatul Abbasid a început să fie afectat de instabilitate dinastică şi de revolte interne. Regenţa de la Constantinopol s-a grăbit să profite. În mai 853, când Theoktistos se mai afla la putere, a fost trimisă o flotă la gura Nilului, ca să prade cetatea Damietta, fiind prima dată după două secole când o forţă bizantină opera în acea regiune. Zece ani mai târziu, Petronas, fratele lui Bardas, a reuşit o victorie semnificativă asupra armatelor emirului arab de la Melitene în bătălia de la Poson (Lalakaon) – sau Lunca Episcopului. Emirul a fost ucis şi întreaga lui armată, zdrobită. Şi în Italia erau semne bune. Deşi sosirea arabilor în Sicilia punea sub o nouă primejdie posesiunile bizantine de acolo, accesiunea împăratului apusean Ludovic al II-lea din 855 a fost un eveniment prielnic. Deşi era strănepotul formidabilului Carol cel Mare, Ludovic a domnit doar în nordul Italiei, deoarece marele Imperiu Carolingian se fragmentase. A reprezentat mai puţin o ameninţare, cât un potenţial aliat împotriva arabilor cotropitori.

Dar cel mai mare succes a fost cel din Bulgaria. Din 816, între cele două puteri domnise în general pacea, dar în 852 relaţiile erau din nou încordate. Hanul Boris era îngrijorat de revenirea militară evidentă a

Bizanţului, în vreme ce regenţa de la Constantinopol dezaproba vehement pornirea lui Boris de expansiune spre vest. Provocarea supremă a survenit în 864, când este posibil ca Bardas să fi aflat că Boris demarase negocieri cu Ludovic Germanul, regele francilor răsăriteni, şi el descendent al lui Charlemagne. Perspectiva ca influenţa carolingiană să se extindă asupra Balcanilor, la fel ca în Italia, era imposibil de acceptat şi trupele bizantine au fost aduse la graniţă. Ameninţarea venea într-un moment cum nu se poate mai prost pentru Boris, deoarece la el în ţară făceau ravagii o epidemie de ciumă şi foametea şi nu era capabil să facă faţă unei invazii. Prin urmare a solicitat să se încheie pacea şi s-a angajat, cu seriozitate şi bunăvoinţă, să se convertească la creştinism. A fost botezat după toate regulile în septembrie 865, împreună cu treizeci dintre nobilii săi, de un episcop trimis special de la Constantinopol. A fost un triumf de proporţii pentru Bardas şi Mihail al III-lea, care echivalau botezul cu acceptarea suzeranităţii împăratului.

Palmaresul succeselor militare al domniei lui Mihail al III-lea nu a rămas imaculat. În iunie 860, Constantinopolul a fost atacat de o flotă rusă care coborâse de la Kiev pe Nipru şi apoi traversase Marea Neagră. Urmaşi ai vikingilor scandinavi migraţi spre

răsărit, ruşii erau războinici teribili, însă trebuie să se ţină seama că nimeni de la Constantinopol nu era pregătit pentru un asalt din acea direcţie. Deşi nu aveau cum spera să treacă peste Zidurile continentale, ruşii au jefuit temeinic suburbiile şi se retrăseseră de mult când armata bizantină a reuşit să vină din Asia Mică. Lăsând deoparte acest incident, perioada dintre 842 şi 867 a reprezentat un succes remarcabil, în ciuda aparentelor slăbiciuni din vârful piramidei.

6.2 Vasile I şi Dinastia Macedoneană (867–912)

În anii cât imperiul a fost condus oficial de Mihail al III-lea şi propriu-zis de Bardas, din Tracia lui natală a pornit spre Constantinopol să-şi caute norocul un tânăr sărac, purtând numele de Vasile. Graţie farmecului său, a înfăţişării plăcute şi a fizicului lui atletic, a fost angajat într-o casă nobiliară, unde a fost remarcat de Mihail al III-lea. Împăratul s-a simţit atras de el şi i-a încredinţat slujba de *protostrator,* ceea ce presupunea că îl însoţea zilnic pe Mihail în plimbările lui călare. În 866, cezarul Bardas şi Mihail al III-lea au pus la cale o expediţie în vederea recuceririi Cretei, dar în vreme ce flota stătea la ancoră în largul coastelor Asiei Mici, Bardas a fost înjunghiat cu pumnalele de o ceată de asasini. Nu este greu de ghicit cine a fost în spatele

omorului, căci la nicio lună mai târziu, în mai 866, Vasile a fost încoronat co-împărat, preluând practic rolul lui Bardas de forţă autentică din spatele tronului. Dar Vasile nu s-a mulţumit cu atât. În noaptea de 24 septembrie 867, Mihail al III-lea a fost ucis de propriile sale gărzi, la el în dormitor, în palatul Sfântul Mamas, iar a doua zi Vasile a fost proclamat împărat unic.

Moartea lui Mihail al III-lea a marcat sfârşitul Amorienilor şi urcarea pe tron a lui Vasile I, ca prim împărat al dinastiei Macedonene. Denumirea nu corespunde unei realităţi: Vasile era de fapt trac de origine armeană, dar aşa a rămas în istorie. Macedonenii s-au dovedit una dintre cele mai longevive dinastii bizantine, care a durat 189 de ani, până în 1056. Însă în momentul accesiunii lui Vasile nu exista nicio garanţie că nu îl aşteaptă aceeaşi soartă ca pe Léon al V-lea, Theoktistos, Bardas şi Mihail al III-lea, puterea având să treacă repede în mâinile altcuiva. Aşa se face că, încă de la începutul domniei sale, Vasile şi sfetnicii lui au pornit o campanie fermă pentru a-i convinge pe supuşi că, de atunci înainte, doar el era îndreptăţit să conducă. Toată lumea era conştientă că noului împărat i se puteau reproşa originile umile, prin urmare în anunţurile publice era comparat cu regele David din Vechiul Testament, şi el cu origini modeste. În acelaşi timp, s-a inventat un arbore genealogic prin

care se stabilea legătura sa cu regii vechii Armenii, arătând că la urma urmei avea sânge albastru. Mai presus de orice, s-a impus şi mesajul că nu doar Vasile, ci întreaga lui familie erau conducători legitimi ai Bizanţului. Vasile a comandat portrete de familie cu el şi soţia sa, Eudokia, şi cu copiii, care să împodobească Marele Palat şi alte locuri publice, iar pe unele emisiuni ale monedelor sale de aur reversul îi înfăţişa pe Eudokia şi pe fiul lor cel mare, Constantin. În acest fel, toată lumea putea să vadă familia imperială şi să ştie cine avea să-i urmeze la tron. Pentru ca totul să fie absolut limpede, la scurt timp după întronare, Vasile l-a încoronat co-împărat pe fiul cel mare, Constantin, iar în 870 a fost încoronat şi cel de-al doilea fiu, Léon.

Un alt pilon al platformei politice a lui Vasile a fost mesajul că întruchipa credinţa exemplară şi moralitatea tradiţională, spre deosebire de Mihail al III-lea şi Bardas, cei hedonişti şi necredincioşi. A oferit o dovadă tangibilă a respectului său faţă de religie prin grija ostentativă arătată clădirilor bisericeşti din Constantinopol. A construit un splendid nou edificiu în incinta Marelui Palat, cunoscut drept Nea Ekklesia, noua biserică, iar după un cutremur din 869 a reparat Hagia Sofia şi alte biserici deteriorate. Vasile s-a mai străduit şi să arate că era conducătorul ideal, care apără interesele poporului său. O cale era şi dovada grijii sale

faţă de justiţie. Aşa a apărut noul cod de legi al lui Vasile, *Epanagoge,* care le urma pe cele pregătite de Iustinian I şi Léon al III-lea (vezi caseta 6.2). Efortul propagandistic de a afirma dreptul la domnie al dinastiei Macedonene avea să continue după moartea lui Vasile prin opera lui Theophanes Continuatus (vezi secţiunea 5.2).

Până la urmă, totuşi cel mai sigur mod de a asigura permanenţa dinastiei Macedonene se datora victoriilor militare spectaculoase care îl făcuseră pe Constantin al V-lea atât de popular. Este limpede că şi Vasile aspira la acel nivel de adulare, deoarece, spre deosebire de predecesorul său imediat, îşi conducea personal armatele. Domnia lui a înregistrat unele succese notabile. În Asia Mică, ameninţarea cea mai acută în momentul urcării lui pe tron venea nu de la arabi, ci de la paulicieni, o sectă creştină care respingea învăţăturile Bisericii oficiale. Paulicienii ar fi trăit poate inofensiv şi cu discreţie dacă ar fi fost lăsaţi în pace, dar în 844 împărăteasa Teodora a ordonat masacrarea lor, împingându-i astfel să se revolte. Ei au înfiinţat un stat separat în estul şi centrul Asiei Mici şi, sub conducătorul lor, Chrysocheir, s-au aliat cu arabii şi au început să facă incursiuni până în inima teritoriului bizantin, la Niceea. Odată cu venirea lui Vasile s-a petrecut o schimbare dramatică. În 872, o armată

bizantină i-a zdrobit pe paulicieni şi l-a ucis pe Chrysocheir, iar capul i-a fost trimis lui Vasile, la Constantinopol. Odată ce a rezolvat problema paulicienilor, Vasile a pornit o ofensivă împotriva arabilor şi a ocupat mai multe fortăreţe importante, deşi nu a reuşit să-şi atingă principalul ţel, Melitene.

Italia s-a aflat şi ea sub ameninţare în timpul domniei lui Vasile, deoarece în 868 arabii au traversat din baza lor din Sicilia în zona continentală şi au ocupat portul Bari. La fel ca predecesorii lui, Vasile nu avea nicio intenţie să intervină personal, cu o armată, prin urmare a încheiat o alianţă cu împăratul carolingian Ludovic al II-lea, care a reuşit să-i alunge pe arabi din Bari în 871, ezitând după aceea să dea oraşul înapoi împăratului bizantin. Abia după moartea lui Ludovic, în 875, forţele bizantine au reuşit din nou să ocupe portul şi să recupereze Taranto în 880. În 885, Vasile l-a numit pe Nicefor Focas *domestikos ton scholōn,* Domestic al Scholelor în regiune, unde a reuşit să impună din nou autoritatea imperială în întreaga Apulia şi Calabria. Asemenea succese aveau darul să aducă multă mulţumire, însă Vasile şi susţinătorii lui ştiau bine că era riscant să depindă de victoriile militare pentru securitate şi popularitate, atât timp cât se putea foarte uşor întâmpla să iasă prost. Este exact ceea ce s-a petrecut în 878. Începând chiar de la debarcarea lor în

Sicilia din 827, arabii tunisieni cuceriseră cu încetul insula, însă cetatea Siracuza, de pe Coasta de Est, rezistase. În 877, Vasile a primit ştirea că flota arabă se aduna pe ţărmurile siriene şi egiptene în vederea unui atac, deşi nimeni nu ştia care era ţinta. Prin urmare, împăratul a adunat o flotă care a rămas în aşteptare la Constantinopol. Pentru ca echipajele să nu stea degeaba în aşteptarea veştilor despre mişcările inamicului, Vasile i-a pus la treabă să participe ca ridicarea noii lui biserici, Nea Ekklesia. A venit primăvara şi, odată cu ea, un raport că atacul arab fusese anulat, astfel că Vasile a hotărât să trimită navele în Sicilia şi le-a pus sub comanda unui amiral, numit Adrian. Flota a ridicat pânzele, dar din cauza furtunilor de pe mare s-a adăpostit într-un port din sudul Greciei, aşteptând vânt favorabil, unde a rămas până când a sosit vestea că Siracuza căzuse la 21 mai 878. Reputaţia de comandant victorios a lui Vasile a suferit o grea lovitură. Oamenii şi-au adus aminte de marinarii care munciseră la biserică şi au făcut legătura cu întârzierea flotei. Era de aşteptat ca istoriografia produsă la Curtea Macedoneană să încerce să minimalizeze dezastrul. Răspunderea întârzierii din port a fost pusă pe umerii amiralului Adrian. În momentul când flota s-a întors la Constantinopol, Adrian s-a refugiat în catedrala Hagia Sofia, dar a fost scos cu forţa şi trimis în exil. Chiar şi în

aceste condiţii, era firesc ca o parte din vină să rămână şi asupra lui Vasile.

Caseta 6.1 Călugărul Theodosios despre căderea Siracuzei (878)

Theophanes Continuatus, dornic să apere reputaţia lui Vasile I, nu a intrat în multe detalii despre ocuparea de către arabi a Siracuzei, deşi recunoaşte că „enormitatea acestei întâmplări nefericite l-a sfâşiat până în străfunduri pe împărat”. Enormitatea dezastrului reiese limpede dintr-o epistolă scrisă în latină la scurt timp de un martor ocular, călugărul Theodosios. El lămurea că un atac arab i-a luat prin surprindere pe apărători, ceea ce a avut consecinţe înspăimântătoare asupra fiecărui locuitor al oraşului:

Căci atunci când aspra supărare a Domnului împotriva noastră îi împrăştiase încolo şi încoace pe cei mai vajnici dintre cei care se împotriviseră duşmanului şi îndemnase pe vestitul Patrikios şi pe însoţitorii lui să plece de la ziduri şi să meargă la casele lor, ca să-şi potolească foamea din trupuri, tot atunci li s-a pus barbarilor în inimi să reia atacul asupra celui turn funest despre care am vorbit; iar când au adus aproape acele maşinării cu care aruncă pietre, trădătorii

criminali care au năpădit cetatea noastră s-au bucurat de spectacol. Şi nici nu se apucaseră de o ispravă anevoioasă, de vreme ce puţini soldaţi apărau turnul, iar cetăţenii nu bănuiau că ar fi vremea să lupte, şi astfel apărătorii noştri se credeau la adăpost şi nici nu le trecea prin minte să se ducă pe metereze. Aşadar, în vreme ce inamicii azvârleau bolovani asupra oraşului, în chip înspăimântător, şi îl împresurau jur-împrejur, o anume scară de lemn, pe care se suia de obicei garnizoana pe turnul pe jumătate ruinat, s-a frânt şi a stârnit mare zarvă; auzind acestea, Patrikios a sărit de îndată de la masă fără să mai termine ce avea în faţă, cuprins de mare grijă pentru scară. De îndată ce barbarii şi-au dat seama că scara era ruptă, căci aruncau pietre în apropierea ei, s-au apropiat de ziduri cu cea mai mare vioiciune şi, văzând cât de puţini oameni mai apărau turnul, i-au înfruntat cu vigoare şi i-au căsăpit... Apoi s-au urcat fără să întâmpine greutăţi şi au pus stăpânire pe tot locul, iar de acolo s-au răspândit în tot oraşul ca un puhoi, sub privirile celor care se adunau ca să-l apere. Mai întâi i-au tăiat până la ultimul pe toţi cei care se strânseseră într-un front împotriva lor la pridvorul Bisericii Mântuitorului şi s-au năpustit asupra porţilor şi au năvălit în templu cu săbiile trase, gâfâind şi scoţând foc şi pară prin nările şi ochii lor. Atunci au pierit sub sabia lor oameni de toate vârstele,

prinţi şi judecători ai acestui pământ, după cum cântăm în psalmi, bărbaţi tineri şi fecioare, bătrâni şi copii, atât călugări, cât şi cei uniţi în căsătorie, preoţi şi mireni, robi şi oameni liberi şi până şi bolnavi care zăcuseră de mult în pat. Milostive Dumnezeule, casapii nu i-au cruţat nici măcar pe aceia...

Nu se punea doar problema că bizantinii pierduseră una dintre cele mai de seamă fortăreţe ale lor din Apus. Dezastrul era şi o piatră de hotar în cucerirea lentă a întregii Sicilii de către arabi, care s-a încheiat în 902 odată cu cucerirea Taorminei. Nici nu este de mirare că detaliile nu au fost lăsate să se răspândească la Constantinopol.

Sursă: Francis Marion Crawford, *The Rulers of the South*, 2 vol. (London: Macmillan, 1901), vol. 2, pp. 79–99, la 86--8 (ortografie adaptată).

În ciuda înfrângem de la Siracuza, eforturile lui Vasile şi ale susţinătorilor de a consolidă drepturile familiei sale au fost încununate de succes. La moartea lui, în 886, într-un accident de vânătoare, din câte se pare, a fost înlocuit de fiul său cel mare, fără ca nimeni să se opună. O realizare însemnată, cu atât mai mult cu cât circulau zvonuri insistente că Léon nici nu ar fi fost

fiul lui Vasile, ci vlăstarul lui Mihail al III-lea cel asasinat. Léon al VI-lea (886–912) s-a bucurat de o domnie îndelungată şi a murit în patul lui, din cauze naturale. În pofida începuturilor ei sângeroase şi absolut în afara legii, dinastia Macedoneană a reuşit să se impună.

6.3 Biserica şi statul sub amorieni şi primii macedoneni

Una dintre contradicţiile curioase ale ideologiei politice bizantine trebuie să fi devenit evidentă între timp. În teorie, împăratul era reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, iar funcţia sa era presupus sacră, motiv pentru care de obicei era reprezentat cu aureolă în mozaicuri şi pe monede (vezi secţiunea 0.3). Şi totuşi, deşi erau învăluiţi de aura lor mistică, se întâmpla adesea ca împăraţii să fie detronaţi, orbiţi sau, ca Léon al V-lea şi Mihail al III-lea, chiar asasinaţi. Relaţia dintre împărat şi Biserică era şi ea contradictorie. Teoretic, împăratul urma o chemare la fel de religioasă ca oricare preot, călugăr sau episcop. Léon al III-lea i se lăudase odată cu adevărat papei că este atât domnitor, cât şi preot. El şi mulţi alţii considerau că împăraţii deţin asupra Bisericii puteri la fel de depline ca asupra restului societăţii. Prin urmare, la prima vedere, împăratul ar fi putut să-l destituie pe

oricare preot care îi displăcea, chiar şi pe un patriarh al Constantinopolului. În 730, Léon al III-lea îl destituise pe patriarhul Gherman, care se opunea poziţiei sale în chestiunea icoanelor, înlocuindu-l cu mai supusul Anastasius. În 843, împărăteasa Teodora îl înlăturase şi ea pe patriarhul iconoclast Ioan Gramaticul, în favoarea iconodulului Metodiu. Dar în practică nu era întotdeauna la fel de uşor. Împăraţii se loveau uneori de opoziţie neclintită din partea clericilor şi erau nevoiţi să constate că nu le era deloc uşor să controleze Biserica.

În timpul domniei lui Mihail al III-lea, cezarul Bardas, care altfel deţinea puteri depline de împărat, îl antipatiza profund pe patriarhul Ignatie. Acesta, un călugăr auster care fusese adus în funcţie în 847, şi-a exprimat public dezaprobarea în legătură cu asasinarea lui Theoktistos şi trecerea în plan secundar a Teodorei. Ignatie a mers până acolo încât să critice viaţa particulară a lui Bardas, acuzându-l de incest cu propria lui noră şi oprindu-l să mai fie împărtăşit. Aşa se face că în 858 Bardas a cerut ca patriarhul să fie pus sub acuzaţia falsă de conspiraţie şi soldaţilor care l-au arestat le-a dat instrucţiuni să îl trateze cât mai rău cu putinţă. L-au târât pe prelatul vârstnic la biserica Sfinţii Apostoli, l-au despuiat şi l-au închis în sarcofagul gol, din marmură, al împăratului iconoclast de mult răposat

Constantin al V-lea. Acolo a trebuit să stea toată noaptea, în miez de iarnă, înainte ca a doua zi să fie dus în surghiun la o mănăstire din apropiere, de pe Insulele Prinţilor. Bardas l-a ales ca înlocuitor al lui Ignatie pe un prieten de-ai săi, om de lume şi academic, Fotie, care nici măcar nu era preot (vezi secţiunea 5.1). Dar nu s-a împiedicat de un asemenea amănunt: Fotie a fost pur şi simplu trecut prin toate treptele ierarhiei, câte una pe zi, şi a ajuns patriarh la scurt timp după Crăciun. Fără îndoială, Bardas considera că rolul lui de conducător laic al imperiului îi îngăduia să facă orice.

Curând a trebuit să constate că făcuse o greşeală, stârnind un adevărat cuib de viespi. Mulţi călugări, preoţi şi episcopi au refuzat categoric să consimtă la înlăturarea nedreaptă a lui Ignatie şi la numirea nelegitimă a lui Fotie. În februarie 859 s-au adunat la biserica Sfânta Irina şi au declarat scoaterea din funcţie a lui Fotie şi reinstalarea lui Ignatie. Au făcut apel, peste capul lui Bardas, la papa de la Roma, considerat că deţine o poziţie de întâietate în Biserică (vezi secţiunea 0.3). Papa Nicolae I a susţinut dreptatea lui Ignatie, l-a declarat pe Fotie numit ilegal şi l-a excomunicat. Atât Bardas, cât şi Fotie au ignorat pur şi simplu decretul şi disputa ar fi putut să continue la nesfârşit, dacă nu ar fi intervenit evenimentele politice. Bardas a fost asasinat în aprilie 866, iar în anul următor,

în septembrie, Vasile I a preluat puterea. Noul împărat nu îl îndrăgea pe Fotie, protejatul duşmanului său, Bardas, prin urmare la scurt timp după accesiunea violentă l-a înlăturat pe patriarh, l-a readus pe Ignatie din exilul de pe insulă şi l-a repus în funcţie. Au fost trimişi delegaţi şi la Roma, pentru a rezolva disensiunea şi curând s-a restabilit relaţia de amiciţie cu papa.

Deşi incidentul s-a închis, el a arătat că împăratul nu putea proceda după cum dorea el cu Biserica şi trebuie să fi funcţionat drept avertisment bine-venit pentru domnitorii ce aveau să vină, de a purta respect chestiunilor ecleziastice. Din păcate, Biserica şi statul erau atât de strâns împletite la Bizanţ, încât distanţa era imposibil de păstrat întotdeauna. Vasile I a constatat că, dacă înlăturarea lui Fotie din 867 îl satisfăcuse pe papă, Biserica bizantină rămăsese divizată. De o parte se situau partizanii lui Ignatie, acum victorios – fanatici fundamentalişti care se opuneau învăţăturii laice şi compromisului. De cealaltă se aflau susţinătorii lui Fotie, oameni educaţi şi de cultură, la fel de buni cunoscători ai operei lui Aristotel, pe cât ai Bibliei şi Părinţilor Bisericii. Ocrotitorul Fotie fiind în exil, au trecut la un lobby discret pentru ca el să se poată întoarce, sau măcar să aibă acces la mult iubitele lui cărţi.

Împăratul s-a lăsat convins în timp, iar în 876 Fotie se afla din nou la Constantinopol, ba chiar devenise profesor al copiilor lui Vasile. La moartea lui Ignatie, în 877, Fotie a revenit în scaunul patriarhal de la Hagia Sofia. A devenit un membru important al cercului guvernamental al lui Vasile, contribuind la formarea unei imagini benigne a împăratului şi la spălarea petei rămase după asasinarea lui Mihail al III-lea. Partizanii lui Ignatie au avut iarăşi motiv de indignare, simţindu-se excluşi.

În 886, când Léon al VI-lea a ajuns pe tron, ar fi putut să nu-şi dorească rămânerea într-una dintre cele mai înalte funcţii din imperiu a unei persoane care deţinuse o asemenea influenţă asupra lui Vasile I în ultimii lui ani. Prin urmare, l-a destituit pe Fotie şi l-a înlocuit în funcţia patriarhală cu propriul său frate, Ştefan. Împăratul a reuşit de această dată să-şi impună voinţa, deşi nu până la capăt. Procesul înscenat menit să ducă la condamnarea lui Fotie pentru trădare a eşuat, din lipsa de dovezi, susţinătorii lui reuşind să-l prezinte ca pe un bătrân demn, căruia i se făcea o nedreptate. În 901, Léon le-a dat satisfacţie partizanilor lui Fotie, numindu-i patriarh pe unul dintre ei, Nicolae Misticul. Léon ar fi putut să fie încredinţat că pusese acum în funcţie o persoană sigură, pe a cărei supunere se putea bizui, şi probabil că aşa s-ar fi şi întâmplat, dacă nu ar fi

existat chestiunea spinoasă a celei de-a patra căsnicii a împăratului.

Léon al VI-lea a fost urmăm de un ghinion ieşit din comun în viaţa lui personală. A fost căsătorit şi a rămas văduv de trei ori între 882 şi 901 şi nu avea niciun urmaş de sex bărbătesc, în afară de tratele lui mai mic, Alexandru. Viitorul dinastiei Macedonene părea deodată destui de *nesigur,* în septembrie 905, când lui Léon 1 s-a născut un fiu numit Constantin, exista o problemă: nu era căsătorit cu mama băiatului, Zoe Carbonopsina. În acel moment, Léon şi-a imaginat, fără îndoială, că poate proceda după plac, prin urmare s-a căsătorit cu Zoe în aprilie 906. A presupus că patriarhul Nicolae va accepta cu obedienţă mariajul şi va anunţa că moştenitorul lui Léon este legitim. Din nefericire, împăratul nu luase în considerare cel de-al Optzecilea Canon al Sfântului Vasile din Cezareea, care interzicea cea de-a patra căsătorie. Patriarhului nu i-a mai rămas decât să refuze recunoaşterea căsătoriei cu Zoe şi, deşi l-a botezat pe micuţul Constantin, a refuzat cu tărie să-l considere legitim. L-a pus la punct cu asprime pe preotul care oficiase căsătoria împăratului, iar în ziua de Crăciun a anului 906, când împăratul, presupusa împărăteasă şi suita lor au venit la slujba de dimineaţă la Hagia Sofia, patriarhul a dispus să se închidă uşile, refuzând să-i primească.

Însă Nicolae nu avea stofă de martir şi, în taină, căuta o cale oarecare prin care Biserica să poată recunoaşte cea de-a patra căsătorie a lui Léon. Partea proastă era că se vedea blocat la fiecare pas de călugări, preoţi şi episcopi din tradiţia lui Ignatie, care susţineau că orice cedare faţă de cererea împăratului ar fi însemnat o trădare şi păcat faţă de credinţă. În cele din urmă, Léon al VI-lea şi-a pierdut răbdarea şi l-a detronat pe Nicolae în februarie 907, înlocuindu-i cu Eutimie. Alegerea ar fi putut să pară riscantă la prima vedere, deoarece Eutimie era călugăr de formaţia celor din tabăra lui Ignatie, nedispus la compromisuri. Dar era vechi prieten de-ai lui Léon şi avea toată dispoziţia să-i fie de ajutor. A pus la cale o dispensă, în schimbul unei ispăşiri din partea lui Léon, iar în 908 micuţul Constantin a fost proclamat co-împărat şi, prin urmare, moştenitor prezumptiv. Aparent, Léon ieşise învingător, dar nici măcar împăraţii bizantini nu reuşesc să controleze evenimentele de dincolo de mormânt. La dispariţia lui Léon, în 912, opinia suficient de răspândită era că fiul său, Constantin, acum în vârstă de şapte ani, nu era moştenitor legitim. Astfel că Alexandru, fratele mai mic al lui Léon, a preluat rolul de împărat, iar Constantin al VII-lea a fost retrogradat la rangul de co-împărat. Mama băiatului, Zoe, a fost îndepărtată de la Marele Palat. Patriarhul Eutimie a

fost caterisit într-un sobor ecleziastic, iar clerul adunat l-a lovit cu pumnii şi picioarele şi i-a smuls părul din barbă, în vreme ce Nicolae Misticul s-a reîntors triumfător în scaun.

Relaţiile dintre Bardas, Vasile I şi Léon al VI-lea şi Biserică dezvăluie că existau anumite limite de impunere a voinţei proprii pe care împăratul nu avea cum să le încalce, însă învăţămintele trase de pe urma acestor ciocniri contondente au avut rolul lor. Câţiva ani mai târziu, un alt împărat, Romanos I Lekapenos (920–945), era dornic să numească în acea funcţie o persoană îngăduitoare, iar candidatul său era un anume Teofilact. Romanos era conştient că aproape sigur numirea avea să întâmpine opoziţie, deoarece Teofilact nu numai că era fiul propriu al împăratului, dar nu avea decât 16 ani. Fără să se lase descurajat, Romanos a gândit probabil că marea greşeală a lui Bardas şi Léon al VI-lea a fost nu atât ceea ce au făcut, cât maniera arogantă şi arbitrară în care acţionaseră. Romanos şi-a dat toată silinţa ca acţiunile sale să pară legale şi constituţionale. Patriarhul în funcţie, Trifon, s-a lăsat aparent convins să se retragă de bunăvoie, iar apoi împăratul i-a scris papei, cerându-i dispensă pentru ca Teofilact să-i poată urma. Papa Ioan al Xi-lea, aflat sub presiunea politicii diverselor facţiuni de la Roma, a fost fericit să accepte şi tânărul patriarh a fost

hirotonit în februarie 933, dar au existat şi unele plângeri. Se şoptea că Teofilact prefera caii de curse slujbelor bisericeşti şi că avea obiceiul să lase baltă totul în mijlocul liturghiei şi să se ducă în grabă la grajduri, dacă auzea că îi făta vreo iapă. Dar totul departe de protestele ample iscate de instalarea lui Fotie. Teofilact s-a dovedit un aliat credincios tatălui său tot restul domniei. Romanos avea nevoie de această susţinere, deoarece nu era membru al dinastiei Macedonene. Vom afla imediat cum se face că a ajuns în fruntea imperiului.

Caseta 6.2 *Epanagoge*

Epanagoge („reiterare") ar merita poate mai degrabă titlul de *Eisagoge,* adică „introducere", deoarece a fost un ghid promulgat în jurul lui 886 spre a servi drept scurtă introducere la codul de legi cunoscut ca *Basilika.* Fotie trebuie să fi avut o influenţă majoră în compilarea lui, în timpul celei de-a doua perioade petrecute de el în fruntea patriarhiei, când se bucura de înaltul favor al lui Vasile I. Alături de multe alte subiecte, *Epanagoge* se ocupă de chestiunea puterilor deţinute de împărat şi de patriarh şi de relaţiile dintre ei. Iată câteva dintre puterile şi responsabilităţile împăratului. De subliniat că includ unele aspecte care, am putea presupune, ar

reveni mai degrabă Bisericii şi cum punctul 7 pune o limită îndreptăţirii lui de a decide. Este posibil să-l fi influenţat pe Romanos I pentru a proceda cu toată atenţia în numirea fiului său în funcţia de patriarh:

II. §1. Împăratul reprezintă o autoritate legală, o binecuvântare comună pentru toţi supuşii lui, care nici nu pedepseşte împins de antipatie, nici nu răsplăteşte împins de părtinire, ci se poartă ca un arbitru care împarte premii într-un joc.

§5. Împăratul trebuie să se distingă prin credinţă şi respectarea tradiţiilor şi să se facă ştiut pentru râvna lui sfântă, atât în privinţa doctrinelor formulate asupra Treimii, cât şi în chestiunea părerilor celor mai limpede şi ferm definite asupra naturii fiinţei Domnului nostru Iisus Hristos potrivit Întrupării...

§6. Împăratul trebuie să interpreteze legea stabilită de cei din vechime; şi, tot aşa, trebuie să hotărască asupra chestiunilor despre care nu există lege.

§7. În interpretarea pe care o dă legilor, trebuie să ţină seama de obiceiul statului. Ceea ce este propus împotriva canonului [Bisericii] nu este admis drept model [de urmat].

Referitor la puterile patriarhului, 8 stabileşte relaţia

ideală dintre el şi împăratul în funcţie. Însă punctul 4 stabileşte limpede că împăratului trebuie să i se opună rezistenţă dacă încalcă învăţăturile Bisericii, după cum au descoperit Bardas şi Léon al VI-lea:

III. §4. Atribuţiile patriarhului sunt acelea că el trebuie să fie un învăţător; că trebuie să se poarte egal şi să nu ţină seama de unde vin oamenii, de sus ori de jos; că trebuie să fie milostiv în împărţirea dreptăţii, dar să-i mustre pe necredincioşi; şi că trebuie să-şi ridice vocea în apărarea adevărului şi pentru paza doctrinelor [Bisericii] în faţa capetelor încoronate şi să se simtă ruşinat.

§8. După cum constituţia, aidoma unui om, este alcătuită din părţi şi din membre, cele mai mărețe şi mai necesare părţi sunt împăratul şi patriarhul. De aceea pacea şi fericirea supuşilor, în trup şi în suflet, este [adică depinde de] înţelegerea şi acordul dintre regalitate şi preoţime, în toate privinţele.

Sursă: Ernest Barker, *Social and Political Thought în Byzantium from Iustinian I to the Last Palaeologus* (Oxford: Oxford University Press, 1957), pp. 89–92.

6.4 Romanos I şi interludiul Lekapenid (912–945)

La doar un an după urcarea pe tron, împăratul Alexandru s-a îmbolnăvit şi a murit pe neaşteptate, în iunie 913. Aşa cum a lăsat cât se poate de limpede de pe patul de moarte, dorea să-l urmeze ca împărat unic nepotul său, Constantin, indiferent de dubiile legate de legitimitatea lui. Prin urmare s-a format un consiliu de regenţă care să guverneze până când băiatul avea să ajungă la maturitate, chiar dacă văduva lui Léon al VI-lea, Zoe, nu a fost luată în considerare să conducă regenţa. În frunte a fost pus patriarhul Nicolae Misticul, dar el avea în continuare dubii asupra dreptului băiatului de a fi considerat împărat. Înainte de sfârşitul verii, consiliul s-a confruntat cu o ameninţare gravă din partea hanului Bulgariei, Simeon (893–927), fiul lui Boris care se convertise la creştinism în 865 (vezi secţiunea 6.1). În timpul scurtei sale domnii, Alexandru îi oferise lui Simeon un pretext să atace, prin refuzul de a plăti tributul anual prin care bizantinii plăteau de zeci de ani preţul păcii cu vecinii lor turbulenţi. În august 913, hanul bulgar a apărut în faţa Zidurilor continentale, cu o mare armată. În calitatea sa de conducător efectiv, patriarhul Nicolae decidea asupra reacţiei. Era puţin probabil ca Simeon să poată face o breşă în Zidurile continentale, dar nu putea nici să fie lăsat să ocupe Tracia pe termen nedefinit, aşa că trebuia să fie cumpărat într-un fel

oarecare. Este sigur că până în septembrie se ajunsese la o înţelegere, deoarece armata bulgară se pregătea să se întoarcă spre casă. Ceea ce nu rezultă foarte limpede din surse este ce anume a făcut Nicolae ca să-l convingă pe Simeon să plece. Theophanes Continuatus descrie cum cei doi fii ai lui Simeon au fost lăsaţi să intre în Constantinopol, unde au luat parte la un dineu cu tânărul Constantin al VII-lea.

Apoi patriarhul Nicolae a ieşit în afara Zidurilor continentale la Simeon, care a îngenuncheat înaintea lui. Patriarhul era pe cale să aşeze o coroană pe capul hanului, dar în ultima clipă a schimbat coroana cu propriul său potcap monahal. După aceea Simeon a plecat de la Constantinopol cu armata, încărcat de daruri.

Această descriere, la fel ca aceea a căderii Siracuzei, este încă un exemplu limpede de istoriografie în favoarea dinastiei Macedonene, care manevra realitatea în aşa fel încât să evite subiectele neplăcute. Nu se putea concepe ca Simeon să ridice asediul atras de un dineu gratis şi de o pălărie nouă. Trebuia să se fi făcut o concesiune oarecare, de primă importanţă, iar pe baza altor surse putem deduce despre ce a fost vorba. Nicolae a fost probabil de acord să-l încoroneze pe Simeon ca împărat şi să binecuvânteze o căsătorie între Constantin al VII-lea şi una dintre fiicele lui

Simeon. Fapt sigur este că, din acel moment, Simeon a început să-şi spună „ţar”, cuvânt slavon derivat din „cezar”, echivalentul perfect al termenului utilizat de bizantini pentru împăratul lor: *basileus*. O parte dintre sigiliile lui purtau o inscripţie în greacă: „Mulţi ani lui Simeon, *basileus* făcător de pace.” Toate acestea decurgeau din faptul că Simeon era un gen de inamic cu totul diferit faţă de cei care ameninţaseră Bizanţul în trecut. Nu era produsul unei culturi sau religii străine. Era creştin care fusese educat la Constantinopol, care vorbea fluent greceşte şi era bine familiarizat cu ceremonialul şi spectacolul curţii bizantine. Admira cu adevărat ceea ce văzuse şi căuta să facă la fel şi la el în patrie. A mutat capitala de la Pliska la Preslav, unde şi-a construit un palat splendid şi aşa-numita Biserică de Aur, o uriaşă clădire a cărei cupolă o imita pe cea de la Hagia Sofia. Astfel, Simeon nu avea intenţia să distrugă Bizanţul, ci să îl domine şi eventual să-l înglobeze în propriul lui hanat. Alianţa matrimonială şi titlul imperial erau primit paşi în acea direcţie.

Până la urmă, acordul dintre Simeon şi Nicolae nu a fost pus în aplicare. Se pare că pe foarte mulţi i-au neliniştit rău concesiile de amploare făcute de patriarh, iar în anul următor a fost exclus din regenţă. Zoe, mama lui Constantin, a preluat ostilităţile şi a pus curând capăt planului de a-l uni pe Constantin al

VII-lea cu o prinţesă bulgară. Deloc surprinzător, Simeon s-a făcut foc şi pară din cauza acestei răzgândiri şi s-a răzbunat invadând Bizanţul, cotropind Tracia şi ocupând pentru scurt timp Adrianopolul, în septembrie 914. Drept răspuns, împărăteasa Zoe a preferat opţiunea militară, încrezătoare că, fiind o societate mai mare şi mai bogată, Bizanţul avea să triumfe. Când cele două armate s-au ciocnit, lângă Anchialos, la 20 august 917, au ieşit cu siguranţă avantajaţi în primă instanţă şi părea că îi vor alunga pe bulgari de pe câmpul de luptă. Apoi în rândurile bizantinilor s-a răspândit zvon că ar fi murit comandantul lor. Remarcând panica stârnită, bulgarii au contraatacat şi i-au lichidat în mare măsură. A fost un dezastru de proporţiile celui din 811.

Nimeni nu putea spera să supravieţuiască politic după o asemenea înfrângere. În martie 919, amiralul flotei bizantine, Romanos Lekapenos, a răsturnat regenţa împărătesei Zoe şi în anul următor s-a încoronat împărat. Ar fi trebuit să fie sfârşitul dinastiei Macedonene, aşa cum la 867 se încheiase cea a Amorienilor, dar vremurile se schimbaseră. Împăratul Romanos era cât se poate de conştient că, în timp ce el era de origini modeste, familia Macedoneană ajunsese să fie considerată dinastia conducătoare legitimă a Bizanţului, ceea ce excludea ca el să-l înlăture pe

Constantin al VII-lea, şi atunci l-a păstrat alături ca împărat subordonat. Romanos a pus la cale ca tânărul să se căsătorească cu fiica sa, Elena, pentru ca astfel să se înrudească cu Macedonenii. Cei doi împăraţi apăreau împreună pe monede, deşi figura lui Romanos era mai mare şi numele lui era menţionat primul în inscripţie. Fără îndoială, Romanos plănuia să îşi aducă în prim-plan propria familie, la momentul potrivit, motiv pentru care în 921 l-a încoronat împărat alături de ei pe fiul său cel mare, Cristofor. Imaginea lui Constantin a dispărut apoi de pe monede, fiind înlocuit de Cristofor. Dar, pentru moment, Lekapenizii au rămas dinastie paralelă, domnind alături de Macedoneni.

Eventuala instituire a familiei lui Romanos a devenit cu atât mai verosimilă după o serie de succese externe. Romanos a pus capăt ambiţiilor lui Simeon al Bulgariei. Odată ce opţiunea militară era exclusă, a recurs la „război prin alte mijloace”, o adevărată specialitate bizantină. S-a implicat într-o ofensivă diplomatică în încercarea de a-l izola pe conducătorul bulgar. Aflând că Simeon trimisese soli la al-Mahdi, califul Fatimid din Africa de Nord, pentru a-i cere ajutor naval în vederea unui atac asupra Constantinopolului, Romanos a trimis şi el ambasadori ca să-i supraliciteze pe bulgari şi să menţină vasele tunisiene în portul lor. L-a îndemnat pe

prinţul Serbiei să denunţe supunerea faţă de Simeon, vârându-i pe bulgari, în 926, într-un război dezastruos în munţii Croaţiei. Apoi, în 927, Simeon a murit subit. Mai târziu, în acelaşi an, s-a încheiat un tratat cu noul ţar, Petru, care nu ţinea deloc să prelungească acel conflict. Petru s-a căsătorit cu nepoata lui Romanos şi a primit recunoaşterea titlului său de ţar. Pacea avea să dureze patruzeci de ani.

Înţelegerea cu Bulgaria i-a permis lui Romanos să urmeze o politică mai activă în Italia şi în Răsărit după 927. În Italia, poziţiile bizantine erau din nou ameninţate, atât din cauza raidurilor arabe din Sicilia, cât şi a vasalilor creştini rebeli, prinţii din Capua şi Salerno. Până în 935, Romanos încheiase o alianţă cu regele franc al Italiei, Hugh de Provence, şi trimisese în regiune o forţă considerabilă, pentru a reafirma autoritatea bizantină. Pe frontiera răsăriteană, Romanos a moştenit vechea ambiţie bizantină de a recupera Melitene, oraşul care fusese de secole baza raidurilor arabe până adânc în Asia Mică (vezi secţiunea 3.3). În 926, o forţă bizantină a reuşit să pătrundă în oraş pentru scurtă vreme, pentru a fi iarăşi respinsă, dar în 934 a fost în sfârşit ocupată din nou şi a rămas în mâinile bizantinilor vreme de un secol şi jumătate. Următorii zece ani, bizantinii au organizat o serie de incursiuni încununate de succes dincolo de

Munţii Taurus, în teritoriul arab, ajungând până la Edessa în 944. Cel mai mare succes al domniei lui Romanos a venit în iunie 941, când o flotă rusească pornită să atace Constantinopolul a fost complet distrusă pe Bosfor. Romanos trebuie să fi sperat că, mulţumită acestui palmares, putea fără probleme să-l tragă pe linie moartă pe co-împăratul său, eruditul Constantin al VII-lea.

Caseta 6.3 Scrisoarea lui Muhammad Al-Ikshid către Romanos I (938)

În ciuda dezbinării religioase şi a războaielor frecvente, bizantinii menţineau un permanent contact diplomatic cu vecinii arabi. Între Constantinopol şi capitala Abbasidă, Bagdad, se desfăşura un du-te-vino constant de trimişi, de obicei pentru a negocia armistiţii şi schimburi de prizonieri. Însă, până în anii 930, califul Abbasid se transformase într-un personaj slab şi efemer, apăsat de revolta karmaţienilor şiiţi, abia capabil să-şi plătească propria armată şi în primejdie permanentă să fie răsturnat de pe tron de propriii gardieni turci. Era cu mult mai util pentru bizantini să negocieze cu adevăraţii deţinători ai puterii, guvernatorii provinciilor. Muhammad al-Ikshid a administrat Egiptul între 935 şi 946, aparent numit de

calif, rămânând în realitate conducător independent. La el a trimis Romanos Lekapenos o delegaţie în 938, cu speranţa să stabilească un schimb de prizonieri. De subliniat cum al-Ikshid şi-a început răspunsul cu retorica războiului sfânt, pentru ca apoi să se arate imediat de acord cu propunerea lui Romanos:

Muhammad ibn Tugi al-Ikshid, slujitor al Mai-marelui Credincioşilor, lui Romanos, marele conducător al romeilor şi apropiaţilor săi, salutări potrivit meritelor sale. Cât despre noi, îl lăudăm pe Domnul, în afară de care nu există un alt dumnezeu şi Îl rugăm să dea binecuvântarea Lui către Mahomed, slujitorul şi mesagerul Lui: Fie ca Domnul să-i dea binecuvântare şi pace!

Cât despre răscumpărarea prizonierilor şi părerile exprimate de voi despre chestiunea eliberării lor, suntem siguri că cei ce se află în mâinile voastre nu ard decât de dorinţa fie a victoriei, fie a martiriului. Ştim precis simţămintele lor despre acest fapt şi credinţa lor într-o moarte bună sau într-o răsplată încântătoare, ştiind ce îi aşteaptă. Căci ei sunt oameni care preferă mizeriile prizonieratului şi grelele încercări ale adversităţii moliciunii şi plăcerilor unei vieţi uşoare, deoarece au certitudinea unei magnifice lumi de apoi şi a unei splendide recompense. Ei ştiu că Dumnezeu

Atotputernicul, în vreme ce le păzeşte sufletele de stricăciuni, nu le fereşte şi trupurile.

Cu toate astea, mai ştim cu exactitate şi ce au avut de spus despre asta şi imamii din alte vremuri şi înaintaşii noştri evlavioşi. Considerăm că asemenea judecăţi intră în armonie cu ceea ce ne ceri şi nu contrazic ceea ce îţi doreşti. Suntem bucuroşi şi că totul este cât se poate de uşor de realizat. Astfel, am trimis scrisori şi mesageri guvernatorilor din toate provinciile noastre şi le-am cerut să adune toţi prizonierii care se află în grija lor, împreună cu cei ce-i însoţesc şi să îi pună la drum în cea mai desăvârşită siguranţă. Am întreprins toate eforturile posibile în acest sens şi am aşteptat înainte de a răspunde la scrisoare, pentru ca faptele noastre să o ia înaintea vorbelor şi îndeplinirea să preceadă promisiunea. Veţi vedea curând rezultatul, care vă va produce cea mai deplină mulţumire, cu voia lui Dumnezeu!... Am asigurat ambasadorilor voştri prilejul de a vinde mărfurile pe care le-aţi trimis cu această intenţie. Le-am îngăduit să vândă şi să cumpere tot ceea ce vor şi poftesc. Nici nu am găsit de fapt vreo raţiune de religie ori politică să o interzică. Mai mult decât cu oricare alt domnitor, suntem dornici să avem relaţii prieteneşti cu tine şi cu cei veniţi în numele tău. Mai vrem să păzim şi să menţinem relaţiile pe care le-ai stabilit cu noi şi să lăsăm să crească sămânţa răspândită

de tine. Dumnezeu ne va ajuta să ne realizăm bunele intenţii şi să ducem la bun sfârşit lucrarea de care suntem aşa de mult încântaţi.

Şi propoziţia finală este instructivă. Dacă bizantinii şi arabii au luptat amarnic pe frontiera din Asia Mică, negustorii lor au fost cât se poate de mulţumiţi să încheie afaceri între ei. La Constantinopol exista până şi o moschee special destinată spre folosul comercianţilor arabi care soseau în oraş (vezi casetă 7.1). Retorica războiului sfânt şi a diferenţei religioase era doar o parte din această poveste.

Sursă: Marius Canard, „Une lettre de Muhammad ibn Tugi al-ihsid, émir d'Egipte à l'empereur Romain Lécapène", în Marius Canard, *Byzance et les musulmans du proche orient* (London: Variorum, 1973), No. VII (traducerea autorului din franceză).

6.5 Restabilirea macedonenilor (945–959)

Deşi Romanos Lekapenos s-a dovedit unul dintre cei mai capabili împăraţi bizantini, dinastia lui nu a reuşit să se impună. Fiul său cel mare, Cristofor, pe care îl încoronase co-împărat şi care se aştepta să-l urmeze, a murit înaintea lui, în 931. Fiul cel mic al lui Romanos,

Teofilact, era patriarh, dar mai avea alţi doi, Ştefan şi Constantin, cărora acum li se dădea întâietate faţă de Constantin al VII-lea Macedoneanul cu prilejul evenimentelor de stat. Cu toate astea, Romanos nu a dat de ştire anume că Ştefan îi va urma la tron, iar în decembrie 944 starea sa de sănătate se prezenta evident rău. Ştefan şi Constantin au profitat pentru a-l răsturna, trimiţându-l la o mănăstire de pe o insulă din Marea Marmara. Era limpede că pasul următor ar fi fost să-l înlăture pe Constantin al VII-lea, dar când s-a răspândit vestea alungării lui Romanos, în faţa Marelui Palat s-a adunat o mulţime uriaşă, cerând să-l vadă pe împăratul Macedonean. Fraţii au încercat atunci să ajungă la o înţelegere asemănătoare cu aceea făcută de tatăl lor, Constantin al VII-lea păstrând rolul decorativ, în vreme ce ei deţineau puterea propriu-zisă. Dar era prea târziu. Constantin al VII-lea se aliase cu noul Domestic al Scholelor, Bardas Focas, şi au pus ca Ştefan şi Constantin să fie arestaţi în ianuarie 945, trimiţându-i în surghiun în aceeaşi mănăstire unde se afla şi tatăl lor.

Acum, ajuns în sfârşit singur la putere la vârsta de treizeci şi nouă de ani, Constantin al VII-lea era pe drept cuvânt înverşunat împotriva socrului său Romanos, care fusese la un pas să-l deposedeze de dreptul său dobândit prin naştere. A ales o răzbunare

literară, înfierându-l pe fostul împărat – „un ignorant de rând” – într-unul dintre manualele produse în timpul domniei sale (vezi secţiunea 1.4). Însă politica sa a urmat aproape aceleaşi modele ca a predecesorului său, mai ales în ce priveşte afacerile din Răsărit. Şirul de succese militare a continuat cu recuperarea unor cetăţi de graniţă, în schimb a eşuat tentativa de a recuceri Creta, în 949. La fel ca Romanos, Constantin al VII-lea era conştient de fragmentarea progresivă a califatului Abbasid şi adapta această realitate la relaţiile diplomatice cu lumea musulmană, susţinând schimburi de reprezentanţi la Cordoba, Damasc, Tunisia, Alep şi Tarsus, mai degrabă decât la Bagdad. Slăbiciunea califatului a avut totuşi un efect semnificativ. Ca răspuns la atacurile bizantine de la graniţa din zona Munţilor Taurus, s-a luat hotărârea ca la frontiere să fie create districte autonome, iar apărarea să se organizeze local. Oraşele Tarsus şi Melitene aveau de mulţi ani propriii lor emiri autonomi, iar această practică a fost extinsă şi la nordul Mesopotamiei, unde familia Hamdanidă a preluat rangul de emir mai întâi la Mosul şi apoi la Alep. Bizantinii au constatat curând că încercările lor de a pătrunde mai departe spre est erau parate de formidabilul emir Hamdanid, Sayf ad-Dawlah (945–967), care la rândul lui pornea cu regularitate raiduri pe teritoriul bizantin. În 954, când

se întorcea după o asemenea expediţie, Sayf a fost interceptat de o forţă numeric superioară, sub comanda lui Bardas Focas. Atacul înverşunat al cavaleriei Hamdanide a descurajat trupele bizantine, care şi-au abandonat comandantul. Bardas a fost rănit la obraz şi a reuşit să scape cu greu. Pentru moment, se păstra vechiul echilibru de la frontiera de răsărit.

Idei de reţinut

- Evenimentele politice ale perioadei demonstrează că puterea nu era în niciun caz concentrată în mâinile împăratului. Patriarhul, împărăteasa, eunucii, generalii şi chiar şi oamenii obişnuiţi din Constantinopol puteau să joace un rol.
- Deşi politica bizantină şi-a creat renumele vărsării de sânge, existau limite. Vasile I a pus mâna pe tron în 867, după ce l-a asasinat pe predecesor, dar nu a fost suficient ca să întemeieze o dinastie. A fost nevoie să-şi stabilească legitimitatea, prin intermediul unei campanii de propagandă atent orchestrate.
- Romanos I a încercat să urmeze aceeaşi cale, dar în cele din urmă nu a avut succes, iar dinastia Macedoneană a revenit la putere.
- Tratatul încheiat cu bulgarii în 927 a adus o pace durabilă în Balcani, permiţându-le bizantinilor să-şi

concentreze eforturile militare în Italia şi pe frontiera de răsărit.

• Şansele bizantinilor din această perioadă la graniţele de est au depins direct de forţa şi de slăbiciunea califatului Abbasid.

Bibliografie suplimentară

El-Cheikh, Nadia Maria. (2004), *Byzantium Viewed by the Arabs* (Cambridge MA: Harvard University Press). Conţine numeroase extrase traduse din surse arabe contemporane, demonstrând cum priveau arabii Bizanţul, nu neapărat cu ostilitate, ci uneori cu simpatie şi admiraţie.

Nicol, Donald M. (1988), „Byzantine Political Thought", în *The Cambridge History of Medieval Political Thought C. 350-C. 1450,* ed. J.H. Burns (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 51–79. Acest articol oferă o foarte utilă imagine de ansamblu, chiar dacă uneori este înclinat să prezinte ideologia Bizanţului ca pe un fenomen static şi neschimbător.

Tougher, Shaun. (1997), *The Reign of Leo VI: Politics and People* (Leiden and Boston MA: Brill). O cercetare solidă şi aprofundată asupra acestei domnii, cu un capitol extrem de util consacrat impasului în chestiunea *tetragamiei,* cea de-a patra căsătorie a lui

Léon.

Tougher, Shaun. (2008), *The Eunuch in Byzantine History and Society* (Abingdon and New York: Routledge). O privire asupra întregii problematici a eunucilor – când şi de ce au ajuns să joace un asemenea rol central în politica bizantină, cu o addenda foarte utilă conţinând biografiile celor mai remarcabili dintre ei.

7. Economie şi cultură

Este cât se poate de uşor să respingi chestiunile economice şi culturale pe motiv că ar fi marginale în istoria unei societăţi medievale ca aceea a Bizanţului, deoarece sursele literare păstrate le ignoră, preocupându-se în schimb de religie, politică şi război. Însă supravieţuirea şi refacerea militară a Bizanţului nu ar fi fost posibile fără o accelerare în paralel a economiei, care la rândul ei a catalizat o relansare culturală. Nici dezvoltările artei şi arhitecturii nu trebuie privite ca simple suplimente, tapetul din fundalul istoriei politice „reale”. Cultura bizantină a jucat un rol vital în întemeierea hegemoniei imperiului şi avea să exercite o influenţă de durată asupra vecinilor.

7.1 Refacerea economică

Chiar şi în cele mai întunecate vremuri de criză ale secolelor al VII-lea şi al VIII-lea, Bizanţul a menţinut anumite avantaje economice, printre care păstrarea monedelor de aur (vezi secţiunea 3.4). Dacă *follis,* moneda din argint, a încetat să circule în unele zone ale imperiului, în secolul al VII-lea monedele din argint au dispărut cu totul, dar *nomisma,* din aur, a continuat să fie emisă şi a servit drept mijloc de schimb recunoscut şi căutat în întreaga lume. Exemplarele care au supravieţuit au fost descoperite în tezaure din morminte până în Scandinavia şi în China. Reputaţia ei internaţională era atât de mare, încât, atunci când califul Omeiad Muawiyah a bătut propria sa monedă de aur în anii 660, supuşii au refuzat iniţial să o accepte, deoarece aspectul ei diferea de cel al nomismei.

Odată cu ameliorarea situaţiei militare, au reapărut banii din argint şi bronz. Heraclius a bătut puţine monede din argint în 615, dar Léon al III-lea a reintrodus permanent banii din argint în 720, când a început să bată *miliaresion,* cu o valoare de 12 ori mai mică decât o nomisma. Numărul monedelor follis, din cupru, a crescut enorm după anul 800, când 288 de asemenea piese echivalau cu o nomisma, iar 24, cu un miliaresion, fiind prin urmare folosite pentru

cumpărăturile zilnice, cum ar fi pâine sau peşte dintr-o piaţă locală. Prezenţa lor în număr mare sugerează că se desfăşurau foarte multe tranzacţii. Ţinând seama că aveau o circulaţie atât de extinsă, miliaresion şi follis erau în acelaşi timp instrumente cât se poate de utile pentru transmiterea unui mesaj în rândul maselor populare. În general, purtau portretul împăratului aflat la domnie în acel moment, însă în aspectul lor apăreau deseori schimbări subtile, din raţiuni politice. Spre exemplu, în timpul domniei lui Mihail I (811–813), inscripţia de pe miliaresion a fost schimbată, din simplul „împărat” în „împărat al romanilor”. La fel s-a schimbat mai târziu şi pe follis. Era sigur vorba despre un răspuns la încoronarea monarhului francilor Carol cel Mare ca împărat la Roma, în 800. Bizantinii recunoscuseră fără tragere de inimă titlul său, dar insistau că doar domnitorul lor este împărat al romanilor (vezi secţiunea 4.5). Apoi, în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes (969–976), pe follis a intervenit o schimbare mai radicală. Portretul imperial a fost înlocuit de cel al lui Iisus, cu inscripţia „Iisus Hristos, Rege al Regilor”. Schimbarea era probabil din nou menită să demonstreze caracterul unic al Bizanţului ca stat lăsat de Dumnezeu pe pământ: adevăratul conducător era Hristos.

Circulaţia mai largă a banilor şi renaşterea activităţii

economice au adus fără îndoială o creştere semnificativă a încasărilor statului prin impozite. O taxă agrară era percepută de la toţi proprietarii de terenuri, cuantumul depinzând de suprafaţa şi de calitatea pământului. Ţăranii nu îşi plăteau individual impozitul: se făcea o evaluare a satului, iar locuitorii se asociau pentru a strânge suma cuvenită – aşa-numita *allelengyon.* Existau şi tot felul de alte impozite: fumăritul, taxa pe coşul de fum, albinăritul şi taxele pe alte animale. Ele erau plătite în monedă, însă trebuia prestată şi muncă obligatorie, spre exemplu pentru repararea drumurilor şi podurilor. Nu oricine era silit la toate aceste dări. Erau scutite unele gospodării ţărăneşti, care erau responsabile în schimb să-l trimită pe un membru al familiei în armată, la fel şi majoritatea mănăstirilor (vezi secţiunea 7.3).

Exista însă şi o altă sursă de venit, *kommerkion,* o taxă vamală de 10% din valoarea încărcăturii, atât la import, cât şi la export. Navele care veneau la Constantinopol sau plecau de acolo aveau obligaţia să plătească taxa fie la Hieron, pe Bosfor, fie la Abydos, pe Dardanele, iar impozite asemănătoare erau percepute şi în alte porturi bizantine, ca Almyros şi Trapezunt. Kommerkion era o sursă de venit deosebit de valoroasă, ţinând seama că după 800 s-a înregistrat o creştere pronunţată a comerţului internaţional. Constantinopol se situa la

capătul drumului mătăsii care pornea din China şi străbătea Asia Centrală, trecând prin califatul Abbasid, rută pe care soseau mereu încărcături de mătase, mirodenii, sticlă şi porţelan, şi la fel şi din Siria. Dinspre nord, negustorii ruşi şi bulgari aduceau blănuri, miere şi chihlimbar, în vreme ce negustorii italieni veneau cu lână, cositor şi cherestea. Doar o mică parte din toate aceste importuri rămâneau la Constantinopol. Majoritatea erau achiziționate de negustori ca să-şi încarce navele pentru călătoria de întoarcere. Blănurile erau plătite cu bani mulţi pe pieţele de la Bagdad. Mătasea şi mirodeniile puteau fi vândute la preţuri astronomice în Italia şi Europa Occidentală, dincolo de Alpi. Constantinopolul a devenit astfel o placă turnantă a comerţului, locul unde produsele dintr-o zonă a lumii puteau fi aduse ca să fie vândute şi transportate în celelalte zone ale lumii. O parte din acest comerţ era în mâinile negustorilor bizantini, însă majoritatea era manevrată de străini, şi mai ales arabi ruşi şi italieni din oraşe ca Amalfi, Pisa şi Veneţia. Bizantinii beneficiau de pe urma taxării fiecărei încărcături care intra şi ieşea de la ei din ţară.

Acest flux de venituri sigure a permis împăraţilor bizantini să cumpere alianţe şi armistiţii cu puterile străine, să susţină proiecte complexe, de pildă mutarea masivă de populaţii pentru a recoloniza zone rămase

pustii şi mai târziu pentru a finanţa războaiele agresive de la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul următorului (vezi secţiunea 8.2). Creşterea bogăţiei statului şi a societăţii bizantine în general s-a reflectat şi în progresele din educaţie care se petreceau în aceeaşi perioadă (vezi secţiunea 5.1) şi în evoluţiile din artă şi arhitectură.

Caseta 7.1 Vasul Serçe Limani

În jurul anului 1030, o navă comercială bizantină străbătea Marea Egee spre nord, către Constantinopol, pe drumul de întoarcere din Siria. Era un vas mic, cu două catarge, măsurând probabil doar circa 15 metri lungime şi 5, 3 metri lăţime. Probabil că echipajul trăia şi dormea pe punte, de vreme ce tot spaţiul din cală era cu siguranţă ocupat de încărcătură. Din câte se pare, văzând că se lasă întunericul şi vântul se înteţeşte, căpitanul a hotărât să stea la ancoră în acea noapte, într-un port natural de pe coastele Asiei Mici, în faţa insulei Rhodos. Din nefericire, când a fost lăsată ancora, i s-a rupt braţul. Cum nimic nu îl mai ţinea, vasul a fost izbit de ţărmul stâncos şi s-a scufundat, cu tot cu încărcătură. Este posibil ca o parte din echipaj sau chiar toţi marinarii să fi reuşit să ajungă până la mal.

Redescoperită în secolul XX, epava a fost excavată de o echipă de la Institute of Nautical Archaeology at Texas A&M University între 1977 şi 1979. Cunoscută sub numele de *Serçe Limam,* după locul de pe coasta turcă unde a fost găsită, nava este acum păstrată la Muzeul din Bodrum. În interiorul carenei au fost descoperite numeroase efecte personale ale echipajului: o pereche de foarfeci, un pieptene, un cercel, o sabie, mai multe topoare şi câteva piese ale unui joc, cu certitudine util ca să facă să treacă mai repede lungile ore petrecute pe punte. Oasele de porc şi de peşte sugerau ce consumaseră marinarii la ultima lor masă. Şi mai de mirare era încărcătura, rămasă surprinzător de intactă, având în vedere că ea consta din ceramică şi sticlă. În urma studiilor, s-a tras concluzia că obiectele fuseseră manufacturate în Siria, fiind astfel o dovadă concretă a comerţului dintre Bizanţ şi regiunile califatului Abbasid menţionat în scrisoarea din 938 a lui Muhammad al-Ikshid către împăratul Romanos I (vezi caseta 6.3). Printre ele se găseau vase glazurate, amfore pentru vin, recipiente din sticlă şi greutăţi. S-a mai găsit şi o anume cantitate de cioburi din sticlă, care nu proveneau însă de la obiecte sparte în timpul naufragiului. Era vorba despre materie primă importată de fabricanţii de sticlă bizantini – şi un exemplu timpuriu de reciclare. *Serçe Limani* reprezintă

bineînţeles doar unul dintre miile de vase care navigau pe Marea Egee în fiecare an, trecând prin Dardanele ca să ajungă la Constantinopol, în portul din Cornul de Aur, asigurând un flux important de venituri pentru trezoreria bizantină.

Alte recomandări bibliografice: George F. Bass et al., *Serçe Limam: an Eleventh-Century Shipwreck,* 2 vol. (College Station TX: Texas A&M University Press, 2004–9).

7.2 Arta şi arhitectura

La fel ca educaţia şi comerţul, şi arta a fost neglijată în perioada de criză. Producerea de manuscrise ilustrate, icoane, obiecte din fildeş, mozaicuri şi alte articole de lux s-a redus drastic de la sfârşitul secolului al VII-lea până în următorul. Situaţia politică şi economică tensionată de la Bizanţ trebuie să fi lăsat prea puţini bani disponibili pentru asemenea aspecte, chiar şi în ce îl privea pe împărat. Din ceea ce a fost produs nu a supravieţuit aproape nimic. Ştim, spre exemplu, că arcul Milion din Constantinopol a fost împodobit de Constantin al V-lea cu o pictură a conducătorului lui de car preferat, dar atât arcul, cât şi pictura au dispărut de mult. În ce priveşte arta religioasă, disputa din jurul

venerării icoanelor a provocat nesiguranţă faţă de ceea ce putea, sau nu, să fie reprezentat. Multe decoraţiuni bisericeşti au fost distruse de iconoclaşti, din fericire nu toate, şi au fost înlocuite cu altele, înfăţişând arbori, păsări şi animale, dar nu chipuri de oameni. Încă o dată, nimic din aceste lucrări nu s-a păstrat, cu excepţia unei cruci mari din absida de la Sfânta Irina din Constantinopol, care ar putea să dateze din perioada iconoclastă.

Pe măsură ce s-a rezolvat criza şi condiţiile s-au mai echilibrat, împăraţii şi patronii bogaţi au fost din nou în măsură să comande lucrări de artă şi arhitectură laice şi religioase. În jurul lui 830, împăratul Teofil a dat ordin să se construiască o nouă reşedinţă de vară pe malul asiatic al Bosforului, palatul Bryas. Pentru Marele Palat a comandat un arbore din aur cu păsări cocoţate pe ramuri, care puteau să cânte, probabil printr-un sistem acţionat cu aburi. Şi cărţile au început să se producă în număr mai mare: spre sfârşitul secolului al IX-lea, intelectuali bizantini ca Arethas şi Fotie au început să comande şi să colecţioneze manuscrise cu texte greceşti clasice (vezi secţiunea 5.1). Au început să se bucure de căutare şi textele religioase ilustrate. Spre exemplu, în jurul anului 880, Vasile I a comandat un exemplar al Omiliilor Sfântului Grigorie de Nazianz, însoţit de scene generos ilustrate şi colorate din Vechiul şi Noul

Testament.

Pentru cei cu resurse financiare, un gest preferat de patronaj era construirea (sau refacerea) de biserici şi decorarea interioarelor lor. Unul dintre primele exemple este din jurul anului 860, când cezarul Bardas a renovat capela Pharos din Marele Palat, unde se afla Adevărata Cruce. Împăraţii următori nu s-au mulţumit să restaureze, ci au dorit să lase posterităţii un monument propriu, cu o biserică absolut nouă. Vasile I a construit Nea Ekklesia, Biserica Nouă, în incinta Marelui Palat (vezi secţiunea 6.2), iar Romanos I Lekapenos a ridicat Myrelaion la poalele aceleiaşi înălţimi, ca loc de odihnă pentru familia sa.

Niciuna dintre aceste biserici nu era spectaculoasă, privită din afară. Bizantinii erau înclinaţi să nu le împodobească cu genul de sculpturi bogate pe care le descoperim pe zidurile exterioare ale bisericilor medievale din Occident sau să construiască la dimensiunile marilor catedrale în stil romanic sau gotic. Mai degrabă îşi concentrau întreaga energie în decoraţiunile interioare, de obicei lucrate în mozaic, imaginea fiind alcătuită din mii şi mii de mici pătrate de marmură diferit colorate. Unul dintre mozaicurile din secolul al IX-lea păstrate este cel al Sfintei Fecioare cu Pruncul din absida de la Hagia Sofia, încheiat în 867.

Dar asemenea exemple izolate nu sugerează nici pe

departe efectul pe care îl creau aceste motive decorative. Întregul perete, tavanul şi bolta erau acoperite cu reprezentări de scene din viaţa lui Hristos şi a Sfintei Fecioare şi cu cetele de sfinţi şi de mucenici. Privite fie în lumina tremurândă a lumânărilor, fie în razele soarelui ce pătrundeau prin ferestrele superioare, efectul lor scânteietor era dincolo de închipuiri. Nea Ekklesia a lui Vasile I nu mai există, dar Theophanes Continuatus o descrie ca „strălucind de imagini prea frumoase, la fel de multe ca stelele”. Una dintre cel mai bine păstrate biserici bizantine este cea a mănăstirii Hosios Loukas de lângă Steiris, în Grecia centrală. Întemeiată la mijlocul secolului al X-lea de un pustnic numit Luca din Steiris (circa 900–953) (vezi caseta 7.2), a fost reconstruită la o scară superioară în secolul al XI-lea, încadrându-se în genul de proiect de formă pătrată, şi nu în cel cu naos prelung, către un altar la distanţă. Bisericile bizantine erau proiectate în acest fel pentru a reflecta dictonul Sfântului Ioan Damaschinul, potrivit căruia venerarea unei imagini trecea dincolo, spre persoana sfântă pe care o reprezenta. Spaţiul apropiat urmărea să înconjoare şi să învăluie congregaţia, transmiţând prin mozaicuri şi icoane evlavia către ceruri, într-o directă legătură cu lumea metafizică.

7.3 Mănăstiri

De cele mai multe ori, bisericile care atrăgeau patronajul împăratului şi al supuşilor lui mai de seamă se aflau în legătură strânsă cu o mănăstire de călugări sau de călugăriţe. Myrelaion al lui Romanos Lekapenos se găsea în centrul unui asemenea lăcaş, iar împăratul a stabilit un subsidiu anual pentru întreţinerea călugărilor. Nu doar împăraţii, ci şi cetăţenii cei mai bogaţi întemeiau şi finanţau asemenea aşezăminte. În 907, nobilul Constantin Lips a pus bazele unei noi mănăstiri la Constantinopol şi l-a invitat pe împăratul Léon al VI-lea la târnosirea ei. La fel se proceda şi în afara Constantinopolului. Mănăstiri noi au fost întemeiate în Grecia şi în sudul Balcanilor după ce Bizanţul şi-a impus din nou puterea în acea regiune. Una dintre cele mai faimoase şi mai durabile dintre ele este Marea Lavra din Muntele Athos, în nordul Greciei, fondată în 963 de un pustnic numit Atanasie cu încurajarea şi susţinerea financiară a împăratului Nicefor al II-lea. Odată cu recucerirea Cretei din 961, insulele din Marea Egee s-au aflat din nou la adăpost de atacurile piratereşti şi împăratul Constantin al IX-lea a putut să întemeieze Nea Moni pe insula Chios, în 1044. De la sine înţeles, dimensiunile mănăstirilor variau, în funcţie de resursele pe care le avea la

dispoziţie ctitorul lor. Cele mai multe erau minuscule, adăpostind doar câţiva călugări sau maici. Indiferent de dimensiune, întemeietorii înzestrau în general noul aşezământ cu o cartă sau *typikon* care stabilea amănunţit ce stil de viaţă trebuia urmat de călugări: nu exista o regulă universală, ca aceea a Sfântului Benedict din Apus. Despre sihaştrii care vieţuiau cu totul în afara unei comunităţi monahale se considera că urmează o chemare superioară.

Dacă vrem să descoperim motivaţia întregii generozităţi, este suficient să luăm în considerare doar credinţa religioasă profundă şi o admiraţie autentică pentru stilul de viaţă mănăstiresc. Graţie vieţii lor retrase, departe de lume, se credea că sunt înzestraţi cu *parrhesia,* adică „acces” la Dumnezeu, „prezenţă” divină, pentru care rugăciunile lor erau mai uşor primite decât ale oricui altcuiva. Astfel, ei funcţionau ca o punte între Dumnezeu şi masa credincioşilor, fiind posibil ca de ei să depindă diferenţa dintre mântuire şi osândă în viaţa de apoi. Politicieni ca Vasile I şi Romanos I, care nu se împiedicaseră de scrupule în goana după putere, sperau să-şi ispăşească păcatele prin sprijinul dat călugărilor şi călugăriţelor pentru viaţa lor de evlavie. Exista şi avantajul că, prin ajutorul dat, ei înşişi se puteau apoi prezenta ca oameni de credinţă şi virtuoşi, deci îndreptăţiţi să deţină puterea

supremă.

Chiar dacă luăm în considerare admiraţia lor profundă pentru viaţa monahală, numărul mănăstirilor înfiinţate începând din secolul al IX-lea şi cheltuielile făcute pentru înzestrarea lor ar putea să pară excesive. Un istoric al secolului XX estimează că în Imperiul Bizantin existau în anul 1000 d. Hr. În jur de 7000 de mănăstiri şi 150.000 de călugări: doar la Marea Lavră de pe Muntele Athos erau 700. Prin urmare, ei trebuie să fi reprezentat o proporţie semnificativă din întreaga populaţie, care nu poate să fi depăşit circa 20 de milioane. Ţinând seama că aceşti oameni erau scutiţi de serviciul militar şi de munca în agricultură şi că mănăstirile şi pământurile lor erau adesea exceptate de la impozite, monahismul poate fi văzut ca o secătuire a bogăţiei societăţii şi potenţialului uman, existând indicaţii că unii gândeau aşa în acea perioadă. Chiar dacă a fost un ctitor devotat al Marii Lavre, împăratul Nicefor al II-lea a dat în 964 o lege prin care cei care doreau să promoveze viaţa monahală erau obligaţi să refacă aşezăminte existente, şi nu să ridice altele noi. În loc să înzestreze mănăstirile cu pământ, erau îndemnaţi să-l vândă şi să folosească banii ca să le pună la dispoziţie călugărilor oi, vaci şi alte animale. Până la urmă însă, asemenea restricţii nu constituiau o obişnuinţă. Legea lui Nicefor al II-lea a rămas în

vigoare doar câţiva ani, până în 988, când a fost abrogată de Vasile al II-lea. Idealul monahal era prea adânc fixat în psihicul bizantin ca să fie limitat în acest fel.

Dar nu trebuie sub niciun motiv ca de aici să tragem concluzia că ei, călugării şi călugăriţele, nu contribuiau la binele societăţii. Într-o lume în care nu exista niciun sistem de securitate socială de stat, nici asigurări particulare, ofereau o gamă largă de servicii gratuite pentru cei care aveau nevoie de ele: grija faţă de orfani, infirmi, leproşi, alienaţi mintal şi bătrâni. Ei le acordau săracilor asistenţă, îngrijire medicală şi în ultimă instanţă o înmormântare decentă celor care mureau în singurătate sau în sărăcie. Toate marile mănăstiri imperiale erau proiectate nu numai să arate grandios, dar şi ca să poată oferi toată gama de servicii în complexul de clădiri din jurul bisericii principale. La mănăstirea Myrelaion exista un spital şi un azil de bătrâni, iar în fiecare zi se împărţeau săracilor circa 30.000 de pâini (vezi şi caseta 11.3). Era desigur un gest de excepţională generozitate, deoarece Myrelaion era un aşezământ foarte bine dotat, însă majoritatea mănăstirilor procedau la fel pentru oricine bătea la poarta lor şi le cerea ajutor. De obicei asigurau şi găzduire pentru călători şi asistenţă financiară pentru orfani, prizonieri şi femei fără dotă.

Caseta 7.2 Aadmiraţia faţă de omul sfânt: Viaţa lui Luca din Steiris

Respectul adânc pentru viaţa monahală era o trăsătură la toate nivelurile societăţii bizantine. Împăraţii şi nobilii puteau să construiască mănăstiri noi şi să le înzestreze cu proprietăţi, însă cei săraci şi necunoscuţi îşi arătau şi ei reverenţa în felul lor. În pasajul care urmează, ne aflăm în anul 953, iar în regiunea Steiris din centrul Greciei s-a răspândit ştirea proastă că pustnicul Luca era pe cale să-şi dea sufletul.

Când cei care trăiau în satele din jur au aflat de veste, chiar dacă era o furtună teribilă şi ningea din greu, astfel încât drumurile erau aproape impracticabile şi oamenii nu puteau ieşi din case, nimic nu i-a putut împiedica să o pornească în călătorie, ca să-l vadă. S-au adunat cu toţii şi au rămas lângă el până în ceasul al nouălea, fără să se gândească nici la mâncare, nici la întoarcerea acasă; stăteau atenţi, cu ochii pe figura lui blândă, sperând să audă vocea lui atât de dragă şi ultimele cuvinte, şi să-i primească binecuvântarea. Cu adevărat nu erau în stare să se îndepărteze de patul lui, să-şi dezlipească privirile de el şi să plece, pentru că simţeau durerea despărţirii definitive, cea de după

moarte, iar lacrimile care le curgeau fără încetare arătau suferinţa sufletului lor; în cele din urmă, i-a sărutat pe toţi şi s-a închinat pentru binele lor şi i-a îndepărtat de la el, chiar dacă se codeau, gemând cu durere şi jelind adânc. La revărsatul zorilor [după ce Luca murise], preotul i-a chemat pe sătenii din jur şi, după ce a săpat locul şi l-a aranjat cum s-a priceput mai bine, a îndeplinit slujba cuvenită; şi i-a aşezat trupul cel sfânt acolo, ca pe un lucru de mare preţ...

Nu avem niciun motiv să ne îndoim de durerea sinceră a sătenilor pricinuită de despărţirea de Luca, dar, inevitabil, nu toată lumea îi privea mereu cu respect pe monahi. Doi fraţi care locuiau lângă Chrysopolis, peste Bosfor, în dreptul Constantinopolului, au intrat într-o dispută legată de proprietăţi cu vecinul lor, călugărul Simeon Noul Teolog, şi chiar au ajuns la un schimb de lovituri cu el, dar asemenea incidente sunt irelevante aici. Idealul omului care prin lepădarea de sine se apropie de Dumnezeu mai mult decât marea masă umană rămâne de necontestat, chiar dacă puţini se ridică vreodată la înălţimea lui.

Sursă: *The Life and Miracles of St Luke,* trad. Carolyn L. Connor şi W. Robert Connor (Brookline MA: Hellenic

College Press, 1994), pp. 107–9.

7.4 Influenţa culturală

Valoarea călugărilor şi a monahismului mergea mult mai departe de lucrarea de caritate. Monahii jucau un rol fundamental în felul în care Bizanţul se folosea de moştenirea religioasă, literară şi artistică pentru a-şi promova interesele politice. O cale era aceea a contribuţiei la integrarea teritoriilor recucerite. Începând din 780, bizantinii reuşiseră să-şi impună din nou controlul asupra Greciei şi sudului Balcanilor, iar în anii 880, Nicefor Focas restabilise dominaţia în sudul Italiei. În 961, şi Creta a fost în sfârşit recucerită, după ce fusese stăpânită de arabi din 820 (vezi secţiunile 3.5, 6.2 şi 8.2). Asemenea victorii erau încurajatoare, dar aduceau în interiorul graniţelor populaţii care nu se identificau neapărat cu guvernarea de la Constantinopol. În cei aproape 200 de ani de separare, Grecia şi sudul Balcanilor fuseseră ocupate de un mare număr de slavi păgâni. Nu toţi erau dispuşi să se supună dominaţiei creştine, iar în jurul lui 840 s-au ridicat la revoltă. În Creta, în timpul dominaţiei arabe de aproape un secol şi jumătate se desfăşuraseră inevitabile convertiri la islam, iar în sudul Italiei slăbiciunea bizantină trebuie să-i fi împins pe mulţi să-l

considere un protector mai capabil pe domnul carolingian din nord.

Nu era suficient simplul import de structuri administrative existente şi organizarea de noi theme în regiunile redobândite: trebuia făcut ceva şi pentru a atrage inimile şi minţile. Pustnicii itineranţi ca Luca din Steiris (vezi caseta 7.2) au călătorit prin Creta şi Grecia, predicând şi convertindu-i la creştinism pe noii supuşi ai imperiului. Au întemeiat mănăstiri, ca aceea a Sfintei Fecioare de la Miriokefala, în Creta, şi Hosios Loukas, din centrul Greciei. Au contribuit la răspândirea folosirii limbii greceşti, care în cele din urmă a înlocuit dialectele slavone din Pelopones. În sudul Italiei, o misiune asemănătoare a fost îndeplinită de Nil cel Tânăr din Rossano (circa 910–1004) şi de alţii asemenea lui. Prin răspândirea obiceiurilor monahale bizantine şi a liturghiei greceşti, ei au întărit legăturile culturale ale Apuliei şi Calabriei cu Constantinopolul faţă de cele cu Roma şi Nordul latin.

Călugării aveau de îndeplinit un rol şi în afara imperiului, contribuind la aducerea unor ţări potenţial ostile în interiorul orbitei culturale bizantine. În 865, bizantinii au înregistrat un triumf diplomatic de mare însemnătate când fostul lor inamic, hanul Boris al bulgarilor, a primit botezul creştin din partea preoţilor trimişi de la Constantinopol (vezi secţiunea 6.1). Dar

bucuria că Bulgaria fusese adusă în ţarcul bizantin s-a dovedit prematură. Boris s-a confruntat cu o opoziţie internă considerabilă din cauza noii religii, iar convertirea lui a fost imediat urmată de o revoltă a unor clanuri bulgare de frunte. Impresia foarte răspândită era că independenţa Bulgariei era ameninţată şi că acceptarea creştinismului bizantin va duce la absorbţie politică şi culturală, aşa cum se întâmpla cu slavii din sudul Balcanilor. Boris a început să solicite un patriarh separat pentru Bulgaria, pentru a evita dominaţia ecleziastică a Constantinopolului. Când a fost limpede că patriarhul de la Constantinopol nu avea nici cea mai mică intenţie să îi îndeplinească solicitarea, i-a expulzat pe toţi misionarii bizantini şi a trimis o ambasadă la Roma, cerându-i papei să-şi trimită propriii predicatori ai credinţei. Exista o primejdie reală ca Boris să se orienteze spre papă şi spre regele francilor răsăriteni, punând astfel în şi mai mare pericol graniţele de nord ale Bizanţului.

Răspunsul bizantin a fost dezvoltarea unei strategii complet diferite de cea folosită pentru a reintegra sudul Balcanilor: şi-au stabilit scopul de a prezenta religia creştină într-un mod care să nu fie străin bulgarilor din punct de vedere cultural. În 886, când Boris s-a înduplecat şi a permis din nou accesul misionarilor bizantini în Bulgaria, a fost trimis un grup de călugări

sub conducerea lui Clément (840–916), care a devenit cel dintâi arhiepiscop al Bulgariei, cu sediul la Ohrida. Clément şi însoţitorii lui au adus cu ei ceva ce le lipsea misionarilor trimişi de la Roma: scrierea glagolitică. Era un alfabet special conceput pentru limba slavonă vorbită de bulgari. Fusese gândit în anii 860 de doi călugări bizantini, fraţii Chiril şi Metodiu, care erau din Tesalonic şi crescuseră vorbind greacă şi slavonă. Noul alfabet le-a permis să traducă Evangheliile şi liturghia din greacă într-un grai comprehensibil pentru toţi vorbitorii slavoni, care a devenit limba oficială a Bisericii Bulgare. Din sediul lui de la Ohrida, Clément a pregătit predicatori vorbitori de slavonă şi răspândirea liturghiei şi Scripturilor slavone, astfel încât la anul 900 Bulgaria era propriu-zis creştinată. A adus îmbunătăţiri şi scrierii glagolitice şi în cele din urmă a dezvoltat alfabetul chirilic, care l-a înlocuit şi este folosit şi astăzi. Prin evitarea impunerii limbii eline, Clément şi adepţii lui au contribuit la impunerea unei culturi religioase distinct bulgare. Preslav, capitala hanului Simeon, a devenit un centru de traducere a textelor greceşti în slavonă.

Dacă în contextul lingvistic bulgar era nevoie de ajustări, în privinţa artei ecleziastice tradiţiile bizantine puteau fi importate ca atare. Deoarece călugării nu s-au mulţumit să predice creştinismul şi să dezvolte scrierea

slavonă, tot ei au fost şi artiştii creatori ai mozaicurilor şi frescelor care împodobeau bisericile bizantine. Tot ei au fost în multe rânduri şi arhitecţii care le-au proiectat şi meşterii care le-au construit. Imaginile create de ei erau o armă extrem de puternică. Potrivit unei relatări, hanul Boris se lăsase convins să se convertească după ce a văzut o pictură murală a unui călugăr bizantin, reprezentând Judecata de Apoi. Povestea este poate apocrifă, dar stă mărturie pentru impactul pe care îl putea avea arta într-o lume în care imaginile făcute de om erau rare. Arhiepiscopul Clément s-a îngrijit ca oraşul Ohrida să fie înzestrat cu o catedrală, închinată Sfintei Înţelepciuni, la fel ca perechea ei din Constantinopol, şi să fie construită şi decorată în stil bizantin. S-au construit acolo şi alte biserici şi mănăstiri, iar arhiepiscopul a supravegheat personal înălţarea clădirii de la Sfântul Pantelimon. Frescele păstrate din interiorul acestor lăcaşuri au fost probabil opera călugărilor bizantini, fiind pictate în secolul al XI-lea în vremea arhiepiscopului Léon, un alt călugăr de la Constantinopol.

Influenţa religioasă şi culturală bizantină nu s-a limitat la Bulgaria. Sârbii au acceptat botezul în anii 870, prin urmare arta bizantină şi scrierea chirilică au fost introduse şi acolo. Ruşilor le-a trebuit mult mai mult timp până să se alăture ariei bizantine. Din

capitala lor, Kiev, porneau cu regularitate în jos, pe fluviul Nipru, şi traversau Marea Neagră până la Constantinopol, de obicei pentru negoţ, dar uneori şi pentru a lansa atacuri piratereşti asupra suburbiilor lipsite de apărare, aşa cum s-a întâmplat în 860 şi 941. Olga, soţia cneazului Igor al Kievului, a fost botezată la Constantinopol în 957, dar fiul ei Sviatoslav îi venera cu hotărâre pe vechii zei ai strămoşilor lui nordici şi între 967 şi 971 a fost în conflict cu Bizanţul, motivul fiind Bulgaria (vezi secţiunea 8.2). Rusia a devenit o ţară creştină sub fiul lui Sviatoslav, Vladimir I, care a domnit la Kiev între 980 şi 1015. Au existat fără îndoială raţiuni politice şi strategice cât se poate de solide în acest sens. Vladimir stabilise relaţii strânse cu împăratul bizantin Vasile al II-lea (vezi secţiunea 8.3 şi caseta O. I), trimiţându-i ajutor militar în timpul unui război civil şi căsătorindu-se cu Anna, fiica acestuia, deci era cât se poate de logic să intre în sfera bizantină şi să se bucure de prestigiul şi de beneficiile economice care decurgeau din asta. Însă, la fel ca în cazul lui Boris al Bulgariei, impactul artei bizantine trebuie să fi jucat şi el un rol. Potrivit unei relatări, soli trimişi de cneazul Vladimir au raportat la întoarcerea de la Constantinopol că, intrând în biserici „nu am ştiut dacă ne aflăm în cer sau pe pământ. Pentru că pe pământ nu găseşti o asemenea splendoare sau frumuseţe”. Şi

acesta se pare că a fost argumentul hotărâtor pentru Vladimir. La fel ca în Bulgaria, odată cu convertirea au pătruns scrierea chirilică şi arta bizantină. De îndată ce au fost demolate vechile temple, Vladimir a pus să se înalţe o biserică închinată Sfintei Fecioare, aducând în acest scop călugări bizantini. Sub fiul său Iaroslavl (1019–1054), s-a ridicat la Kiev Sfânta Înţelepciune, unde s-au păstrat până astăzi majoritatea mozaicurilor şi frescelor originale, care respectă în mare măsură tradiţia bizantină. Viaţa monahală bizantină a fost şi ea profund influentă în Rusia. Mănăstirea (Lavra) Pecerska a fost întemeiată după modelul de la Muntele Athos în peşteri de lângă Kiev, tipicul ei zilnic fiind stabilit după cel al mănăstirii constantinopolitane Sfântul Ioan de la Studion.

Nu numai călugării au propagat influenţa culturală a Bizanţului dincolo de graniţe, dar influenţa lor nu era întotdeauna bine-venită. În ce priveşte lumea islamică, bizantinii înfruntau o societate care avea deja propria ei religie monoteistă foarte dezvoltată şi era totodată la fel de bogată şi de puternică. Nu se punea problema convertirii califatului Abbasid şi nici atragerea lui în orbita culturală proprie. Pe de altă parte, elitele intelectuale ale celor două societăţi aveau ceva în comun: interesul faţă de literatura Greciei antice. Expansiunea islamului pusese numeroase centre ale

învăţăturii greceşti sub stăpânire arabă şi îi impulsionase pe intelectualii arabi să studieze operele vechilor autori şi să le traducă în arabă. Erau interesaţi în mod deosebit de filosofie, matematică şi medicină. Sub califul Harun al-Rashid, Bagdadul a devenit centru al studiilor şi traducerilor vechilor texte ştiinţifice. Acest interes comun urma să aibă influenţă asupra contactelor diplomatice cu Bizanţul şi a contribuit la construirea unor punţi între cele două societăţi. Din câte se pare, califul al-Ma'mun (813–833) i-a scris împăratului Teofil, propunându-i 2000 de livre de aur şi pacea eternă în schimbul permisiunii ca învăţatul său cel mai de seamă, Léon Matematicianul, să vină pentru scurt timp la Bagdad. Teofil a refuzat, pe motiv că ar fi neînţelept ca un asemenea om de preţ să fie lăsat în seama duşmanului. Cu alte prilejuri însă, bizantinii erau gata să împartă cu ceilalţi, dacă se alegeau cu un avantaj. Constantin al VII-lea a trimis un exemplar din *Materia Medica* a lui Dioscoride ca dar diplomatic pentru califul Omeiad al Spaniei de la Cordoba. Trebuie să ţinem seama, pe de altă parte, că, în acest context, influenţa culturală se desfăşura în ambele sensuri. Noul palat Bryas al împăratului Teofil de pe malul asiatic al Bosforului a fost inspirat de o relatare captivantă despre frumuseţile palatului califului făcută de ambasadorul lui la Bagdad.

Caseta 7.3 Dimitri Obolensky (1918–2001) şi comunitatea bizantină

Născut la scurt timp după Revoluţia bolşevică, Obolensky era fiul unui prinţ rus şi putea să-şi revendice ca strămoş pe cel dintâi prinţ creştin al Kievului, Vladimir. Deloc surprinzător, familia lui a părăsit Rusia la scurt timp şi el a crescut în Franţa şi în Anglia. Ca profesor de istorie medievală rusă şi balcanică la Oxford, a publicat *The Byzantine Commonwealth* în 1971. Obolensky susţinea că influenţa Bizanţului din afara graniţelor imperiului a depins de patru factori: acceptarea creştinismului în forma practicată de Biserica Bizantină, recunoaşterea întâietăţii patriarhului de la Constantinopol, recunoaşterea autorităţii împăratului bizantin şi adoptarea stilurilor artistice bizantine. Societăţile care au procedat astfel, şi mai ales Bulgaria, Rusia şi Serbia, au alcătuit un bloc cultural aparte, pe care îl descrie prin termenul de *commonwealth,* comunitate.

Inevitabil, de-a lungul anilor, cartea şi teza ei centrală au fost şi ţinta unor critici. Recenzenţii academici şi-au exprimat neliniştea faţă de cuprinderea cronologică extrem de extinsă, semnalând afirmaţii neîntemeiate, pe care volumele cu o cuprindere atât de vastă le comit

inevitabil. Au mai pus sub semnul întrebării dacă nu cumva termenul „commonwealth” este cel adecvat în acest context şi s-au întrebat dacă Obolensky, care adoptase naţionalitatea britanică în 1948, nu fusese cumva influenţat în mod nejustificat de British Commonwealth, rezultat din decolonizare în anii 1950 şi 1960. Poate cel mai important dintre toate, au acuzat aparenta tendinţă a lui Obolensky de a lega apariţia culturii slave exclusiv dependente de Bizanţ.

Toate aceste critici au oarecare valabilitate, deşi, în ce priveşte cel din urmă punct, Obolensky era cât se poate de conştient de limitele pe care le trăda „soft power” (puterea blândă sau subtilă) bizantină, acordând un spaţiu suficient celor care, precum hanul Simeon al Bulgariei, au intrat în conflict cu imperiul. Mai presus de orice, stilul fluent şi autentic al cărţii, cunoaşterea geografiei istorice a Balcanilor şi, foarte important, formularea unor teze limpede exprimate şi uşor de înţeles îi conferă statutul de lucrare clasică, prezentă acum şi probabil încă multă vreme în bibliografiile universitare.

Bibliografie suplimentară: Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1500* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1971); Christian Raffensperger, „Revisiting the idea of the Byzantine

Commonwealth”, *Byzantinische Forschungen 28* (2004), 159–74.

7.5 Viaţa urbană

Constantinopolul domină percepţia asupra Bizanţului. Este în parte rezultatul faptului că majoritatea surselor literare provin de la persoane care ştiau prea puţin despre lumea din spatele porţilor lor, dar şi urmare a realităţii că metropola Constantinopol eclipsa fără îndoială toate celelalte oraşe bizantine, graţie dimensiunilor, bogăţiei şi splendorii sale. Spre deosebire de atâtea alte oraşe bizantine, fusese scutit de cuceriri şi distrugeri, iar arhitectura monumentală a lui Constantin cel Mare şi a urmaşilor săi rămăsese în continuare intactă, fiind neîncetat o sursă de uimire şi de respect pentru vizitatori. Este imposibil să estimăm câţi oameni locuiau acolo într-un moment sau altul, însă e cert că numărul lor a crescut după anul 800 şi poate să fi atins 375.000 în 1050. Asigurarea necesităţilor lor zilnice reprezenta o obligaţie considerabilă, fiind nevoie de apă direcţionată prin apeducte din râuri aflate la mare distanţă, de munţi de grâne transportate terestru sau pe mare şi de mii de animale aduse zilnic, pentru a fi sacrificate. Era reşedinţa preferată pentru orice om bogat şi important,

iar membrii elitei educate care se vedeau trimişi în provincie ca să ocupe funcţii în ierarhia Statului sau a Bisericii se plângeau amarnic de experienţa lor în scrisorile trimise acasă. Mihail Choniates, trimis la Atena ca arhiepiscop în jurul anului 1175, se lamenta din cauza izolării lui intelectuale din acel loc: „Îmi cânt de unul singur şi nu-mi răspunde nimeni, în afară de ecou."

Indiferent de grandoarea Constantinopolului din punct de vedere politic, economic şi cultural, nu însemna că nu existau şi alte oraşe importante. La fel ca în capitală, populaţia lor scăzuse în perioada de criză, iar de multe ori fuseseră mutate pe poziţii mai uşor de apărat, în jurul unui castru *(kastro)* situat pe o înălţime (vezi secţiunea 3.4). Iar după ce ameninţarea atacului se îndepărta, se întorceau la viaţa lor normală. Săpăturile arheologice au arătat că zonele din jurul centrului unui oraş, rămase pustii secole la rând, începeau să fie ocupate din nou şi reconstruite, iar în afara zidurilor apăreau suburbii. Amorion, jefuit de arabi în 838, a fost curând reconstruit, zonele devastate fiind din nou acoperite cu străzi şi case. Vestigiile principalei biserici au fost scoase la lumină şi au arătat că au trecut printr-un incendiu (probabil în 838), iar apoi printr-un proces de reconstrucţie la sfârşitul secolului al IX-lea sau începutul secolului al X-lea. Atena, rămasă odată

un bastion izolat în mijlocul teritoriului slav, a crescut atât de mult până în jurul lui 1050, încât a fost necesar să fie construit un nou zid care să o înconjoare. Teba, din apropiere, care se restrânsese la acropola de pe Cadmea în vremea crizei, a ajuns să se extindă apoi peste mai multe dealuri.

Cu toată dominaţia economică a capitalei, aceste oraşe erau tot mai prospere şi nu mai erau nici pe departe acele nefericite ape stătute, aşa cum fuseseră uneori descrise de îngâmfaţii constantinopolitani. Lacedemonia din Pelopones, sau Sparta, aşa cum este mai bine cunoscută, era doar un mic oraş de provincie, din care nu mai rămăsese nici amintirea puternicului oraş-stat din Antichitate. Chiar şi în aceste condiţii, numărul mare de monede din acea perioadă scoase la lumină de arheologi sugerează că era un loc suficient de înfloritor, ai cărui locuitori şi-au permis în 1027 să construiască un pod nou peste râul Eurotas. La capătul opus al scalei se afla Tesalonicul, cel de-al doilea oraş cosmopolit al Bizanţului. A respins numeroase asedii ale avarilor şi slavilor în secolele al VI-lea şi al VII-lea, pentru ca apoi, în 904, să cadă victimă unui raid arab pornit din Creta, când cetatea a fost ocupată şi pustiită, foarte mulţi cetăţeni fiind luaţi şi vânduţi ca sclavi. În ciuda loviturii primite, oraşul a dat semne de prosperitate tot mai mare de-a lungul acestei perioade.

Biserica Hagia Sofia de aici a fost reconstruită la sfârşitul secolului al VIII-lea, iar în timpul secolului următor, când controversa legată de icoane se rezolvase, a fost înzestrată cu bogate mozaicuri. La fel ca la Constantinopol, Tesalonicul a beneficiat de un avânt al comerţului, deoarece era atât port, cât şi punct important de pe Via Egnatia, principalul drum care lega Răsăritul de Apus, traversând Balcanii. Era gazda unui târg anual, ţinut de 26 octombrie în onoarea Sfântului Dimitrie, patronul cetăţii, unde fermierii locali şi negustorii din Bulgaria puneau în vânzare produsele şi mărfurile lor. Tesalonicul era şi destinaţie turistică, graţie sanctuarului Sfântului Dimitrie, din principala biserică a oraşului. Acest martir din secolul al IV-lea este izvorâtor de mir înmiresmat, ale cărui presupuse puteri tămăduitoare atrăgea pelerini veniţi de departe.

În Asia Mică, un centru urban cu importanţă similară era Efesul. În secolul al VII-lea, oraşul se mutase spre interior, într-o poziţie mai uşor de apărat (vezi secţiunea 3.4), însă portul a continuat să funcţioneze până în secolul al X-lea, când s-a umplut de aluviuni, iar vasele au acostat de atunci în apropiere, la Phygela. La fel ca la Tesalonic, şi la Efes exista un târg anual şi se desfăşura un pelerinaj intens, graţie mormântului Apostolului Ioan Evanghelistul, din biserica centrală a

oraşului. Cu cei 130 metri lungime şi 65 lăţime, clădirea rivaliza cu marea biserică Sfinţii Apostoli din Constantinopol. Bogăţia altor oraşe bizantine se întemeia mai degrabă pe fabricarea de produse decât pe comerţ sau pelerinaj. La Corint a crescut numărul cuptoarelor pentru fabricat sticlă şi metale şi al celor pentru var şi ceramică, oraşul devenind şi centru al producţiei de mătase, la fel ca Teba. Aşezarea, care se retrăsese în vremea crizei pe înălţimea Acrocorinth din apropiere, s-a întors acum la şes, pe locul fostei cetăţi antice greceşti.

7.6 Viaţa la ţară

În ciuda dimensiunilor Constantinopolului şi a refacerii oraşelor de provincie, vasta majoritate a populaţiei bizantine locuia desigur la ţară, câştigându-şi existenţa din cultivarea pământului. Din când în când, câte un reprezentant al societăţii reuşea să ajungă în vârful ierarhiei: împăraţii Léon al III-lea, Vasile I şi Romanos I Lekapenos se trăgeau din zona rurală, fiind ţărani de origine. Se spunea că, pe când era foarte mic, Vasile era pus într-un adăpost din snopi de grâu, ferit de soarele amiezii, în vreme ce părinţii săi adunau recolta, iar într-o zi pe marginea adăpostului s-a aşezat un vultur, semn al măreţiei viitoare ce îl

aştepta pe copil. Biografia Sfântului Teodor din Sicheot cuprinde o mulţime de informaţii despre viaţa rurală (vezi secţiunea 1.4). Dar muncitorii din ferme alcătuiau o majoritate tăcută, despre care documentele abia dacă vorbesc, nefiind menţionaţi nici în consemnările literare.

Deşi este dificil de urmărit traiectoriile individuale, putem afirma fără teama de a greşi că şi spaţiul rural a trecut prin aceeaşi criză ca oraşele în secolele al VII-lea şi al VIII-lea, urmată de o refacere în secolele al IX-lea şi al X-lea. Un tratat despre impozitare din secolul al X-lea menţionează că scutirile erau acordate ţăranilor din zone care suferiseră invazii, sugerând că asta se petrecea frecvent şi afecta grav producţia agricolă. Pe de altă parte, arheologia a demonstrat că în jurul anului 850 pământul care fusese părăsit a început să fie din nou ocupat şi folosit în scopuri agricole, spre exemplu regiunile Pylos şi Mani din Pelopones. În alte zone, ca Apulia din Italia, terenul pe care existaseră păduri a fost pentru prima oară inclus în circuitul de culturi.

Pe la 950, cele mai fertile regiuni din interiorul graniţelor bizantine erau Tracia (zona aflată imediat la est de Constantinopol), sudul Italiei şi vestul Asiei Mici, mai ales valea râului Meandru, la sud de Efes. Aici se produceau surplusuri enorme de fructe şi de grâu, care puteau fi folosite pentru a hrăni populaţia

Constantinopolului. Grecia centrală şi interiorul Asiei Mici erau mai potrivite pentru creşterea vitelor şi a oilor. În Pelopones se obţineau măsline şi existau duzi. Frunzele de dud erau esenţiale pentru industria mătăsii, iar denumirea alternativă a acestei zone „, Morea”, este derivată din cuvântul „dud” în greacă. Vinul se producea peste tot, dar cel din Creta şi din unele podgorii de pe ţărmul de nord al Mării Marmara erau deosebit de preţuite. Bizantinii aplicau un sistem de rotaţie a culturilor cu două ogoare, îngăduind în fiecare an unui teren să rămână necultivat sau schimbând cultura însămânţată acolo pentru a-l ajuta să-şi refacă fertilitatea. Cultivatorii erau conştienţi de binefacerile îngrăşării terenului şi strângeau în acest scop gunoiul de la păsări, cai şi măgari. Ţinând seama de clima din estul Mediteranei, gospodărirea apei era cheia unei agriculturi de succes. Irigaţiile erau folosite pe scară largă în Asia Mică, iar morile de apă apăreau peste tot în peisaj. Aceste tehnici şi uneltele folosite pentru cultivarea pământului erau în mare măsură cele din vremurile romane.

Exista totuşi o mare diferenţă între viaţa rurală bizantină din acea epocă şi cea dinainte de anul 600. Pământul era în general distribuit mai degrabă între mici comunităţi săteşti, şi nu în mari domenii, care probabil căzuseră pradă condiţiilor agitate din secolul

al VII-lea, când o mare parte din pământ a rămas necultivat. Mai mult decât atât, ogoarele erau lucrate nu de iobagi sau de sclavi, ci de ţărani liberi, proprietari ai pământului, ceea ce rezultă limpede dintr-un tratat juridic cunoscut sub numele de *Nomos Georgikos,* scris pe la anul 700. Unii istorici, şi în special George Ostrogorsky, au idealizat starea de fapt, comparându-i pe ţăranii bizantini liberi şi fericiţi cu muncitorii agricoli înrobiţi şi împilaţi din Apusul contemporan „feudal" (vezi caseta 3.3). Acest aranjament nu era însă neapărat avantajos. Micile comunităţi de ţărani înfloriseră când exista mai mult pământ decât oameni care să îl lucreze, dar în secolul al X-lea intraseră în circuitul agricol mari suprafeţe şi cererea începuse să depăşească disponibilul. Atunci au apărut din nou marile proprietăţi, multe dintre ele aparţinând mănăstirilor, care primeau donaţii de pământ de la protectori credincioşi. Cetăţenii bogaţi şi puternici începuseră şi ei să acumuleze suprafeţe mai întinse, pe cont propriu. Comunităţile săteşti erau cele mai vulnerabile în faţa capriciilor climatice, deoarece resursele lor se situau rareori deasupra nivelului de subzistenţă. Era suficientă o secetă sau o iarnă grea ca oamenii să fie afectaţi şi, în asemenea împrejurări, nu le mai rămânea decât să-şi vândă pământul, de obicei unui latifundiar.

Guvernarea de la Constantinopol pare să nu fi văzut cu ochi buni această evoluţie, iar în 922 împăratul Romanos I a emis o lege de limitare a achiziţiilor de pământ. El se plângea de oamenii pe care îi numea, criptic, „cei puternici” (*dynatoi*), care aparent recurgeau la puterea şi la influenţa lor şi chiar la o doză de intimidare ca să-i convingă pe ţărani să vândă. Prin urmare, Romanos a stabilit că, dacă dintr-un motiv oarecare, pământul unui ţăran era pus în vânzare, exista o categorie fixă de persoane cărora li se permitea să îl cumpere, mergând de la rude şi până la vecinii lui de ogor. Altcineva putea căpăta dreptul de achiziţie doar dacă rudele sau vecinii nu doreau sau nu puteau să cumpere. Legea pare să fi fost în mare măsură ignorată, mai ales în iarna grea dintre 927 şi 928, când pământul a rămas îngheţat vreme de 120 de zile şi apoi a urmat foametea, iar unii mari proprietari au profitat ca să pună mâna pe pământuri la preţuri de nimic. Romanos a încercat să oprească această practică, dând dispoziţie ca, dacă se plătise mai puţin de jumătate din preţul cuvenit, pământul să fie dat înapoi fără compensaţie. Este puţin probabil ca legea să fi fost foarte eficientă, deoarece Constantin al VII-lea a trebuit să legifereze aceeaşi chestiune în 948. Este foarte posibil ca în noul climat de prosperitate proprietăţile ţărăneşti pur şi simplu să nu mai fi fost sustenabile. Motivaţiile

mai profunde ale eforturilor făcute de împărat de a pune capăt acestui curent vor fi discutate în capitolul următor (vezi secţiunea 8.1 şi caseta 8.3).

Idei de reţinut

- Bizanţul şi-a revenit din punctul de vedere al economiei după anul 800, pe măsură ce condiţiile mai stabile au impulsionat veniturile din taxe ale împăratului.
- Construirea de biserici şi producţia de articole de lux a fost o reflectare a acestei prosperităţi crescute.
- Arhitectura şi decorarea bisericilor bizantine reflecta doctrina teologică a Sfântului Ioan Damaschinul ca reacţie la iconoclasm.
- Mănăstirile nu erau doar locuri de retragere sigure: ele au jucat un rol esenţial în viaţa Bizanţului şi chiar şi a politicii externe.
- Deşi Constantinopolul domina din punct de vedere cultural, politic şi economic, multe oraşe de provincie au înflorit şi ele în jurul anului 850.
- Agricultura Bizanţului a devenit mai productivă după 850, dar fenomenul a fost însoţit şi de schimbări sociale în lumea satului.

Bibliografie suplimentară

Grierson, Philip. (1999), *Byzantine Coinage* (Washington, DC: Dumbarton Oaks). O introducere scurtă şi extrem de accesibilă.

Harvey, Alan. (1989), *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900–1200* (Cambridge: Cambridge University Press). Un studiu asupra refacerii economice a Bizanţului în mediul urban şi rural, care sintetizează dovezi arheologice altfel inaccesibile.

Humphreys, Mike. (2017), *The Laws of the Isaurian Era: The Ecloga and Its Appendices* (Liverpool: Liverpool University Press). Include o traducere şi un comentariu la *Nomos Georgikos.*

Laiou, Angeliki E. And Morrisson, Cécile. (2007), *The Byzantine Economy* (Cambridge: Cambridge University Press). Un studiu concis şi extrem de limpede despre comerţul, agricultura, veniturile, moneda bizantine din secolul al VI-lea până în al XV-lea.

Mango, Cyril. (1986), *Art of the Bizantine Empire, 312–1453* (Toronto: University of Toronto Press). O carte deosebit de utilă, deoarece pune la dispoziţie traduceri de pasaje din surse bizantine care descriu lucrări de artă acum dispărute.

Morris, Rosemary. (1995), *Monks and Laymen în Byzantium, 843–1118* (Cambridge: Cambridge

University Press). Investighează relaţia complexă dintre lăcaşurile religioase bizantine şi ctitorii şi patronii lor mireni.

8. Expansiune şi transformare socială (959–1045)

Acest capitol examinează o perioadă cât se poate de necaracteristică din istoria Bizanţului, când imperiul era în plină expansiune, fără să se zbată să îşi apere frontierele din calea atacurilor. Ar fi tentant să privim aceşti ani în termeni triumfalişti, ca o serie de succese glorioase care sigur au existat. Dar trebuie să ţinem seama că expansiunea a fost propulsată de schimbări ample din societatea bizantină – şi a produs la rândul ei asemenea schimbări –, care, pe viitor, aveau să creeze tensiuni şi dificultăţi.

8.1 Ascensiunea unei aristocraţii militare funciare?

Am văzut mai devreme cum bizantinii, la sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul celui de-al X-lea, au avut mai mare succes împotriva duşmanilor arabi, la frontiera de răsărit. În spatele acestei ofensive accelerate s-au aflat mai mulţi factori. Unul a fost pacea încheiată cu ţarul Petru al Bulgariei în 927, ceea ce i-a scutit pe bizantini vreme de 40 de ani de orice

ameninţare din partea formidabililor lor vecini de la apus şi le-a permis să-şi concentreze energiile în răsărit. Un altul a fost slăbiciunea tot mai mare a califatului Abbasid (vezi secţiunea 6.1). Dar aceşti factori nu sunt suficienţi ca să explice un asemenea succes bizantin. Tensiunile cu Bulgaria au reînceput din 967 şi multe dintre statele musulmane apărute pe fostul teritoriu Abbasid, ca emiratul Hamdanid şi califatul Fatimid, s-au dovedit adversari de temut.

Aşadar, pentru a explica succesul bizantin, trebuie luat în considerare şi un alt factor. Iese în evidenţă că victoriile de la începutul secolului al X-lea au fost obţinute de armate care nu erau comandate de împărat în persoană. După Vasile I, nici un alt împărat bizantin din dinastia Macedoneană nu s-a mai aflat în fruntea trupelor până la stră-strănepotul lui, Vasile al II-lea. Aşa se face că o înfrângere covârşitoare aplicată arabilor la Germanikeia, în 904, este pusă pe seama unui anume Andronic Ducas, şi nu a suveranului din acea vreme, Léon al VI-lea. Ocuparea temporară şi apoi cea definitivă a cetăţii Melitene din 926 şi 930 au fost opera domesticului scholelor, Ioan Curcuas (Kourkouas). Dar un nume, în mod special, apare iarăşi şi iarăşi: cel al lui Focas. Pe domesticul scholelor care a realizat refacerea poziţiilor bizantine în Apulia şi Calabria îl chema Nicefor Focas. Fiul său, Bardas, a

preluat de la el funcţia de domestic şi şi-a creat un renume în campaniile împotriva intruşilor arabi din estul Asiei Mici şi putea să-şi revendice şi un record de fidelitate faţă de dinastia Macedoneană, deoarece îl susţinuse pe Constantin al VII-lea în lovitura împotriva Lekapenizilor în 945. Fiii lui Bardas, Léon şi Nicefor, au reuşit şi ei să conducă pe rând armata.

Într-o ambuscadă, în 950, Léon a capturat şi a nimicit un grup de-al Hamdanizilor aflat în retragere după un raid. Un alt comandant, Ioan Tzimiskes, era nepotul lui Léon şi al lui Nicefor Focas, fiind înrudit şi cu Ioan Curcuas, învingătorul de la Melitene. Şi astfel s-ar părea că războiul devenise o afacere de familie, transmisă din tată în fiu.

Nicefor Focas, fiul lui Bardas, este cel care avea să realizeze unele dintre cele mai răsunătoare succese militare după ce a fost numit domestic al scholelor de Constantin al VII-lea în 955. După moartea lui Constantin din 959, fiul şi succesorul său Romanos al II-lea i-a dat lui Focas misiunea să încerce din nou recuperarea Cretei. O armată bizantină a debarcat în forţă pe insulă în iulie 960 şi, în câteva săptămâni, arabii au fost siliţi să se retragă în capitala lor, Chandax. Oraşul a căzut, după un lung asediu, în martie 961, iar Creta revenit sub stăpânirea bizantină după un secol şi jumătate. Anul următor, Focas s-a

deplasat la graniţa de est, ca să regleze conturile cu emirul Hamdanid, Sayf ad-Dawlah, care teroriza de multă vreme Asia Mică cu raidurile lui îndrăzneţe. A traversat în marş Munţii Taurus şi a pătruns adânc în Siria, a ocupat şi a prădat Alepul, un eveniment care a marcat începutul declinului dinastiei Hamdanizilor. Aceste două succese i-au adus lui Nicefor Focas porecla de „Moartea albă a sarazinilor” şi adoraţia soldaţilor săi.

Dat fiind că Focas şi alte familii se aflau în fruntea acestei ofensive de succes, pare logic să punem tot pe seama lor ceva ce se întâmpla în acelaşi timp: reorganizarea armatei bizantine şi tactica de luptă. Ei operau din ce în ce mai des pe teritoriul inamic de la est de lanţul Taurus, deseori foarte departe de propria lor ţară. În aceste condiţii, trupele themelor, recrutate în scop defensiv, nu mai erau adecvate. O proporţie tot mai mare din armată a ajuns astfel să fie formată din soldaţi profesionişti, fie din tagmata, fie mercenari recrutaţi din afara imperiului, atât timp cât situaţia economică ameliorată şi veniturile mai mari din taxe asigurau fonduri pentru plata lor. Cel mai masiv grup de mercenari străini din secolul al X-lea era reprezentat de ruşi, chiar şi înainte de convertirea lui Vladimir la creştinism din 989. Nu mai puţin de 700 dintre ei au luat parte la încercarea nereuşită de recuperare a Cretei

din 911. Îşi dovediseră bravura în atacurile devastatoare asupra Bizanţului, prin urmare era logic să fie angajaţi pentru a fi folosiţi împotriva arabilor.

Pe lângă creşterea profesionalizării armatei, s-au dezvoltat şi noi tactici. În primele decenii ale secolului al X-lea, vechile proceduri defensive, de urmărire, care se dovediseră eficiente în zilele de demult ale marilor raiduri arabe venind de dincolo de Munţii Taurus, au fost abandonate în favoarea unor abordări mai agresive, pentru care era nevoie de echipament scump, de disciplină şi de coordonare. Călăreţii cu armuri grele, *kataphract*-i, care dispăruseră din armată de la sfârşitul secolului al VI-lea, au revenit acum. Existau şi noi contingente de infanterie, cum erau *menavlatoi,* numiţi astfel după lancea scurtă, pentru împuns, pe care o purtau – *menavlion.* Ideea era cea a cooperării strânse dintre infanterie, arcaşi şi purtătorii de armuri grele. Cavaleriştii porneau şarja iniţială asupra şirului din faţă al inamicului, provocând cât mai mult prăpăd cu putinţă, iar din spatele lor veneau pedestraşii şi arcaşii. Odată ce se stingea primul avânt sau kataphractii erau atacaţi de cavaleria duşmană, infanteriştii strângeau rândurile într-un pătrat, lăsând printre ei goluri prin care cavaleria grea să se poată retrage. Din interiorul pătratului se puteau regrupa în siguranţă pentru următoarea şarjă, în vreme ce

infanteria şi arcaşii îl ţineau la respect pe inamic. Nimeni nu ştie cu exactitate când şi cum au fost introduse aceste tactici, dar pot fi plasate în secolul al X-lea, deoarece sunt descrise într-o serie de manuale militare scrise în acea vreme. Cea dintâi evocare apare în lucrarea anonimă *Sylloge Tacticorum*, din jurul lui 930. Sunt discutate şi într-o lucrare din anii 960, *Praecepta Militaria,* care din câte se pare a fost compusă sub patronajul lui Nicefor Focas. El era cu siguranţă un mare partizan al cavaleriei grele şi se folosea cu succes de ea în campanii. În 960, când armata lui a debarcat în Creta, kataphractii au dat atacul pe plajă, cu toţii călare pe cai încă de pe vasele special adaptate care îi aduseseră până acolo traversând Marea Egee, din care coborâseră pe rampe, spre consternarea apărătorilor arabi.

Caseta 8.1 Noua tactică bizantină din *Sylloge Tacticorum*

Sylloge Tacticorum este un manual bizantin de tactică militară, scris în greacă în jurul anului 930. Se poate să fi fost iniţiat de împăratul Romanos I Lekapenos şi apoi completat şi revizuit sub Constantin al VII-lea. Numele autorului a rămas necunoscut. Este cel dintâi manual militar bizantin în care se vorbeşte despre noua tactică de infanterie, prin care soldaţii operau în formaţie

strânsă, înfruntând cavaleria. Primul dintre cele două paragrafe de mai jos prezintă felul în care trebuia desfăşurată tagmata, compusă din menavlatoi (infanterişti purtători de lance). Cel de-al doilea descrie cum trebuia să colaboreze cavaleria cu prăştiaşii când atacau, iar dacă erau respinşi de cavaleria inamică, se retrăgeau în interiorul pătratului format de infanterie. De remarcat că autorul se referă uneori la tagmata folosind forma de singular, „tagma”:

Aşadar este o tagma de străjeri ai stindardelor generalului de cincizeci de infanterişti cu armament greu şi o tagma a celor care [stau] în cele opt intervale majore de opt sute de oameni, toţi [infanterişti] cu armament uşor. Aceşti opt sute vor fi dispuşi în intervalele menţionate mai înainte, pentru a umple spaţiul dintre tagmata. Dar nu se vor alinia la acelaşi front ca şi ceilalţi, ci vor fi retraşi mai în spate, aliniaţi cu ultimul rând din tagmata, în aşa fel încât să fie mereu cu ochii pe cei care forţează să pătrundă printre intervale. Cea de-a treia tagma este cea a aşa-numiţilor menavlatoi, cuprinzând trei sute de purtători de scut. Menavlatoii sunt plasaţi pentru început în intervalele din faţă. Când inamicul se apropie până la o distanţă de-o bătaie de săgeată... misiunea lor este să împungă vitejeşte caii kataphractilor duşmani cu lăncile lor.

Cavaleria trebuie ţinută strâns de limita flancurilor tagmatei de infanterie din următorul motiv. De vreme ce armata de infanterie este redusă, se poate estima că va fi cu siguranţă împresurată, din cauza lipsei ei [de oameni]. Cavaleria o va apăra cu uşurinţă de încercuirea inamică, iar dacă împrejurările o vor cere, va încercui inamicul, deoarece sunt călăreţi şi lansează şarje de pe o poziţie avantajoasă, la fel cum am discutat despre operaţiunea de învăluire şi despre apărătorii flancurilor În acest caz, cavaleria porneşte bătălia, urmată de infanteriştii prăştiaşi. Dacă luptătorii sunt respinşi, se retrag pe poziţia lor dinainte şi luptă alături de *defensores* ai lor şi de tagmata de infanterie.

Sursă: *A Tenth-Century Byzantine Military Manual: The Sylloge Tacticorum,* trad. Georgios Chatzelis şi Jonathan Harris (London and New York: Routledge, 2017), pp. 77, 80.

Victoriile lui Ioan Curcuas şi Nicefor Focas au fost desigur salutate cu entuziasm la Constantinopol. Campania de succes din 944 a lui Curcuas în Siria a fost sărbătorită prin întâmpinarea solemnă a unei relicve recuperate de el – Mandylionul lui Hristos. În 961, la întoarcerea din Creta, Focas şi-a făcut o intrare triumfală în Constantinopol, iar prada adusă de el a

fost expusă public la Hipodrom. Dar bucuria lor era privită cu prudenţă de împăraţi şi de cei de la curte. Istoria abundă în exemple de generali victorioşi care apoi s-au folosit de popularitatea câştigată în rândul soldaţilor pentru a încerca să pună mâna pe tron: aceasta era primejdia pe care o aduceau dintotdeauna puterile prea largi acordate strategului unei theme. Probabil că această suspiciune faţă de căpeteniile exagerat de puternice a stat la baza seriei de legi introduse din jurul lui 922 şi până în 948 de Romanos I şi Constantin al VII-lea, care au restrâns dreptul indivizilor şi al instituţiilor de a achiziţiona teren agricol (vezi secţiunea 7.6). Dar nu este deloc limpede dacă acesta a fost motivul. Este posibil ca Romanos să fi acţionat doar sub impulsul dorinţei umanitare de a-i proteja pe supuşii mai puţin avuţi. Formularea legii lui Constantin al VII-lea, pe de altă parte, sugerează că era preocupat ca persoanele interesate să poată să cumpere pământ de la soldaţii care fuseseră împroprietăriţi pentru a-şi asigura întreţinerea, afectând astfel numărul luptătorilor din armata bizantină. O altă preocupare ar fi putut fi aceea că mănăstirile acumulau prea mult pământ, atât timp cât Constantin al VII-lea le menţiona printre cei interesaţi în mod deosebit să cumpere. Dar Constantin îi menţiona şi pe *dynatoi,* „cei puternici”, drept principali vinovaţi, iar în istoriografia

modernă apare un gol imens când se pune problema definirii exacte la cine anume se referea împăratul.

George Ostrogorsky şi istoricii intens influenţaţi de el (vezi caseta 3.3) i-au identificat fără nicio ezitare pe „oamenii puternici” cu familiile de militari în ascensiune, ca aceea a lui Focas. Pe lângă monopolizarea funcţiei de domestic al scholelor, probabil îşi consolidau mari domenii în Asia Mică, adunând rezerve imense de bogăţie şi creându-şi baze proprii de putere politică. Astfel, legile lui Romanos I şi Constantin al VII-lea erau în parte menite să asigure că generalii victorioşi nu aveau acces la resursele pe care le-ar fi putut folosi pentru a revendica tronul, dar şi pentru a proteja armatele din theme, pe care Ostrogorsky le considera baza forţei militare bizantine. Ostrogorsky şi adepţii lui au mers şi mai departe, susţinând că această „aristocraţie militară” cu baza în Asia Mică se separa cu încetul de „aristocraţia civilă” de la Constantinopol. Dacă cea dintâi îşi sporea puterea cu victorii militare şi cu achiziţionarea lacomă de pământ, cea din urmă făcea acelaşi lucru prin funcţiile deţinute în administraţia civilă din capitală. Atât aristocraţii civili, cât şi împăraţii priveau alarmaţi ponderea dobândită de aristocraţii militari. Astfel, după ce Melitene a fost din nou cucerită în 934, împăratul Romanos I a dispus ca terenurile din jurul

oraşului să intre în proprietatea statului. Nu avea nicio intenţie să-i permită lui Ioan Curcuas să îşi lărgească şi mai mult baza lui considerabilă de putere. În toamna lui 944 l-a demis pe Curcuas din rangul de domestic, în ciuda tuturor realizărilor lui. Legislaţia în vederea prevenirii cumpărării de pământ de la ţărani de către cei „puternici" a fost, prin urmare, cel puţin în teorie, o parte a acestei politici de tăiere a aripilor aristocraţilor militari.

Istorici mai recenţi, ca John Haldon, Catherine Holmes, Anthony Kaldellis şi Paul Lemerle, au însă dubii legate de această interpretare. Ei au atras atenţia că există puţine dovezi specifice că familiile militare Curcuas ori Focas încercau măcar să cumpere suprafeţe vaste în Asia Mică. Ştim numele unui cumpărător avid de pământuri din anii 970 – Vasile Lekapenos –, însă el era administrator eunuc la Marele Palat, şi nu militar. Semnificativ este că legile lui Romanos I şi Constantin al VII-lea explicau limpede: prin „cei puternici" nu înţelegeau doar militari – termenul cuprindea şi deţinătorii de funcţii civile, episcopii şi mănăstirile. Aceşti istorici se opun şi aşezării în categorii absolut diferite, „civili" şi „militari", a membrilor clasei dominante bizantine. Ei subliniază că membri ai aceleiaşi familii, spre exemplu Ducas, ocupau în acelaşi timp posturi guvernamentale la Constantinopol şi

militare în provincii, susţinând că puterea politică la Bizanţ s-a bazat în continuare doar pe funcţiile de la curte şi pe salariile stabilite, în ciuda cuceririlor din anii 960. Nu a existat o structură de putere alternativă apărută din Asia Mică şi nicio aristocraţie militară diferită.

Dezbaterea este tehnică şi destul de aridă, însă rămâne un punct asupra căruia revizioniştii nu au reuşit să-şi susţină punctul de vedere până la capăt. Chiar dacă există o lipsă de dovezi că familiile puternice din Asia Mică achiziţionau pământ, este greu de crezut că nu o făceau, deoarece până şi într-o economie monetară ca aceea a Bizanţului, proprietăţile funciare trebuie să fi asigurat mari avantaje economice şi politice. Este uşor de remarcat că familia Focas se bucura de o mare susţinere în Capadocia, în jurul cetăţii Cezareea: putem crede cu adevărat că nu deţineau proprietăţi acolo? Chiar dacă nu s-a făcut o distincţie rigidă între aristocraţia civilă şi cea militară, puteau foarte bine să existe persoane şi familii puternice fie pentru că aveau pământ, fie pentru că deţineau o funcţie, fie pentru că dispuneau de ambele. În acest din urmă caz, dacă mai reuşeau şi victorii militare şi să se bucure de loialitatea armatei, se aflau cu adevărat într-o poziţie politică extrem de favorabilă. În fine, este dificil de explicat evoluţia internă din

secolele al X-lea şi al Xi-lea fără a recunoaşte că exista o anume tensiune între capitală şi provincii.

Prin urmare, volumul de faţă va recurge la termenul de „aristocraţie militară” pentru a desemna un grup anume, recunoscând în acelaşi timp că nu era poate atât de strict definit pe cât afirma Ostrogorsky.

8.2 Împăraţii soldaţi (963–976)

În martie 963, împăratul Romanos al II-lea a murit pe neaşteptate. I-a lăsat moştenitori la tron pe cei doi fii ai săi: Vasile al II-lea, de trei ani, şi Constantin al VIII-lea, de niciun an. Mama lor, Teofana, a preluat conducerea obişnuitului consiliu de regenţă, dar trebuie să fi fost conştientă că se punea la cale proclamarea ca împărat a lui Nicefor Focas, cuceritorul Cretei. A făcut abila mişcare politică de a intra în corespondenţă secretă cu el, iar când Focas a pornit în marş spre Constantinopol în fruntea armatei sale, ea şi susţinătorii ei l-au primit în oraş. Focas a fost încoronat împărat ca Nicefor al II-lea în august 963 şi în luna următoare s-a căsătorit cu Teofana, pentru a da legitimitate acestei preluări de putere. S-a ajuns la o înţelegere asemănătoare cu aceea din timpul domniei lui Romanos I. Nicefor al II-lea urma să fie împăratul senior şi protectorul fiilor săi vitregi, împăraţii legitimi Vasile şi Constantin. Pentru

suporterii Macedonenilor, Nicefor prezenta avantajul că nu avea fii proprii, deci nu avea să fie tentat să înlocuiască dinastia cu propria lui familie, ca Romanos Lekapenos.

Regimul venit la putere după 963 a fost foarte diferit de cel dinainte. Împăratul nu a mai rămas la Constantinopol, lăsându-şi generalii să comande armata. Nicefor al II-lea a condus personal o serie de campanii agresive la frontiera de est, cu rezultate impresionante. În 965 a cucerit mult râvnita fortăreaţă Tarsus, folosind combinaţia devastatoare de kataphracti şi infanterie pentru a da peste cap o tentativă de contraatac a garnizoanei din oraş. Această victorie le-a asigurat bizantinilor un prim punct de sprijin la răsărit de Munţii Taurus şi o bază pentru continuarea expansiunii spre est. În acelaşi an, Ciprul, aflat până atunci într-o tensiune permanentă instalată între Bizanţ şi califatul Abbasid, a revenit în întregime sub control bizantin. În 966, Nicefor a pătruns în Siria şi a asediat oraşul Hieropolis (Manbij). Trei ani mai târziu, prezenţa bizantină în nordul Siriei a devenit permanentă odată cu recucerirea Antiohiei, care fusese ultima oară sub controlul bizantin în 639.

Aceste succese i-au asigurat lui Nicefor o popularitate considerabilă în provincii, stând mărturie un monument vizibil, şi anume capela săpată în piatră,

cunoscută sub numele de Biserica din Valea (Casa) Porumbeilor de la Çavuşin, în Capadocia. În absidă există fresce care îl reprezintă pe Nicefor cu soţia lui Teofana şi alţi membri ai familiei Focas şi inscripţia: „Dumnezeu să-i ocrotească la tot timpul pe maiestăţile lor, cucernicii Nicefor şi Teofana, doamna noastră.” Nu se văd nicăieri, zugrăviţi sau măcar menţionaţi, tinerii împăraţi Macedoneni, Vasile şi Constantin, sugerând că poporul din această parte a lumii ar fi fost cât se poate de fericit ca Nicefor să înlăture rămăşiţele vechii dinastii. Noul împărat putea să se bizuie şi pe ajutorul şi devotamentul armatei, iar el a răsplătit-o dirijând toate resursele pe care le avea la dispoziţie pentru scopuri militare. Nici nu-şi ascundea părtinirea. După ce a preluat puterea, în 963, când unii dintre soldaţii aduşi cu el au jefuit câteva mii de case la Constantinopol, a refuzat să-i pedepsească, mulţumindu-se să remarce că, într-o asemenea mulţime, era normal să existe câţiva stricaţi. Apoi s-a interesat chiar la patriarh dacă soldaţii lui căzuţi la datorie în luptele împotriva duşmanilor musulmani nu puteau fi declaraţi martiri cu un loc garantat în rai, dar patriarhul a refuzat să-i facă pe plac.

Altfel stăteau lucrurile la Constantinopol. Favoritismul strigător la cer l-a făcut pe Nicefor profund nepopular, iar la asta s-a adăugat negreşit şi

ataşamentul statornic faţă de dinastia Macedoneană marginalizată. Lumea se plângea pe faţă de creşterea impozitelor şi de direcţionarea încasărilor spre soldaţi – şi în special spre kataphractii mult îndrăgiţi de Nicefor. Odată, când străbătea oraşul călare, mulţimea l-a huiduit şi a aruncat în el cu noroi şi cu pietre, după care, la scurt timp, a poruncit să se înalţe un zid solid în jurul Marelui Palat, ca să-l apere de o posibilă insurecţie. Prin urmare, la sfârşitul secolului al X-lea, s-a făcut vizibilă breşa dintre capitală şi provincii, care avea să devină mai târziu atât de marcată. Cei care doresc să atribuie mai puţină importanţă acestei breşe invocă adesea legislaţia lui Nicefor referitoare la achiziţia de proprietăţi funciare. Ţinând seama că un reprezentant al unei mari familii militare din Asia Mică se afla acum la putere în Constantinopol, ar fi fost de aşteptat ca Nicefor să abroge legile lui Romanos I şi Constantin al VII-lea care limitau cumpărarea de pământ de la ţărani, dar el nu a luat nicio măsură în acest sens. În 967 a promulgat o lege proprie, în care îşi exprima simpatia faţă de cei stânjeniţi de aceste restricţii, dar nu le-a eliminat. A făcut în schimb un gest simbolic, limitând drepturile de a cumpăra pământ ale celor situaţi mai jos în ierarhia socială, pretinzând că ar fi în interesul egalităţii. Istoricii revizionişti au remarcat că asta ar fi dovada că Nicefor nu făcea parte din clasa

proprietarilor de pământ. Ar fi putut desigur să interpreteze şi altfel. Familia Focas ar fi putut foarte bine să dispună de domenii, câtă vreme baza lor din Asia Mică îi ajutase în mare măsură să obţină puterea, dar nu aveau intenţia să le lase şi altora deschisă calea spre un asemenea succes.

Nicefor păstrase neschimbată legislaţia tocmai pentru ca să blocheze această posibilitate.

Dacă asta a fost cu adevărat intenţia sa, nu şi-a atins scopul, pentru că doar după şase ani a fost doborât de pe tron chiar de un soldat, propriul său nepot, Ioan Tzimiskes. Într-o noapte din decembrie 969, un grup de asasini, ajutaţi şi instigaţi de împărăteasa Teofana, l-au ucis în propriul său dormitor din Marele Palat. Planul era ca Tzimiskes să o ia de soţie pe Teofana, dar a fost zădărnicit de patriarh, care a refuzat să accepte unirea, după ce a aflat modul brutal în care fusese înlăturat Nicefor. Până la urmă, Teofana a fost exilată într-o mănăstire pentru tot restul vieţii, iar Tzimiskes a trebuit să-şi cumpere legitimitatea într-alt fel, căsătorindu-se cu Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea. Patriarhul se pare că s-a declarat mulţumit şi prin urmare a putut să fie încoronat, ca Ioan I. Populaţia din Constantinopol nu a avut de obiectat faţă de această lovitură, deoarece Nicefor fusese atât de detestat, în schimb era greu de crezut că familia Focas

se va lăsa învinsă. Un alt nepot al răposatului Nicefor, Bardas Focas, s-a revoltat din Capadocia, dar în scurt timp a fost înfrânt şi exilat.

Domnia lui Ioan I a urmat o traiectorie cât se poate de asemănătoare celei a nefericitului său unchi, cu o serie nesfârşită de campanii militare. Ioan a fost obligat să acţioneze mai întâi în vest, deoarece într-un târziu fusese ruptă pacea încheiată cu bulgarii în 927. În 966, Nicefor al II-lea încetase plata tributului anual şi izbucnise războiul. Ocupat cu campaniile sale din răsărit, Nicefor a hotărât se recurgă la alte tactici şi a plătit 1 500 de livre de aur cneazului rus Sviatoslav ca să atace Bulgaria. Sviatoslav şi-a îndeplinit promisiunea, dar, odată ce invadase şi ocupase Bulgaria, nu a mai dat semne că ar vrea să plece. Aşa se face că, la accesiunea sa, Ioan a moştenit o situaţie în care unui vecin de la nord relativ slab şi paşnic îi luase locul un altul, puternic şi păgân. Şi nu avea cum să lase lucrurile la voia întâmplării. În primăvara lui 971 a traversat Munţii Balcani cu o trupă de doar 5000 de oameni special aleşi, grosul armatei venind în urma lor. Această avangardă s-a deplasat atât de rapid, încât ajunsese aproape sub zidurile de la Preslav înainte ca Sviatoslav să prindă de veste. Oraşul a fost luat cu asalt şi ocupat, iar Biserica de Aur şi o bună parte din restul arhitecturii monumentale a ţarului Simeon au fost

mistuite de flăcări. Campania a culminat în iunie, la Dristra, unde ruşii au fost nimiciţi de un atac al kataphractilor. După ce Sviatoslav a cerut pacea şi s-a retras, Ioan a rămas în posesia unei mari părţi din Bulgaria, pe care nu intenţiona să o dea înapoi ţarului bulgar. A preferat să îndeplinească visul de sute de ani al înaintaşilor lui, aducând din nou frontiera bizantină la Dunăre. A organizat zona cucerită în thema Paristrion, având capitala la Ioannopolis, noua denumire a cetăţii Preslav. Patriarhatul bulgar, întemeiat de ţarul Simeon, a fost retrogradat la rangul de arhiepiscopie.

Sudul Italiei prezenta o problemă asemănătoare, moştenită de la Nicefor, iar Ioan I a găsit din nou o soluţie, recurgând însă la mijloace diferite. Regele francilor de răsărit, Otto I (936–973), ocupase nordul Italiei, detronându-l pe regele Berengar al II-lea. Apoi, asumându-şi rolul lui Carol cel Mare, a fost încoronat de papă împărat al romanilor, în 962. Asumându-şi dominaţia asupra întregii Halii, Otto a invadat Apulia şi a asediat Bari în 968. Poate nu a intenţionat să ocupe oraşul, ci doar să facă o demonstraţie care să-i consolideze poziţia de pe care negocia. Pentru tratative l-a trimis la Constantinopol pe Liutprand, episcop de Cremona, cu propunerea de a încheia pacea în schimbul recunoaşterii de către bizantini a titlului său

imperial şi a unei alianţe prin căsătorie între fiul său şi Anna, sora împăraţilor Macedoneni Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea. Nicefor al Ii-lea l-a primit pe ambasador cu toată răceala şi Liutprand a plecat de la Constantinopol câteva luni mai târziu fără să se fi ales cu nimic în schimbul eforturilor sale. Impasul din Italia i-a rămas de rezolvat lui Ioan I, care ştia cât se poate de bine că n-o poate face prin mijloace militare, ţinând seama de angajamentul din Bulgaria şi de resursele pe care le avea Otto la dispoziţie. Prin urmare, când la Constantinopol a sosit un nou trimis al lui Otto la sfârşitul lui 971, Ioan a propus o soluţie de compromis. În locul Annei din dinastia Macedoneană, a propus ca propria lui nepoată, Teofana, să fie mireasa fiului lui Otto. Oferta a fost în cele din urmă acceptată, după ceva ezitări, iar Otto I a fost de acord să recunoască posesiunea bizantină asupra Apuliei şi Calabriei. Tratatul i-a asigurat Italiei bizantine siguranţa pentru încă 50 de ani.

Caseta 8.2 Un interviu cu Nicefor al II-lea Focas (968)

Episcopul Liutprand de Cremona a scris o relatare remarcabil de detaliată a misiunii sale la Constantinopol în numele împăratului Otto I în 968. Deloc surprinzător, ţinând seama de atacul lui Otto de

la Bari, primirea sa a fost rece, în cel mai bun caz. În pasajul care urmează, episcopul consemnează cea dintâi conversaţie cu împăratul:

[Nicefor al II-lea]: „S-ar fi cuvenit din partea noastră, ba nu, ne-am fi dorit să te întâmpinăm cu toată bunăvoinţa şi onorurile; dar nelegiuirea domnului tău nu o permite, de vreme ce după invadarea [Italiei], ca inamic, a pretins pentru sine Roma; le-a luat regatul lui Berengar [al II-lea] şi lui Adalbert [fiul lui Berengar], contrar legii şi dreptului; i-a ucis pe unii dintre romei cu sabia, pe alţii i-a spânzurat, le-a scos ochii, iar pe alţii i-a trimis în surghiun; şi, mai mult decât atât, a încercat să supună cetăţi ale imperiului nostru prin măcel ori prin văpaie. Şi, pentru că reaua lui strădanie nu a avut efect, acum te-a trimis pe tine, instigatorul şi continuatorul acestei ticăloşii, să vii la noi drept spion, prefăcându-te că urmăreşti pacea.”

I-am răspuns: „Domnul meu nu a invadat cetatea Romei cu forţa ori tiranic; ci a eliberat-o de un tiran, ba nu, de jugul tiranilor. Voi aţi neglijat-o, domnul meu nu a făcut asta. Căci, ridicându-se de la capătul pământului şi venind la Roma, i-a alungat pe nelegiuiţi şi le-a înapoiat vicarilor Sfinţilor Apostoli puterea şi toată onoarea lor...”

„Ei bine”, a zis el „, se poate după cum spui, să fi

făcut asta după dreptate. Explică-mi atunci de ce prin război şi văpaie a atacat hotarele imperiului nostru. Eram prieteni şi aşteptam ca printr-o căsătorie să stabilim o uniune de nedesfăcut.”

„Pământul despre care afirmaţi că ar fi al imperiului vostru”, i-am răspuns, „aparţine, după cum o dovedesc naţionalitatea şi limba oamenilor, regatului Italiei. Lombarzii l-au ţinut în puterea lor, iar Ludovic, împăratul lombarzilor sau al francilor, l-a eliberat de sub mâna sarazinilor. Şi nici nu ar fi ieşit până acum de sub jugul servituţii lui sau al succesorilor lui, dacă împăratul Romanos [I Lekapenos] nu ar fi cumpărat cu o sumă enormă de bani prietenia regelui nostru Hugh [de Provence]... Dar, pentru ca toată înşelăciunea să iasă acum la vedere şi adevărul să nu mai rămână ascuns, domnul meu [Otto I] m-a trimis la voi, în aşa fel încât, dacă vreţi să o daţi pe [Anna] fiica împăratului Romanos [al II-lea] şi a împărătesei Teofana fiului domnului meu... voi puteţi să îmi afirmaţi acest fapt prin jurământ; după care eu voi afirma prin jurământ că, în schimbul acestor favoruri, el va constata şi va face pentru voi asta şi asta. Dar domnul meu v-a acordat încă de pe acum, ca frate al lui, cea mai bună chezăşie a prieteniei lui prin restituirea către voi, prin intervenţia mea, la a cărui sugestie declari că s-a făcut acest rău, toată Apulia care a fost luată în stăpânire de el...”

„De acum a trecut de ceasul al doilea”, a zis Nicefor. „Este pe cale să înceapă procesiunea solemnă spre biserică.

Să facem prin urmare ceea ce ne cere acest ceas. La un moment oportun vom da răspuns la cele ce ai zis.”

De notat că Nicefor a respins direct propunerea de alianţă prin căsătorie, tactica sa fiind să prelungească negocierile, în speranţa că va obţine şi alte concesii de la Otto. Până la urmă, nu s-a ajuns la niciun acord şi Liutprand a plecat furios de la Constantinopol în octombrie 968.

Sursă: Ernest F. Henderson, *Select Historical Documents of the Middle Ages* (London: George Bell, 1910), pp. 444–6 (ortografie adaptată).

În ultimii ani de domnie, Ioan I a organizat campanii la frontiera de răsărit. A întreprins cel puţin o incursiune pe teritoriul Abbasid în 972 şi a împins astfel graniţa bizantină până la Eufrat. Este posibil să se fi întors şi doi ani mai târziu, ca să avanseze în Mesopotamia şi pe valea Tigrului. Însă principalul adversar din regiune era acum califatul Fatimid al Egiptului, care ocupase Palestina şi o mare parte din Siria în 969. Fatimizii, musulmani mai degrabă şiiţi

decât sunniţi, erau rivalii de moarte ai Abbasizilor de la Bagdad, dar ameninţau şi poziţiile bizantine din Antiohia şi nordul Siriei. A fost probabil o demonstraţie de forţă că, în 975, Ioan a pornit în marş la sud de Antiohia şi a ajuns până la Cezareea, în Palestina. Şi Nicefor al II-lea încercase să confere un accent religios războaielor lui, dar acest curent a fost şi mai pregnant sub Ioan I. În campaniile din răsărit a adunat mai multe relicve în calea lui, printre care, aşa cum se spunea, sandalele lui Hristos şi o buclă din părul lui Ioan Botezătorul. S-a pus în discuţie chiar şi recuperarea cetăţii sfinte a Ierusalimului. Ar fi imprudent însă să punem prea mare accent pe acest aspect al campaniilor, deoarece nu au fost protocruciade. Ioan nu a făcut nicio încercare de a cuceri Ierusalimul, iar dovezile că a luat în considerare acest pas sunt foarte târzii şi nesigure. Cronicarul Léon Diaconul, contemporan cu el, nu face o asemenea menţiune. Ioan I lasă mai degrabă impresia că era mai interesat să stoarcă bani decât să lupte pentru credinţă. Când a ajuns la Damasc, în vara lui 975, a acceptat o plată de 60.000 de dinari ca să treacă mai departe şi să lase oraşul în pace. În modul bizantinilor de a purta războaiele era o anume undă de desăvârşit spirit practic, chiar şi sub aceşti doi împăraţi, printre cei mai militarişti pe care i-a avut.

8.3 Vasile al II-lea (976–1025)

Ioan Tzimiskes a murit la Constantinopol, în ianuarie 976, probabil din cauza unei dizenterii cu care s-a întors din campania în Siria. Mulţi au presupus că va apărea un nou războinic dornic să preia rolul de împărat şi protector al moştenitorilor Macedoneni, chiar dacă Vasile împlinise 18 ani. Ioan I nu a lăsat în urmă un fiu, prin urmare candidatul evident era cumnatul său, Bardas Skleros, care avea un palmares militar ieşit din comun şi ar fi putut cu adevărat să devină împărat, dacă s-ar fi bucurat de susţinerea puternicului eunuc Vasile Lekapenos. Fiu nelegitim al împăratului Romanos I, Lekapenos îndeplinea un rol identic cu cel al lui Theoktistos în timpul domniei lui Mihail al III-lea, un fel de prim-ministru care se ocupa de administraţia de la Constantinopol, în vreme ce împăratul era preocupat de altceva. Fusese ajutat de Nicefor Focas şi de Ioan Tzimiskes să-şi consolideze puterea, dar acum, din motive mai greu de desluşit, a hotărât să pună capăt dominaţiei războinicilor. L-a scos de la comandă pe Skleros şi a declanşat proclamarea lui Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea ca împăraţi unici, cu înţelegerea că Lekapenos urma să-şi păstreze puterea, în spatele tronului. Lovitura nu avea cum să nu fie

contestată. Bardas Skleros a pornit o revoltă şi nu a fost oprit decât atunci când Lekapenos l-a readus din exil pe Bardas Focas, nepotul lui Nicefor al Ii-lea, trimiţându-l să îl înfrunte pe rebel. Skleros a fost învins în bătălie şi s-a refugiat la Bagdad, lăsându-i să-şi dispute întâietatea doar pe Lekapenos şi Focas, rivali la dominaţia asupra unei dinastii Macedonene aparent slabe. Dar în acel moment s-a întâmplat ceva la ce nu se aştepta nimeni. Tânărul Vasile al Ii-lea a intrat pe neaşteptate în prim-plan. În 985 l-a demis pe Lekapenos şi l-a trimis în exil. Când Focas s-a ridicat la revoltă şi s-a proclamat împărat, Vasile a chemat în ajutor un contingent important de ruşi, trimişi de cneazul Vladimir, care au pus pe fugă forţele rebele la Abydos, în 989. Răsplata pentru Vladimir a fost mâna surorii lui Vasile, Anna, cea refuzată fiului lui Otto I, iar în acest moment cneazul rus s-a convertit la creştinism (vezi secţiunea 7.4).

Prima oară după decenii întregi, un împărat din casa Macedoneană se afla iarăşi în control necontestat de nimeni la Constantinopol. În teorie, Vasile al Ii-lea domnea împreună cu fratele său, Constantin al VIII-lea, însă lui Constantin cel fără de griji îi reveneau doar funcţii pur ceremoniale. Vasile şi-a câştigat rapid reputaţia de a conduce fără sfatul nimănui şi, deşi nu corespundea cu totul realităţii, şi-a impus voinţa fără

nicio milă, de-a lungul îndelungatei sale domnii. Mai presus de orice, şi-a condus personal armata, fiind primul împărat Macedonean care a făcut asta după Vasile I, deoarece trebuie să fi fost extrem de conştient că tocmai controlul asupra militarilor le permisese lui Nicefor al II-lea şi lui Ioan I să-i eclipseze pe suveranii de drept. Din fericire, Vasile s-a dovedit un lider militar eficient şi plin de succes.

Pe frontiera de răsărit, campaniile lui Vasile al II-lea au fost mult mai puţin ambiţioase decât cele ale celor doi predecesori, fiind menite mai ales să răspundă ameninţării Fatimide. Cu toate astea, i-au oferit lui Vasile prilejul de a-şi dovedi calităţile de general. La sfârşitul lui 994, după ce Fatimizii au învins o forţă bizantină şi au început să ameninţe Antiohia, guvernatorul oraşului i-a dat un mesaj urgent lui Vasile, rugându-l să trimită ajutor. Poporul din Antiohia a fost uimit când împăratul a apărut în fruntea armatei în primăvara următoare, mult mai repede decât s-ar fi aşteptat, după ce şi-a întrerupt campania din Bulgaria şi a traversat Asia Mică în marş forţat. În următorii câţiva ani, Vasile a întreprins campanii în est, asediind Tripoli în decembrie 999. Nu a ocupat portul, dar făcuse suficient ca să le arate Fatimizilor că le putea pune serios în primejdie poziţia din Siria. În 1001 a fost încheiat un armistiţiu pe zece

ani între Vasile al II-lea şi califul Hakim, iar între cele două puteri nu s-au mai produs decât rareori alte conflicte.

Încheind acest armistiţiu cu Fatimizii, Vasile al II-lea trăsese linia în privinţa oricăror alte câştiguri teritoriale în Siria. Cu toate astea, frontiera bizantină de răsărit s-a extins cu mult spre nord în vremea domniei lui, în detrimentul micilor regate şi principate armene. Aceste câştiguri se obţineau prin negocieri, nu prin cuceriri. În 990, Vasile al II-lea a întreprins acţiuni de ameninţare faţă de David, principe de Tao, regiune de graniţă dintre Armenia şi Georgia, fiind furios din cauză că David susţinuse răzvrătirea lui Bardas Focas din 987–989. Pentru a evita confruntarea, David, care nu avea urmaşi, şi-a schimbat testamentul, lăsându-i pământul său împăratului bizantin. Vasile a anexat regiunea imediat după moartea lui David, în anul 1000. S-a creat astfel un precedent pentru acorduri similare. În 1022, Vasile al II-lea a fost contactat de Senek'erim, suveran al regatului Vaspurakan, care i-a propus să-i cedeze zona de la sud şi de la est de Lacul Van, în schimbul unor domenii din interiorul Imperiului Bizantin. În aceeaşi perioadă, Ioan-Smbat al III-lea, rege în Ani, şi-a cedat pământul către împărat în acelaşi fel ca David din Tao, chiar dacă a trăit câţiva ani mai mult decât Vasile. De ce anume erau aceşti potentaţi armeni atât de

dispuşi să îşi cedeze regatele şi consecinţele deciziei lor vor fi discutate mai târziu (vezi secţiunea 10.1), dar pentru moment este suficient să spunem că aceste anexări au împins graniţele bizantine mult mai departe spre răsărit decât fuseseră vreodată.

Vasile al II-lea şi-a câştigat cu adevărat reputaţia militară nu în Siria sau în Armenia, ci mai degrabă în Bulgaria, de unde i se trage porecla de „Bulgaroctonul” După dispariţia lui Ioan Tzimiskes, bulgarii s-au descotorosit imediat de recent impusa administraţie bizantină, sub conducerea lui Samuil, fiul unui guvernator de provincie. Cum la Constantinopol era instabilitate politică, reacţia s-a lăsat aşteptată, iar când Vasile a venit să se bată cu Samuil în 986, a suferit o înfrângere categorică în bătălia de la Porţile lui Traian. Tot ceea ce reuşise Ioan Tzimiskes în Balcani s-a năruit. Samuil a refăcut o Bulgarie independentă, cu o patriarhie proprie, iar în 997 s-a proclamat ţar. Statul reînviat a preluat controlul asupra unei porţiuni uriaşe din Balcani.

Vasile a refuzat să recunoască independenţa Bulgariei. În 1001, după încheierea armistiţiului cu Fatimizii, a reluat războiul, recurgând însă la tactici mai puţin complicate decât cele din campania din Siria. A organizat raiduri anuale şi i-a stimulat pe vecinii ungari ai bulgarilor să-i invadeze dinspre vest. La

prima vedere, Vasile recurgea la un soi de război de uzură, pentru a slăbi ţara, dar, dintr-o sursă mai târzie, Ioan Skylitzes consemnează o bătălie directă desfăşurată la Kleidion, pe 29 iulie 1014, unde armata lui Samuil a fost complet înfrântă. Potrivit lui Skylitzes, Vasile a ordonat după aceea ca toţi cei 15.000 de prizonieri să fie orbiţi, dar fiecare al o sutălea bărbat îşi pierdea numai un ochi. Aceştia i-au condus apoi pe camarazii lor până la ţarul Samuil, despre care se spune că şi-ar fi pierdut cunoştinţa copleşit de vederea sinistrei procesiuni, iar două zile mai târziu a murit. Povestea este cât se poate de suspectă, de vreme ce nu există nici o altă dovadă contemporană. Skylitzes a scris la 80 de ani după acest episod şi probabil nu făcea decât să transmită o relatare modificată şi exagerată de-a lungul vremii. Prin urmare, este absolut posibil ca Vasile să fi obţinut o victorie şi Samuil să fi murit după aceea, dar numărul victimelor este cu siguranţă grosolan denaturat. În războiul care a continuat, mulţi alţi bulgari au ieşit la luptă şi a fost nevoie de încă patru ani pentru a supune definitiv Bulgaria. Lupta nu a luat sfârşit decât după uciderea ţarului Ioan Vladislav lângă Dyrrachion, în 1018, când membrii supravieţuitori ai familiei lui Samuil i s-au predat lui Vasile. Bulgaria a fost atunci încorporată din nou în Imperiul Bizantin şi împărţită în themele Paristrion şi Bulgaria.

Cucerirea Bulgariei a contribuit esenţial la construirea reputaţiei de mai târziu a lui Vasile al II-lea de conducător puternic şi intransigent, dar el a rămas în memorie şi pentru promulgarea a două edicte care par să fi lărgit şi întărit legile funciare ale predecesorilor lui. Primul datează din ianuarie 996, fiind ameninţător intitulat „Noua Constituţie a cucernicului împărat Vasile cel Tânăr, prin care sunt osândiţi acei Oameni Bogaţi care adună averi pe seama săracilor”. Documentul ridica noi obstacole în calea cumpărării de pământ de la ţărani, decretând că orice teren luat în stăpânire ilegal după anul 920 putea să facă obiectul unei restituiri fără compensaţie.

Caseta 8.3 Legea funciară a lui Vasile al II-lea din 996

Faimosul edict al lui Vasile al II-lea este redactat în limbaj cât se poate de direct şi evidenţiază mânia îndreptăţită a împăratului împotriva unora dintre supuşii săi cei mai avuţi. Se pare că ar fi adăugat textului şi o notă personală specială, numind şi făcând de ocară două familii anume, una dintre ele fiind Focas:

Deoarece mult am fost tulburaţi din acest motiv de cei nevoiaşi, iar când am străbătut themele imperiului nostru şi am mers în expediţii am văzut direct faptele

de lăcomie şi de nedreptate care se petrec zi de zi. Cum ar putea să fie vremurile bune dacă, după cum s-a întâmplat, cel ce este la putere se poartă cu lăcomie faţă de omul sărac. Şi atunci oare să nu îi împiedicăm şi să susţinem ceea ce de drept le aparţine nevoiaşilor, de care au fost jefuiţi şi deposedaţi cu josnicie? De nu am face astfel, i-am da o scuză celui care pune gheara să spună că, de vreme ce eu astăzi sunt bogat şi sărmanul nu poate să-mi facă nimic... lăcomia îmi este cu folos.

[Notă pe margine, poate aparţinând împăratului: Este limpede vorba aici despre familia lui Maleinos şi la fel despre a lui Focas. Pentru că *patrikios* Constantin Maleinos şi fiul lui, magistrul Eustathios, s-au bucurat de bogăţie încă de acum o sută sau chiar şi de o sută douăzeci de ani. Iar familia Focas cu atât mai mult decât ei, căci bunicul lor, şi apoi tatăl, şi apoi fiii lui, ca să spunem aşa, au avut autoritate perpetuă până în zilele noastre...]

Sursă: Charles M. Brand, *Icon and Minaret: Sources of Byzantine and Islamic Civilisation* (Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall, 1969), pp. 91–7, la 92 (ortografie adaptată).

Un al doilea edict promulgat de Vasile în 1004 a schimbat modul în care era perceput impozitul

cunoscut sub denumirea de *allelengyon.* În trecut, un deficit cauzat de un individ trebuia compensat de ceilalţi membri ai obştii săteşti, în schimb decretul lui Vasile îl trecea în răspunderea oricărui mare moşier care cumpărase proprietăţi în acel district.

Prevederile acestor două edicte au fost interpretate în diverse moduri. Ostrogorsky şi adepţii lui le-au considerat un atac la adresa unei întregi clase: aristocraţia militară, proprietară de domenii din Asia Mică, de care Vasile se temea şi pe care o ura, ca ameninţare pentru dinastia Macedoneană. Legea agrară era menită să îi împiedice să acumuleze şi mai multă putere, prin extinderea domeniilor, iar legea taxelor i-a lovit financiar. Cea de-a doua lege mai punea la dispoziţia guvernării mai multă siguranţă în vederea colectării impozitelor. Este de asemenea de remarcat că Vasile al II-lea a ales calea reaşezării în Capadocia a prinţilor armeni ca Senek'erim din Vaspurakan şi a însoţitorilor lor, poate pentru a slăbi influenţa marilor magnaţi de acolo. Catherine Holmes şi alţii au pus la îndoială această interpretare, susţinând că Vasile ar fi ţintit doar să pedepsească anumite familii, şi nu o întreagă clasă. Fără nicio discuţie, nota făcută pe marginea textului legii din 996 selectează două familii anume care sunt făcute ţinta oprobriului şi nu este câtuşi de puţin surprinzător că dinastia Focas

este una dintre ele. Vasile nu l-a iertat niciodată pe Nicefor al II-lea pentru că l-a dat deoparte în 963, iar în alte texte legislative îl numeşte „intrusul”. Mai pomeneşte şi de familia Maleinos, în casa cărora fusese proclamat Bardas Focas împărat în 987. Vasile avea să se răzbune mai târziu pe cel din fruntea clanului. L-a invitat pe Eustathios Maleinos la Constantinopol, apoi l-a întemniţat pe viaţă. După moartea lui, împăratul a expropriat domeniile lui Maleinos. Lăsându-i deoparte pe aceştia, susţine Holmes, ar fi fost lipsit de înţelepciune să stârnească ostilitatea unui întreg grup, de care Vasile încă avea nevoie. Putea să conducă de unul singur şi să stea în fruntea armatei, dar nu se putea afla simultan în două locuri şi uneori trebuia să-şi delege puterea. Fiecare linie de raţionament are meritele ei, dar este dificil de explicat ce s-a petrecut mai târziu fără să acceptăm că legislaţia lui Vasile a putut să adâncească prăpastia dintre guvernarea de la Constantinopol şi marile familii din provincii.

8.4 După Vasile (1025–1045)

Moartea lui Vasile al II-lea din decembrie 1025 a fost de multe ori considerată un punct de cotitură radical în destinul Bizanţului. Mulţi istorici moderni afirmă că acela a fost momentul în care campaniile militare

dinamice ale vechiului împărat şi guvernarea internă severă au fost abandonate de succesorii lui slabi şi nepăsători, mergând spre inevitabilul declin. În ce îi priveşte pe contemporani, este puţin probabil ca ei să vadă lucrurile la fel, atât timp cât, din multe puncte de vedere, viaţa continua exact ca mai înainte, iar armata bizantină extindea în continuare graniţele. Abia după 1071 oamenii au început să privească înapoi şi să desluşească începutul declinului care a coincis cu dispariţia lui Vasile. Este posibil să se fi înşelat totuşi, deoarece o parte dintre seminţele crizei Bizanţului din secolul al XI-lea au fost sădite înainte de domnia lui Vasile, iar cealaltă parte, când era încă în viaţă.

Este adevărat că niciunul dintre cei cinci împăraţi care i-au urmat lui Vasile nu a reuşit să-i egaleze realizările şi toţi au avut domnii mult mai scurte şi s-au bucurat de mult mai puţină siguranţă pe tron. De asta a fost vinovat şi Vasile, în oarecare măsură. Hotărât lucru, este uluitor ca un om aparent profund preocupat de drepturile şi demnitatea dinastiei Macedonene să nu facă aproape nimic pentru a-i asigura continuitatea. Nu s-a căsătorit şi nici nu a avut copii, deci urmaşele lui au fost cele trei fiice ale fratelui său, Constantin al VIII-lea. S-a preocupat prea puţin să le găsească soţi şi să le ducă mai departe neamul. Potrivit unor surse apusene, fiica mijlocie, Zoe, ar fi fost logodită în 1001 cu împăratul

occidental Otto al III-lea, dar el a murit înainte să se încheie căsătoria. Astfel, niciuna dintre nepoatele lui Vasile nu era căsătorită la moartea lui: cea mare era călugăriţă, iar Zoe şi cea mică, Teodora, erau de acum de vârstă mijlocie. Constantin al VIII-lea l-a urmat pe fratele său ca împărat unic şi abia la moartea lui, în 1028, Zoe a fost căsătorită cu Romanos Arghiros, guvernator al Constantinopolului, care l-a urmat ca Romanos al III-lea. După şase ani, Romanos a pierit înecat misterios în propria baie, probabil asasinat la ordinul lui Zoe, ca să se poată căsători cu amantul ei, un străjer care a devenit Mihail al IV-lea. Mihail suferea de epilepsie şi, după şapte ani, era limpede că nu mai avea mult de trăit. Atunci, fratele său, Ioan Orfanotropul, cel mai puternic eunuc de la curte (vezi caseta 5.3), a convins-o pe Zoe să îl adopte pe nepotul lor şi, prin urmare, la moartea lui Mihail al IV-lea din decembrie 1041, nepotul a devenit Mihail al V-lea, dar nu a rezistat decât câteva luni. O tentativă nesăbuită de a o înlătura pe împărăteasa Zoe a iscat o revoltă populară în susţinerea dinastiei Macedonene şi Mihail a fost răsturnat. Zoe a domnit după aceea împreună cu sora ei, Teodora, vreme de trei luni, până în iunie 1042, când s-a căsătorit pentru a treia şi ultima oară cu Constantin Monomahul, împăratul Constantin al IX-lea.

Tot acest şir de măceluri şi de răsturnări de situaţie sună a reţetă a instabilităţii politice şi a slăbiciunii, însă nu a fost aşa. Cuceririle din timpul domniei lui Vasile al II-lea nu s-au evaporat odată cu dispariţia sa, ca după Ioan I Tzimiskes. Asta probabil graţie lui Vasile însuşi, care avusese grijă să încheie un acord de pace generos cu Bulgaria, arătând respect faţă de tradiţiile bulgarilor, permiţându-le să-şi plătească impozitele mai degrabă în natură decât în monedă, aşa cum procedaseră şi sub conducătorii autohtoni. Bisericii Bulgare i s-a îngăduit să fie independentă, deşi capul ei a fost retrogradat la arhiepiscop, numit de împărat. În 1040 s-a desfăşurat o revoltă, când bulgarii s-au opus unui nou regim de taxe şi l-au proclamat ţar pe Petru Delian, care a fost înăbuşită după o acţiune rapidă a împăratului Mihail al IV-lea. După aceea bulgarii au acceptat în general dominaţia bizantină şi nobilimea lor s-a integrat în ierarhia imperială.

La fel, pe frontiera de răsărit, tratatul lui Vasile cu Fatimizii a fost reînnoit de Constantin al VIII-lea în 1027. Stabilitatea din nordul Siriei a fost periclitată câţiva ani mai târziu, când împăratul Romanos al III-lea şi sfetnicii lui au ajuns la concluzia că sosise vremea să anexeze Alepul, care cu numele se afla încă de atunci sub dominaţie bizantină. Au propus mai întâi să cumpere oraşul şi, la refuzul emirului, Romanos a

declanşat invazia în vara lui 1030. Campania a mers prost pentru început, când armata

Harta 8.1. Imperiul Bizantin în 1045

lui Romanos a căzut într-o ambuscadă, din care chiar el a scăpat cu greu. Lucrurile au funcţionat mai bine în anul următor, după ce împăratul i-a cedat comanda strategului themei Teleuch, Georgios Maniakes. După un raid bizantin devastator la nord de Alep, emirul a cerut pacea şi a reluat plata unui tribut anual. Astfel s-a consolidat controlul bizantin la Antiohia şi teritoriile cucerite de Vasile al II-lea în Armenia au rămas în continuare cu acelaşi statut şi după dispariţia lui.

De fapt, pe lângă păstrarea cuceririlor lui Vasile al II-lea, Bizanţul s-a extins în continuare după 1025. În octombrie 1031, Georgios Maniakes a preluat oraşul Edessa de la emiratul Marwanid învecinat. În Italia, bizantinii sperau să recupereze Sicilia, pierdută la începutul secolului dinainte. Chiar la sfârşitul domniei, Vasile al II-lea lua în calcul să trimită o flotă acolo, dar a murit înainte să-şi poată pune planul în aplicare. Ideea a fost dusă mai departe de succesorul Mihail al IV-lea, care în 1038 a trimis o forţă expediţionară sub comanda lui Maniakes care să intervină într-un război civil între emirul Siciliei şi fratele lui. Până în 1040 fusese ocupată o bună parte din jumătatea de est a insulei, inclusiv Siracuza, a cărei pierdere, în 878, reprezentase o mare lovitură pentru prestigiul împăratului Vasile I (vezi secţiunea 6.2). Ultimul teritoriu adăugat înainte de criză a fost micul regat armean Ani, care îi fusese lăsat

moştenire împăratului bizantin de regele lui, Ioan-Smbat al III-lea, printr-un testament încheiat în 1021. Dar la moartea regelui, în 1040, nepotul lui Gagik al II-lea a ignorat testamentul şi s-a proclamat conducător al regatului Ani. Împăratul Constantin al IX-lea a respins lovitura şi, în 1045, a trimis o armată care să cucerească teritoriul. Gagik s-a supus şi a fost iertat, acordându-i-se drept recompensă un titlu la curte şi domenii în Capadocia, iar Ani a fost inclus în thema bizantină Iberia. Privind retrospectiv, este desigur uşor de constatat că aceste câştiguri erau efemere şi că scurta epocă de expansiune se încheia.

Idei de reţinut

- După 959 s-a înregistrat o creştere pronunţată a succeselor militare bizantine.
- Succesul poate fi în parte atribuit declinului califatului Abbasid şi noilor echipamente şi tactici adoptate de armata bizantină.
- Istoricii recenţi au ezitat să atribuie acest succes unui grup identificabil, şi anume aristocraţiei militare provinciale, opuse aristocraţiei civile a capitalei.
- Cu toate acestea, existau în acea perioadă semne bine definite ale unei distanţe culturale şi politice între Constantinopol şi provincii.

• Moartea lui Vasile al II-lea din 1025 nu a marcat neapărat un punct de cotitură: rădăcinile crizei pe care avea să o înfrunte Bizanţul după 1045 erau mult mai adânci şi nu puteau fi influenţate radical de dispariţia unui singur împărat, oricât de capabil ar fi fost.

Bibliografie Suplimentară

Haldon, John. (2009), *A Social History of Byzantium* (Oxford: Wiley-Blackwell). Este o culegere de capitole aparţinând unor autori diferiţi. Vezi rezumatul lui Haldon despre chestiunea aristocraţiei civile versus cea militară la pp. 182–7.

Holmes, Catherine. (2005), *Basil II and the Governance of Empire* (Oxford: Oxford University Press). În momentul de faţă, cel mai detaliat studiu asupra domniei lui Vasile. Holmes aduce dovezi împotriva ideii că Vasile purta un război împotriva aristocraţiei militare din Asia Mică.

Kaldellis, Anthony. (2017), *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 AD to the First Crusade* (New York: Oxford University Press). Acest autor se opune şi el ideii unei aristocraţii de latifundiari şi militari în Asia Mică şi ridică argumente împotriva pretenţiei că dispariţia lui Vasile al II-lea din 1025 a reprezentat un punct de cotitură în evoluţia imperiului.

McGeer, Eric. (1995), *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* (Washington, DC: Dumbarton Oaks). Pe lângă o analiză a tacticilor şi campaniilor militare bizantine, volumul mai cuprinde traduceri de texte primare cheie, printre care *Praecepta Militaria,* ale lui Nicefor al II-lea.

Stephenson, Paul. (2000), *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge: Cambridge University Press). Include o prezentare foarte amănunţită a relaţiilor Bizanţului cu Bulgaria din această perioadă şi anexarea din 1018.

III. Contracţie, redresare şi calamitate 1045–1204

9. Surse literare majore ale perioadei 1045–1204

Această perioadă a produs o parte dintre marile opere bizantine de istoriografie. Despre una dintre ele, *Chronographia* lui Mihail Psellos, am discutat mai înainte (vezi secţiunea 5.4). Este o sursă foarte importantă pentru evenimentele de după 1050, însă devine din ce în ce mai părtinitoare după 1059, când pe tron a urcat prietenul lui Psellos, Constantin Ducas. Din fericire, există un corectiv în opera lui Mihail Attaleiates, judecător şi curtean care a scris o cronică a anilor dintre 1040 şi 1079. Attaleiates nu era un

apropiat al familiei Ducas. Primul său protector a fost Romanos al IV-lea Diogenes (1068–1071), răsturnat şi orbit cu cruzime de Andronic Ducas, vărul împăratului Mihail al VII-lea. Mai târziu, Attaleiates a fost susţinător al lui Nicefor al III-lea Botaneiates (1078–1081), care l-a detronat pe Mihail al VII-lea şi dinastia Ducas. Asta nu înseamnă că Attaleiates ar fi fost mai puţin părtinitor decât Psellos, căci în istoria lui întâlnim tot atâtea elogii la adresa lui Nicefor al III-lea câte există la Psellos pentru Constantin al X-lea şi Mihail al VII-lea. Însă el ne pune la dispoziţie o perspectivă cu totul diferită asupra evenimentelor. Nu era deloc la fel de static în Constantinopol ca Psellos, călătorea adesea dincolo de zidurile cetăţii şi a luat parte la campania lui Romanos al IV-lea din Armenia în vara lui 1071. Dar deosebit de utile sunt dezvăluirile făcute de el cu privire la o multitudine de detalii incomode, despre care Psellos ar fi preferat să nu se discute vreodată.

9.1 Istorici la curtea Comnenilor

Între 1081 şi 1185, Bizanţul a fost condus de împăraţii din familia Comnen. În primele decenii, dinastia a susţinut un etos militar auster, iar studiile platonice înfloritoare sub Psellos au fost ferm îndepărtate (vezi secţiunea 5.4). În schimb, istoriografia a cunoscut o

perioadă de avânt. Nicefor Bryennios, ginerele împăratului Alexie I (1081–1118), a scris o relatare a perioadei dintre 1070 şi 1080, pe care ar fi continuat-o dacă nu ar fi murit în 1138, în urma unei boli contractate în campania din Siria. Deloc surprinzător, opera lui laudă familia Comnen şi ridicarea ei la putere. Dimpotrivă, Ioan Zonaras, un oficial de la curte care a publicat o istorie în jurul anului 1130, a indus unele judecăţi negative despre Alexie I. Opera monumentală porneşte de la facerea lumii şi ajunge până în 1118 şi conţine unele corecturi utile la lucrarea în favoarea Comnenilor scrisă de Bryennios şi de soţia sa, Anna (vezi secţiunea 9.2).

Un alt personaj activ de la curtea lui Alexie I era un anume Ioan Skylitzes, care a fost judecător şi funcţionar în anii 1080. Între 1092 şi 1094 a alcătuit ceea ce el descrie drept un *Sinopsis al istoriilor.* Titlul este bine-venit, deoarece scopul lui Skylitzes era să obţină o relatare precisă şi detaliată a evenimentelor de după 811, rezumând şi sintetizând opera altor istorici. Deşi a făcut unele erori, Skylitzes s-a achitat în general foarte bine de misiunea sa, reuşind să păstreze astfel multe materiale din lucrări care s-au pierdut cu timpul, de pildă cele ale lui Nicefor Diaconul şi Dimitrie din Cizic. *Sinopsisul* se încheie în 1057, însă Skylitzes a scris mai târziu o continuare care duce povestea până la 1079.

Faptul straniu, având în vedere că a fost martor la acea perioadă mai târzie, este că a preluat multe informaţii direct de la Mihail Attaleiates şi doar rareori îşi spunea propria lui părere. Dar sublinia cât se poate de limpede că Mihail Psellos îi displăcea profund.

În opoziţie fermă cu opera lui Skylitzes este cea a lui Ioan Kinnamos, secretarul personal al împăratului Manuel I Comnenul (1143–1180). Kinnamos nu a acoperit decât perioada dintre 1118 şi 1176, fiind martor ocular la unele dintre evenimentele descrise, deoarece l-a însoţit pe Manuel în mai multe campanii. La fel ca toţi istoricii bizantini, Kinnamos arată o părtinire politică pronunţată în favoarea patronului său, lăudând fiecare gest al lui Manuel, inclusiv felul cum înţelegea filosofia, inteligenţa lui, vitejia în luptă, omenia şi până şi priceperea în medicină. A rămas însă neutru în relatarea domniei tatălui lui Manuel, Ioan al II-lea Comnenul (1118–1143), dar şi mai puţin informat în privinţa amănuntelor. Lăsând deoparte aceste slăbiciuni, lucrarea lui Kinnamos este o sursă esenţială în ce priveşte domniile acestor împăraţi şi o completare importantă la dovezile lui Nicetas Choniates (vezi secţiunea 9.3).

9.2 Anna Comnena şi Alexiada

Un alt istoric care a scris în timpul perioadei Comnenilor se deosebeşte de toţi ceilalţi prin faptul că era femeie.

Istoriografia bizantină era de obicei produsă de bărbaţi care în mod obişnuit parcurseseră ciclul tradiţional de educaţie superioară, cale ce nu le era deschisă femeilor, chiar dacă făceau parte din familia regală. Anna Comnena era fiica împăratului Alexie I şi a fost educată până la vârsta de 14 ani, după care părinţii nu au dorit ca ea să meargă mai departe, dar fata a reuşit să ocolească această interdicţie, luând în secret lecţii cu unul dintre eunucii palatului. După ce s-a căsătorit şi-a continuat educaţia deschis, a trecut la studiul filosofiei şi a creat un grup de învăţaţi care scriau comentarii asupra operelor lui Aristotel. Era la curent cu întreaga literatură greacă a Antichităţii, iar influenţa educaţiei sale s-a făcut simţită pe parcursul întregii opere, scrise în elina atică, având nenumărate trimiteri la autorii clasici, şi în special la Homer.

Istoria ei, *Alexiada,* prezintă multe trăsături comune cu cele ale istoriografiei scrise de bărbaţi, dar tot cu o părtinire politică evidentă. Şi-a prezentat tatăl în postura de împărat creştin ideal: pios, milostiv şi omenos, preocupat doar de binele comun, stoic în mijlocul adversităţilor şi în cele din urmă victorios în bătălii. A extins laudele şi asupra altor membri ai

familiei lui Alexie – fratele său, Isaac, şi mama sa, Anna Dalassena, descrisă nu numai ca femeie cu o credinţă exemplară, dar şi ca principală susţinătoare politică a lui Alexie în timpul primilor lui ani pe tron. Soţia lui, Irina, era frumoasă, cucernică, curajoasă, fermă şi foarte cultivată. De vreme ce Anna era pe jumătate Ducas prin mama ei, Irina, a ales şi dintre ei câţiva reprezentanţi demni de laudă, printre care Ioan Ducas, fratele împăratului Constantin al X-lea, care l-a ajutat pe Alexie în timpul rebeliunii lui din 1081. Unii istorici au afirmat că această părtinire a ei a mers mai departe decât obişnuita parţialitate faţă de cei din aceeaşi grupare politică şi au considerat că opera ei era o încercare de a-i critica şi de a-i submina pe succesorii lui Alexie, adică fratele ei, Ioan al II-lea, şi nepotul ei, Manuel I. Anna era cel mai mare copil al lui Alexie şi al Irinei. Curând după naşterea ei a fost logodită cu Constantin Ducas, fiul fostului împărat Mihail al VII-lea, în contextul eforturilor lui Alexie I de a dobândi legitimitatea după ce preluase puterea prin legături cu fosta dinastie conducătoare. Constantin Ducas a devenit moştenitorul lui Alexie şi, astfel, în primii ani ai vieţii, Anna ar fi fost viitoarea împărăteasă. Toate astea s-au schimbat în 1087, când împărăteasa Irina l-a născut pe fiul Ioan, care a luat locul de moştenitor al lui Constantin. Oricum, Anna nu

s-a măritat cu Constantin Ducas, care a decedat în 1094, iar doi ani mai târziu Nicefor Bryennios a devenit soţul ei. Se pare că nu ar fi uitat niciodată că, pentru o scurtă perioadă, a fost desemnată să preia puterea supremă. Potrivit lui Ioan Zonaras şi Nicetas Choniates, când Alexie era pe patul de moarte, în 1118, ea şi mama ei, Irina, au încercat să-l convingă să-şi schimbe succesiunea în favoarea soţului Annei. Choniates mai pretinde că ea a fost implicată în planuri de asasinare a fratelui ei, Ioan. Deşi a fost iertată şi din câte se spune s-a împăcat cu Ioan, este uşor de remarcat că menţiunile directe la el din *Alexiada* sunt puţine şi nemăgulitoare. Anna se plângea la un moment dat că a dus o viaţă de izolare şi că nu i se permitea să vadă pe nimeni, sugerând că ar fi căzut în dizgraţie. Prin urmare, *Alexiada* a fost considerată o tentativă de a deturna moştenirea lui Alexie şi de a o prezenta pe Anna drept singura care a rămas fidelă acestei moşteniri. Cert este că ea a susţinut că, după moartea lui, toate beneficiile aduse de el Bizanţului au fost risipite de stupiditatea succesorilor.

Imaginea Annei de persoană ambiţioasă şi îndârjită a fost pusă la îndoială de Leonora Neville şi, chiar dacă ar fi autentică, acordându-i prea multă importanţă, riscăm să abatem atenţia de la semnificaţia reală a *Alexiadei* ca operă literară extraordinară, care recurge la

tehnici subtile pentru a-l purta pe cititor în direcţia dorită. La fel ca Léon Diaconul şi Psellos, Anna Comnena era fascinată de înfăţişarea oamenilor şi şi-a descris amănunţit tatăl, mama şi soţul, adăugând şi multe portrete ale celor din jur. Dar asupra caracterului abordarea ei era diferită de a lui Psellos. Considera că individul trebuie să se conformeze rolului pe care îl are de jucat în poveste, prin urmare caracterul său trebuia construit pe măsură. Cel mai frapant exemplu este portretul făcut de ea conducătorului normand Bohemond. Înalt şi impunător, înzestrat cu o îndrăzneală fără limite, este în acelaşi timp viclean, dispus să manipuleze şi să înşele. Nu este dificil să-l ghicim drept prototip pe Odiseu al lui Homer, iar Comnena s-a folosit fără îndoială de acel model ca să creeze un fel de personaj supernegativ, un adversar demn de Alexie, care inevitabil triumfă până la urmă. Ca istoric, avea însă şi alte defecte. Datele redate de ea sunt uneori greşite sau lăsate incomplete, spre a fi completate mai târziu. Evenimentele nu sunt narate în ordinea lor cronologică. De multe ori ea reprezintă unica sursă a istoriilor descrise, dar când mai există şi alte repere, care permit verificări prin comparaţie, poate fi acuzată de o subtilă manipulare. Un excelent exemplu este convingerea cu care insista că Alexie a avut profundă neîncredere în Bohemond încă de la

apariţia lui la Constantinopol, odată cu Cruciada I din 1097. Sursele latine ne lasă să înţelegem că în acel stadiu cei doi bărbaţi erau aliaţi şi nu s-au certat decât mai târziu, când Bohemond a acaparat Antiohia. La fel, şi relatarea ei despre bătălia de la Dyrrachion din 1081, care învăluie într-o aură de eroism o înfrângere dezastruoasă (vezi caseta 10.3).

Asemenea puncte de slăbiciune, pe care Comnena le împărtăşea cu alţi istorici bizantini, nu ştirbesc prea mult din valoarea *Alexiadei* ca istorie. Este evident că lucrarea s-a bazat pe cercetări minuţioase, care au depăşit stadiul de sinteză al istoriilor scrise înainte sau al experienţei personale. După cum o spunea chiar ea, a intrat în posesia unei bune părţi din informaţie chiar de la Alexie, ascultându-i poveştile, de la alţi membri ai familiei şi din relatările soldaţilor în vârstă, care se aflaseră sub comanda lui. E limpede că a avut acces la arhivele oficiale, deoarece citează textul complet din două tratate, precum şi al unuia dintre decretele lui Alexie. La fel ca Psellos, a cărui cititoare şi admiratoare era, Comnena acorda spaţii largi comploturilor şi intrigilor, dar în niciun caz nu era la fel de fixată ca el asupra Constantinopolului şi a treburilor de la curte. Ea pune la dispoziţie o mulţime de detalii asupra chestiunilor militare, la fel ca Léon Diaconul, iar descrierile făcute bătăliilor sunt utile şi convingătoare.

Trăgând linia, Comnena nu este mai onestă şi mai imparţială decât alţi istorici bizantini, în schimb se pare că a fost extrem de bine informată şi cât se poate de pricepută în redarea evenimentelor. În acest fel, a dispus de arsenalul necesar pentru ca elogiul adus tatălui ei să fie mult mai convingător decât încercarea lui Psellos de a zugrăvi în culori favorabile familia Ducas. Dincolo de toate greşelile ei, *Alexiada* Annei Comnena se ridică mult peste alte lucrări de istorie scrise între 1081 şi 1185.

Caseta 9.1 Metoda istorică a Annei Comnena

În acest pasaj cât se poate de neobişnuit, Anna Comnena îşi dezvăluie sursele:

Este dincolo de orice discuţie că nu înfăţişez şi nu scriu despre aceste lucruri ca să-l pun într-o lumină favorabilă pe tatăl meu. Şi, ori de câte ori îmi dau seama că tatăl meu a făcut o greşeală, încalc fără ezitare legea naturală şi rămân ferm ataşată de adevăr, căci, deşi îl preţuiesc, adevărul îmi este încă şi mai de preţ... Iar dovada este la îndemână; pentru că nu scriu despre fapte de acum zece mii de ani, ci astăzi mai sunt în viaţă mulţi dintre cei care l-au cunoscut pe tatăl meu şi ştiu cum se purta el; şi nu doar o mică parte din istoria

mea a fost adunată de la ei, căci unul a relatat o întâmplare de care îşi aduce aminte, iar altul, alta, şi cu toţii sunt de aceeaşi părere. Iar eu de regulă mă aflam alături de tatăl meu şi de mama mea şi îi însoţeam peste tot. Soarta mea nu a fost să fiu ţinută acasă şi crescută în lux... Parte din istoria mea, după cum am zis, provine din propria mea memorie, iar parte, de la oamenii care l-au însoţit pe Împărat în expediţiile lui şi mi-au povestit cum a fost şi de la luntraşii care ne-au trimis veşti despre ce se petrecea în războaie; dar cele mai multe istorii le-am cules chiar eu, care i-am auzit adesea pe Împărat şi pe [cumnatul său] Gheorghe Paleolog discutând. În acest fel, mi-am strâns multe materiale, dar cele mai multe în timpul domniei celui de-al treilea succesor la tronul imperial după tata, când toate flateriile şi minciunile despre bunicul său se stinseseră cu totul, când toată lumea îl măgulea pe prezentul ocupant al tronului şi nimeni nu arăta niciun semn de linguşire faţă de cei plecaţi dintre noi, ci povesteau totul exact aşa cum se întâmplase.

Dar acum îmi deplâng propria nefericire şi mă lamentez pentru moartea a trei Împăraţi, Împăratul şi tatăl meu, Împărăteasa şi mama mea stăpână [Irina] şi, vai!, propriul meu soţ şi Cezar [Nicefor Bryennios]; aşadar stau de obicei în colţul meu şi mă preocup de cărţi şi de Dumnezeu. Şi nu voi îngădui să se apropie

de mine nici cel mai neînsemnat dintre oameni dacă nu este dintre aceia de la care să pot afla lucruri auzite din întâmplare sau chiar de la apropiaţi ai tatălui meu. Deoarece în aceşti ultimi treizeci de ani, jur pe sufletele împăraţilor celor mai binecuvântaţi, nici nu am văzut, nici nu am vorbit cu vreunul dintre prietenii tatălui meu, iar asta din cauză că mulţi dintre ei s-au stins şi în parte pentru că mulţi au fost împiedicaţi de teamă. Căci cei de la putere ne-au osândit la această ridicolă postură, spre oprobriul general.

Este un pasaj interesant, deoarece însumează atât punctele forte, cât şi slăbiciunile *Alexiadei.* Dezvăluie că autorul a cercetat conştiincios şi, deşi declară solemn că va spune adevărul, o trăsătură standard pentru bizantini, enumerarea surselor de informare este unică. Pe de altă parte, agenda politică a Comnenei apare şi aici, în clipa când afirmă că a fost sechestrată şi ţinută departe de viaţa publică. Mulţi istorici moderni sunt sceptici faţă de afirmaţiile ei că i s-ar fi aplicat rele tratamente după 1118 şi le interpretează drept parte a prezentării despre sine ca urmaşă autentică a lui Alexie I.

Sursă: *The Alexiad of the Princess Anna Comnena: Being the History of the Reign of her Father, Alexius I, Emperor of*

the Romans, 1081–1118 A. D., trad. Elizabeth A. Dawes (London: Routledge and Kegan Paul, 1967), pp. 380–2 (ortografie adaptată).

9.3 Nicetas Choniates

Toţi istoricii bizantini îşi reflectă experienţa de viaţă şi opiniile politice, însă Nicetas Choniates (Nichita Honiates) a trecut printr-o traumă atât de profundă, încât a pretins o revizuire completă a operei lui. Născut la Chonai (Honai), în Asia Mică, în jurul anului 1155, a fost trimis la Constantinopol ca să parcurgă ciclul obişnuit de înaltă educaţie şi apoi a intrat în serviciul civil ca mic funcţionar de impozite, la un moment dat înainte de 1182. Odată cu accesiunea lui Isaac al Ii-lea Anghelos (1185–1195), a devenit secretar şi a început să urce în ierarhie. Răsturnarea lui Isaac al Ii-lea de către fratele său Alexie al III-lea (1195–1203) nu l-a afectat pe Choniates, deoarece în acea vreme a ajuns la înaltul rang de mare logothet. Apoi, la 13 aprilie 1204, cariera lui de succes şi prosperitatea s-au încheiat brusc. Armata Cruciadei a IV-a a luat cu asalt Zidurile continentale ale Constantinopolului şi s-a revărsat pe străzi. Palatul splendid al lui Choniates a fost prădat şi apoi incendiat complet, iar el şi familia lui s-au refugiat în casa unui negustor de vinuri veneţian. După câteva

zile a reuşit să-şi scoată soţia şi copiii din oraş, dar el s-a întors mai târziu, probabil cu speranţa că va reuşi să-şi găsească un post oarecare sub noul regim latin. Aidoma multor bizantini, a rămas dezamăgit, iar în 1206 se afla la Niceea, unde Teodor Laskaris înfiinţase un guvern în exil. Din câte se pare, a dus o existenţă mizerabilă, într-o locuinţă mai degrabă improvizată pe malul unui lac, străduindu-se zadarnic să obţină o funcţie la curtea lui Teodor.

Aceste evenimente au fost zugrăvite în *Analele* lui Choniates. Sunt scrise în elină atică, în vreme ce lucra la curtea împăraţilor Anghelos, pornesc de la moartea lui Alexie I din 1118 şi merg până în 1202. După cataclismul din 1204 a hotărât să revizuiască şi să rescrie lucrarea, continuând relatarea până în 1207. Nu ne-a parvenit decât această a doua versiune, însă, printr-o analiză atentă a manuscriselor, specialiştii au reuşit să reconstituie o parte dintre schimbările aduse de autor. Principala diferenţă constă în abordarea mai critică faţă de Isaac al Ii-lea şi Alexie al III-lea, împăraţii sub care Choniates a cunoscut perioada lui de glorie. Când a fost redactată prima versiune, Alexie al III-lea încă se afla pe tron, prin urmare relatarea lui Choniates a fost făcută de aşa manieră încât Alexie să nu pară amestecat în detronarea fratelui său, Issac. Cea de-a doua versiune, scrisă după ce Alexie nu mai era la

putere, îl denunţă pentru orbirea fratelui, iar atât Isaac, cât şi Alexie sunt aspru blamaţi, de la început până la sfârşit. Să faci o afirmaţie despre împărat cât se afla în funcţie şi alta după ce o pierdea era un fapt cât se poate de răspândit la Bizanţ şi nu scade cu nimic valoarea cronicii lui Choniates care, alături de *Chronographia* şi *Alexiada*, reprezintă o operă literară durabilă. Este una dintre cele mai importante surse de informare despre Bizanţ în secolul al Xii-lea, fiind singura din care aflăm versiunea bizantină despre cruciadele a III-a şi a IV-a. Relatările despre Ioan al Ii-lea şi Manuel I sunt evident preluate, atât timp cât Choniates nu se născuse pe parcursul domniei unuia şi era doar un copil în vremea celuilalt, dar cu toate astea conţine o mulţime de judecăţi care însoţesc naraţiunea inspirată de Kinnamos. Perioada de după 1185 a cunoscut-o ca martor ocular şi participant direct. În 1187, spre exemplu, l-a însoţit pe Isaac al Ii-lea într-o campanie împotriva vlaho-bulgarilor rebeli şi a participat la întâmplările, aproape dezastruoase, de atunci. În calitate de guvernator al oraşului Philippopolis (Plovdiv) în 1189, a fost personal implicat în trecerea împăratului german Frederick Barbarossa prin Balcani în timpul Cruciadei a III-a. El relatează cum el şi alţii au încercat să-l convingă pe Isaac să renunţe la rezistenţa lui faţă de cruciadă, reuşind să-l convingă pe împărat

să-i elibereze pe trimişii lui Barbarossa, pe care îi arestase. Aceste apariţii personale nu presupun niciun element de promovare proprie, aşa ca la Psellos şi Comnena. Dimpotrivă, Choniates pare să se prezinte ca un spectator neputincios, pe măsura desfăşurării catastrofei. Descriind cum el şi alţi bizantini de frunte s-au întrunit la Hagia Sofia în ianuarie 1204 ca să aleagă un nou împărat, povesteşte că au ezitat vreme de trei zile până când, în cele din urmă, sub presiunea gloatei, l-au silit să accepte coroana pe un tânăr reticent, Nicolae Kannavos. Nefericitul Kannavos a fost aruncat în temniţă câteva zile mai târziu, când Alexie Murţuflos a pus mâna pe putere. Acest ton trist este caracteristic atât pentru istoria lui Choniates, cât şi pentru vremurile pe care le trăia, iar stilul lui uneori amar şi acuzator reflecta probabil profunda deziluzie simţită spre sfârşitul carierei.

Caseta 9.2 Alexander Kazhdan (1922–1997) şi *Homo Byzantinus*

Născut la Moscova, Kazhdan a studiat la universitatea din acel oraş şi în 1952 a obţinut doctoratul cu o teză despre situaţia agrară în perioada bizantină târzie. A întâmpinat greutăţi la începutul carierei, deoarece în perioada stalinistă condiţia sa

evreiască şi originea „burgheză” constituiau obstacole, însă în 1956 a reuşit să obţină o catedră la Institutul de Istorie al Academiei de Ştiinţe Sovietice. În 1978 a părăsit Uniunea Sovietică şi s-a stabilit în Statele Unite, unde a devenit cercetător asociat la Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies din Washington, DC. Între timp, îşi structurase propria abordare a studiilor bizantine. În primul rând, se opunea din toate puterile unei idei prezente încă în lucrări secundare, potrivit căreia cultura politică, literară şi religioasă a Bizanţului ar fi fost creată în perioada Antichităţii târzii (300–600 d. Hr.) şi a rămas statică, neschimbată, de-a lungul istoriei ei de 1000 de ani. În al doilea rând, credea cu tărie că rolul unui istoric nu era să dezvăluie noi „fapte”, ci moduri noi de a înţelege ceea ce se ştie de mult. În bună măsură, activitatea lui de cercetare a însemnat parcurgerea unei mase vaste de texte bizantine neglijate care, spunea el, trebuie considerate literatură în sine, şi nu doar o sursă de informaţie. În sfârşit, la fel ca marele istoric francez Marc Bloch (1886–1944), Kazhdan socotea că istoria nu înseamnă doar evenimente epocale sau trăite de câţiva indivizi de elită, ci viaţa, atitudinea şi convingerea tuturor oamenilor. Prin urmare, a căutat să aducă la lumină trăirile şi concepţiile lui *Homo byzantinus:*

Nimeni nu va contesta că *Homo byzantinus,* la fel ca oamenii din toate vremurile, avea două picioare, îi trebuia mâncare, se căsătorea şi creştea copii. Dar să însemne asta că oamenii din toate timpurile au fost la fel?

Oamenii au avut întotdeauna nevoie de mâncare, însă au existat mijloace diferite de a o procura la un moment sau altul şi atitudini diferite faţă de ea; au contractat în mod diferit căsătoriile şi şi-au crescut copiii în mod diferit, pentru a se încadra în anumite standarde şi valori sociale specifice. Studiind modelul bizantin, trebuie să luăm în considerare nu numai trăsăturile comune omenirii în general, ci şi trăsăturile deosebite ale modului de viaţă bizantin. Singura cale de a ajunge la o soluţie este să ţinem seama de dualitatea complexă a problemei şi să studiem atât trăsăturile comune, cât şi cele particulare din structura socială a vremii şi din psihicul omenesc.

Aşadar care erau trăsăturile aparte ale vieţii bizantine? Una dintre cele luate în discuţie de Kazhdan este dorinţa de stabilitate şi de continuitate:

Dacă la Bizanţ puterea era un fapt ideal, de neatins şi străin, în Apus exista o iluzie a participării în activitatea administrativă. Această ruptură între

autoritate şi subiect, în combinaţie cu lipsa relaţiilor sociale, ducea la o permanentă instabilitate a modului de viaţă bizantin. Supuşii împăratului bizantin erau fără apărare în faţa pedepsei corporale, confiscării proprietăţii sau surghiunului. Nu exista o altă limită în calea abuzurilor guvernamentale în afară de moralitatea stăpânitorului. Ameninţarea cu distrugerea, fie ea îndeplinită sau nu, plana asupra societăţii, obligându-i pe bizantini să se încadreze într-un model de conformism politic şi cultural. Era vorba despre un soi de teamă faţă de societate şi de conducătorii ei, dar şi faţă de boli, de foamete şi de invazii cotropitoare.

Nu oricine era dispus să accepte viziunea sumbră a lui Kazhdan asupra societăţii bizantine, care este posibil să fi fost influenţată de propria sa experienţă în Rusia lui Stalin. În cuvintele sale se mai ascunde şi o profundă ironie, de care era cât se poate de conştient. Tocmai amăgirea care îi displăcea cel mai mult la Bizanţ, presupusa lui fire încremenită şi neschimbătoare, îşi trage rădăcinile chiar din percepţia proprie a bizantinilor despre ei şi societatea lor.

Sursă: Alexander P. Kazhdan şi Giles Constable, *People and Power în Byzantium: An Introduction to Modern*

Byzantine Studies (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1982), p. 22, 35–6.

9.4 Alte surse: discursuri politice şi opinii din occident

Perioada dintre 1045 şi 1204 a fost poate martoră a unor mari răsturnări politice, dar a reprezentat şi o înflorire a literaturii. În afara marilor cronici istorice, s-au păstrat în număr mare poeme, hagiografii, comentarii pe marginea textelor clasice şi discursuri. Curtea lui Manuel I Comnenul era deosebit de productivă şi, în unele privinţe, şi foarte inovatoare. După 1143 s-a petrecut o relaxare generală a piedicilor, poate ca reacţie la austeritatea impusă de bunicul său, Alexie I, şi de tatăl său, Ioan al II-lea, iar autorii au fost încurajaţi în moduri care nu ar fi fost acceptabile în deceniile dinainte. Un gen favorit era ficţiunea romanţioasă îndrăzneaţă, ca *Rodanthe şi Dosikles,* de Teodor Prodromos. De obicei spuneau povestea unei perechi de îndrăgostiţi supuse la nenumărate încercări şi necazuri înainte de a se uni în final, presărate cu doze masive de obscenităţi, erotism şi uneori şi cu câte o zeitate păgână. Faptul poate cel mai şocant era că fuseseră redactate nu în atică, ci în acea greacă populară, comună, de fiecare zi, în loc de koine. Nu este exclus să fi fost produsul influenţei occidentale,

aduse la Constantinopol de mercenari şi cruciaţi, fiind astfel o dovadă că şi cultura bizantină, ca oricare alta, se afla într-o continuă mişcare.

În privinţa dovezilor istorice, discursurile păstrate oferă informaţii cât se poate de preţioase. Am văzut mai înainte cum la curtea bizantină erau ţinute cuvântări de laudă în onoarea împăratului în zile de sărbătoare şi cu ocazii speciale (vezi caseta 5.1). Unul dintre aceşti oratori din vremea lui Manuel I a fost Eustaţiu, arhiepiscop al Tesalonicului începând de pe la 1178. El a ţinut un discurs de bun venit cu prilejul sosirii la Constantinopol a miresei franceze a fiului lui Manuel, Alexie al II-lea, în 1179, şi tot el ţinea cu regularitate cuvântarea tradiţională de Epifanie (6 ianuarie), când se sărbătorea venirea celor trei magi la Pruncul Iisus. Cea susţinută de Eustaţiu în ianuarie 1174 este deosebit de bogată în informaţii, amintind de două victorii bizantine de la sfârşitul anului abia trecut. În mod tipic, niciuna nu rezultase din angajarea armatelor bizantine într-o bătălie frontală. Cea dintâi fusese obţinută de Manuel I reuşind să-l convingă pe sultanul turc selgiucid Kilij Arslan al II-lea să facă repede cale întoarsă cu armata lui de la Filadelfia, în Asia Mică. Cât despre cea de-a doua, o armată germană asediase Ancona, aliat important al Bizanţului din Italia. După câteva luni, aurul bizantin a convins-o pe o

contesă italiană, Aldruda Frangipane, să vină în ajutor cu o armată, forţându-i pe germani să se retragă. Eustaţiu a elogiat-o în cei mai eleganţi termeni pe salvatoarea de la Ancona, comparând-o atât cu Iudita din Biblie, cât şi cu regina Artemisia din Halicarnas, care i-a ajutat pe atenieni în bătălia de la Salamina din 480 î. Hr. Discursul lui aduce elemente suplimentare la informaţiile despre aceste incidente puse la dispoziţie în lucrările lui Ioan Kinnamos şi Nicetas Choniates. Eustaţiu a scris şi o relatare detaliată a cuceririi normande a Tesalonicului din 1185, o operă care a fost probabil elaborată prin extinderea unui discurs de laudă la adresa împăratului Isaac al Ii-lea Anghelos.

Cum perioada dintre 1045 şi 1204 a coincis cu era cruciadelor, au existat mult mai multe contacte directe între bizantini şi coreligionarii lor din Europa Apuseană decât în secolele dinainte. Iar asta a făcut şi ca Bizanţul să fie prezent tot mai frecvent şi remarcabil în lucrările de istorie scrise în latină şi în limbile locale occidentale, cum ar fi în franceza veche. Opera anonimă *Gesta Francorum,* spre exemplu, relatează trecerea Cruciadei I prin Balcanii bizantini, Constantinopol şi Asia Mică în 1096–1097. Lucrarea abatelui francez Eudes (Odo) de Deuil descrie şi ea aceeaşi călătorie urmată de Cruciada a II-a, în 1147–1148. Ambele sunt extrem de ostile la adresa

bizantinilor. În *Gesta,* Alexie I este descris ca *iniquus* (ostil sau nedrept), în vreme ce Eudes dezvăluie ceea ce el considera trădarea Cruciadei a II-a de către perfizii bizantini. Autorii reflectă părerea cât se poate de răspândită că bizantinii nu fuseseră de ajutor, iar uneori împiedicaseră de-a dreptul cauza recuperării şi păstrării sfintei cetăţi a Ierusalimului. Însă nu toate părerile occidentale despre Bizanţ erau la fel de negative. S-au păstrat numeroase relatări ale pelerinilor care treceau prin Constantinopol în drum spre Ierusalim, copleşiţi de dimensiunile şi de splendoarea oraşului şi a bisericilor lui. Cronicarul anglo-normand Orderic Vitalis are şi el multe lucruri bune de spus despre Bizanţ (vezi caseta 9.3), ceea ce face ca istoricii să fie destul de precauţi în abordarea surselor latine ca dovadă a unei ostilităţi crescânde care a dus inevitabil la prădarea Constantinopolului din 1204.

Caseta 9.3 Orderic Vitalis şi Garda Varegă

Orderic Vitalis şi-a petrecut aproape întreaga viaţă în călugărie la abaţia Saint-Evroul din Normandia, dar se trăgea de la Shropshire, în Anglia, şi fusese dus la Saint-Evroul când avea doar unsprezece ani. Acesta este motivul pentru care cronica lui este plină de simpatie faţă de anglo-saxoni, a căror ţară fusese

cucerită de Wilhelm, duce de Normandia după victoria în bătălia de la Hastings din octombrie 1066. Este posibil să justifice şi atitudinea relativ favorabilă a lui Orderic faţă de Alexie I Comnenul şi de Imperiul Bizantin. El i-a refuzat lui Alexie titlul cuvenit, numindu-l „împărat al Constantinopolului”, iar pe supuşii lui i-a etichetat drept „greci”, dar acestea erau convenţii obişnuite în literatura latină a vremii. Orderic descria cum compatrioţii săi au căutat să obţină azil politic la Constantinopol, după înfrângerea lor de către normanzi:

Şi aşa că englezii se văitau în gura mare după libertatea lor pierdută şi complotau fără încetare ca să găsească o cale oarecare să scuture jugul care era atât de nesuferit şi atât de neobişnuit pentru ei. Unii i-au dat de ştire lui Svend, regele Danemarcei, îndemnându-l să îşi revendice regatul Angliei, pe care strămoşii lui, Svend şi Knut, îl câştigaseră cu sabia. Alţii au plecat de bună voie în exil, ca să-şi găsească în surghiun libertatea faţă de puterea normanzilor ori ajutor străin şi să se întoarcă şi să lupte pentru răzbunare. Unii dintre ei, încă în floarea tinereţii, au călătorit până departe şi şi-au oferit serviciile lui Alexie, împărat al Constantinopolului, bărbat de mare înţelepciune şi nobleţe. Robert Guiscard, duce de

Apulia, se ridicase la luptă împotriva lui în sprijinul lui Mihail [al VII-lea Ducas], pe care grecii – simţindu-se nedreptăţiţi de puterea senatului – îl alungaseră de pe tronul imperial. Prin urmare, exilaţii englezi au fost primiţi cu braţele deschise de greci, fiind trimişi să se bată cu forţele normande, prea puternice pentru ca grecii să le facă faţă singuri. Împăratul Alexie a întemeiat pentru englezi un oraş numit Civitot, la oarecare distanţă de Bizanţ [adică de Constantinopol]; dar mai târziu, când ameninţarea normandă a ajuns prea gravă, i-a adus înapoi în cetatea imperială şi i-a pus să păzească palatul lui principal şi tezaurele regale. Acesta este principalul motiv pentru exodul anglo-saxon în Ionia; emigranţii şi urmaşii lor au servit cu credinţă sfântului imperiu şi sunt onoraţi şi astăzi în rândul grecilor, de către împărat, nobili şi poporul de rând deopotrivă.

Voluntarii anglo-saxoni erau înrolaţi în corpul varegilor, garda personală a împăratului, dar serveau şi în corpul principal al armatei bizantine. În octombrie 1081 au avut prilejul să se răzbune pentru înfrângerea de la Hastings, când împăratul Alexie s-a confruntat cu normanzii invadatori la Dyrrachion, astăzi în Albania (vezi secţiunea 10.5 şi caseta 10.3). Din păcate, bătălia s-a întors curând împotriva bizantinilor şi mulţi dintre

voluntarii englezi au căutat refugiu într-o biserică. Decât să încerce să-i scoată de acolo, pur şi simplu normanzii au dat foc clădirii, care s-a năruit peste capetele fugarilor.

Surse: Orderic Vitalis, *Ecclesiastical History,* trad. Marjorie Chibnall, 6 vol. (Oxford: Oxford University Press, 1980), vol. 2, pp. 203–4 (ortografie adaptată).

Idei de reţinut

- În această perioadă Mihail Psellos, Anna Comnena şi Nicetas Choniates au creat unele dintre cele mai rafinate lucrări din istoriografia bizantină.
- Pe lângă aceste opere însemnate, s-au păstrat şi numeroase discursuri, colecţii de corespondenţă şi istorii mai scurte.
- Pentru această perioadă există şi o mulţime de materiale-sursă redactate în latină sau în limbile locale occidentale, în care nu mai este vorba doar despre desfăşurarea evenimentelor din Italia.

Câteva surse primare traduse în engleză

Anonymous. (1962), *Cesta Francorum: The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Ierusalim,* trad. Rosalind

Hill (Oxford: Oxford University Press).

Attaleiates, Michael. (2012), *The History,* trad. Anthony Kaldellis şi Dimitris Krallis (Cambridge MA and London: Harvard University Press).

Choniates, Niketas. (1984), O *City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates,* trad. Harry J. Magoulias (Detroit MI: Wayne State University Press).

Eustathios of Thessalonica. (2008), *The Capture of Thessaloniki,* trad. J.R. Melville-Jones (Canberra: Australian Association for Byzantine Studies).

Eustathios of Thessalonica. (2013), *Secular Orations 1167/8 to 1179,* trad. Andrew F. Stone (Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies).

Kinnamos, John. (1976), The *Deeds of John and Manuel Comnenus,* trad. Charles M. Brand (New York: Columbia University Press).

Komnene, Anna. (2009), The *Alexiad,* trad. E. R. A. Sewter şi Peter Frankopan (London: Penguin). Există şi o altă traducere, mai literară, de Elizabeth A. Dawes. (1967), *The Alexiad of the Princess Anna Comnena: Being the History of the Reign of her Father, Alexius I, Emperor of the Romans, 1081–1118 A. D.* (London: Routledge and Kegan Paul).

Odo of Deuil. (1948), *De Profectione Ludovici VII in Orientem,* trad. Virginia G. Berry (New York: Norton).

Skylitzes, John. (2010), *A Synopsis of Byzantine history,*

811–1057 (Oxford: Oxford University Press).

Zonaras, John. (2009), The *History of John Zonaras from Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great,* trad. Thomas M. Banchich şi Eugène N. Lane (London and New York: Routledge). Este traducerea doar a unei părţi a operei lui Zonaras şi nu include perioada 602–1118.

Bibliografie suplimentară

Gouma-Peterson, Thalia. (2000), *Anna Komnene and Her Times* (New York: Garland). O colecţie de eseuri. Vezi în special pe cele scrise de Paul Magdalino, care susţine agenda politică a Annei, şi de Ruth Macrides, care respinge raţionamentul că *Alexiada* Annei Comnena ar fi fost scrisă de soţul ei.

Kazhdan, Alexander P. şi Epstein, Ann Wharton. (1985), *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley CA: University of California Press). Ţinteşte să arate că societatea, arta şi literatura bizantine ar fi înflorit în această perioadă, ca urmare a dezvoltării oraşelor de provincie şi a unei aristocraţii militare.

Neville, Leonora. (2016), *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian* (Oxford: Oxford University Press). Ia în discuţie modul în care Anna Comnena şi-a

construit statutul de istoric într-un gen literar în care bărbaţii reprezentau o majoritate zdrobitoare.

Simpson, Alicia J. (2013), *Niketas Choniates: A Historiographical Study* (Oxford: Oxford University Press). Explorează cea dintâi şi cea de-a doua versiune a operei istorice a lui Choniates şi diferenţele dintre ele.

10. Criza din secolul al XI-lea (1045–1091)

La începutul acestei perioade, Bizanţul îşi extindea în continuare hotarele, încorporând micul regat armean Ani. Patruzeci de ani mai târziu, se afla din nou în defensivă, după ce pierduse controlul asupra majorităţii themelor din estul Asiei Mici, şi se lupta cu disperare să menţină Balcanii şi să prevină ameninţările asupra Constantinopolului. Deloc surprinzător, generaţii de istorici au căutat să afle ce anume a provocat această schimbare dramatică. Multă vreme, a părut evident că de vină ar fi fost incompetenţa împăraţilor care au domnit după moartea lui Vasile al II-lea din 1025 şi în mod deosebit politica unuia dintre ei.

10.1 Moment de cotitură? Domnia lui Constantin al IX-lea (1042–1055)

După cum am văzut, Constantin Monomahul a devenit împărat pe neaşteptate, în iunie 1042, când împărăteasa Macedoneană Zoe l-a chemat din exil înapoi la Constantinopol şi l-a luat de soţ. A domnit treisprezece ani înainte de a muri din cauze naturale, spre durerea prietenului lui Psellos, Ioan Mauropous, care îl descria folosind termenul „minunea de pe pământ”. Generaţia următoare de bizantini a fost mai puţin impresionată. La sfârşitul secolului al XI-lea, Ioan Skylitzes pretindea că, de la domnia lui Constantin, „norocul romeilor a început să se risipească”, verdict de condamnare care se regăseşte şi în paginile lui Mihail Psellos şi Mihail Attaleiates, dar şi în alte scrieri. Dat fiind corul aproape unanim de dezaprobare din sursele primare, nu trebuie să ne mire că şi în lucrările secundare Constantin al IX-lea era prezentat extrem de critic, în general, chiar dacă unii, printre care Michael Angold şi Anthony Kaldellis, erau gata să-i ia apărarea.

Attaleiates, Psellos şi Skylitzes i-au adus lui Constantin o serie de acuze. Pentru început, au susţinut că a ruinat imperiul din punct de vedere financiar prin iresponsabilitatea şi risipa lui. Vasile al II-lea adunase un enorm surplus financiar până la dispariţia lui din 1025, tezaurizat sub formă de monede din aur, în enormele pivniţe de sub Marele Palat. Despre Constantin al IX-lea se afirmă că ar fi tocat o mare parte

din bani pe daruri pentru amantele lui şi pe extravaganţe frivole – de pildă, un nou heleşteu în grădinile palatului. Cel mai costisitor proiect al său a fost întemeierea unei noi mănăstiri, Sfântul Gheorghe din Mangana, al cărei cost astronomic creştea tot mai mult, deoarece împăratul se răzgândea continuu în privinţa proiectului. Cheltuielile lui Constantin au fost într-atât de nemăsurate, încât a trebuit să caute noi surse de venit. Au crescut impozitele şi perceptorii tiranici au fost asmuţiţi asupra populaţiei cu acuzaţii fără temei, pentru a face rost de cât mai mulţi bani. Se pare că s-a folosit şi un alt artificiu, nemenţionat în sursele contemporane, dar care poate fi detectat dacă analizăm şi cântărim monedele păstrate din acea perioadă. Spre sfârşitul domniei lui Constantin al IX-lea, conţinutul de aur din nomisma scăzuse la 87%, iar puritatea, la 18 carate. Putem presupune că această degradare a fost o măsură de economie, cu scopul ca rezervele de aur din trezorerie să fie suficiente pentru mai mult timp.

La prima vedere, acuzaţiile împotriva lui Constantin al IX-lea par cât se poate de întemeiate, dar trebuie să privim retrospectiv şi să constatăm că aceleaşi reproşuri le-au fost aduse şi înaintaşilor lui. Nicefor al II-lea Focas fusese acuzat de impozitare excesivă. Ioan I Tzimiskes cheltuise mari sume pentru reconstrucţia

bisericii Mântuitorului de deasupra Porţii de Bronz a Marelui Palat. Şi nici degradarea monedelor nu este ceva ce poate fi pus doar pe seama lui Constantin. Şi Nicefor al II-lea intervenise în emiterea de monede, introducând tetarteronul de 22 de carate, care a circulat în paralel cu moneda la greutate normală. Încă din timpul domniei lui Mihail al IV-lea (1034–1041), conţinutul aurului din nomisma scăzuse de la 94, 4% la 90%. Mai mult decât atât, chiar dacă împăratul Constantin poate să fi fost mână spartă cu banii săi, este greu de crezut ca darurile pentru amante să fi fost într-atât de generoase încât să ducă statul la faliment.

Caseta 10.1 Dezbaterea despre degradare

Pentru mulţi istorici, conţinutul de aur în scădere din nomisma a fost în acelaşi timp simptom şi cauză a declinului Bizanţului în secolul al XI-lea. Istoricul economist Robert S. Lopez (1910–1986) era de părere că nomisma reprezenta „dolarul Evului Mediu”, iar prin faptul că s-a recurs la degradarea ei pentru a obţine o scurtă uşurare financiară, Constantin al IX-lea şi alţi împăraţi au lezat fatal nu numai economia imperiului, ci şi prestigiul lui internaţional. Moneda, spunea el, este „ambasadorul celor aleşi către alte naţii ale lumii”.

Există însă şi o interpretare radical diferită, cea a lui

Cécile Morrisson. Ea a atras atenţia că o depreciere asemănătoare se petrecea şi într-o altă regiune, în aceeaşi perioadă. În Europa Occidentală, dinarul de argint a pierdut 50% din conţinutul lui de metal preţios, iar în califatul Abbasid dinarul a fost şi el depreciat, sugerând că fenomenul nu a apărut doar ca o reacţie la evenimentele din Bizanţ. A fost mai degrabă o reacţie la o mai largă extindere a comerţului, la creşterea populaţiei şi la sporul economic în plină desfăşurare în secolul al XI-lea peste tot în spaţiul mediteraneean. În aceste condiţii, aveau loc mai multe tranzacţii, prin urmare era nevoie de mai multe monede decât puteau fi puse la dispoziţie dacă se respecta conţinutul de metal preţios original. Astfel, departe de a fi risipitor şi iresponsabil, Constantin al IX-lea aplica o politică economică raţională, punând în circulaţie mai multe monede, când era nevoie de ele. Dat fiind că nu existau plângeri legate de depreciere în acea vreme şi nici dovezi palpabile de prejudicii economice, Morrisson este de părere că deprecierea din timpul domniei lui Constantin era de fapt un semn de prosperitate, atribuindu-i denumirea de *dévaluation d'expansion,* care trebuie deosebită cu atenţie de *dévaluation de crise* (depreciere de criză), petrecută mai târziu, după 1071.

Deşi acceptată de unii, printre care Michael Angold şi

Paul Lemerle, teoria lui Morrisson a fost combătută. Costas Kaplanis a pus sub semnul îndoielii ideea de depreciere „benignă” a nomismei înainte de 1071: demersul lui Constantin nu ar fi fost o măsură fiscală atent gândită, ci o depreciere de criză, făcută în panică, din cauza nevoii de bani lichizi în timpul Războiului Peceneg din 1046–1053.

Surse: Robert S. Lopez, „The dollar of the Middle Ages”, *Journal of Economic History* 11 (1951), 209–34; Cécile Morrisson „, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d’interprétation”, *Travaux et mémoires 6 (1976),* 3–30; Costas Kaplanis, „The debasement of the «dollar of the Middle Ages»”, *Journal of Economic History 6*3 (2003), 768–801.

O altă vină adusă domniei lui Constantin este că lunga perioadă de relativă rezistenţă la invazii, de care se bucura Bizanţul din 1018, a ajuns la final. Trei duşmani periculoşi, unul creştin, unul păgân şi unul musulman, au început să ameninţe frontierele. Creştinii erau normanzii care subminau încet poziţia bizantină din sudul Italiei. Păgânii erau pecenegii, un alt popor turcic de dincolo de Dunăre, care au invadat Bulgaria bizantină în timpul iernii 1046–1047, când îngheţase fluviul. Cel mai primejdios inamic dintre toţi

era cel musulman, deoarece bizantinii aveau acum din nou de-a face cu o mare putere. În 1040, turcii selgiucizi au obţinut controlul asupra Iranului şi a regiunii de până la graniţele Armeniei, aşadar teritoriile lor se învecinau direct cu frontiera bizantină extinsă. În timpul domniei lui Constantin, supuşii sultanului au întreprins mai multe incursiuni păgubitoare peste graniţă.

Vina pentru aceste atacuri nu poate fi pusă pe seama niciuneia dintre politicile lui Constantin al IX-lea, deoarece rădăcinile problemei erau mai vechi, mergând până în vremea lui Vasile al II-lea. Normanzii apăruseră în Italia în 1017, când un guvernator bizantin i-a rugat pe nişte cavaleri aflaţi în trecere să îl ajute să stingă o rebeliune. Iar urmaşii şi familiile lor cucereau acum treptat teritoriul bizantin. Nici pecenegii nu au apărut din senin în 1046. Ani de-a rândul bizantinii se folosiseră de ei ca aliaţi împotriva ruşilor şi a bulgarilor. Problema a fost că, după ce Vasile al II-lea a anexat Bulgaria în 1018, bizantinii şi pecenegii au ajuns să aibă graniţă comună pe Dunăre şi orice instabilitate în rândul pecenegilor se putea răsfrânge imediat şi în teritoriul bizantin. În acelaşi fel, după anexarea unor regiuni întinse din Armenia, Vasile al II-lea eliminase de fapt statele-tampon care constituiau un scut pentru Asia Mică bizantină în calea popoarelor care migrau

din Asia Centrală spre apus, făcând-o vulnerabilă atacurilor lansate dinspre teritoriul selgiucid.

Trebuie subliniat aspectul că răspunsul lui Constantin al IX-lea la aceste incursiuni nu a fost deloc lipsit de eficienţă. În Italia, ca de obicei, resursele erau limitate şi Constantin a procedat la fel ca înaintaşii lui, căutând aliaţi din zonă. A iniţiat negocieri cu papa Léon al IX-lea, la fel de alarmat ca el de expansiunea normandă. Potrivit acordului dintre ei, o armată papală a coborât spre sud în 1053 şi s-a bătut cu normanzii la Civitate. Surprinzător sau nu, trupele de germani ale papei au fost risipite de cavaleria normandă şi au fost luaţi mulţi prizonieri, dar Constantin nu poate fi învinuit pentru asta. În răsărit, răspunsul bizantinilor la incursiunile selgiucizilor a fost eficient în acel moment. Când turcii au atacat oraşul armean Artze în 1048, o forţă bizantină aflată sub comanda lui Kekavmenos Katakalon a intervenit rapid şi i-a obligat să se retragă. Dar Constantin a avut o reacţie mai puţin eficientă la atacurile pecenegilor. După mai mulţi ani de încercări nereuşite de a-i împinge înapoi peste Dunăre, împăratul a fost silit să încheie cu ei un tratat în 1053, care permitea unui mare număr de pecenegi să se stabilească pe pământuri din thema Paristrion. Ei aveau să se transforme într-un ghimpe în coasta urmaşilor lui.

Chiar dacă reacţia lui Constantin la ameninţări este considerată acceptabilă, rămâne o altă acuzaţie serioasă: că a permis deliberat ca armata şi sistemele de apărare să decadă, deschizând în acest fel calea prăbuşirii frontierei răsăritene a Bizanţului după 1071. A fost de multe ori înfăţişat ca un tipic împărat „civil”, care ura domeniul militar şi nu avea încredere în nimic ce ţinea de el. Este sigur că nu a încercat vreodată să-şi comande singur armatele şi şi-a petrecut toţi cei treisprezece ani de domnie în siguranţă, la Constantinopol. Cât se poate de logic, atât timp cât era un conducător lipsit de autoritate cazonă, asumându-şi riscul ca toată gloria militară să-i revină altcuiva. În anii 1030 şi la începutul deceniului următor, gloria i-a revenit în întregime lui George Maniakes, cel care a cucerit Edessa şi vestul Siciliei. Aşa se face că în 1043 Constantin l-a îndepărtat de la comandă. Acest fapt l-a împins pe Maniakes la revoltă şi a traversat cu armata sa Marea Adriatică dinspre Italia, îndreptându-se spre capitală. Din fericire pentru Constantin, Maniakes a fost ucis de o săgeată rătăcită în timpul unei ciocniri şi rebeliunea s-a stins. O altă asemenea răscoală s-a petrecut în 1047. Lui Léon Tornikios, strategul themei Iberia, i s-a luat comanda şi a fost silit să îmbrace rasa călugărească, dar a reuşit să scape, a adunat o armată şi a pornit în marş către Constantinopol. Atunci,

Constantin al IX-lea s-a salvat încă o dată, graţie Zidurilor continentale.

Asemenea evenimente ar putea fi interpretate drept un simplu caz de contradicţie între un împărat civil şi generalii săi, însă realitatea nu susţine mereu o asemenea interpretare simplă. Revolta lui Maniakes a fost grăbită şi de maşinaţiunile altui militar, din familia Skleros, ale cărui pământuri din Anatolia se învecinau cu proprietăţile lui, între cei doi existând o veche vrajbă. Cum iubita lui Constantin provenea din aceeaşi familie, Skleros l-a convins pe împărat să-l destituie pe Maniakes, ceea ce a declanşat rebeliunea. Se pare că şi în cazul revoltei lui Tornikios a fost vorba tot despre o duşmănie personală, deoarece acesta fusese profund jignit de împărat, care pusese capăt unei relaţii sentimentale dintre el şi Euprepia, sora lui Constantin. De aceea asemenea rebeliuni pot să nu semnifice deloc o înstrăinare între împărat şi armată.

Există însă altceva ce sugerează indiferenţa faţă de armată şi apărare. La un moment dat în timpul domniei, Constantin a decis să dizolve armata themei Iberia. Thema fusese constituită în timpul domniei lui Vasile al II-lea de-a lungul graniţei dintre Armenia şi Georgia, când regatul Tao lăsat moştenire de David a intrat în posesia bizantină. Se presupune că armata număra 50.000 de oameni, probabil fermieri care

primiseră pământ în schimbul serviciului militar. Acum însă erau nevoiţi să plătească impozite în bani. Iberia era, desigur, tocmai zona care nu peste mult timp avea să sufere raidurile turcilor selgiucizi, aşadar lipsirea de un element de bază al apărării ei era aproape o crimă. Contemporanii s-au arătat fără îndoială extrem de critici. Attaleiates a afirmat chiar că luptătorii demobilizaţi au făcut cauză comună cu turcii atacatori.

La o privire mai atentă însă, şi de data asta se poate spune ceva în apărarea lui Constantin. În definitiv, nu ştim nimic despre armata din Iberia şi cât de eficientă era. Poate nu exista decât pe hârtie. Pe de altă parte, ştim că de ceva vreme împăraţii puneau mai mare nădejde în soldaţi profesionişti plătiţi, fie pe tagmata, fie pe mercenari străini, care erau categoric mai puternici decât fermierii cu jumătate de normă. Potrivit acestui scenariu, banii din impozite ar fi fost mult mai valoroşi decât serviciile militare. De altfel, nu există niciun fel de dovadă că ar fi fost o politică generală sau că armatele din alte theme ar fi fost desfiinţate.

Până la urmă, mărturiile din vremea domniei lui Constantin al IX-lea pot fi interpretate în două feluri. Poate fi catalogat drept un incompetent leneş care a permis ca instrumentele de apărare ale imperiului să slăbească ori putem să-l disculpăm ca pe un om care a

făcut ceea ce părea să fie raţional în acel moment. Orice variantă am alege, nu se poate ca un singur om să fie învinovăţit de tot ce s-a întâmplat mai târziu. Dacă s-ar întâmpla asta, s-ar ajunge în cursa întinsă de scriitori ca Psellos şi Skylitzes, care urmăreau să-i ferească de orice fel de critică pe stăpânii lor, din familiile Ducas şi Comnen.

10.2 Sfârşitul dinastiei macedonene (1055–1067)

Constantin al IX-lea a murit în ianuarie 1055. La început, a existat oarecare nesiguranţă în legătură cu succesiunea. Ajunsese împărat doar în virtutea căsătoriei cu Zoe, nepoata lui Vasile al II-lea, iar ea murise cu cinci ani mai devreme. Un grup de curteni şi-au pus în gând să o ridice la rangul de împărăteasă unică pe sora lui Zoe, Teodora. Ea a rămas la putere doar 18 luni, dar în acea perioadă, din câte susţine Psellos, „imperiul a prosperat şi gloria lui a sporit” Ameninţările de la frontiere s-au potolit. Pecenegii aşezaţi pe teritoriul bizantin au rămas liniştiţi pentru moment, iar în Italia normanzii, destul de jenaţi după ce îl luaseră prizonier pe papă, nu au continuat ostilităţile după victoria de la Civitate. Apulia se afla acum în mare parte sub controlul lor, dar Bari rezista în continuare şi Calabria rămăsese şi ea în mâinile

bizantinilor. A existat un succes de politică externă semnificativ. În vara lui 1055, reprezentanţii Teodorei au încheiat un tratat cu sultanul selgiucid Tughrul, pe care nu îl interesa să se războiască cu Bizanţul. Ambiţia lui era să obţină controlul asupra Bagdadului şi califatului Abbasid, ţel pe care şi l-a atins în luna decembrie a anului următor. Aşa se face că frontiera de est a Bizanţului era la adăpost de alte atacuri din acea direcţie.

Această perioadă de calm s-a sfârşit odată cu moartea Teodorei, în august 1056. Odată cu ea s-a încheiat şi dinastia Macedoneană, iar problema succesiunii a devenit acută. Decizia a fost luată zece zile mai târziu de eunuci şi de alţi administratori de la palat, care l-au ales pe un bărbat numit Bringas să preia tronul sub numele de Mihail al VI-lea. Şi-au închipuit probabil că numesc pe cineva care se va dezlănţui cu toată energia împotriva pecenegilor, deoarece, potrivit lui Skylitzes, Mihail fusese militar în tinereţe. Dar pentru mulţi, printre care şi Psellos, s-ar fi zis că ridicaseră pe cineva dintre ei, un birocrat constantinopolitan vârstnic, căruia nu părea să-i pese vreodată de soarta provinciilor.

Noul împărat a confirmat repede această impresie, după ce s-a certat cu unii dintre militari chiar în primele săptămâni după urcarea pe tron. În martie

1057, o delegaţie de comandanţi de armată din Asia Mică a venit la Constantinopol, în frunte cu Katakalon Kekavmenos, cel care îi alungase pe turcii selgiucizi în 1048. Aveau speranţa că vor fi avansaţi şi vor primi daruri, aşa cum se întâmpla de obicei cu prilejul urcării pe tron a unui nou împărat, dar au fost crunt dezamăgiţi. Mihail al VI-lea a refuzat să-i răsplătească şi chiar i-a mustrat pentru proastele lor rezultate. Adevărul era că, în ciuda tratatului din 1055, supuşii neascultători ai sultanului continuaseră să facă incursiuni în Armenia şi în nordul Siriei, iar Mihail nu considera că răspunsul generalilor săi fusese suficient de hotărât. Faptul că i-a expediat cu mâinile goale a fost o greşeală fatală, căci liderii nemulţumiţi s-au întors în Asia Mică şi, în iunie anul următor, l-au proclamat acolo împărat pe unul dintre ei, Isaac Comnenul. Mihail al VI-lea a fost forţat să abdice când cetăţenii Constantinopolului au ieşit pe străzi în susţinerea rebeliunii, iar Isaac a fost încoronat în septembrie 1057.

În ciuda eforturilor istoricilor de a minimaliza abisul dintre militarii din provincii şi curtea de la Constantinopol, era cât se poate de limpede că, odată cu Isaac I, se instaurase un cu totul alt fel de regim. Pe noile monede de aur apărea întreg, ţinând o sabie scoasă din teacă, un gen de reprezentare cum nu mai văzuse nimeni până atunci. Politicile sale economice

erau pe măsura acestei imagini, căci dorea să refacă finanţele imperiului, ca să poată plăti o armată şi mai mare. A ordonat ca toate restanţele de impozite să fie colectate imediat, a tăiat din sumele de bani plătite anual demnitarilor de la curte şi a anulat unele donaţii de proprietăţi făcute din domeniile regale. Nici măcar mănăstirile nu au fost cruţate, Isaac revenind la politica lui Nicefor al II-lea şi căutând să limiteze suprafeţele deţinute de ele şi chiar confiscând o parte. O asemenea austeritate drastică nu avea cum să nu provoace nemulţumiri, iar atacul asupra mănăstirilor a deschis conflictul dintre Isaac şi patriarhul Constantinopolului, Mihail Keroularios (Cerularie). Criza a luat o formă acută când Keroularios i-a spus fără menajamente lui Isaac că autoritatea lui, ca preot, era mai presus de a împăratului. Isaac a pus imediat să fie arestat, ameninţându-l că îl va aduce în faţa judecăţii dacă nu renunţa la funcţia lui. Cum patriarhul a murit la scurt timp, Isaac a fost perceput ca un tiran împotriva Bisericii, dar cel puţin a reuşit să numească în postul rămas vacant un ierarh mai maleabil.

Nimic din toate astea nu ar fi contat dacă Isaac ar fi reuşit o victorie de răsunet împotriva turcilor selgiucizi sau a pecenegilor. De fapt, domnia lui a fost martoră a unei deteriorări semnificative a situaţiei militare. La doar şase luni după accesiune, în februarie 1058, un

grup de turci a trecut graniţa, a înaintat dincolo de Armenia peste Munţii Taurus şi a devastat cetatea Melitene. Vestea a stârnit un şoc la Constantinopol. Melitene fusese odată în mijlocul disputei dintre bizantini şi arabi, iar cucerirea oraşului de către Ioan Curcuas, în 934, simbolizase redeşteptarea Bizanţului în răsărit. Mai mult decât atât, nu se afla în Armenia, ci adânc pe teritoriul bizantin, la vest de lanţul Taurus. Isaac se mai confrunta şi cu revenirea unei ameninţări din Balcani. Pecenegii care se aşezaseră în thema Paristrion începuseră să facă raiduri în regiunea din jur, de multe ori în alianţă cu vecinii unguri. Această situaţie i-a oferit lui Isaac şansa să-şi demonstreze curajul. În vara lui 1059 a pornit să îi înfrunte pe pecenegi, dar i-a fost foarte greu să dea piept direct cu inamicii, deoarece oamenii evitau lupta deschisă şi fugeau din calea lor, lăsându-i doar satisfacţia de a le ocupa tabăra şi de a le distruge corturile. La sfârşitul campaniei, armata lui a fost prinsă într-o furtună când traversa apele iuţi ale unui râu şi mulţi dintre oamenii lui s-au înecat. Împăratul nu a avut parte de întoarcerea glorioasă la Constantinopol, la care sperase. La scurt timp, Isaac s-a îmbolnăvit şi, temându-se că avea să moară, a consimţit să abdice în favoarea vechiului prieten al lui Mihail Psellos, Ducas, care a devenit Constantin al X-lea (vezi secţiunea 5.4).

Scurta domnie a lui Constantin al X-lea nu este la fel de bine documentată ca a lui Isaac I, dar am putea să o considerăm drept un exemplu perfect al problemelor cu care se confrunta Bizanţul în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Comparându-l cu Isaac I, unii istorici l-au considerat pe noul împărat un „civil” ineficient, inferior predecesorului. De fapt, cei doi bărbaţi proveneau cam din acelaşi mediu, iar Constantin îl susţinuse pe Isaac în lovitura din 1057. Şi politicile lor au fost asemănătoare în bună măsură. Constantin al X-lea a continuat austeritatea financiară şi a aplicat multă rigoare în colectarea impozitelor. Pe de altă parte, spre deosebire de Isaac, a avut grijă să nu-şi facă inamici, readucându-i în funcţii pe cei destituiţi de predecesorul său. Avea tendinţa să gestioneze în amănunt anumite domenii, supraveghind de multe ori personal administrarea justiţiei. Unii afirmau că o făcea ca să aplice amenzi ridicate, spre beneficiul trezoreriei.

Toate acestea erau politici judicioase, există însă şi un aspect mai controversat al domniei lui. Potrivit lui Attaleiates, Skylitzes şi până şi lui Psellos, susţinător al lui Ducas, cu toată prudenţa financiară a lui Constantin, nu era dispus să cheltuiască bani pentru armată şi apărare. La prima vedere, pare de neconceput ca un conducător să reducă cheltuielile militare în

condiţiile în care frontierele sunt atacate, dar este ceea ce se pare că a făcut Constantin al X-lea. Criza financiară ajunsese poate atât de acută, încât nu mai avea de ales, dar este posibil să existe şi o altă explicaţie. Odată cu sfârşitul dinastiei Macedonene, nu mai era nici o altă familie cu un drept la tron legitim şi evident. Oricine putea să acceadă la tron, aşa cum făcuseră Isaac Comnenul în 1057 şi Constantin al X-lea însuşi în 1059. Iar asta se putea întâmpla cu uşurinţă din nou, cei mai verosimili candidaţi fiind generalii aflaţi la conducerea armatei, prin urmare este posibil ca împăratul Constantin să nu fi dorit să pună nimănui la dispoziţie mijloacele cu care să poată fi răsturnat împăratul. Politica s-a dovedit valabilă în oarecare măsură, deoarece pe parcursul domniei lui nu a apărut aproape nicio rebeliune, ceea ce arată că totuşi se bucura în mare măsură de sprijin. Fără îndoială, spera ca familia Ducas să obţină în timp acea aură de legitimitate de care se bucurau odată Macedonenii.

Dezavantajul era, desigur, că frontierele erau mai vulnerabile în calea atacurilor, câtă vreme capacitatea de apărare rămânea atât de redusă. În Italia anilor 1060, noii conducători normanzi, Robert Guiscard şi fratele său Roger, au pornit o ofensivă şi au ocupat numeroase fortăreţe din Calabria. În Balcani, neliniştea provocată forţelor bizantine de pecenegi a oferit altor inamici

şansa de a ataca frontiera. În 1064, două alte grupări turcice, uzii şi cumanii, au traversat Dunărea şi au devastat Bulgaria. Constantin a răspuns acestor atacuri, însă până să ajungă la faţa locului o armată, intruşii plecaseră, traversând din nou fluviul. În Asia Mică, au continuat raidurile bandelor de selgiucizi pe care sultanul nu le putea controla. În vara lui 1059, un asemenea grup de călăreţi a apărut în Asia Mică, ocupând şi prădând cetatea Sebasteia. Un alt eveniment petrecut la scurt timp a vulnerabilizat şi mai mult frontierele. Noul sultan selgiucid, Alp Arslan, a decis că, atâta vreme cât predecesorul lui nu reuşise să prevină raidurile pe teritoriul bizantin, avea să participe şi el, renunţând la tratatul din 1055. În iulie 1064, sultanul a ocupat şi a prădat Ain, care intrase în posesia bizantină în 1045. Rezistenţa întâmpinată a fost foarte redusă. Attaleiates relatează cum un armean numit Pangratios îi promisese împăratului că poate apăra oraşul fără să fie nevoie de resurse suplimentare şi, bineînţeles, Constantin a fost de acord cu oferta. Când a început asediul, garnizoana cetăţii ar fi putut să reziste, dar în scurt timp au rămas fără alimente, pentru că nu se făcuseră rezerve, şi nu le-a mai rămas decât să capituleze.

Constantin al X-lea a judecat, poate, că asemenea înfrângeri erau acceptabile, cu condiţia să poată

instaura o dinastie stabilă la Constantinopol, dar calculele sale nu au fost corecte nici în această privinţă. În octombrie 1066 s-a îmbolnăvit şi nu a mai putut conduce imperiul. Din patul de suferinţă, vedea cât se poate de limpede primejdia. Fiul şi moştenitorul lui, Mihail, era abia adolescent, prin urmare putea fi sigur că puterea avea să fie revendicată de un militar bine înfipt pe poziţii. Gândindu-se cu certitudine la precedentul stabilit de Teofana şi Nicefor al II-lea Focas, Constantin a pus-o să jure pe Eudokia, soţia sa, că nu se va recăsători vreodată şi va apăra tronul pentru Mihail. La moartea împăratului, în mai 1067, Eudokia a devenit conducătoarea consiliului de regenţă care îi mai cuprindea pe patriarh şi pe fratele lui Constantin, Ioan Ducas. Chiar dacă sperase să-şi îndeplinească promisiunea, evenimentele i-au forţat mâna. În vara lui 1067, o puternică forţă turcă a traversat Munţii Taurus şi a pornit spre vest către Cezareea, vechiul centru al familiei Focas. Oraşul a fost cucerit, mulţi dintre locuitori, masacraţi, iar catedrala Sfântul Vasile, profanată şi jefuită. Trecuseră mai multe secole de când se întâmplaseră asemenea nenorociri în centrul Asiei Mici, iar aceste ştiri au reprezentat o măsură exactă a gravităţii crizei. În asemenea împrejurări, Eudokia nu a avut de ales şi s-a recăsătorit, chiar dacă în acest fel punea sub semnul întrebării

continuarea dinastiei Ducas. A hotărât să-l aducă pe tron pe un general încununat de succes, Romanos Diogenes, luându-l de soţ şi făcându-l protector al fiului ei, Mihail al Vii-lea.

Caseta 10.2 Eudokia îi dă vestea lui Mihail Psellos

Hotărârea de a se recăsători în ciuda jurământului faţă de soţul dispărut trebuie să fi fost extrem de grea pentru împărăteasa Eudokia. Situaţia era delicată şi din punct de vedere politic, de vreme ce susţinătorii familiei Ducas, în care intrase prin căsătorie, aveau să o interpreteze drept o trădare. Aşa că a procedat precaut şi nu i-a dezvăluit ştirea căsătoriei ei decât lui Mihail Psellos, curtean influent şi prieten de o viaţă al lui Constantin al X-lea, după ce unirea fusese deja stabilită. Iată cum descrie întrevederea:

Împărăteasa m-a înştiinţat să vin la ea în acea seară. Când am rămas singuri, mi-a vorbit cu lacrimi în ochi. „Suntem cât se poate de conştienţi”, a spus ea „, de scăderea prestigiului nostru şi de declinul prin care trece imperiul, în mijlocul războaielor care izbucnesc mereu şi al hoardelor de barbari care pustiesc întregul Răsărit. Cum poate ţara noastră să scape de dezastru?” Eu nu ştiam nimic despre întâmplările în desfăşurare şi

nici că viitorul împărat se afla la porţile palatului, prin urmare am răspuns că nu era o chestiune asupra căreia să se decidă cu uşurinţă. „Este nevoie de o chibzuinţă atentă”, am zis. „Mai bine propui azi şi asculţi mâine, după cum spune proverbul.” „Însă deliberarea este inutilă acum. Chestiunea a fost deja cântărită şi hotărârea, luată. Romanos, fiul lui Diogenes, este invitat să domnească şi să fie împărat, preferat în faţa tuturor celorlalţi.” Am rămas consternat. Nu-mi imaginam ce se va alege de mine. „Ei bine, atunci”, am zis „, mâine îmi voi spune şi eu părerea.” „Nu mâine”, mi-a răspuns „, ci acum. Dă-mi sprijinul tău.” Am răspuns atacului cu o singură întrebare: „Dar fiul vostru, împăratul [Mihail], care probabil va guverna singur imperiul într-o bună zi – are şi el ştiinţă de ceea ce se petrece?” „Nu este cu totul neprevenit, dar toate amănuntele încă nu le cunoaşte”, mi-a spus ea. „Însă mă bucur că îl aduci în discuţie pe fiul meu. Haide să mergem împreună la el şi să-i explicăm cum stau lucrurile.”

Băiatul a fost trezit din pat şi adus jos, cu ochii mijiţi, să-l cunoască pe noul său tată vitreg Romanos, pe care l-a îmbrăţişat cu vădită neplăcere. Noua domnie nu începea sub cele mai bune auspicii.

Sursă: Michael Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers*, bad. E.R.A. Sewter (Harmondsworth: Penguin, 1966), pp. 348–9 (ortografie adaptată).

10.3 Romanos Al IV-Lea şi Bătălia de la Manzikert (1067–1071)

Noul împărat s-a căsătorit cu Eudokia şi a fost încoronat în ianuarie 1068. Scurta sa domnie marchează momentul când problemele Bizanţului de la sfârşitul secolului al Xi-lea s-au prefăcut din criză în catastrofă. Totul a început bine. Noul suveran a hotărât să acorde prioritate ameninţării selgiucizilor şi şi-a petrecut vara lui 1068 în campanie în Asia Mică, alungând intruşi care făceau incursiuni în zona din jurul oraşului Sebasteia. Toamna, s-a mutat în nordul Siriei, consolidând fortificaţiile Antiohiei, care fusese ţinta atacurilor turceşti şi arabe dinspre Alep. În vara următoare s-a aflat din nou în Asia Mică, dar a întâmpinat greutăţi în încercarea de a-i detecta pe atacatorii turci. Loveau de multe ori pe neaşteptate, când el se afla la sute de kilometri depărtare, iar când se apropia, ei dispăruseră de mult. Astfel, nu a reuşit să împiedice prădarea cetăţii Ikonion din 1069. Când, în timpul celei de-a treia expediţii, din august 1071, Romanos al IV-lea a întâlnit armata sultanului

selgiucid Alp Arslan, în apropierea oraşului Manzikert din Armenia, părea că i se dădea în sfârşit ocazia unei lovituri decisive. Forţele sale erau mult mai mari decât cele ale sultanului, astfel că s-a simţit suficient de sigur pe sine ca să respingă oferta lui de pace. Însă în bătălia care a urmat, armata bizantină a fost pusă pe fugă şi împăratul Romanos a fost în final luat prizonier de sultan.

Deznodământul neaşteptat ar fi putut să fie efectul unui simplu ghinion, deoarece orice bătălie poate foarte uşor să se termine prost. În ciocnirea iniţială, turcii s-au retras din calea violentei şarje şi au fost urmăriţi de bizantini. După o vreme, împăratul a ordonat încetarea vânătorii şi ca drapelele să fie întoarse, semnalând o retragere. Din nefericire, soldaţii din spate au interpretat ca semnal că avangarda fusese înfrântă. Au intrat în panică şi au început să fugă. Asta le-a dat turcilor şansa să se interpună între avangardă şi corpul principal al armatei, înconjurându-l şi capturându-l pe împărat. Însă majoritatea istoricilor au susţinut că în spatele înfrângerii se ascundeau cauze mai adânci, fără să cadă de acord care anume. Unii s-au legat de remarca lui Skylitzes că armata bizantină „arăta jalnic”, cu soldaţii bătrâni, infirmi şi prost echipaţi, ca să argumenteze că înfrângerea de la Manzikert era rezultatul neglijării armatei de către

împăraţii dinainte. Slăbiciunea acestei direcţii de argumentare este că dovezile contemporane sugerează că, dacă armata se prezenta la standarde inferioare la începutul domniei lui Romanos, situaţia se îmbunătăţise radical până la momentul Manzikert. Attaleiates descrie cum Romanos a pornit imediat după accesiune o campanie de recrutări şi în scurt timp armata se găsea în deplinătatea forţelor, iar când a început campania împotriva turcilor din 1071 dispunea de atât de mulţi soldaţi buni, încât i-a îndepărtat pe cei care, după părerea lui, nu se ridicau la acelaşi nivel. Astfel, Skylitzes se referea poate mai degrabă la armata din momentul 1068, nu 1071.

Alţii au invocat trădarea, genul de „cuţit înfipt în spate” folosit în nenumărate rânduri atât pentru a explica, dar şi pentru a scuza înfrângerea. S-a spus că unii dintre armeni, iritaţi de încercările de a impune Bisericii lor monofizite practicile religioase bizantine, i-ar fi trădat pe fraţii lor creştini. Există însă prea puţine dovezi concrete în acest sens şi pot fi găsite şi unele exemple contrare, de armeni care au luptat cu vitejie de partea bizantină. Mai răspândită este ideea că trădarea ar fi venit chiar din tabăra lui Romanos. Nu încape nicio îndoială că unii membri ai familiei Ducas rămăseseră îngroziţi de hotărârea Eudokiei de a-şi călca jurământul şi de a se recăsători, de vreme ce se

temeau că la un moment dat Romanos îl va înlătura pe Mihail al VII-lea şi îşi va impune propria familie ca dinastie conducătoare. Potrivit lui Attaleiates, Andronic Ducas, un văr al lui Mihail al Vii-lea, ar fi fost cel care a răspândit intenţionat zvonul că Romanos ar fi murit şi corpul de armată ar fi plecat de pe câmpul de luptă. La prima vedere, dovada lui Attaleiates stă în picioare, deoarece participase la bătălie, însă precizează că doar a auzit, fără să fi văzut personal. Era un zvon pe care a fost bucuros să-l răspândească mai departe, fiind prietenul şi protejatul lui Nicefor Botaneiates, care mai târziu avea să răstoarne familia Ducas. Cu toate acestea, explicaţia este prea strâns legată de rivalitatea politică endemică din Bizanţ, stârnită de la sfârşitul dinastiei Macedonene, în 1056.

Cea din urmă posibilitate, de care istoricii s-au ferit întotdeauna, este aceea că Romanos însuşi ar fi fost responsabil, într-un fel sau altul, de cele întâmplate. Se prea poate ca imaginea eroului nobil trădat de oamenii mai prejos de el să fie mult prea convingătoare. Însă cu siguranţă a făcut unele erori în perioada premergătoare bătăliei. Nu a fost conştient că armata sultanului se afla atât de aproape până în momentul când s-au ciocnit. Sub impresia că are de-a face doar cu bande mici pornite în raiduri, şi-a despărţit forţele şi a trimis un corp de armată de mari dimensiuni într-o direcţie

diferită. Acei soldaţi i-ar fi fost deosebit de utili în lupta cu sultanul. Romanos ar putea fi acuzat şi de nechibzuinţă, când s-a pus în fruntea armatei sale, expunându-se pericolului de a fi luat prizonier. Sultanul a avut înţelepciunea să urmărească totul de la distanţă. Aceste critici sunt aduse de un contemporan, Mihail Psellos, dar mărturia lui este de obicei respinsă, pe motiv că era un partizan virulent al lui Ducas. Dar nu există nicio raţiune pentru care să fie preferate opiniile lui Attaleiates, duşman al lui Ducas tot atât de virulent.

10.4 Căderea Asiei Mici (1071–1081)

Înfrângerea de la Manzikert este deseori considerată ca fiind momentul în care statutul de mare putere al Bizanţului a intrat în declin şi Asia Mică a început să devină Turcia. Privind retrospectiv, această viziune nu este nerezonabilă, dar dacă privim mai atent ne dăm seama că înfrângerea nu a fost deloc la fel de severă ca altele din istoria bizantină. Oricât de umilitoare ar fi fost, numărul victimelor nu a atins proporţiile înregistrate la Anchialos în 917, când bulgarii au lichidat o întreagă armată bizantină. Două corpuri foarte numeroase aflate sub comanda lui Romanos al IV-lea, trupele trimise în direcţii diferite şi ariergarda

comandată de Andronic Ducas, au scăpat complet nevătămate. Iar înfrângerea nici nu a fost urmată de concesii impuse ca pedeapsă de învingători. Sultanul Alp Arslan nu era interesat să realizeze cuceriri în Armenia ori în Asia Mică, principala lui preocupare fiind să rămână liber pentru a putea începe lupta esenţială pentru el împotriva Fatimizilor din Egipt, duşmanii lui înverşunaţi pentru supremaţie în lumea islamică. Prin urmare, a încheiat un tratat foarte generos cu împăratul Romanos, captivul lui. Din câte se pare, împăratul a cedat câteva fortăreţe armene, a fost de acord să îi elibereze pe prizonierii lui musulmani şi i-a făgăduit sultanului asistenţă militară pentru viitor. Apoi i s-a redat libertatea, după ce a promis să plătească o sumă considerabilă, ca răscumpărare. Aşadar ar fi fost posibil ca înfrângerea de la Manzikert să nu reprezinte mai mult decât un eveniment neplăcut, din care Bizanţul să-şi revină rapid. Dar, în sine, nu a fost nici motivul pentru care bizantinii aveau să sufere uriaşe pierderi de teritoriu în deceniile următoare.

Instabilitatea politică neîncetată a fost ceea ce s-a dovedit fatal în Asia Mică. Când a sosit la Constantinopol vestea capturării lui Romanos, Mihail Psellos şi familia Ducas au profitat imediat ca să-l proclame pe Mihail al VII-lea împărat unic,

declarându-l detronat pe Romanos al IV-lea. Aflând că Romanos fusese eliberat pe neaşteptate, nu au fost dispuşi să dea înapoi. Andronic Ducas a fost trimis cu o armată să-l aresteze pe Romanos şi, după câteva lupte uşoare, împăratul a cedat şi a fost de acord să renunţe la tron şi să se retragă la o mănăstire, obţinând în schimb o garanţie că nu i se va face niciun rău. Dar garanţia nu a fost respectată, pentru că temnicerii l-au orbit pe Romanos, de îndată ce le-a căzut în mână. Operaţiunea s-a făcut cu asemenea nepricepere, încât nu şi-a mai revenit în urma rănilor şi a murit în vara lui 1072. Indiferent cât de obişnuite erau tragediile în contextul politicii bizantine, s-ar părea că opinia publică a fost indignată de tratamentul aplicat lui Romanos, cel puţin dacă îi dăm crezare lui Attaleiates. Probabil că această atrocitate a pus o pată asupra regimului Ducas şi a reprezentat un motiv pentru perpetuarea tulburărilor civile.

Dacă regimul venit la putere în Constantinopol în 1071 şi-ar fi câştigat un larg respect şi popularitate, dovedind că face faţă crizei, poate că ar fi rezistat în furtună, dar nu s-a întâmplat aşa. Mihail al VII-lea s-a arătat curând prea lipsit de experienţă şi naiv ca să rezolve situaţia. Adevărata putere a trecut curând la alţii – mai întâi la unchiul său, cezarul Ioan Ducas, şi apoi la un eunuc numit Nikephoritzes (Micul Nicefor),

care a încercat să îmbunătăţească lucrurile. În vreme ce refugiaţii din Asia Mică se aglomerau la Constantinopol, Nikephoritzes s-a străduit să menţină aprovizionarea cu alimente preluând controlul asupra pieţei de grâne, acumulând grâu în portul Rhaidestos. Atunci nu au întârziat să apară efecte economice dintre cele mai neplăcute. Preţul grânelor a crescut nemăsurat, iar lucrătorii au cerut salarii mai mari, ca să facă faţă cheltuielilor. Situaţia s-a complicat şi mai mult deoarece nomisma şi-a pierdut mult din valoare, din cauza deprecierii, în vreme ce veniturile din impozite scădeau, pe măsura pierderii teritoriilor din Asia Mică.

Nemulţumirea s-a reflectat curând printr-o succesiune de revolte militare. În 1075 s-a răsculat Nestor, guvernator la Dristra, şi-a unit forţele cu pecenegii şi a pornit în marş spre Constantinopol. În 1077, Nicefor Bryennios a fost proclamat împărat la Adrianopol şi Nicefor Botaneiates, înrudit cu familia Focas, a fost proclamat împărat în Asia Mică. Asediat din toate direcţiile, Mihail al VII-lea a abdicat în martie 1078 şi s-a călugărit. În aprilie 1078, Botaneiates a intrat în Constantinopol şi a devenit Nicefor al III-lea, însă tulburările nu au încetat. Nicefor al III-lea fusese un comandant glorios la vremea lui, dar acum îmbătrânise şi nu mai era capabil să facă faţă provocărilor. Prin urmare, revoltele au continuat. În vara lui 1078, Nicefor

Basilakios a fost proclamat împărat în Balcani, dar revolta lui a fost zdrobită de o armată condusă de unul dintre generalii lui Nicefor al III-lea, Alexie Comnenul, nepot al lui Isaac I cel cu o domnie scurtă. La începutul lui 1081, Nicefor Melissenos a fost proclamat împărat în Asia Mică, dar câteva luni mai târziu altcineva, tânărul general Alexie Comnenul, avea să-l răstoarne în sfârşit pe Nicefor al III-lea.

Guvernarea de la Constantinopol şi-a pierdut autoritatea din Asia Mică în bună măsură din cauza acestor războaie civile şi a instabilităţii de ansamblu. Şi nu din cauza unor invazii ale sultanului selgiucid. Alp Arslan a respectat tratatul convenit cu Romanos şi, în orice caz, a murit în anul următor. Ceea ce s-a petrecut cu adevărat este că diverse grupări disparate – fie ele de latini, armeni sau turci – au umplut vidul de putere în zone diferite. Latinii erau creştini din Occident care fuseseră folosiţi din ce în ce mai mult ca mercenari în armatele bizantine, în secolul al Xi-lea. În 1073, unul dintre ei, normandul Roussel de Bailleul, a comandat o trupă de 400 de mercenari apuseni într-o expediţie în Asia Mică, fiind subordonat lui Isaac Comnenul, domestic al scholelor şi fratele mai mare al lui Alexie, care mai târziu a urcat pe tron. Însă, când au ajuns la Ikonion, Roussel şi contingentul lui s-au răzvrătit şi au părăsit restul armatei. S-a stabilit ca stăpânitor

independent în zona din jurul cetăţii Amaseia. În acest caz, anexarea de teritoriu a fost de scurtă durată. Roussel a fost înfrânt şi prins de Alexie Comnenul în 1075, dar mica lui aventură prefigurează ocuparea de către normanzi a Antiohiei în urma Cruciadei I (vezi secţiunea 11.2). Armenii aveau să-şi croiască un cămin mult mai durabil în Asia Mică bizantină. După anexările făcute de Vasile al II-lea, armenii, la fel ca latinii, au jucat un rol important în armata bizantină. Philaretos Brachomios a fost un ofiţer remarcabil, dar după detronarea lui Romanos al IV-lea nu a mai vrut să servească, fiindu-i deosebit de loial acestui împărat. Apoi a ocupat Antiohia şi Cilicia, o fâşie de pământ din sud-estul Asiei Mici. Deşi armenii aveau să piardă Antiohia în favoarea turcilor, în 1084, la începutul secolului al Xii-lea a apărut un principat armean independent, care a durat până în secolul al XIV-lea.

Apoi turcii – când Alp Arslan a plecat cu armata sa din Armenia, după victorie, bande independente au profitat de războaiele civile bizantine ca să-şi reia incursiunile în acea zonă. Împotriva lor Mihail al VII-lea l-a trimis în 1073 pe Isaac Comnenul în Asia Mică, dar forţele acestuia au fost grav înfrânte într-o ciocnire cu o ceată de turci, Isaac însuşi fiind prins. Nici o altă forţă bizantină nu a mai fost trimisă acolo, prin urmare intruşii au luat obiceiul să nu se mai retragă

după raiduri, ci să se aşeze în regiune. Un asemenea grup, danişmendizii, s-a stabilit în nord-estul Asiei Mici, în jurul oraşului Sebasteia. Suleiman ibn Qutulmush, văr cu sultanul Alp Arslan, a preluat controlul asupra unei bande de turci în vestul Asiei Mici. Ei l-au susţinut pe Nicefor Botaneiates în revolta împotriva lui Mihail al VII-lea şi astfel au obţinut un trofeu important. Botaneiates s-a folosit de ei ca să formeze garnizoane în oraşele pe care le ocupase în timpul marşului spre Constantinopol, printre care Niceea. Cum Botaneiates nu s-a mai întors să-şi revendice oraşele, Niceea a devenit centrul acelui teritoriu sub dominaţia lui Suleiman. Începând de prin 1081, îşi spunea „sultan”, iar succesorii lui au adoptat titlul de „sultani de Rum”, adică de Roma. Faptul că un domnitor necreştin se înscăunase într-un oraş istoric atât de apropiat de Constantinopol nu pare să fi stârnit îngrijorarea la care ne-am fi putut aştepta. Din câte se pare, bizantinii îi considerau în continuare pe turci ca fiind potenţial aliaţi, şi nu cotropitori străini ai pământului lor. Asta poate pentru că, în 1081, bizantinii aveau de înfruntat un pericol şi mai grav în Balcani.

10.5 Lupta pentru Balcani (1081–1091)

Accesiunea lui Alexie I Comnenul din aprilie 1081 este deseori privită ca punct de cotitură, ca moment în care un împărat capabil a refăcut puterea militară bizantină şi i-a înfrânt pe inamicii invadatori. De fapt, au existat puţine semne de revenire în primii lui ani de domnie, iar lucrurile au mers mai prost, nu mai bine. Exista primejdia reală ca provinciile din Balcani să fie pierdute în acelaşi mod ca acelea din Asia Mică. Principala ameninţare nu venea de la pecenegi, deoarece, deşi încă fixaţi în Bulgaria, au stat relativ liniştiţi la începutul anilor 1080. Şi nici de la alţi inamici din regiune, care se grăbiseră să profite de pe urma slăbiciunii evidente a Bizanţului după Manzikert. În 1072, ungurii traversaseră Dunărea, în vreme ce bulgarii se revoltaseră împotriva dominaţiei bizantine şi ocupaseră Ohrida, proclamându-şi conducătorul drept ţar. Reacţia lui Mihail al VII-lea şi a sfătuitorilor lui a fost foarte eficientă în acest caz. Au înăbuşit revolta bulgară prin forţa armelor în 1073 şi au dezamorsat primejdia ungară prin mijloace mai subtile. L-au susţinut într-un război civil pe un pretendent, iar când Géza I a ieşit victorios şi a devenit rege al Ungariei în 1074, a adoptat o atitudine mai prietenoasă şi chiar s-a însurat cu fiica unui aristocrat bizantin.

Adevărata primejdie din Balcani venea de dincolo de Adriatică, din Italia. Chiar înainte de înfrângerea de la

Manzikert, poziţia bizantină din peninsulă se prăbuşise, deoarece în aprilie 1071 normanzii conduşi de Robert Guiscard ocupaseră Bari, ultima fortăreaţă bizantină din Apulia. În faţa inevitabilului, Mihail al VII-lea încheiase un tratat de pace cu Robert în 1074, recunoscând posesia ducelui normand în Apulia şi Calabria, acceptând căsătoria dintre Helena, fiica lui Robert, şi fiul său Constantin, garantând că Robert va interveni la nevoie ca aliat al împăratului. Planul era, fără îndoială, de a-i coopta pe normanzi ca susţinători împotriva pecenegilor şi turcilor. Din nefericire, politica lui Mihail al VII-lea s-a destrămat odată cu detronarea lui, în 1078, şi tratatul a fost abandonat. Fiind înşelat în ambiţiile lui de a se alia cu dinastia bizantină conducătoare, Robert Guiscard s-a pregătit furibund de război. Pretinzând că acţionează în susţinerea lui Mihail al VII-lea, a traversat Marea Adriatică în iunie 1081 ca să invadeze provinciile bizantine din Balcani. Împăratul Alexie I, abia urcat pe tron, a reacţionat rapid – a adunat o armată şi a pornit spre vest, să iasă în calea invadatorului. Dar bătălia cu Robert Guiscard de la Dyrrachion, în octombrie 1081, s-a soldat cu o înfrângere catastrofală, mult mai gravă decât la Manzikert.

Caseta 10.3 Dezastru la Dyrrachion (1081)

Spre deosebire de Manzikert, bizantinii au suferit pierderi grele la Dyrrachion, însă cel puţin de această dată împăratul nu a căzut prizonier. Potrivit Annei Comnena, a scăpat ca prin urechile acului, fiind aprig urmărit de cavaleria normandă.

După ce le-a arătat spatele urmăritorilor săi nu puţină vreme, s-a întors către ei şi a străpuns un soldat cu lancea, iar acela s-a prăbuşit la pământ. Împăratul şi-a întors din nou calul şi şi-a continuat drumul. Şi aşa a întâlnit un pâlc de franci care până atunci fugăriseră soldaţi romei. Când l-au zărit, de la distanţă, s-au aşezat în formaţie şi s-au oprit, în parte ca să-şi lase caii să răsufle, dar şi pentru că doreau să-l prindă viu şi să-l ducă drept pradă lui Robert [Guiscard]. Văzând că numărul urmăritorilor era tot mai mare, împăratul a fost cuprins de deznădejde, dar s-a ţinut tare şi când a observat în rândul vrăjmaşilor un bărbat care, judecând după statura şi armele lui scăpărătoare, a înţeles că era chiar Robert, şi-a mânat calul drept spre el; iar celălalt şi-a aţintit lancea drept spre el. Aşa că s-au angajat amândoi în luptă, năpustindu-se unul asupra celuilalt. Împăratul şi-a potrivit braţul cu iscusinţă şi şi-a lovit adversarul cu lancea, care l-a străpuns drept în piept şi

i-a ieşit prin spate. Barbarul a căzut pe loc la pământ şi şi-a dat sufletul, căci rana fusese mortală. Atunci împăratul s-a năpustit chiar prin mijlocul grupului şi s-a îndepărtat la galop, pentru că ucigându-l pe acel barbar se pusese la adăpost pe sine. De îndată ce francii şi-au văzut eroul rănit şi doborât la pământ, s-au strâns imediat lângă el, acordându-i întreaga atenţie, înspăimântaţi. Dar omul acela nu era Robert, ci unul dintre nobilii săi, al doilea ca rang după Robert. Şi în timp ce erau cu toţii ocupaţi cu cel doborât, împăratul şi-a văzut de drum.

Cititorii ar putea să fie sceptici şi să se întrebe dacă într-adevăr Alexie omorâse cu mâna lui doi cavaleri normanzi, unul fiind presupusul locţiitor la comandă al lui Robert Guiscard, cu atât mai mult cu cât relatarea îi aparţine Comnenei. Contemporanul ei, Ioan Zonaras, spune doar că plecarea lui Alexie de pe câmpul de luptă a fost „umilitoare”. Relatarea amplă a Annei Comnena despre fuga lui îndrăzneaţă este menită să acopere faptul că a fost în fruntea uneia dintre cele mai grele înfrângeri din istoria bizantină.

Sursă: *The Alexiad of the Princess Anna Comnena: Being the History of the Reign of her Father, Alexius I, Emperor of the Romans, 1081–1118 A. D.,* trad. Elizabeth A. Dawes

(London: Routledge and Kegan Paul, 1967), pp. 112–13 (ortografie adaptată).

În primăvara următoare, normanzii au pornit în marş spre răsărit şi se părea că vor ocupa Tesalonicul. Cum posibilitatea de a-i alunga pe normanzi prin forţa armelor era acum exclusă, Alexie a revenit la vechea politică verificată şi sigură de a căuta aliaţi pe care să-i poată convinge sau mitui să-i atace pe inamicii lui normanzi. A încercat să-l recruteze pe împăratul occidental, Henric al IV-lea, să atace posesiunile lui Guiscard din Italia şi a încheiat un tratat cu veneţienii, care se puteau folosi de flota lor ca să taie căile de întărire şi de aprovizionare dintre sudul Italiei şi armata lui Guiscard (vezi secţiunea 12.2). A luat legătura cu sultanul Suleiman la Niceea şi l-a convins să trimită un contingent de 7000 de turci care să lupte de partea bizantinilor. Dar evenimentele au luat o întorsătură neaşteptată. În aprilie 1082, Robert Guiscard a trebuit să se întoarcă în Italia ca să facă faţă invaziei împăratului Henric al IV-lea, lăsându-l la comandă în Balcani pe fiul său, Bohemond. Normanzii au continuat să câştige teren până în octombrie 1083, când Alexie a repurtat o victorie semnificativă asupra lor la Larissa. Însă Robert Guiscard a murit în 1085, când se întorcea în Balcani, iar normanzii s-au retras

demoralizaţi.

Alexie a avut puţin timp să-şi savureze victoria, deoarece pecenegii şi-au reluat raidurile aproape imediat, întăriţi cu alte grupuri care traversaseră Dunărea şi veniseră pe teritoriul bizantin. În 1087, Alexie a suferit o gravă înfrângere la Dristra, în Bulgaria. Situaţia s-a deteriorat şi în Asia Mică. După moartea sultanului Suleiman în 1085, alte grupuri de turci şi-au început încercările de a ocupa pământuri în vestul Asiei Mici. Unul dintre ei, aflat sub conducerea lui Chaka, a ocupat portul Smirna şi, folosindu-se de munca localnicilor, a construit o flotă care a fost trimisă să prade navele în Marea Egee. În iarna lui 1090–1091, Bizanţul se afla iarăşi într-o poziţie extrem de periculoasă. Apele din zona Constantinopolului au fost prinse în blocada flotei lui Chaka, în vreme ce pecenegii avansaseră în Tracia şi ameninţau capitala dinspre uscat.

Dar situaţia a început să se amelioreze pe neaşteptate în primăvara lui 1091. Aliindu-se cu un alt grup turcic, cel al cumanilor, Alexie a împresurat şi a distrus aproape în întregime o mare armată a pecenegilor la Muntele Levounion, punând capăt incursiunilor lor vreme de o generaţie. În anul următor a trimis o flotă sub comanda curmatului său, Ioan Ducas, care a îndepărtat forţele lui Chaka din insulele ocupate de ei

în Marea Egee. La scurt timp, incomodul Chaka a fost asasinat la ordinele noului sultan de la Niceea, Kilij Arslan I. În sfârşit, Balcanii erau în siguranţă şi ameninţarea navală asupra Constantinopolului fusese neutralizată. Faza acută a crizei trecuse.

Idei de reţinut

- Mulţi istorici i-au acuzat pe succesorii lui Vasile al II-lea, şi mai ales pe Constantin al IX-lea, pentru provocarea crizei din secolul al Xi-lea prin guvernare incompetentă. O asemenea judecată ar putea fi simplistă.
- O parte dintre problemele cu care se confrunta Bizanţul după 1025 aveau rădăcini în timpul domniei lui Vasile al II-lea.
- Sfârşitul dinastiei Macedonene din 1056 a fost un factor de criză, deoarece a stimulat instabilitatea internă.
- Înfrângerea de la Manzikert nu a fost în sine decisivă, dar în momentul în care Bizanţul era sfâşiat de războaie civile, diverse grupuri au avut ocazia să ocupe mari suprafeţe de teritoriu în Asia Mică.
- Nu accesiunea lui Alexie I din 1081 a reprezentat momentul de începere a redresării. Până atunci, au mai trecut încă zece ani.

Bibliografie suplimentară

Angold, Michael. *(1997,* ed. a 2-a revizuită), *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History* (London and New York: Longman). Un studiu critic al întregii perioade, luând în considerare argumentele lui Morrisson (vezi caseta 10.1) şi Lemerle (vezi caseta 11.1).

Beihammer, Alexander D. (2017), *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia ca. 1040–1130* (London: Taylor and Francis). Arată cum, în secolul al XI-lea, Asia Mică nu a fost atât invadată, cât infiltrată de diverse grupuri turcice.

Haldon, John. (2001), *The Byzantine Wars: Battles and Campaigns of the Byzantine Era* (Stroud, Gloucestershire and Charleston SE: Tempus). Cuprinde analize utile despre campaniile de la Manzikert şi Dyrrachion.

Hillenbrand, Carole. (2007), *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh: Edinburgh University Press). Conţine traduceri ale unor surse primare musulmane şi creştine legate de bătălie, împreună cu un comentariu foarte util.

11. Stabilitate în vremea dinastiei Comnen (1091–1180)

După ce a refăcut poziţiile Bizanţului din Balcani, Alexie I Comnenul a continuat să domnească vreme de 37 de ani, întemeind o dinastie care avea să dureze mai mult de un secol, cea mai lungă perioadă în care o familie a deţinut puterea de la încheierea perioadei Macedonenilor în 1057. Sub cei trei succesori ai săi, Bizanţul a părut să recupereze bogăţia şi prestigiul de care se bucurase în zilele lui Vasile al II-lea şi să-şi fi reluat dominaţia asupra acelei regiuni. Ceea ce trebuie luat în considerare acum este modul în care aceşti trei suverani au reuşit victoriile lor militare şi au determinat stabilitatea internă.

11.1 Un nou stil de guvernare sub Alexie I

În primăvara lui 1081, când a preluat puterea, Alexie Comnenul nu se deosebea aproape prin nimic de toţi ceilalţi lideri militari ambiţioşi porniţi în marş spre capitală.

Desigur, era nepotul împăratului Isaac I, dar Isaac nu fusese nici el decât un uzurpator, în timpul domniei sale de scurtă durată. Aşadar Alexie trebuia să găsească o cale de a-şi asigura măcar o umbră de legitimitate pentru a-şi justifica urcarea pe tron, faţă de toţi ceilalţi, aşa cum făcuse şi Vasile I după 867. Un procedeu standard era încheierea unei alianţe matrimoniale cu o

dinastie din trecut. Alexie a fost ajutat în lovitura sa de Ioan Ducas, frate al împăratului Constantin al X-lea şi, scurt timp înaintea urcării pe tron, s-a căsătorit cu nepoata lui Ioan, Irina, fiica lui Andronic Ducas despre care se spunea că îl părăsise pe Romanos al IV-lea la Manzikert în 1071. În fond, Alexie îl răsturnase pe Nicefor al III-lea, cel care îl detronase pe Mihail al VII-lea, aşa că putea să pozeze ca răzbunător al familiei Ducas, drept omul care adusese din nou evenimentele pe făgaşul pe care ar fi trebuit să fie.

Însă nu toată lumea s-a lăsat convinsă. Au existat numeroase comploturi şi răzvrătiri de-a lungul domniei lui Alexie, inclusiv cea condusă de Nicefor Diogenes, fiul lui Romanos al IV-lea, în iunie 1094. Prin urmare, Alexie şi sfătuitorii lui au fost obligaţi să facă mai mult pentru a obţine un acord pe scară largă conform căruia puterea imperială era rezervată familiei sale, fie prin sânge, fie prin căsătorie. Una dintre primele obligaţii din 1081 era să-l neutralizeze pe unul dintre rivalii lui la putere, Nicefor Melissenos, care încă aştepta lângă Niceea, cu o mare armată. În locul unei confruntări militare, Alexie i-a amintit că este cumnatul său, de vreme ce Melissenos se căsătorise cu Eudokia, sora lui Alexie. Şi-a convins adversarul să renunţe să-şi mai revendice tronul şi, în schimb, i-a acordat titlul de cezar, ridicându-l practic la rangul de împărat adjunct,

şi l-a împroprietărit cu domenii întinse în jurul Tesalonicului. În acest fel, Melissenos a încetat să mai reprezinte o ameninţare, prin cooptarea în familia imperială.

În anii următori, Alexie şi-a continuat demersul de monopolizare a puterii imperiale pentru propriul său clan, atribuind membrilor familiei lui cele mai înalte ranguri şi demnităţi, ceea ce nu se întâmplase niciodată înainte. Iar mecanismul la care a apelat a fost să reducă subtil importanţa multora dintre vechile titluri şi slujbe care existau încă din vremurile romane târzii şi să creeze în schimb o nouă serie de onoruri întemeiate pe termenul grec *sebastos,* „august”. Fratele lui Isaac a fost uns sebastocrator, un rang mai înalt decât cel vechi de cezar, ceea ce i-a asigurat întâietatea faţă de Nicefor Melissenos. Cumnatul său Mihail Taronites a devenit protosebastos. La fel a procedat apoi şi în cazul militarilor. În 1086, când domesticul din Apus a fost ucis în luptele împotriva pecenegilor, Alexie l-a înlocuit cu fratele lui, Adrian. Un alt cumnat de-ai săi, Mihail Ducas, a fost numit locţiitorul la comandă al forţelor terestre, iar un altul, Ioan Ducas, a primit oficiul de mare duce al flotei. Era limpede vorba despre nepotism sistematic, dar rezervarea acestor funcţii şi titluri pentru cei în care Alexie putea avea încredere a rezolvat problema generalilor de succes, care se

foloseau de prestigiu şi de armată ca să pună mâna pe tron. Manevra pare să fi funcţionat pe termen lung, deoarece, deşi domnia lui Alexie a mai fost tulburată de conspiraţii şi rebeliuni, cei doi succesori ai săi au rămas relativ scutiţi de asemenea evenimente.

O altă strategie folosită de Alexie a fost atenţia acordată temeiului moral. Demersul i-a fost uşurat de evenimentele catastrofale din anii 1070, pe care mulţi bizantini pioşi fără îndoială că le-au considerat o pedeapsă divină pentru relaxarea morală. Alexie s-a prezentat încă de la început drept omul care avea să readucă imperiul pe căile virtuţii părăsite de împăraţii dinainte, la fel cum şi Vasile I îl denigrase pe predecesorul Mihail al III-lea şi subliniase propria lui virtute şi cumpătare (vezi secţiunea 6.2). Alexie a delegat o parte a acestei îndatoriri mamei sale, Anna Dalassena, care şi-a asumat reforma morală de la Marele Palat. Viaţa liberă şi fără griji de sub Constantin al IX-lea, care se afişa deschis alături de amante, a fost dată uitării. Potrivit Annei Comnena, palatul s-a transformat mai degrabă într-o mănăstire, cu ore fixe pentru rugăciune şi intonarea de imne. Alexie însuşi acţiona în aşa fel încât să se respecte cu stricteţe preceptele religioase aşa cum erau definite de Biserica Bizantină şi îi trata cu asprime pe toţi cei care se abăteau de la ele. Mihail Psellos reuşise să-şi treacă sub

tăcere admiraţia făţişă faţă de Platon şi de neoplatonicieni, dar nu şi succesorul lui, Ioan Italos, care a fost judecat şi dizgraţiat în 1082. Spre sfârşitul domniei, Alexie a pus să fie ars public pe rugul ridicat la Hipodrom conducătorul sectei eretice a bogomililor. Asemenea măsuri drastice erau rare la Bizanţ şi au deosebit domnia lui Alexie de regimul mai tolerant care l-a precedat. S-a făcut remarcat şi un nou etos, de sobrietate, care punea preţ pe bravura militară şi pe virtuţile bărbăţiei. Influenţa eunucilor, care fusese odată dominantă la curte, a început să dispară în secolul al XII-lea.

Caseta 11.1 Paul Lemerle (1903–1989) despre Alexie I Comnenul

Dacă majoritatea istoricilor consideră că domnia lui Alexie I marchează redresarea Bizanţului după criza din secolul al XI-lea, unii s-au întrebat cât de benefică a fost cu adevărat ridicarea lui la putere. În definitiv, susţin ei, cunoştinţele noastre despre domnia lui provin mai ales din opera laudativă a Annei Comnena, ceea ce induce o evaluare favorabilă. Unul dintre aceşti sceptici a fost bizantinologul francez Paul Lemerle, care a tras concluzia că lovitura lui Alexie din 1081 a pus capăt unei evoluţii constituţionale promiţătoare. Bizanţul

mai dispunea de un senat, deşi nu mai era vorba despre o adunare legislativă, ca în vremurile Republicii Romane, ci mai degrabă alcătuia consiliul de consultanţi ai împăratului, format din cei mai de vază şi mai influenţi supuşi. În secolul al XI-lea, componenţa Senatului a fost lărgită, mai ales sub împăraţii Constantin al IX-lea Monomahul şi Constantin al X-lea Ducas. Contemporanii săi, printre care Mihail Psellos, s-au opus cu înverşunare acestei evoluţii, pretinzând că instituţia era diluată prin cooptarea unor „vagabonzi pungaşi de prin pieţe”. Dar Lemerle o consideră o mişcare pozitivă. Aşa cum o face şi Cécile Morrisson (vezi caseta 10.1), Lemerle privea prima jumătate a secolului al XI-lea ca pe o perioadă de expansiune economică şi de prosperitate şi interpreta lărgirea Senatului ca oglindire a acestei realităţi: împăraţii îşi extindeau cercul sfătuitorilor pentru a cuprinde persoane cu experienţă comercială. Toate astea s-au încheiat brutal în 1081, când lovitura lui Alexie I-a adus la putere pe un aristocrat latifundiar hotărât să concentreze puterea în mâinile propriei sale clase:

Lucrurile s-au schimbat cu totul odată cu Alexie I, şi nu numai pentru că toată clasa senatorială fusese de partea lui [Nicefor al III-lea] Botaneiates. Un pasaj curios din Zonaras ne spune că, atunci când au intrat în

Constantinopol, oamenii lui Alexie „îi trânteau jos de pe asinii lor pe orice senatori le ieşeau în cale, uneori despuindu-i şi de haine şi lăsându-i pe jumătate goi în mijlocul străzii”. Acelaşi autor mai spune că Alexie a făcut tot ce i-a stat în puteri ca să umilească şi să oprime clasa senatorilor, care practic a fost absentă de la toate evenimentele majore ale domniei, cu excepţia unor momente în care era informată, dar nu şi consultată în legătură cu unele crunte cazuri de urgenţă. Ea nu apare nici în lucrarea Annei Comnena, totul sugerând că Alexie urmărea să limiteze rolul Senatului la unul pur ceremonial.

Desigur, interpretarea îi aparţine lui Lemerle. Este foarte posibil ca soldaţii să-i fi atacat pe senatori ca să le fure hainele, fără niciun substrat politic. Însă nu încape nicio îndoială că, după 1081, puterea politică din Bizanţ a fost mult mai intim legată de anumite familii. Fie asta bine sau rău, trecuseră de mult zilele când un outsider absolut ca Vasile I putea pune mâna pe tron.

Sursă: Paul Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris: Centre Naţional de la Récherche Scientifique, 1977), pp. 309–10 (traducerea autorului).

Utilizarea abilă a propagandei şi a legăturilor de

familie contribuie la explicaţia de ce Alexie I a reuşit să îşi instituie dinastia, dar domnia lui îndelungată ridică o altă problemă importantă. Cum a fost posibil ca împăratul nu numai să supravieţuiască înfrângerii teribile de la Dyrrachion din 1081, dar apoi să-şi reconstruiască armata şi să-i învingă pe normanzi, pe pecenegi şi pe turcii lui Chaka? Răspunsul nu transpare imediat, deoarece nu este un subiect abordat cât de cât de Anna Comnena. Prin urmare, istoricii trebuie să-şi întemeieze teoriile pe interpretarea unui corp foarte limitat de dovezi.

Un fapt de care putem fi siguri este că Alexie a făcut un mare efort ca să atragă şi să recruteze mercenari străini, aruncând năvodul până foarte departe. A trimis voluntari englezi împotriva normanzilor la Dyrrachion în 1081 (vezi caseta 9.3), iar după victoria zdrobitoare a lui Robert Guiscard, l-a convins pe Suleiman de la Niceea să trimită soldaţi turci cu care să-şi refacă trupele rărite. După ce i-a înfrânt pe pecenegi, în 1091, i-a înrolat pe mulţi dintre supravieţuitori în armata sa, iar ei au reprezentat mulţi ani de atunci înainte un element important în trupele bizantine. Dar, deşi mercenarii erau de obicei soldaţi foarte buni, prezentau un dezavantaj major. Erau scumpi, fiind nevoie să fie plătiţi şi întreţinuţi permanent de către trezorerie. În situaţia economică dificilă de la sfârşitul secolului al

XI-lea, lui Alexie i-a fost greu să pună la dispoziţie mijloacele necesare şi a fost nevoit să recurgă la rechiziţionarea de odoare ecleziastice. Deşi Heraclius procedase la fel într-o perioadă de criză asemănătoare, Alexie s-a văzut supus unor critici severe din partea episcopului Léon din Calcedon pentru devalizarea Bisericii, ceea ce îl punea într-o postură incomodă, având în vedere imaginea de împărat pios şi moral pe care şi-a cultivat-o cu grijă.

Faţă de această presiune morală şi economică, este posibil ca Alexie să fi căutat căi de a recruta cheltuind mai puţini bani. De altfel, cu secole în urmă se procedase uneori şi prin acordarea de pământ, şi nu bani. Acele vechi trupe ale themelor se demodaseră până la sfârşitul secolului al X-lea şi aparent dispăruseră în zilele lui Alexie, însă George Ostrogorsky susţine că a conceput un sistem alternativ: alocări de pământ, cunoscute ca *pronoia.* Împăratul permitea ca beneficiarul să păstreze pământul întreaga viaţă, cu obligaţia ca în schimb să slujească în armata bizantină cu un număr de soldaţi, când i se cerea. *Pronoia* diferea de forma mai veche, când pământul era acordat unor soldaţi individuali, acum fiind vorba despre comandanţi. Ostrogorsky este de părere că *pronoia* ajuta Bizanţul să-şi asigure trupele de care avea nevoie şi explică de ce împăraţii Comneni au fost

capabili să adune armate atât de numeroase. La fel ca teoriile sale despre theme, ideile lui Ostrogorsky despre *pronoia* au atras critici. Din câte se pare, a presupus că, dacă termenul *pronoia* era folosit pentru acordarea unui lot de pământ, serviciul militar trebuia să facă parte din acea înţelegere. Mark Bartusis a arătat că înţelesul cuvântului nu a fost niciodată atât de strâns definit pe cât sugerează Ostrogorsky. Ar fi putut să fie aplicat oricărui fel de acordare de teren, cum erau cele făcute de Alexie ca să-şi răsplătească susţinătorii pentru ajutorul primit să vină la putere în 1081. Aşadar, deşi au existat *pronoia* în schimbul serviciului militar, probabil că nu echivalau cu un mod complet nou de finanţare a armatei bizantine.

Este foarte posibil ca realitatea să fi fost mult mai banală. În anii de deznădejde dintre 1081 şi 1091, este de presupus că Alexie a reuşit să rămână la linia de plutire adunând tot ceea ce se putea aduna dintr-o serie de surse. Zonaras enumeră însuşirea de odoare bisericeşti, deprecierea nomismei, inventarea de noi taxe, topirea statuilor din bronz şi confiscarea de proprietăţi de la inamici. După 1092, odată ce se restabilise pacea în Balcani, Alexie a încercat să refacă finanţele prin emiterea unei noi monede din aur, *hyperperon,* care cântărea 4,55 grame şi avea puritate de 20,5 carate, şi a alteia din argint, aspron (aspru). A

revizuit sistemul de impozitare prin numirea unui nou demnitar, marele *logariast,* pentru coordonarea şi supravegherea colectării taxelor. Până în 1109, situaţia era suficient de stabilă pentru întocmirea unui nou registru de taxe, stabilind câte monede se plăteau pentru fiecare impozit. Sistemul de colectare a devenit mai eficient, iar Alexie şi urmaşii lui au primit sumele de care aveau nevoie pentru a plăti armatele uriaşe de care a dispus Bizanţul în secolul al XII-lea. Cu toate acestea, este posibil ca Alexie să fi căutat în continuare o altă cale de a atrage mercenari în serviciul său, care să ofere o altă atracţie, diferită de bani. Dacă aşa stau lucrurile, este util să explicăm ceea ce a reprezentat, fără îndoială, cel mai bine cunoscut eveniment din timpul domniei sale.

11.2 Alexie I şi Cruciada I (1091–1118)

Până la mijlocul anilor 1090, criza care fusese la un pas să îngenuncheze Bizanţul se încheiase, însă o mare parte din Asia Mică se afla în continuare în mâinile emirilor turci şi ale războinicilor armeni. Alexie făcea acum planuri să-şi reafirme autoritatea în acea regiune şi, aşa cum mai înainte adusese ajutor din afară ca să-i învingă pe normanzi şi pe pecenegi, la fel plănuia să facă şi acum. Era limpede că turcii şi cumanii turcici nu

puteau fi folosiţi în Asia Mică, deoarece nu era exclus să privească inamicul cu simpatie. Astfel, sursa evident cea mai potrivită erau europenii occidentali, latinii, aşa cum îi numeau bizantinii, care serviseră de decenii cu succes ca mercenari în formaţiunile bizantine.

Însă Alexie era conştient că exista un impediment în calea ajutorului venit spre Bizanţ dinspre Europa Occidentală. Deşi ambele societăţi erau creştine, de-a lungul anilor apăruseră neînţelegeri între capii Bisericilor lor, ca aceea legată de monotelism şi de iconoclasm. Acele dispute fuseseră rezolvate, dar între timp apăruseră chestiuni mai greu de rezolvat. În secolul al IX-lea, patriarhul Fotie îl acuzase pe papă de-a dreptul de erezie, după ce văzuse că unele versiuni ale crezului latin folosite în Apus adăugaseră un cuvânt suplimentar, *filioque* („şi de la Fiul”). De asemenea, se opusese pretenţiei papei de jurisdicţie asupra întregii Biserici. Disputa provocase o scurtă schismă în august 867, dar la venirea pe tron a lui Vasile I, îl destituise repede pe Fotie şi restabilise relaţiile cu Roma. Neînţelegerile legate de autoritatea papală şi de filioque au apărut iarăşi în prim-plan în 1054, când legaţi papali l-au excomunicat cu furie pe patriarhul Constantinopolului, Mihail Keroularios. Dornic să închidă conflictul, Alexie a început în 1089 să facă avansuri papalităţii. Papa Urban al II-lea a fost la

rândul lui extrem de receptiv la apropierea lui Alexie, fiind implicat într-o dispută de lungă durată cu împăratul occidental, Henric al IV-lea, şi dispus să accepte orice semn de prietenie. Astfel, în primăvara lui 1095, împăratul a trimis o delegaţie care să îl întâlnească pe papă la Piacenza, unde prezida un sinod, deşi există unele dubii în legătură cu mesajul pe care îl aduceau (vezi caseta 11.2).

Caseta 11.2 Ce a cerut Alexie I la Conciliul de la Piacenza?

Anna Comnena nu face nicio menţiune în legătură cu delegaţia trimisă în 1095 de tatăl ei la papa Urban al II-lea, astfel că nu avem la îndemână decât câteva relatări concise din cronicile occidentale. Iată cum sunt prezentate evenimentele de un călugăr german numit Bernold von St. Blasien:

De vreme ce Dumnezeu şi Sfântul Petru i-au arătat harul Lor, Vicarul Papă [Urban al II-lea] deţinea autoritatea aproape peste tot şi a dat de ştire că va ţine un sinod ecumenic în centrul Lombardiei, la cetatea Piacenza [în martie 1095], în teritoriul schismaticilor [adică al susţinătorilor împăratului occidental Henric al IV-lea] şi îndreptat împotriva lor. O delegaţie de la

împăratul din Constantinopol a sosit şi ea la acest sinod şi i-a implorat cu umilinţă pe Vicarul Papă şi pe toţi credincioşii lui Cristos să îi dea sprijin împotriva păgânilor în apărarea Sfintei Biserici, pe care păgânii aproape că au distrus-o în acele părţi, cotropind teritoriul până la zidurile cetăţii Constantinopolului. Vicarul Papă, prin urmare, i-a îndemnat pe mulţi să dea acest sprijin, aşa încât au promis chiar prin jurământ că, prin voia lui Dumnezeu, vor merge acolo şi cu toate puterile lor vor da acestui împărat ajutorul lor cel mai de credinţă împotriva păgânilor.

Este interesant de remarcat că nicăieri în relatarea lui Bernold Alexie nu oferă bani contra acestui serviciu. El este prezentat în schimb ca un imperativ moral: o îndatorire a creştinilor de a veni în ajutorul coreligionarilor. Dacă nu putem fi deloc siguri că trimişii bizantini au spus exact ceea ce afirmă Bernold că ar fi spus, este posibil ca Alexie să fi încercat o altă formă de convingere pentru a-i atrage pe cavalerii apuseni la Constantinopol, prezentându-le campania viitoare din Asia Mică sub forma unui război îndreptăţit. Dacă aşa a fost, a jucat un rol de primă importanţă în ceea ce avea să se întâmple, chiar dacă nu ar fi avut cum să prevadă proporţiile evenimentelor şi urmările lor.

Sursă: Bernold of St. Blasien în I. S. Robinson, *Eleventh Century Germany: The Swabian Chronicles* (Manchester: Manchester University Press, 2008), pp. 323–4.

Indiferent ce au spus delegaţii bizantini la Piacenza, se pare că au făcut impresie asupra lui Urban al II-lea. În noiembrie următor, la Clermont, în Franţa, papa a ţinut o predică în faţa a mii de oameni, îndemnându-i să pornească în ajutorul împăratului bizantin. Însă Urban nu s-a oprit aici. A continuat, cerându-le ascultătorilor săi să elibereze cetatea sfântă a Ierusalimului de sub stăpânirea musulmană. Încă nu e clar de ce Urban a introdus deodată Ierusalimul în ecuaţie. Mulţi istorici, printre care Steven Runciman (vezi caseta 12.2), susţin că este un element pe care împăratul Alexie nu l-a menţionat ori nu l-a gândit vreodată. El nu-şi dorea decât ca papa să se folosească de influenţa lui morală ca să îndemne câteva contingente de cavaleri apuseni să lupte sub comandă bizantină împotriva turcilor. O notă separată face Peter Frankopan, care este de părere că Alexie a propus Ierusalimul ca ţintă supremă şi că a cerut în mod deliberat armate mari, sub comandă proprie. Ideea este şocantă şi provocatoare, însă se bazează pe prea puţine

dovezi şi devine şi mai greu de explicat atitudinea lui Alexie faţă de ceea ce avea să se transforme în Cruciada I.

Indiferent cine a introdus Ierusalimul ca scop al expediţiei, propunerea a avut enormă popularitate. Într-o lume obsedată de consecinţele păcatului, era extrem de răspândită credinţa că o călătorie în locurile unde Iisus Hristos s-a ridicat din morţi avea să asigure iertarea divină şi accesul în paradis. În lunile de după predica de la Clermont, multe mii de cavaleri din Occident au jurat să meargă în Răsărit, să lupte pentru credinţa creştină şi să recucerească oraşul sfânt. S-au format mai multe armate mari, iar prima etapă a rutei plănuite era traversarea teritoriului bizantin prin Balcani la Constantinopol. Răspunsul lui Alexie la venirea lor este plină de învăţăminte. Anna Comnena susţine că era îngrozit de sosirea lor, ceea ce este straniu dacă, aşa cum pretinde Frankopan, a propus şi a orchestrat întreaga expediţie. Acţiunile lui lasă să se întrevadă mai degrabă că a urmărit să limiteze pagubele acestui torent neprevăzut şi să se aleagă cu cât mai multe beneficii cu putinţă de pe urma prezenţei cruciaţilor, indiferent dacă ei ajungeau sau nu la Ierusalim. Când în august 1096 a ajuns la Constantinopol cel dintâi contingent condus de Petru Eremitul şi a început să prade suburbiile din afara

Zidurilor continentale, Alexie i-a expediat pe vizitatorii nepoftiţi peste mare, în Asia Mică, unde au fost repede masacraţi de turci. Corpul principal a sosit în iarna şi primăvara dintre 1096 şi 1097, sub lideri de seamă, ca ducele Lorenei Inferioare, Godfrey de Bouillon, şi contele de Toulouse, Raymond al IV-lea. Faptul că unul dintre conducători era Bohemond, fiul lui Robert Guiscard, împotriva căruia luptase Alexie în 1081–1083, era irelevant în acel stadiu. Bizantinii ajunseseră de mult la înţelepciunea că foştii inamici pot fi transformaţi în aliaţi. Alexie a cerut ca toţi aceşti conducători să depună un jurământ în faţa sa, cu promisiunea de a înapoia orice oraşe aveau să captureze de pe foste teritorii bizantine, în schimbul asigurării hranei şi a călăuzelor.

Odată făcut jurământul, Alexie a trecut armatele cruciate peste Bosfor şi le-a pornit spre Niceea, care rămăsese în mâinile turcilor de când le fusese predată de Nicefor al III-lea Botaneiates în 1078. Dar, decât să îi lase pe cruciaţi să captureze oraşul, Alexie a preferat să intre cu garnizoana turcă în negocieri, care a fost recunoscătoare să i se poată preda lui. Când cruciaţii au pornit în cea de-a doua etapă a călătoriei spre Ierusalim, i-au cerut lui Alexie să-i însoţească, dar el a refuzat, trimiţând doar o mică forţă, ca simbol, cu promisiunea să-i urmeze mai târziu cu armata

principală. Este foarte limpede de ce a procedat aşa. După ce cruciaţii au zdrobit armata selgiucidă la Dorylaion în iulie 1097, Alexie a profitat trimiţându-l pe cumnatul său Ioan Ducas să recupereze vestul Asiei Mici. Până la sfârşitul lui 1098, Smirna şi fertila vale a Meandrului erau din nou în posesia bizantină. Acţiunile lui Alexie arată limpede că principalul său interes era să recupereze cât mai mult cu putinţă din Asia Mică în urma cruciadei, indiferent care ar fi fost deznodământul ei.

Exista un oraş pe care Alexie ţinea în mod deosebit să-l obţină din nou, şi anume Antiohia. Recuperat în 969 şi pierdut din nou în 1084, oraşul fusese centrul administraţiei bizantine din Siria nordică. În toamna lui 1097, cruciaţii au ajuns acolo şi au început asediul, dar garnizoana turcă a rezistat cu îndârjire, profitând că zidurile cetăţii se întindeau pe asemenea lungime, încât cruciaţilor le era imposibil să le blocheze în întregime sau să oprească aprovizionarea din exterior. În schimb, şi cruciaţii au intrat în criză de provizii şi au îndurat mult în iarna dintre 1097 şi 1098. Situaţia s-a înrăutăţit într-atât, încât liderul contingentului bizantin a abandonat armata şi a traversat în Cipru. În 1098, la începutul verii, Alexie a pornit în ajutor cu armata lui de la Constantinopol, dar la jumătatea drumului spre Antiohia a primit ştirea că o forţă turcă sosise deja la

fața locului. Prin urmare a făcut cale întoarsă, spre casă. Gesturile eroice nu aveau loc pe agenda sa, ci doar recuperarea de teritorii, cât mai uşor cu putinţă. Aşa se face că, atunci când, în ciuda aşteptărilor lui, cruciații au reuşit să cucerească Antiohia după ce au respins forţele venite în ajutor, împăratul a fost pus într-o situaţie jenantă. Conducătorii cruciadei au trimis un reprezentant la Alexie, invitându-l să vină să preia Antiohia, potrivit jurământului, însă în decembrie 1098 Bohemond i-a luat-o înainte şi a ocupat cetatea în nume propriu.

Cruciaţii şi-au încheiat expediţia în triumf, odată cu ocuparea Ierusalimului, la 15 iulie 1099. Pe teritoriul cucerit au apărut patru state latine, cel mai mare fiind regatul Ierusalimului, iar cel mai apropiat de teritoriul bizantin, principatul Antiohia, al lui Bohemond. Alexie a fost cât se poate de mulţumit ca Ierusalimul să revină cruciaţilor, în schimb considera Antiohia ca pe un trofeu care îi fusese refuzat pe nedrept, având în vedere jurământul făcut de Bohemond. În scurt timp, în Cipru au fost mobilizate forţe bizantine, în vederea recuperării cu forţa a Antiohiei. Dându-şi seama că nu poate face faţă împăratului de unul singur, Bohemond s-a întors în Europa să strângă o armată. În octombrie 1107 a invadat Balcanii bizantini după traversarea Adriaticii, dar această a doua invazie normandă s-a

dovedit mai puţin periculoasă decât prima. Armata lui Bohemond a fost înconjurată lângă Dyrrachion şi forţată să depună armele. În schimb, Antiohia a rămas nepotului lui Bohemond, Tancred, fiind un măr al discordiei în următoarele decenii.

11.3 După Alexie: Ioan Al II-lea (1118–1143)

După moartea lui, în august 1118, Alexie a fost urmat de fiul său cel mare, Ioan al II-lea Comnenul. Reputaţia lui Ioan a avut de suferit de pe urma faptului că nu a beneficiat de un biograf care să-l laude, aşa cum tatăl său a avut-o pe Anna Comnena, iar fiul său Manuel, pe Ioan Kinnamos. Sora lui nu-l agrea şi chiar a pretins că a irosit toate realizările tatălui lor. Era evident nedreaptă, pentru că Ioan a fost descris ca un conducător extrem de eficient chiar şi din relatările destul de scurte despre domnia lui.

Deşi domnia lui Alexie se desfăşurase în relativă pace în anii din urmă, în scurt timp a apărut un prilej ca Ioan să-şi arate caracterul. La sfârşitul lui 1121, un grup mare de călăreţi pecenegi au traversat Dunărea şi au pătruns până în Macedonia şi în Tracia, prădând şi incendiind ce le ieşea în cale. În primăvara următoare, Ioan a venit cu armata în acea zonă, chiar înainte să înceapă sezonul de campanii, şi i-a înconjurat pe

intruşii care se retrăgeau din Bulgaria. Pecenegii au improvizat un fort din căruţele lor, ca să-i respingă pe atacatori, însă mercenarii latini ai împăratului au pătruns cu topoarele prin acest obstacol şi pecenegii au depus armele. Victoria a marcat încetarea ameninţării pecenege din Balcani. Ioan a mai purtat un scurt război şi cu ungurii în 1127–1128, când a traversat Dunărea ca represalii pentru jefuirea Belgradului. A trebuit să organizeze o campanie şi împotriva sârbilor, al căror stat-client era de obicei liniştit.

Pe la 1130, când liniştea fusese asigurată în Balcani, Ioan a putut să-şi îndrepte atenţia asupra Asiei Mici. Graţie trecerii Cruciadei I, bizantinii reintraseră în posesia regiunilor fertile din vest, în schimb podişul din centrul Anatoliei era deţinut în continuare de sultanul selgiucid de Rum, care după ce pierduse Niceea în 1097 îşi mutase capitala la Ikonion. Zonele din nord, de-a lungul Mării Negre, făceau parte din emiratul danişmendid, în vreme ce Cilicia, în sud-est, era sub controlul prinţului armean Léon. După o serie de campanii, Ioan al II-lea a împins frontiera bizantină spre est, în dauna danişmendizilor, iar în 1137 a invadat Cilicia. Mergând pe urmele lui Nicefor al II-lea, a ocupat din nou Tarsus şi apoi l-a luat prizonier pe prinţul armean Léon. Léon a fost declarat detronat şi dus în exil la Constantinopol, Cilicia fiind acum oficial

repusă sub domnia bizantină.

Campania în Cilicia din 1137 l-a adus pe Ioan al II-lea suficient de aproape de Antiohia. Şi nu întâmplător, deoarece Ioan nutrea de o vreme speranţa de a-şi impune din nou autoritatea asupra oraşului. Mai înainte, în 1130, când primise ştirea că stăpânitorul oraşului, Bohemond al II-lea, fusese ucis într-o ambuscadă, Ioan al II-lea sperase să rezolve chestiunea prin căsătoria dintre fiul său, Manuel, şi moştenitoarea lui Bohemond al II-lea, fiica sa Constance. Planul s-a năruit când Constance s-a măritat cu un nobil francez, Raymond de Poitiers. Aşadar în 1137, când se afla în Cilicia, Ioan a hotărât să facă o demonstraţie de forţă, apărând în faţa Antiohiei cu armata lui la sfârşit de august. Fără să încerce asaltarea oraşului, l-a obligat pe Raymond de Poitiers să-i recunoască suzeranitatea, iar din punct de vedere militar şi politic campania a fost un succes. Însă diplomatic au fost consecinţe nefericite, deoarece acţiunile lui Ioan au contribuit la agravarea dezbinării dintre Bizanţ şi Occident. Când papa a aflat că împăratul a pornit la război împotriva creştinilor, în loc să-i apere de necredincioşi, a emis o enciclică în care îi chema pe toţi mercenarii latini din armata lui Ioan să dezerteze. Disputa din jurul Antiohiei a mai scos în evidenţă prăpastia dintre Biserica Bizantină şi cea Latină. Una dintre primele măsuri luate de Bohemond I

după ocuparea oraşului în 1099 a fost să-l alunge pe patriarhul bizantin şi să-l înlocuiască cu un latin. De atunci au existat doi patriarhi ai Antiohiei, unul latin în oraş şi altul în exil, la Constantinopol. Ioan nu a reuşit să-l reinstaleze pe pretendentul bizantin, în schimb i-a izgonit pe episcopii latini din oraşele cucerite în vecinătate, înlocuindu-i cu bizantini. Încă o dată, opinia publică din Apus a reacţionat cât se poate de ostil la aceste acţiuni ale sale.

11.4 „Prea Fericitul Împărat de Strălucită Amintire”: Manuel I (1143–1180)

În aprilie 1143, Ioan al II-lea a murit în urma unei răni suferite la vânătoare. Se afla în Siria, într-o nouă încercare de a-şi impune voinţa asupra principatului Antiohia. Dintre cei patru fii ai săi, doi muriseră mai devreme, iar cel mai în vârstă supravieţuitor, Isaac, se afla departe, la Constantinopol. Fiul său cel mic, Manuel, a fost acceptat de armată ca succesor, iar în timpul lungului marş spre capitală Manuel a trimis un mesaj prin care ordona ca fratele lui Isaac să fie pus sub arest. Era un fel de uzurpare, dar dintre cele mai benigne, potrivit standardelor bizantine. Isaac a fost eliberat mai târziu, nevătămat, iar două dintre fiicele lui aveau să fie regine – una a Ierusalimului, cealaltă a

Ungariei.

La scurt timp după ce a ajuns la putere, Manuel I a primit o lecţie care avea să îi influenţeze concepţia şi politica pentru tot restul domniei. În septembrie 1147, armatele Cruciadei a II-a au traversat teritoriul bizantin în drum spre Ţara Sfântă. Sub conducerea regelui Franţei, Ludovic al VII-lea, şi a monarhului german Conrad al III-lea, cele două armate urmăreau să răzbune pierderea recentă a oraşului Edessa în faţa lui Zengi de la Mosul. Manuel a abordat tranzitul lor în acelaşi stil ca bunicul său Alexie, la vremea Cruciadei I, cu intenţia de a se alege cu cât mai multe avantaje. În scurt timp această politică a produs în rândul cruciaţilor percepţia că împăratul bizantin creştin nu le era favorabil din tot sufletul, nefiind exclus să fie împotriva lor. Temerile lor au părut confirmate când au aflat că Manuel încheiase recent pacea cu inamicul lor, sultanul selgiucid din Ikonion, pe teritoriul căruia erau nevoiţi să treacă pentru a ajunge în Ţara Sfântă. Au avut loc ciocniri cu trupele bizantine, iar unii oameni din armata franceză au îndemnat la un atac asupra Constantinopolului. Până la urmă, cruciada a trecut fără o confruntare importantă, dar la încheierea fără succes a expediţiei mulţi au dat vina pe împăratul bizantin, sugerând să fie atacat Constantinopolul. Nu s-a ajuns acolo, dar incidentul a arătat cu vigoare cât de

vulnerabil putea fi Bizanţul în faţa agresiunii occidentale, ţinând seama mai ales de cât de mult se bizuia pe mercenarii latini.

Prin urmare, după 1147, Manuel s-a străduit activ să contrazică imaginea ostilităţii împăratului bizantin faţă de cruciade şi de latini în general. S-a preocupat să se folosească de latini drept translatori şi consilieri şi s-a arătat extrem de interesat de obiceiurile şi de modul lor de viaţă, introducând la Constantinopol turnirurile, care până atunci nu se văzuseră la Bizanţ. A promovat dialogul ecleziastic, invitând delegaţii ale clerului latin la Constantinopol în speranţa de a pune capăt schismei. A stabilit relaţii de prietenie cu monarhii occidentali, chiar şi cu cei îndepărtaţi geografic, ca Henric al Ii-lea al Angliei. A avut soţii latine: mai întâi Bertha von Sulzbach din Germania şi apoi Maria de Antiohia. A încheiat căsătorii între membrii familiei sale şi latini: două nepoate, cu regi ai Ierusalimului; pe fiica sa Maria, cu Renier, fiul marchizului de Montferrat; iar pe fiul său Alexie, cu Agnès, fiica lui Ludovic al VII-lea al Franţei, semn limpede că ruptura provocată de Cruciada a II-a se închisese. Şi-a luat măsuri ca ajutorul său acordat Regatului Latin al Ierusalimului şi suveranului lui creştin să fie cât mai vizibil. A plătit preţul de răscumpărare a cruciaţilor luaţi prizonieri şi s-a alăturat regelui Ierusalimului în atacul asupra

Egiptului din 1169.

Astfel, politica lui pare să fi avut succes. Manuel a ajuns să se bucure de o înaltă reputaţie personală în Europa Occidentală şi în Estul latin unde „grecii” erau deseori ţinta batjocurii şi a neîncrederii. Un arhiepiscop latin l-a descris după moarte drept „prea fericit împărat de strălucită amintire”. Prezentându-şi acţiunile în lumina potrivită, Manuel a reuşit să-şi impună voinţa în chestiunea principatului Antiohia fără să încaseze oprobriul occidental, aşa cum i se întâmplase lui Ioan al Ii-lea. Şi-a ales momentul cu grijă, când papa era ocupat în Italia într-o dispută cu împăratul din Occident. S-a asigurat şi să existe un pretext justificat, de vreme ce prinţul Antiohiei, Reynald de Châtillon, organizase un raid asupra Ciprului, insulă bizantină. Prin urmare, când Manuel a pornit cu armata spre Antiohia în 1159 şi l-a silit pe Reynald să-i accepte suzeranitatea într-o umilitoare ceremonie publică şi repunerea în drepturi a patriarhului bizantin, în Apus nu a existat nici măcar un murmur critic.

Asta nu înseamnă că Manuel s-ar fi îndepărtat de politicile lui Alexie I şi Ioan al Ii-lea. La fel ca ei, urmărea să promoveze interesele bizantine prin toate mijloacele posibile. Diferenţa era că proceda prin modalităţi care aveau mai puţin darul de a scandaliza opinia latină. Păstrând bunele relaţii cu papalitatea şi

majoritatea puterilor latine, a reuşit să acţioneze împotriva celor pe care îi considera o ameninţare. La începutul domniei lui, regatul normand din sudul Italiei şi Sicilia părea să prezinte cea mai mare primejdie. În 1147, când Cruciada a II-a traversa prin teritoriu bizantin, regele normand Roger al II-lea lansase un atac naval asupra Greciei, prădând oraşele prospere Corint şi Teba şi ocupând insula Corfu. Manuel a folosit ajutorul veneţienilor ca să-i alunge pe normanzi din Corfu şi apoi, în primăvara lui 1155, a trimis o mică expediţie pe coasta italiană a Adriaticii. Invadatorilor li s-au alăturat curând rebelii locali şi au pornit la sud, spre Bari şi Apulia. Motivele pentru care a organizat Manuel această invazie nu sunt cu totul limpezi. Poate nu a urmărit decât să destabilizeze regatul normand, şi nu neapărat să recucerească teritoriile din Italia pierdute în 1071. Dacă ar fi avut asta în gând, ar fi trebuit să trimită o forţă mai mare. Însă, aşa, mica armată a fost zdrobită cu uşurinţă de noul rege normand, Wilhelm I, în mai 1156.

Reacţia la această înfrângere minoră dă măsura abilităţii lui Manuel de strateg şi de diplomat. În loc să continue urmărirea unei vendete împotriva normanzilor, a hotărât să se folosească de ei împotriva unei noi primejdii. În anii 1150, împăratul german Frédéric I Barbarossa căuta să-şi impună voinţa asupra

oraşelor-stat din nordul Italiei şi asupra papalităţii. Odată ce ar fi reuşit acest prim pas, ar fi procedat la fel ca predecesorul lui Otto I şi s-ar fi îndreptat spre sud. Gândul că întregul ţărm italian din faţa Balcanilor bizantini ar fi putut să intre sub controlul unei singure mari puteri era cât se poate de îngrijorător. Drept răspuns, Manuel a făcut o schimbare radicală şi a încheiat un tratat cu un fost duşman, Wilhelm al Siciliei. În acelaşi timp, şi-a arătat deschiderea şi prietenia faţă de papa Alexandru al III-lea, care era atât de îngrijorat de ambiţiile lui Barbarossa, încât la un moment dat a luat în considerare până şi să-l încoroneze pe Manuel împărat al Occidentului. Manuel a trimis un ajutor financiar generos Ligii Lombarde a oraşelor italiene care se opunea lui Barbarossa şi care în cele din urmă a pus capăt ambiţiilor lui, învingându-l în bătălia de la Legnano din 1176.

Domnia lui a consemnat multe alte succese împotriva duşmanilor Bizanţului. O serie de războaie cu Ungaria a culminat cu o victorie spectaculoasă în 1167, când se spune că ar fi murit 15.000 de unguri. Dar cu acel prilej comandantul nu a fost Manuel însuşi, ci nepotul său Andronic Kontostephanos, care a atacat inamicul sfidând ordinele împăratului. În 1172, când prinţul sârb Ştefan Nemanja a încercat să iasă de sub vasalitatea bizantină, Manuel l-a adus imediat la supunere şi l-a

silit să se târască public în faţa tronului imperial, desculţ şi cu o funie în jurul gâtului, la fel cum păţise şi prinţul din Antiohia. În Asia Mică, Manuel a rezistat ferm în faţa încercărilor sultanului de la Ikonion, Kilij Arslan al II-lea, de a rupe din teritoriul bizantin. Ca şi în cazul lui Barbarossa, Manuel a apelat la diplomaţie pentru a-l izola şi submina pe Kilij Arslan, aliindu-se cu duşmanii din est ai sultanului, emirul Danişmendid şi sultanul Siriei, Nur ad-Din. Până la urmă, Kilij Arslan a fost nevoit să vină la Constantinopol în 1161, ca să încheie pacea cu împăratul.

În ciuda realizărilor aparent strălucite din timpul domniei lui Manuel, au existat semne repetate că nu toate mergeau bine şi că Bizanţul nu era atât de puternic pe cât părea. Întâmpina greutăţi tot mai mari să-şi facă simţită autoritatea în avanposturile îndepărtate de Constantinopol. Chiar dacă îşi făcea apariţia împăratul cu o armată şi îşi impunea voinţa, de îndată ce pleca situaţia revenea imediat pe vechiul făgaş. Aparent, Ioan al II-lea pusese capăt enclavei armene din Cilicia în 1137, odată cu detronarea lui Léon şi aducerea lui ca prizonier la Constantinopol, dar în 1143 un fiul al lui Léon, Thoros, a scăpat şi s-a întors în Cilicia, a condus o revoltă şi curând s-a instalat ca stăpân al regiunii. Prinţul din Antiohia se târâse înaintea lui Manuel în 1159, cât împăratul s-a aflat

acolo, alături de armată. Odată plecat, succesorul lui Reynald, Bohemond al III-lea, s-a distanţat cu încetul de dominaţia bizantină, restabilindu-l în 1170 pe patriarhul latin şi repudiind-o pe soţia lui bizantină în 1180. Sultanul din Ikonion a acceptat pacea în 1161, dar a continuat să încerce vigilenţa bizantină la hotare. În septembrie 1176, atacul hotărâtor pornit de Manuel asupra sultanatului s-a încheiat cu un dezastru, armata fiind prinsă de turci în strâmtoarea de la Myriokephalon şi suferind pierderi grele înainte de a reuşi să se retragă. Înfrângerea nu a fost în niciun caz decisivă. Nu s-a pierdut teritoriu, iar în anul următor un grup de turci aflat în raid pe valea Meandrului a fost distrus de un alt nepot al lui Manuel, Ioan Vatatzes. Dar, dintr-o perspectivă pe termen lung, ridică un semn de întrebare în ce priveşte capacitatea Bizanţului de a-şi menţine prestigiul internaţional şi hegemonia, chiar dacă strălucitul şi capabilul împărat Manuel nu ar fi murit în 1180.

11.5 Arta şi arhitectura în vremea dinastiei Comnen

Privind retrospectiv, ne vine uşor să constatăm fisurile din armura Bizanţului, pe măsura înaintării secolului al XII-lea, dar în acea vreme părea un loc unde domnea belşugul şi puterea aparent fără limite.

Un evreu spaniol numit Benjamin de Tudela, care a vizitat Constantinopol în jurul anului 1161, se minuna de construcţiile impozante şi de bogăţia etalată acolo, de comerţul şi de pieţele înfloritoare ale oraşului. Prosperitatea Bizanţului din vremea împăraţilor Comneni venea din realizarea nenumăratelor lucrări de artă, multe dintre ele cu scopul de a promova şi de a face cunoscute realizările dinastiei. Ioan al II-lea a comandat mozaicuri reprezentându-l pe tatăl său, Alexie I, care să împodobească Marele Palat, iar Manuel I a cerut să fie aşezate imagini asemănătoare în palatul renovat de la Blachernae, lângă Zidurile continentale, deşi aparent îl reprezentau chiar pe Manuel, şi nu pe înaintaşii lui. Întemeierea de noi mănăstiri şi biserici era o formă mai subtilă de promovare, înfăţişând evlavia familiei şi lăsând în urmă un monument tangibil, spre amintirea ei. Irina, soţia lui Alexie I, a ctitorit în jurul anului 1110 mănăstirea de maici Kecharitomene, „Fecioara plină de har”, iar fiul ei Ioan al II-lea a întemeiat complexul mănăstiresc Pantokrator în 1136 (vezi caseta 11.3). Isaac, fratele lui Ioan al II-lea, a susţinut redecorarea mănăstirii Chora, de lângă Zidurile continentale ale Constantinopolului (vezi secţiunea 14.5). S-au înălţat construcţii şi în afara capitalei. Mănăstirea Kosmosoteira de la Feres, în Tracia, şi Sfântul

Pantelimon de la Nerezi, în Macedonia, au fost construite prin daniile unor membri ai familiei Comnen, la mijlocul secolului al XII-lea. Mănăstirea Asinou din Cipru a fost întemeiată în jurul anului 1099 de Nicefor Euphorbenos, unul dintre ginerii lui Alexie I.

Bisericile tuturor acestor lăcaşuri erau desigur bogat împodobite în interior, cu mozaicuri sau fresce, care însă nu s-au păstrat în totalitate. Din cele rămase, unii istorici de artă au distins o trăsătură nouă, naturalistă, a artei bizantine din secolul al XII-lea. Nu încape nicio îndoială că ciclul de 20 de scene ale Patimilor lui Hristos de la Nerezi etalează o intensitate emoţională ieşită din comun, prin imaginea apostolilor copleşiţi de întristare, aplecaţi asupra trupului lui Iisus. Problema unor asemenea judecăţi este însă că se întemeiază pe un număr de exemple păstrate, extrem de limitat, fiind vorba prin urmare mai degrabă despre o opinie. Curentele artistice par să fi reprezentat în majoritate o continuare a celor din secolele trecute, dar când unii artişti abordau cu adevărat tehnici noi, avem de-a face cu o paralelă cât se poate de potrivită cu evoluţiile din domeniul literar din acea perioadă, când limbajul popular era folosit pe scară mai largă (vezi secţiunea 9.4).

Ţinând seama de forţa şi de prestigiul Bizanţului în

cea mai mare parte a secolului al XII-lea, era absolut de aşteptat ca stilurile de artă şi arhitecturale să rămână în continuare influente, mai ales în acele ţări ale căror Biserici erau legate de patriarhia din Constantinopol. În anii 1100, călugării bizantini mergeau la Constantinopol pentru a executa decoraţiunile în mozaic pentru mănăstirea Pecerska de la Kiev. Mozaicurile care s-au păstrat în biserica Arhanghelului Mihail din Kiev ar putea fi şi ele opera artiştilor bizantini, ceea ce ar explica de ce apar greşeli în inscripţiile slavone. La fel şi în Occident, Veneţia, aliat din vechime şi partener comercial, căuta tot la Bizanţ cele mai prestigioase stiluri artistice. O serie de mozaicuri în stil bizantin au fost comandate pentru principala biserică a oraşului, San Marco, în urma unui incendiu din 1100. Din câte se pare, veneţienii au achiziţionat şi obiecte de artă de la Constantinopol. În jurul anului 1105, când a fost remodelat Pala d'Oro, altarul de la San Marco, lucrarea fie a fost realizată în capitala bizantină şi apoi transportată la Veneţia, fie a fost încheiată de artişti bizantini la faţa locului. Executat din aur şi argint şi împodobit cu plăci emailate şi pietre preţioase, altarul, aşa cum s-a păstrat până astăzi, poartă un portret al Irinei, soţia lui Alexie I, dar este posibil ca iniţial să fi existat şi un portret al împăratului, care s-a pierdut între timp. Influenţa

artistică avea tendinţa să o urmeze pe cea politică. Până în anii 1150, regatul Ierusalimului şi alte state din Răsăritul latin depindeau în mare măsură de ajutorul militar şi financiar bizantin. Ca simbol vizual al patronajului său, Manuel I a redecorat biserica Naşterii Domnului din Betleem cu mozaicuri printre care apăreau şi mai multe portrete ale sale.

Până şi inamicii adoptau stiluri bizantine. Normanzii care au preluat vechile provincii Apulia şi Calabria, iar mai târziu i-au alungat pe arabi din Sicilia, au reflectat cultura foştilor proprietari. Regele Roger al II-lea a pus să fie reprezentat într-un mozaic în aproape aceleaşi veşminte ca un împărat bizantin, cu Hristos punându-şi mâna pe coroana lui. Lipseşte doar aura (vezi Introducere 0.3). Când a vrut să-şi construiască un palat pe măsura rangului său la Palermo, Roger a adus artişti bizantini care să-l decoreze, dar nu a apucat să-l vadă finalizat. Bisericile şi mănăstirile de peste tot în sudul Italiei şi în Sicilia au continuat să fie împodobite în stil bizantin multă vreme după încheierea dominaţiei politice a împăratului în acea regiune. Catedrala din Monreale, întemeiată în 1174 lângă Palermo, este decorată cu mozaicuri cu aer extrem de bizantin, deşi se conformează tradiţiei apusene, iar Iisus Pantocrator apare nu în cupola centrală, ci în absida altarului. Este tentant să tragem concluzia că

artiştii şi meşterii Bizanţului au avut o influenţă chiar mai profundă asupra lumii decât soldaţii şi oamenii ei de stat.

Caseta 11.3 Mănăstirea Pantokrator (1136)

Ioan al II-lea a ales cu deosebită grijă poziţia pentru noua lui ctitorie, Hristos Pantokrator (adică „împărat al lumii"), aşezând-o într-un loc cât se poate de distinct, pe vârful uneia dintre cele şapte înălţimi ale Constantinopolului, de unde putea fi zărită de la mare distanţă. Era menită să fie mănăstirea dinastiei Comnen, un monument de pomenire a reuşitelor ei. Pe lângă cele două biserici, exista o capelă funerară care urma să primească, la momentul potrivit, mormântul lui Ioan şi al celorlalţi membri ai familiei lui. Fiul şi succesorul lui Ioan, Manuel I, a sporit cu mult prestigiul mănăstirii aducând acolo o relicvă de preţ: o lespede din marmură roşie pe care a fost aşezat Hristos după răstignire. A adus-o la Constantinopol de la Efes şi, când a sosit, a purtat-o în spate chiar el, din port şi până la Marele Palat. După moartea lui Manuel, în 1180, lespedea a servit la acoperirea mormântului său din capela funerară.

Dată fiind legătura mănăstirii cu familia regală, s-au cheltuit sume uriaşe pentru decorarea interioarelor

bisericilor şi capelei funerare. Ferestrele erau umplute cu vitralii, iar cupola centrală susţinută pe coloane din marmură roşie preţioasă. Pereţii interiori şi cupola au fost fără îndoială acoperiţi în mozaic, însă, din nefericire, deşi bisericile şi capela au supravieţuit, decoraţiunile au dispărut în cea mai mare parte. Cele trei clădiri unite sunt astăzi o moschee activă, Zeyrek Camii, iar sub covoarele care acoperă podeaua a ceea ce a fost odată una dintre biserici este ascunsă ceea ce trebuie să fi fost o trăsătură frapantă: o suprafaţă alcătuită din marmură tăiată în figuri geometrice pline de culoare.

Ca toate mănăstirile bizantine, Pantokrator punea la dispoziţie o gamă de servicii sociale pentru populaţie. Exista un cămin pentru bătrâni care le punea la dispoziţie rezidenţilor alimente, ulei, lemn de foc şi o îndemnizaţie pentru haine şi baie de două ori pe lună. Mai existau şi o leprozerie şi un spital cu 50 pe paturi unde pacienţii săraci erau trataţi gratis. Suntem relativ bine informaţi despre acest spital, deoarece este descris detaliat în tipicul lui. Nu era un simplu ospiciu unde cei bolnavi să se simtă confortabil, ci avea organizarea specifică pentru a trata fracturi şi a vindeca şi boli ale stomacului şi ochilor. Erau cinci secţii, fiecare condusă de doi doctori împreună cu şapte alte cadre medicale. O secţie le era rezervată femeilor, fiind îngrijite de

doctoriţe. Nimeni nu ştie dacă era un spital unic şi deosebit de bine organizat sau dacă toate celelalte erau organizate în acelaşi mod. Nu putem să apreciem nici dacă regimul schiţat în tipic era cu adevărat respectat. Ceea ce putem afirma cu siguranţă este că mănăstirile regale, ca Pantokrator, erau monumente dedicate ambiţiilor politice ale fondatorilor, fiind totodată menite şi să aducă beneficii tangibile supuşilor mai puţin avantajaţi ai împăratului.

Lectură suplimentară: John Freely şi Ahrnet S. Çakmak, *The Byzantine Monuments of Istanbul* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), pp. 211–20.

Idei de reţinut

- Alexie I Comnenul a reuşit să dea trăinicie dinastiei sale bazându-se mai mult pe relaţiile de rudenie, în aşa fel încât să înlăture ideea că tronul este disponibil oricărei persoane suficient de puternice să-l acapareze.
- Multe dintre cărţile vechi acordă un spaţiu larg *pronoia* şi „feudalizării” Bizanţului în timpul Comnenilor. Aceste idei trebuie însă tratate cu precauţie.
- Este puţin probabil că Alexie s-a aşteptat ca Prima

Cruciadă să sosească în forma în care a sosit, dar este posibil să fi contribuit involuntar la ideea de război sfânt pe care s-a fundamentat.

• Domnia lui Ioan al II-lea nu este bine documentată, dar s-ar părea că a fost un comandant militar eficient, chiar dacă i-a lipsit, poate, rafinamentul diplomatic al predecesorului şi al succesorului său.

• Domnia lui Manuel I a avut parte de noi succese spectaculoase, dar au existat limite limpezi pentru reuşitele sale.

• Secolul al XII-lea a fost o perioadă extrem de vie pentru cultura vizuală şi pentru cea literară, iar influenţa Bizanţului s-a răspândit până departe de hotarele lui.

Bibliografie suplimentară

Bartusis, Mark C. (2012), *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia* (Cambridge: Cambridge University Press). Bartusis aduce argumente împotriva ideii de „sistem" pronoia care s-ar fi răspândit sub dinastia Comnen, susţinând că nu era decât o prelungire a scutirilor de impozite acordate mănăstirilor de foştii împăraţi.

Bucossi, Alessandra and Suarez, Alex R. (2016), *John II Komnenos: Emperor of Byzantium in the Shadow of Father*

and Son (London and New York: Routledge). O colecţie de eseuri care aruncă multă lumină asupra acestui împărat important, dar trecut cu vederea.

Frankopan, Peter. (2012), *The First Crusade: The Call from the East* (London: The Bodley Head). Propune teza controversată şi discutabilă că Alexie I a propus ca Prima Cruciadă să meargă la Ierusalim şi chiar i-a stabilit ruta.

Harris, Jonathan. (2014, ed. a 2-a revizuită), *Byzantium and the Crusades* (London and New York: Bloomsbury). Aşază interacţiunea Bizanţului cu Prima şi următoarele cruciade în contextul tradiţiei lui străvechi de abordare a raporturilor cu puterile străine.

Magdalino, Paul. (1993), *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180* (Cambridge: Cambridge University Press). Studiu definitiv şi exhaustiv asupra domniei lui Manuel.

Mullett, Margaret şi Smythe, Dion. (1996), *Alexios I Komnenos* (Belfast: Belfast Byzantine Enterprises). O colecţie de eseuri: vezi mai ales articolul lui Paul Magdalino despre „inovaţii în guvernare”.

Neville, Leonora. (2012), *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nicefor Bryennios* (Cambridge: Cambridge University Press). Explorează etosul militar „musculos” al perioadei Comnenilor prin prisma unei istorii

neterminate scrise de soţul Annei Comnena, aducând argumentul că s-a inspirat din vechiul concept roman de virtute bărbătească.

12. Drumul spre catastrofă (1180–1204)

În douăzeci şi cinci de ani după dispariţia împăratului Manuel I, în 1180, puterea Bizanţului s-a destrămat cu viteză uluitoare, culminând cu evenimentele din 1204, când Constantinopolul a fost luat cu asalt şi ocupat, iar provinciile au fost cotropite şi dezmembrate. Instabilitatea politică, problema economică şi socială, incompetenţa personală a conducătorilor Bizanţului şi în acelaşi timp agresiunea din exterior – toate trebuie luate în considerare pentru a explica această întorsătură a evenimentelor.

12.1 Instabilitatea revine (1180–1185)

Rezervând cu stricteţe funcţiile de prestigiu şi cele militare înalte membrilor propriei familii, Alexie I pusese capăt în mare măsură frecventelor lovituri pentru obţinerea tronului din partea liderilor militari din provincii, cum se întâmpla în perioada Macedoneană. Domniile fiului şi nepotului său au rămas în general scutite de asemenea probleme. Pe de

altă parte, apăruse o nouă sursă de instabilitate, mai precis membrii nemulţumiţi din dinastia conducătoare. Ioan al Ii-lea a trebuit să se ocupe de-a lungul întregii domnii de comploturi puse la cale de sora sa mai mare, Anna, şi de fratele mai mic, Isaac. Manuel I practic l-a dat deoparte pe fratele lui mai mare, un alt Isaac, ca să urce pe tron în 1143. Rivalităţile interne au devenit acute abia după 1180.

Prilejul a fost, ca de obicei, un minorat şi o regenţă. Succesorul lui Manuel, Alexie al Ii-lea, nu avea decât 11 ani când a urcat pe tron, prin urmare mama sa Maria de Antiohia a condus consiliul de regenţă împreună cu patriarhul Constantinopolului şi cu un nepot al fostului împărat, *protosebastos*-ul Alexie Comnenul. Nu peste multă vreme a apărut o facţiune opusă regenţei, condusă de fiica lui Manuel I din prima căsătorie, Maria Porfirogeneta, şi soţul ei Renier de Montferrat. Ei erau convinşi că protosebastosul era iubitul împărătesei şi că îşi făcea planuri să ajungă pe tron. După ce un plan de asasinare a protosebastosului a dat greş, Maria Porfirogeneta şi susţinătorii ei s-au refugiat în Hagia Sofia, iar afară s-au dezlănţuit lupte de stradă. A trimis un mesaj cerându-i ajutorul vărului tatălui ei, Andronic Comnenul, care a intrat în Constantinopol cu o armată în aprilie 1182.

Până atunci, evenimentele urmaseră un model

familiar, însă apoi au coborât într-o zonă de o sălbăticie cum nu mai fusese întâlnită din vremea împăratului Focas. Hotărât să obţină pentru sine tronul, Andronic a început să-i lichideze pe toţi cei care îi ieşeau în cale. Protosebastos a fost orbit şi împărăteasa Maria de Antiohia, sugrumată, însă nu le-a mers mai bine nici foştilor aliaţi Maria Porfirogeneta şi Renier de Montferrat. Amândoi au fost asasinaţi în următoarele luni, probabil cu otravă şi fără îndoială regretând că-l invitaseră pe Andronic la Constantinopol. Tânărul Alexie al II-lea a fost mai întâi dat deoparte când Andronic a fost proclamat împărat în septembrie 1183, iar la scurt timp a fost sugrumat cu o coardă de arc, şi trupul lui, aruncat în Bosfor. Singurul membru al familiei imperiale restrânse care a supravieţuit a fost tânăra soţie franceză a lui Alexie, Agnès, şi asta doar pentru că Andronic avea nevoie să o ia de soţie pentru a da loviturii măcar o umbră de respectabilitate.

Odată ajuns la putere, domnia lui Andronic I Comnenul a fost scurtă şi sângeroasă. Împăratul şi-a concentrat toate energiile pentru înlăturarea celor puşi în funcţie de Manuel şi de fapt a tuturor celor care considera că reprezintă o primejdie. Printre victime s-a numărat Andronic Kontostephanos, cel care îi condusese pe bizantini la victorie împotriva ungarilor în 1167, pe care Andronic l-a orbit. În primăvara lui

1184 a pornit în marş spre Asia Mică ca să pedepsească oraşele Niceea şi Prousa, ai căror locuitori refuzaseră să accepte accesiunea lui. După ce a luat cu asalt Prousa, a pus ca mai mulţi dintre apărători să fie traşi în ţeapă drept pedeapsă pentru sfruntarea lor. Domnia terorii a încetat brusc în septembrie 1185, când călăii lui Andronic au încercat să-l aresteze pe un tânăr nobil numit Isaac Anghelos, care a reuşit să scape din mâinile lor şi s-a trezit în centrul demonstraţiilor populare împotriva împăratului. Simţind ce întorsătură luau evenimentele, Andronic a încercat să fugă de la Constantinopol, dar a fost prins, târât până la Hipodrom şi linşat de mulţime. Între timp, la Hagia Sofia se desfăşurau scene de triumf, căci patriarhul îl încorona pe Isaac al II-lea, tânărul a cărui salvare dramatică de la moarte declanşase lanţul de întâmplări încheiate cu prăbuşirea tiranului.

12.2 Alienarea din provincii

Indiferent cât de dramatice şi de şocante au fost evenimentele din 1180–1185, probabil că nu au avut un impact pe termen lung. Crimele şi haosul s-au limitat în bună parte la înalta societate din Constantinopol, deşi a suferit şi poporul din Niceea şi Prousa. Cu mult mai importante pentru explicarea declinului rapid al

Bizanţului au fost actele începute cu mult înainte de 1180, deşi, ca de obicei, istoricii nu au reuşit să se pună de acord despre ce anume a fost vorba. Pentru Donald Nicol şi mulţi alţii, o schimbare de rău augur a fost rolul dominant pe care a ajuns să-l joace republica maritimă italiană a Veneţiei în viaţa economică bizantină, fenomen care poate fi perceput încă din vremea domniei lui Alexie I Comnenul. Pe la 1082, dornic să obţină sprijin naval împotriva ducelui normand Robert Guiscard, Alexie a încheiat un tratat cu Veneţia (vezi secţiunea 10.5). Le-a acordat negustorilor republicii scutirea de la plata taxelor portuare şi vamale, cum ar fi *kommerkion,* în aproape toate porturile bizantine şi le-a pus la dispoziţie un cartier propriu în Cornul de Aur din Constantinopol. Pierderea pentru trezoreria bizantină trebuie să fi fost considerabilă, dar asemenea sacrificii au fost necesare în vremea crizei din anii 1080. Fără discuţie, împăratul s-a aşteptat ca aceste privilegii să poată fi anulate pe tăcute, odată cu trecerea crizei. Dar nu s-a dovedit deloc uşor. În 1118, la urcarea pe tron a fiului lui Alexie, Ioan al II-lea, noul împărat a refuzat să reînnoiască tratatul, dar veneţienii au răspuns imediat printr-o acţiune de forţă. Flota lor, care naviga pentru a susţine întemeierea regatului Ierusalim, a fost abătută din cale pentru a întreprinde raiduri asupra porturilor

şi insulelor bizantine din Adriatică şi Egee. Era imposibil să te aperi împotriva unor asemenea atacuri neaşteptate, prin urmare Ioan a fost silit să renunţe şi să reînnoiască tratatul cu generoase scutiri de taxe. Dar i-a revenit lui Manuel I să ia măsuri mai drastice. În 1171 a ordonat arestarea tuturor veneţienilor din imperiu şi confiscarea bunurilor lor. De data asta, împăratul şi-a impus voinţa. Echipajele flotei veneţiene trimise să atace insulele bizantine din Marea Egee au contractat o boală în timp ce iernau la Chios şi au fost nevoiţi să se întoarcă în portul lor de acasă.

Eforturile lui Ioan al II-lea şi Manuel I de a abroga tratatul cu Veneţia par să arate limpede că poziţia pe care şi-o stabiliseră negustorii republicii era considerată o primejdie. Astfel că mulţi istorici moderni i-au caracterizat pe veneţieni drept lipitori lacome care au stors Bizanţul de veniturile din taxe, fericiţi să-i submineze pentru a-şi proteja propriul comerţ. Nu este o coincidenţă, afirmă ei, că navele veneţiene sunt cele care au adus Cruciada a IV-a la Constantinopol în 1203 şi în primăvara următoare i-au traversat pe cruciaţi peste Cornul de Aur pentru a ataca Zidurile maritime: era în interesul lor să asigure ocuparea Constantinopolului, ca să-şi protejeze negoţul şi să evite o repetare a evenimentelor din 1171.

Aceste argumente au fost contrazise cu succes. În

definitiv, dacă veneţienii reprezentau o asemenea povară, de ce înnoiau împăraţii de fiecare dată tratatul cu ei? Deşi lovitura împotriva veneţienilor din 1171 fusese aparent un succes, după câţiva ani Manuel căuta să refacă relaţiile cu ei. În 1184, Andronic I i-a invitat pe veneţieni înapoi la Constantinopol, făcându-le aceleaşi concesii şi privilegii ca înainte, ba oferindu-le şi compensaţii pentru pierderile din 1171. Tratatul a fost apoi reînnoit cu regularitate, până în 1198. De fapt, împăraţii au convenit tratate asemănătoare cu alte cetăţi italiene, cum au fost Pisa în 1111 şi Genova în 1155. Împăraţii bizantini trebuie să fi beneficiat în schimb de un lucru de valoare de la aceste cetăţi, ca să merite acordate acele concesii. Pe de o parte, era nevoie de suporterii din Italia faţă de ameninţarea normanzilor şi a lui Frédéric Barbarossa. Însă tratatele erau încheiate şi ţinând seama de considerentele economice. Era nevoie de italieni pentru a desfăşura comerţul intern al Bizanţului, navele lor fiind cele care aprovizionau Constantinopolul cu alimente şi vin, transportându-le din oraşe şi porturi de provincie cum erau Corint, Dyrrachion şi Teba. Tot ele dominau şi triunghiul comercial Italia – Egipt – Constantinopol, în aşa fel încât pentru negustorii bizantini calea cea mai uşoară de a exporta mărfuri era să le încredinţeze unui veneţian care să le transporte la Alexandria şi să le

vândă, în schimbul unui comision rezonabil. Astfel, veneţienii şi alţi italieni asigurau beneficii care acopereau perfect scutirile de taxe de care se bucurau. Prin urmare, este posibil ca acţiunea arogantă a lui Manuel din 1171 să nu fi fost motivată de preocuparea faţă de rolul economic al Veneţiei, ci de deranjul provocat de încălcarea de către republică a teritoriului bizantin de pe coastele Adriaticii. În fine, nu stă în picioare nici argumentul că veneţienii ar fi fost vinovaţi de abaterea Cruciadei a IV-a spre Constantinopol, aşa cum vom vedea (în secţiunea 12.5).

Pentru alţi istorici, cea mai semnificativă schimbare din timpul secolului al XII-lea a fost ceea ce ei numesc „feudalizarea” Bizanţului. Mereu influentul George Ostrogorsky şi alţii au atribuit acest fenomen domniei lui Alexie I Comnenul care, susţin ei, a sporit numărul de soldaţi disponibili în armate prin sistemul pronoia – o bucată de pământ şi toate veniturile aferente provenite din impozite erau acordate unei persoane, în schimbul asigurării unui contingent pentru armata bizantină (vezi secţiunea 11.1). Răspândirea acestei practici a fost etichetată „feudalizare”, deoarece asemenea concesiuni păreau să reflecte fiefurile din Europa Occidentală, unde vasalul deţinea pământ în schimbul serviciului militar. Potrivit acestui argument, pe termen scurt această politică a fost benefică,

asigurându-i lui Alexie puterea militară de care avea nevoie ca să salveze imperiul la sfârşitul secolului al XI-lea. Mai târziu însă, a produs dezbinări sociale. Pe aceste proprietăţi, ţăranii liberi au devenit şerbi, *paroikoi* care erau legaţi de pământ şi în fapt de proprietatea deţinătorului de pronoia. El era de multe ori mercenar străin, mai interesat să obţină cât mai multe venituri din impozite cu putinţă decât să participe la apărarea frontierelor. Cel puţin aşa interpreta Ostrogorsky un pasaj din Historia lui Nicetas Choniates (vezi caseta 12.1).

Caseta 12.1 Nicetas Choniates despre Pronoia?

Următorul pasaj reprezintă argumentul de bază că pronoia a fost un factor de slăbire a imperiului bizantin în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Nicetas Choniates este un scriitor uneori greu de urmărit, graţie elinei atice în care scrie, dar din câte se pare vorbeşte despre urmările nefericite ale acordării de pământ către soldaţi:

Acest împărat [Manuel I Comnenul], vărsând în trezorerii aşa-zisele daruri ale ţăranilor precum apa într-o cisternă, a potolit setea armatelor prin plata banilor pentru provizii şi în acest fel a făcut abuz de o

tactică începută de împăraţi din vechime, la care rareori au recurs cei care i-au învins în repetate rânduri pe duşmani. El nu a fost conştient că slăbeşte trupele turnând bani nenumăraţi în pântece leneşe şi administrând greşit provinciile romeilor. Bravii soldaţi şi-au pierdut interesul de a triumfa în faţa primejdiei, căci nimeni nu i-a mai îndemnat la fapte de glorie, iar acum grija tuturor este cum să se îmbogăţească. Locuitorii din provincii, care în trecut îi plăteau perceptorului imperial, acum trec prin cele mai mari orori din cauza lăcomiei militare, fiind despuiaţi nu doar de argint şi de oboluri, ci şi de ultima lor tunică, uneori fiind chiar smulşi de lângă cei dragi. Din aceste pricini, toţi au vrut să se înroleze în armată şi au spus adio meseriilor lor, de croitori şi de cizmari. Uneori un romeu de viţă regală plăteşte impozite unui pitic barbar, jumătate turc, jumătate grec, care nu are habar de focul bătăliilor, chiar dacă romeul îi este superior perceptorului în arta războiului pe cât Ahile îi este superior lui... Această dezordine a trupelor a adus suferinţe meritate provinciilor romane; unele au fost jefuite de popoare străine şi li s-au supus lor, în vreme ce altele au fost devastate, pustiite de propriii noştri omeni, de parcă ar fi teritorii inamice.

Sursă: Niketas Choniates, *O City of Byzantium. Annals*

of Niketas Choniates, trad. Harry J. Magoulias (Detroit MI: Wayne State University Press, 1984), pp. 118–19.

Odată în plus, aceste argumente şi interpretări pot fi puse însă la îndoială. În acest pasaj-cheie, Choniates se exprimă în termeni foarte generali şi nu menţionează nicăieri cuvântul *pronoia.* Despre argumentele lui Mark Bartusis am discutat. El arată că, deşi există o multitudine de concesii descrise ca pronoia, nu este în niciun caz limpede că toate ar fi implicat pământ în schimbul serviciilor militare. De multe ori se pare că nu era vorba decât despre daruri sub formă de pământ şi de venituri acordate susţinătorilor familiei Comnen şi probabil că nu erau suficient de răspândite pentru a fi considerate un sistem (vezi secţiunea 11.1). Aşa cum probabil că pronoia nu a fost un ingredient al succesului lui Alexie I, e greu de crezut ca ea în sine să fi înstrăinat într-un fel oarecare ţărănimea de imperiu sau să-i fi compromis apărarea.

Însă chiar dacă respingem Veneţia şi „feudalizarea" ca elemente ale slăbiciunii bizantine de la sfârşitul secolului al XII-lea, nu înseamnă că nu au existat probleme interne. În surse bizantine din secolul al XII-lea abundă reclamaţiile despre povara grea a impozitelor. În jurul lui 1105, arhiepiscopul de la Ohrida îi scria nepotului lui Alexie I, Ioan Taronites,

guvernator la Dyrrachion, afirmând că oamenii erau „la fel de greu asupriţi de pretenţiile serviciului militar cât de impozitare”. Inevitabil existau şi unii colectori de impozite lipsiţi de scrupule, care nu scăpau prilejul să profite de pe urma acestei activităţi. Nicetas Choniates se referea probabil la ei, şi nu la o instituţie anume, spre exemplu pronoia. Plângerea lui nu pare să se refere la atribuirea de pământuri şi la veniturile din taxe în sine, ci mai degrabă la indivizi lacomi care le exploatau pentru câştig personal şi îşi neglijau îndatoririle militare (vezi caseta 12.1). Fratele său, Mihail Choniates, care a fost arhiepiscop al Atenei între circa 1175 şi 1204, făcea frecvent plângeri similare în corespondenţa sa cu înalţi oficiali, cerând uşurarea poverii fiscale asupra poporului Greciei şi ca perceptorii corupţi să fie aduşi în faţa justiţiei. Sigur, nimănui nu-i face plăcere să-şi plătească impozitele şi au existat o mulţime de plângeri şi mai înainte, mai ales împotriva lui Nicefor al II-lea Focas, despre care exista percepţia că îşi exploata populaţia pentru a-şi creşte armata. Dar frecvenţa şi stridenţa acestor proteste pare cu adevărat o noutate. Putem presupune că, în condiţiile în care teritoriul de pe care se adunau impozite era mai restrâns, imperiul fiind înconjurat de inamici din toate părţile, împăraţii erau nevoiţi să stoarcă tot mai mult doar pentru a-şi menţine graniţele,

a-şi mări armata şi a face plăţile obişnuite aliaţilor străini.

Povara grea a impozitelor pare să fi produs, la rândul ei, o alienare tot mai mare între provincii şi capitală. Iarăşi, nu era o noutate: ea se făcuse simţită şi în secolul al X-lea (vezi secţiunea 8.1). Însă de data asta era vorba despre o distanţare economică. Indiferent cât de magnifică şi de impresionantă era capitala-vitrină, Constantinopolul a început să fie privit în oarecare măsură ca un parazit care înghiţea impozitele strânse în provincii fără să dea prea mult în schimb. Curios, cel care pare să fi înţeles acest pericol a fost mult defăimatul tiran Andronic I. În timpul scurtei lui domnii, pe lângă masacrele sângeroase puse de el la cale în capitală, în alte zone a lansat o politică extrem de judicioasă, cu scopul de a asigura bunăstarea administraţiei provinciale şi a ţăranilor. A revizuit sistemul de impozitare, căutând să înlăture corupţia şi să se asigure că erau plătite doar impozitele normale, nu şi suprataxele impuse de perceptorii intermediari. A insistat ca posturile de perceptori să fie acordate pe bază de merit, şi nu vândute pur şi simplu cui oferea cel mai mare preţ. Însă deşi reformele lui se întemeiau pe bune intenţii, au fost aplicate mult prea grăbit, iar el a fost oricum răsturnat în 1185. S-a pierdut astfel o şansă de a opri decăderea.

12.3 De la alienare la separaţie: Isaac Al II-lea Anghelos (1185–1195)

În ciuda accesiunii lui ca-n poveşti (vezi secţiunea 12.1), Isaac al II-lea nu a fost judecat blând de posteritate. Choniates este caustic faţă de el în Istoria sa, chiar dacă deţinuse funcţii sub el şi îi adresase frecvent discursuri de laudă (vezi secţiunea 9.3). Istoricii moderni i-au urmat exemplul, iar incompetenţa lui Isaac, alături de cea a fratelui şi succesorului lui Alexie al III-lea, a fost invocată drept motiv al declinului rapid al Bizanţului. Şi poate că nu este absolut cinstit. Isaac poate fi privit ca nefericitul care s-a aflat la putere când problemele adunate de zeci de ani au devenit acute, iar alienarea s-a transformat în separatism.

În acea vreme se părea că domnia a început bine. Isaac a venit la putere în mijlocul unui val de bunăvoie, ca eliberator de tirania lui Andronic, iar în acelaşi timp pretenţiile lui la tron erau legitime, ca strănepot al lui Alexie I. Urcarea pe tron s-a petrecut într-un moment dificil, fără discuţie. Dezordinea internă din Bizanţ acumulată sub Andronic nu a fost trecută cu vederea de duşmanii lui, care s-au grăbit să profite. În vara lui 1183, regele Béla al III-lea al Ungariei a traversat

Dunărea în fruntea armatei în teritoriul bizantin, iar doi ani mai târziu, când regimul lui Andronic a căzut, normanzii din sudul Italiei au lansat o invazie peste Adriatică şi, întâmpinând o slabă rezistenţă, au înaintat spre est, ocupând Tesalonicul. Odată venit la putere, Isaac a pornit contramăsuri eficiente. Normanzii au fost învinşi de generalul bizantin Alexie Branas în noiembrie 1185 pe râul Struma şi s-au retras curând din Balcani. După aceea Isaac s-a străduit să închege relaţii mai bune cu inamicul tradiţional de peste Adriatică. În 1193 a încheiat un tratat de pace cu regele Tancred al Siciliei şi i-a dat-o de soţie pe fiica sa Irina fiului lui Tancred, Roger. La sfârşitul lui 1185, Isaac a semnat un tratat şi a încheiat o alianţă matrimonială şi cu ungurii, căsătorindu-se cu Margareta, fiica lui Bela al III-lea: ca dotă, a primit zonele de-a lungul Dunării care fuseseră ocupate de Bela. În anul următor a căsătorit-o pe nepoata sa Eudokia cu fiul lui Ştefan Nemanja al Serbiei, contribuind astfel şi acolo la consolidarea influenţei bizantine şi la restabilirea prestigiului în Balcani.

Isaac făcuse mult în vederea stabilizării frontierelor, însă deja se puseseră în mişcare forţe asupra cărora nu avea niciun control. Un prim semn despre ceea ce avea să urmeze a fost remarcat în Cipru. La apogeul terorii lui Andronic I, în 1184, insula fusese cucerită de Isaac

Comnenul, strănepot al lui Ioan al II-lea, care a refuzat să-l recunoască pe Andronic I ca împărat, apoi şi pe Isaac al II-lea, în 1185. Noul împărat a trimis în 1187 o expediţie navală la Cipru, ca să-l pună la punct pe rebel, care a fost distrusă de o flotă itinerantă normando-siciliană, şi Isaac Comnenul a fost lăsat să domnească netulburat. S-a proclamat împărat, dar nu a întreprins nimic altceva ca să-şi pună acest plan în aplicare. Prin urmare, poate fi privit ca primul dintr-o serie de lideri care s-au stabilit într-un loc sau altul, au perceput şi s-au folosit de impozite, domnind în desconsiderare faţă de împăratul de la Constantinopol.

Un alt exemplu a fost Teodor Mankafas, care în 1188 s-a proclamat împărat la Filadelfia, în vestul Asiei Mici. La fel ca Isaac Comnenul din Cipru, poate a sperat să pună mâna pe Constantinopol într-o bună zi, dar nu a făcut nicio mişcare în acest sens. Între timp, aparent a profitat de nemulţumirea din provincii faţă de povara grea a impozitelor impuse de guvernarea de la Constantinopol, care nu oferea în schimb mai nimic în privinţa apărării. Astfel, când Isaac al II-lea a ajuns acolo în iunie 1189 cu o armată ca să se răfuiască cu rebelul, poporul din Filadelfia a închis porţile şi l-a sfidat. Având altele de rezolvat, Isaac nu a putut continua asediul şi s-a retras. Mankafas a fost lăsat să domnească într-un singur oraş, dar a bătut monede de

argint cu chipul său. Patru ani mai târziu, unul dintre generalii lui Isaac al II-lea a pus capăt impasului, intervenind chiar în miezul chestiunii şi plătind în secret pe mai mulţi dintre partizanii cei mai loiali ai lui Mankafas, care l-au lăsat baltă. Mankafas a trebuit să se refugieze la sultanul selgiucid din Ikonion.

Cel mai grav puseu separatist s-a petrecut în Bulgaria. În primăvara lui 1186 acolo a izbucnit o revoltă, din câte se pare provocată de impunerea unui impozit suplimentar, pentru susţinerea nunţii împăratului cu fiica regelui Ungariei. Cei doi conducători nu erau bulgari, ci fraţii vlahi Petru şi Ioan Asan şi, deşi a pornit în vechiul nucleu al Bulgariei, curând răscoala s-a răspândit. Nu peste mult timp, rebelii au traversat Munţii Balcani şi au început să întreprindă raiduri în Macedonia. Reacţia lui Isaac a fost rapidă şi eficientă, pornind spre nord în fruntea armatei în aprilie 1186. I-a alungat imediat pe răsculaţi dincolo de munţi şi apoi şi afară din imperiu, peste Dunăre. Entuziasmat de succes, Isaac s-a întors la Constantinopol în triumf, dar bucuria lui a fost prematură. Toamna, Petru şi Ioan Asan s-au întors cu un corp de susţinere formidabil, aliaţii lor cumani turcici, şi armata unită a învins o forţă bizantină comandată de cumnatul lui Isaac al II-lea, Ioan Cantacuzino. După o asemenea lovitură, rebeliunea nu

a mai fost uşor de stins, iar războiul a continuat ani în şir: Isaac obţinea câteodată un succes considerabil, dar de cele mai multe ori, nu.

Probabil tocmai nereuşita în înăbuşirea răzvrătirii vlaho-bulgare este ceea ce a pus capăt lunii de miere a lui Isaac al II-lea în postura de eliberator popular şi a provocat prima dintr-un lung şir de contestări ale domniei lui. În urma înfrângerii lui Ioan Cantacuzino, Isaac l-a înlocuit cu Alexie Branas, cel care învinsese armata normandă pe râul Struma în 1185. Din nefericire, de îndată ce a ajuns la comandă, Branas s-a proclamat împărat şi a pornit cu armata în marş asupra Constantinopolului în primăvara lui 1187. Trecuseră mulţi ani de când un militar fără relaţii strânse de familie cu dinastia conducătoare nu încercase să pună mâna pe putere, dar Branas dispunea sigur de o susţinere solidă. Instinctul l-a împins pe Isaac al II-lea să aştepte la adăpostul zidurilor Constantinopolului până la stingerea revoltei, o strategie care funcţionase şi în trecut.

Cumnatul lui italian Conrad of Montferrat, fratele nefericitului Renier, a socotit altfel. A strâns o forţă de elită de 250 de cavalerişti şi 500 de pedestraşi şi i-a plasat în centrul armatei conduse de el împotriva lui Branas. În bătălia care a urmat, Conrad şi oamenii lui şi-au croit drum până unde se afla Branas. Conrad

personal l-a doborât pe generalul rebel de pe cal şi i-a tăiat capul.

Dacă tentativa de lovitură a lui Branas a fost rezolvată relativ uşor, au urmat multe altele. În 1189, în Asia Mică a apărut un tânăr care pretindea că ar fi împăratul Alexie al II-lea şi că scăpase de moartea pe care i-o pregătise Andronic I. Părul blond, pe care Alexie al II-lea îl moştenise de la mama lui, Maria de Antiohia, a dat credibilitate poveştii. Avea şi susţinerea sultanului din Ikonion, care i-a pus la dispoziţie trupe, dar cariera i s-a sfârşit brusc, fiind asasinat de unul dintre propriii lui susţinători. În câteva zile a apărut un alt pretins Alexie al II-lea care a început să caute susţinere în zona de la malul Mării Negre, până când a fost prins şi ucis de un detaşament de soldaţi. La Constantinopol, un alt Isaac Comnenul, nepot al lui Andronic I, a scăpat din închisoare şi a ajuns la Hagia Sofia. Fără îndoială, spera să repete succesul legendar al lui Isaac al II-lea şi să fie proclamat împărat de mulţime. Din păcate pentru el, a fost imediat reţinut şi luat pe sus, murind la scurt timp sub tortură. Nu e de mirare că frecvenţa acestor rebeliuni l-a împins pe Isaac al II-lea la paranoia, fiind gata să lovească pe oricine îi trezea chiar şi cea mai vagă bănuială. În 1191 a pus să fie înlăturat de la comandă guvernatorul Tesalonicului, Andronic Bryennios. Bryennios nu avea altă vină decât

că era nepotul Annei Comnena şi al lui Nicefor Bryennios, dar a fost aruncat în temniţă şi orbit. După aceea şi fiul lui s-a dus în Hagia Sofia şi s-a proclamat împărat, dar încă o dată mulţimea nu a reacţionat în felul în care se aşteptase el.

De vreme ce aceste rebeliuni au reprezentat o reacţie la ceea ce era perceput, după cum se exprima Choniates, ca „maniera debilă în care guverna Isaac imperiul”, nu a fost decât o chestiune de timp până când una a avut succes. În aprilie 1195, Isaac al II-lea a pornit într-o nouă expediţie militară împotriva insurgenţilor vlahi şi bulgari. În timp ce armata făcuse tabără în Tracia, Isaac a pornit cu câţiva însoţitori la vânătoare, iar în lipsa lui, fratele său Alexie a pus mâna pe însemnele imperiale şi a fost proclamat împărat de susţinătorii săi. Isaac a fost prins şi orbit înainte de a fi adus înapoi la Constantinopol şi întemniţat. În timpul domniei lui de zece ani fusese un împărat energic şi în niciun caz lipsit de succes, date fiind greutăţile pe care le înfruntase, pentru a fi în cele din urmă copleşit de ele.

12.4 Ameninţarea dinspre Apus: Alexie Al III-lea Anghelos (1195–1203)

Înlocuirea lui Isaac al II-lea de către fratele său Alexie

al III-lea nu a adus niciun avantaj deosebit şi este posibil chiar să fi contribuit la înrăutăţirea situaţiei. Isaac urmase o politică financiară precaută şi adunase cât mai mulţi bani cu putinţă. Alexie trebuia să îşi răsplătească susţinătorii, prin urmare a anulat campania plănuită de Isaac împotriva vlahilor şi bulgarilor şi a folosit fondurile ca să împartă titluri şi sinecuri. Era o mişcare de înţeles, menită să-i consolideze ascensiunea, pe de altă parte însă, mai târziu în timpul domniei, când urma să aibă nevoie de aceste resurse, ele aveau să-i lipsească. Aceeaşi preocupare l-a făcut să adopte numele Comnen, şi nu Anghelos, ca să scoată în evidenţă că se trăgea din marele Alexie I. Niciuna dintre aceste măsuri nu a avut efectul scontat, iar Alexie al III-lea a fost permanent contestat de tot soiul de potenţiali uzurpatori, la fel ca fratele său. De îndată ce a urcat pe tron, în Asia Mică a apărut un alt impostor, pretinzând că ar fi Alexie al Ii-lea. În iulie 1200, Ioan Comnenul Axouchos, un strănepot al lui Ioan al Ii-lea, a pătruns în Hagia Sofia, unde un călugăr îndatoritor l-a încoronat împărat. Apoi a invadat palatul cu o mulţime de susţinători, dar a apărut garda varegă, a împrăştiat gloata şi l-a ucis pe conducătorul ei.

Aşadar Alexie a trebuit să se lupte, fără mai mult succes, cu aceleaşi probleme care apăsaseră şi în timpul

domniei fratelui său. Amenințarea vlaho-bulgară era cea mai presantă, aşa că, după ce a abandonat campania din 1195, Alexie a intrat în negocieri cu Petru şi Ioan Asan. Discuţiile s-au întrerupt, deoarece pretenţiile rebelilor erau inacceptabile pentru bizantini. Choniates nu spune cu exactitate în ce constau pretenţiile lor, dar este foarte probabil să fi cerut independenţa totală a Bulgariei. Începând de pe la 1188, atât Petru, cât şi Ioan folosiseră titlul de ţar, revendicându-se astfel drept succesori ai conducătorilor Bulgariei de până la cucerirea lui Vasile al Ii-lea din 1018. În absenţa unui tratat, în toamna lui 1195 vlahii şi bulgarii au invadat Macedonia bizantină şi au pus pe fugă o forţă bizantină venită să-i intercepteze. În acel moment, lui Alexie al III-lea i s-a oferit însă prilejul să profite de pe urma sciziunii între inamicii săi. La începutul lui 1196, Ioan Asan a fost asasinat de nepotul său, Ivanko. Dându-şi seama că Petru avea să răzbune fapta, Ivanko s-a refugiat împreună cu susţinătorii săi la Tîrnovo, cetate bulgară bine fortificată, şi a trimis un mesaj la Constantinopol solicitând ajutor împotriva unchiului său. Alexie a dat curs cererii şi a trimis trupe sub comanda vărului său, Manuel Kamytzes. Dacă ar fi ajuns la Tîrnovo, unde oraşul era sub asediul armatei lui Petru, ar fi putut să refacă dominaţia bizantină în Bulgaria, dar când au

intrat în Munţii Balcani trupele s-au răzvrătit şi au refuzat să înainteze prin trecătorile în care o păţiseră atâţia dintre înaintaşii lor. Până la capăt, Ivanko a reuşit să fugă din Tîrnovo şi să îşi croiască drum până la Constantinopol.

Acesta a fost probabil momentul când independenţa bulgară a devenit inevitabilă, căci Alexie nu a mai întreprins niciun efort serios de recucerire a ţinuturilor de dincolo de lanţul balcanic. Ţarul Petru a fost şi el asasinat în 1197, dar a fost înlocuit de un al treilea frate, (Ioniţă) Caloian, care s-a dovedit unul dintre cei mai mari conducători ai Bulgariei medievale. În martie 1201 a ocupat cu armata lui cel din urmă avanpost bizantin din Bulgaria, portul Vama. După aceea s-a opus ca supravieţuitorii din garnizoană să fie aruncaţi în şanţul cetăţii şi îngropaţi de vii. La începutul anului următor, Alexie a încheiat un tratat cu ţarul, punând capăt ostilităţilor şi recunoscând astfel Bulgaria independentă.

Pierderea unei părţi atât de semnificative de teritoriu nu avea cum să nu dăuneze prestigiului bizantin, iar cu mult înainte de 1202 statele clientelare ale imperiului au început să se îndepărteze. Monarhul Serbiei, care în trecut fusese bucuros să accepte suzeranitatea bizantină, a ieşit de sub tutelă până la sfârşitul anilor 1190 şi a trimis-o înapoi la Constantinopol pe soţia sa,

Eudokia, fiica lui Alexie al III-lea. Prinţul Antiohiei, Bohemond al III-lea, a repudiat-o şi el pe bizantina Teodora, cu care se căsătorise în timpul domniei lui Manuel I, când sprijinul militar bizantin era încă preţios. Conducătorul Ciliciei armene, Léon, şi-a căutat un nou suzeran şi i-a trimis o delegaţie la împăratul occidental Henric al VI-lea în 1194, solicitându-i să fie încoronat rege. Ceremonia s-a desfăşurat în 1198, fiind oficiată de un arhiepiscop armean şi de unul german. Când a auzit de încoronare, Alexie al III-lea se pare că i-a trimis şi el o coroană lui Léon, dar Armenia ieşise de pe orbita bizantină. Alexie a mai trebuit să facă faţă şi unei mulţimi de rebeliuni locale, de genul celei puse la cale de Teodor Mankafas. Mercenarul vlah Dobromir Hriz (Chrysos) a ocupat o fâşie de teren în Macedonia, la sfârşitul lui 1196, retrăgându-se în fortăreaţa Prosakos. În 1199, fostul aliat bulgar al lui Alexie al III-lea, Ivanko, a preluat controlul asupra oraşului Filipopolis (Plovdiv). Léon Sgouros a ocupat Corintul în 1202 şi Alexie şi David Comnenul, Trapezuntul, în 1204. Susţinerea locală se datora probabil faptului că asigurau mai eficient decât împăratul apărarea în faţa raidurilor bulgare sau turce.

Slăbiciunea bizantinilor fusese remarcată şi de puterile creştine din Apus, dar atenţia lor era concentrată iniţial în altă parte la sfârşitul secolului al

XII-lea. În vara lui 1187, sultanul Egiptului şi Siriei, Saladin, invadase regatul Ierusalim şi îi distrusese armata în bătălia de la Hattin. Până la sfârşitul anului recucerise Ierusalimul şi cotropise o mare parte din regat, cu excepţia câtorva enclave de pe ţărm. Ca răspuns, papa a lansat Cruciada a III-a şi capetele încoronate din Europa au jurat pe cruce să recupereze oraşul sfânt. În această atmosferă de fervoare, în Occident au început să circule zvonuri că Bizanţul era într-un fel complice la căderea Ierusalimului, aparent susţinute de două evenimente. Unul se petrecuse în aprilie 1182, când Andronic I ocupase Constantinopolul. Trupele lui o luaseră razna pe străzi şi făcuseră cauză comună cu poporul Constantinopolului, atacându-i pe negustorii genovezi şi pisani care locuiau de-a lungul Cornului de Aur. Preveniţi asupra atacului, mulţi au scăpat retrăgându-se pe mare, însă cei rămaşi în urmă, inclusiv bătrâni şi copii, au fost ucişi fără milă când gloata a prădat şi a dat foc la case şi depozite. Masacrul a fost considerat în Apus o dovadă că bizantinii îi urau pe latini. O a doua întâmplare s-a petrecut câţiva ani mai târziu. Imperiul fiind atacat de unguri şi de normanzi, Andronic I a pornit în 1185 negocieri cu Saladin. După înlăturarea lui Andronic, Isaac al Ii-lea a confirmat un tratat cu sultanul. Înţelegerea în

versiunea ei finală era probabil doar obişnuitul pact limitat de neagresiune menţinut de bizantini cu stăpânii din Egipt din 1001, însă la bursa de zvonuri se transformase într-un pact sinistru de împărţire a Ţării Sfinte, la care se adăuga şi ştirea, cu totul falsă, că împăratul i-ar fi trimis ajutor naval lui Saladin în campania din 1187.

Percepţia că Bizanţul era atât slăbit, cât şi de conivenţă cu necredincioşii a produs unele tensiuni pe parcursul Cruciadei a III-a. Împăratul Frédéric Barbarossa, cu care Bizanţul avusese o relaţie extrem de tensionată în timpul domniei lui Manuel I, şi-a condus armata prin Balcanii bizantini în drum spre Ţara Sfântă în 1189–1190. La fel ca în cruciadele I şi a II-a, au apărut ciocniri cu trupele bizantine şi Isaac al Ii-lea nu a fost deloc atât de cooperant pe cât ar fi putut să fie. Mulţi din armata germană l-au îndemnat pe Frédéric să atace Constantinopolul, însă până la urmă el s-a întors şi a traversat cu armata Dardanelele în Asia Mică. Dar un alt lider al cruciadei nu s-a arătat la fel de reţinut. În mai 1191, călătorind pe mare către Ţara Sfântă, regele Richard I al Angliei a făcut o escală suficientă cât să invadeze şi să ocupe Cipru. În acel moment, insula se afla în continuare sub controlul rebelului Isaac Comnenul şi Richard şi-a justificat agresiunea împotriva teritoriului creştin invocând că Isaac răpise

câţiva cruciaţi naufragiaţi şi era în înţelegere cu Saladin.

Pericolul unei fariseice agresiuni occidentale a devenit acut în timpul domniei lui Alexie al III-lea. După eşecul Cruciadei a III-a, care şi-a ratat ţinta de recuperare a Ierusalimului, împăratul Henric al VI-lea, fiul lui Barbarossa, a iniţiat o nouă cruciadă în 1195. A trimis de îndată o scrisoare împăratului bizantin, cerându-i să pregătească porturile pentru primirea flotei cruciaţilor, ca navele bizantine să se alăture expediţiei şi ca să contribuie cu 5000 de livre de aur la finanţarea cruciadei. Henric mai sublinia că, dacă aceste condiţii nu erau îndeplinite, avea să invadeze Balcanii bizantini. Ocupase recent sudul Italiei şi încheiase existenţa regatului normand, prin urmare avea toate atuurile să îşi ducă la îndeplinire ameninţarea. Lui Alexie al III-lea nu i-a mai rămas decât să cedeze şi să strângă tributul pretins. A introdus o taxă specială impusă provinciilor, şi a strâns şi topit odoarele bisericeşti. Din fericire pentru Alexie, Henric al VI-lea a murit pe neaşteptate în 1197 şi nu a mai fost nevoie ca acest tribut să fie plătit.

Deşi a reuşit să scape, plin de noroc, incidentul a dezvăluit cu putere potenţialul pericol dinspre Apus şi Alexie a făcut tot ce putea ca să-l prevină. Era cât se poate de conştient că, pe lângă presupusa înţelegere cu

Saladin, mai exista şi un alt pretext potenţial în vederea agresiunii: schisma dintre Biserica Bizantină şi cea Apuseană. Prin urmare, în 1198 i-a scris noului papă, Inocenţiu al III-lea, cerându-i să trimită nunţii la Constantinopol care să discute reunificarea. Inocenţiu a fost bucuros să facă asta, dar în timpul corespondenţei cu Alexie al III-lea a arătat că este un negociator foarte dur. I-a spus împăratului că trebuie să aducă Biserica Bizantină înapoi la Roma „ca pe un mădular la trunchi şi ca pe o fiică la mama ei" şi că trebuie să facă mult mai multe eforturi în vederea recuperării Ierusalimului. Alexie nu a putut decât să temporizeze şi până la urmă evenimentele au luat-o înaintea corespondenţei.

12.5 Cruciada a IV-a (1203–1204)

Cruciada a IV-a a reprezentat un eveniment esenţial în istoria bizantină, cu toate că, iniţial, nu a existat intenţia de a se apropia în vreun fel de Constantinopol. A fost pornită în 1198 de papa Inocenţiu al III-lea în vederea recuceririi Ierusalimului, dar în locul unui atac frontal asupra Ţării Sfinte, strategia era să debarce mai întâi în Egipt şi să îl cucerească. În vara lui 1201, la Veneţia s-au adunat nave şi oameni. Dar la sfârşitul anului exista deja planul de a abate expediţia la Constantinopol, înainte de Egipt, deoarece

conducătorii intraseră în dificultăţi financiare. Nu reuşiseră să adune suma necesară să-i plătească pe veneţieni pentru flotă şi probabil spre sfârşitul lui 1201 au primit o ofertă din partea unui membru al familiei regale bizantine care le permitea să depăşească acest impas.

Oferta nu venea de la Alexie al III-lea, ci de la nepotul lui. Când Alexie a pus mâna pe tronul bizantin, în 1195, a ordonat ca fratele lui Isaac al Ii-lea să fie orbit, dar după aceea nu i-a mai făcut rău şi l-a ţinut într-o detenţie confortabilă, cu libertatea de a primi vizitatori. Asta însemna că Isaac putea recepţiona mesaje de la fiica lui, Irina. Ea se căsătorise în 1193 cu prinţul normand Roger, dar după moartea lui şi după ce germanii cuceriseră sudului Italiei, devenise soţia lui Filip de Suabia, fratele împăratului Henric al VI-lea. Este foarte posibil ca ea şi Filip să fi pus la cale complotul de a-l scoate pe fiul lui Isaac al Ii-lea, Alexie, de pe teritoriul bizantin într-o galeră comercială a pisanilor, în octombrie 1201. Odată ajuns în Italia, tânărul Alexie a luat legătura cu liderul cruciadei, Bonifaciu de Montferrat, care avea vechi legături la Constantinopol prin fraţii săi, Conrad şi Renier. Prinţul bizantin i-a promis lui Bonifaciu că, dacă armata cruciată avea să vină mai întâi la Constantinopol şi să-l repună pe tron pe Isaac al Ii-lea, el avea să realimenteze

flota şi să dea 200.000 de mărci de argint, suficient cât să se acopere ce le era datorat veneţienilor şi încă mult pe deasupra. S-a angajat chiar să însoţească personal expediţia în Egipt şi să pună capăt schismei dintre Biserici: exact ceea ce îi ceruse Inocenţiu al III-lea unchiului său. Bonifaciu a acceptat cu tot zelul şi, deşi mulţi din armată au fost nemulţumiţi de această abatere de la scopul principal al expediţiei, cum o considerau ei, s-au lăsat convinşi în cele din urmă. Prinţul bizantin s-a alăturat flotei veneţiene a cruciadei când a ajuns la Corfu, în mai 1203, şi au continuat călătoria spre Constantinopol.

Desfăşurarea evenimentelor a arătat cât se poate de limpede că, de fapt, Cruciada a IV-a nu a pornit spre Constantinopol cu vreo intenţie agresivă de a jefui oraşul, ca urmare a unei tensiuni îndelungate dintre Bizanţ şi Occident. A fost invitată acolo de un prinţ bizantin care, ca atâţia pretendenţi imperiali din trecut, apela la forţa militară latină într-un război civil. Conducătorii ei urmăreau să rămână acolo doar cât le era necesar pentru a schimba monarhul şi a lua răsplata promisă, după care intenţionau să plece spre Egipt, conform planului iniţial. Nu există niciun temei în afirmaţia că ar fi fost un complot sinistru al dogelui veneţian Enrico Dandolo, care a pus cumva la cale toată povestea ca să se răzbune pe acţiunea lui Manuel I din

1171. Alexie Anghelos l-a abordat pe Bonifaciu, nu pe Dandolo, care doar a acceptat acest plan. Este adevărat, Dandolo intervenise mai devreme pentru ca forţele cruciate să ocupe mai întâi oraşul Zara din Adriatică, dar acesta era un eveniment separat, fără legătură cu întâmplările următoare de la Constantinopol.

Când flota a ajuns în apropierea Constantinopolului, în iunie 1203, Alexie al III-lea s-a străduit să iasă din impas, încercând chiar să-i cumpere pe cruciaţi, deşi nu avea cum să se ridice la înălţimea ofertei nepotului său. Dar, după ce cruciaţii şi-au masat forţele în faţa Zidurilor continentale şi vasele veneţiene au reuşit să pătrundă în Cornul de Aur, a început să-i piară curajul. A ieşit cu armata în afara Zidurilor continentale să-i înfrunte pe cruciaţi, dar apoi s-a retras repede, înainte să aibă loc vreo ciocnire. Probabil se temea de vreo trădare din interiorul cetăţii şi că se va găsi cineva să deschidă o poartă din ziduri şi să-i lase să pătrundă pe nepotul său şi pe aliaţii lui latini, cum se întâmplase în 1057 şi în 1082. În zorii zilei de 18 iulie, administratorii palatului au constatat că împăratul fugise în acea noapte. Interpretând dispariţia lui drept abdicare, l-au adus pe Isaac al II-lea cel orb din închisoare şi l-au reinstalat pe tron. I s-a alăturat şi fiul său, venit de la flota veneţiană, devenind co-împăratul Alexie al IV-lea.

Până atunci, totul se desfăşurase potrivit planului.

Conducătorii cruciadei aşteptau acum doar cele 200.000 de mărci de argint promise, ca să-şi poată onora obligaţia faţă de veneţieni şi să plece spre Egipt. În acel moment, din nefericire, au început dificultăţile. Alexie al IV-lea a descoperit că trezoreria era goală şi nu îşi putea îndeplini angajamentul. A fost nevoie să se amâne plecarea spre Egipt până în primăvară, în vreme ce împăratul încerca disperat să adune suma necesară, topind vase bisericeşti ca să bată monede şi impunând noi impozite. Inutil să mai spunem, asta nu avea darul să-l facă mai popular la Constantinopol. În ianuarie 1204, efemerul împărat a fost dat jos de pe tron şi asasinat de un oficial de la curte, Alexie Murţuflos. Isaac al II-lea a murit cam în aceeaşi perioadă, cel mai probabil din cauze naturale, iar Murţuflos a putut să se urce pe tron ca Alexie al V-lea. Şi a anulat de îndată toate plăţile către cruciaţi.

Abia atunci a apărut planul de atac şi de cucerire a Constantinopolului, în mare măsură pentru că nici nu prea exista alternativă. Flota cruciată, aflată în continuare în Cornul de Aur, rămăsese aproape fără provizii, deoarece Alexie al V-lea tăiase şi aprovizionarea. Pe de altă parte, era prea devreme să pornească spre Egipt, din cauza condiţiilor neprielnice ale anotimpului. Singurul mod de reaprovizionare era să ocupe oraşul. La 13 aprilie 1204, flota veneţiană a

traversat Cornul de Aur şi cruciaţii au reuşit să obţină un punct de sprijin pe Zidurile maritime. Alexie al V-lea, care venise pe tron cu mari promisiuni de a scăpa de latini, a fugit din oraş şi cruciaţii au intrat în Constantinopol practic fără să întâmpine opoziţie. Reuşind astfel să dispună de unul dintre cele mai bogate oraşe din lume, l-au jefuit fără milă.

Caseta 12.2 Steven Runciman (1903–2000) şi prădarea Constantinopolului

Unul dintre cei mai influenţi istorici din secolul XX în domeniul Bizanţului şi al cruciadelor, Runciman era înzestrat cu un stil deosebit de viu, capabil să evoce acele evenimente. În fragmentul de mai jos descrie ce s-a întâmplat în aprilie 1204 după ce soldaţii Cruciadei a IV-a au pătruns în Constantinopol:

Prădarea Constantinopolului nu are precedent în istorie. Vreme de nouă secole, măreţul oraş fusese capitala civilizaţiei creştine. Acolo se găseau din abundenţă lucrări de artă care supravieţuiseră din Grecia antică şi capodopere realizate de propriii ei meşteri rafinaţi. Veneţienii cunoşteau cu adevărat valoarea unor asemenea obiecte. Oriunde au avut prilejul, şi-au însuşit comori şi le-au luat cu ei să

împodobească pieţele şi bisericile şi palatele din oraşul lor. Însă francezii şi flamanzii erau mânaţi de setea de a distruge. Gloata lor s-a năpustit mugind pe străzi şi prin case, apucând tot ceea ce strălucea şi distrugând tot ce nu puteau căra, neoprindu-se decât ca să ucidă şi să violeze ori ca să spargă pivniţele de vinuri şi să se răcorească.

Pentru Runciman, jefuirea Constantinopolului a reprezentat efectul ultim al ciocnirii dintre cultura Bizanţului şi cea a Occidentului din perioada cruciadelor:

Adevăratul dezastru al cruciadelor a fost incapacitatea creştinismului occidental de a înţelege Bizanţul. De-a lungul veacurilor, au apărut mereu politicieni plini de speranţă, care credeau că, doar dacă popoarele lumii ar reuşi să se unească, se vor iubi şi se vor înţelege între ele. Este o tragică amăgire... Mii de soldaţi şi de pelerini s-au trezit într-o ţară unde limba, obiceiurile şi religia li s-au părut străine şi de neînţeles, şi prin urmare greşite. Se aşteptau ca ţăranii şi cetăţenii din acea ţară prin care treceau nu numai să fie ca ei, dar şi să-i primească cu braţele deschise. Dar au fost de două ori dezamăgiţi. Incapabili să priceapă că obiceiurile lor prădalnice şi distrugătoare nu aveau

cum să le câştige afecţiunea şi respectul victimelor lor, au simţit doar jignire, furie şi invidie. Dacă ar fi fost lăsat în seama soldaţilor cruciaţi de rând, Constantinopolul ar fi fost atacat şi jefuit cu mult mai devreme.

Indiferent cât sunt de convingătoare cuvintele lui Runciman, trebuie tratate cu precauţie. El era un filoelen declarat, un admirator pasionat al culturii greceşti, iar asta l-a făcut să-i idealizeze pe bizantini pentru firea lor civilizată şi artistică. Pe europenii occidentali, pe de altă parte, îi caracteriza drept brutali şi violenţi, hotărâţi să distrugă civilizaţia bizantină deoarece nu aveau spiritul sau educaţia să o înțeleagă. Prădarea Constantinopolului din 1204 a fost fără îndoială un episod şocant pentru contemporani: papa Inocenţiu al III-lea a fost îngrozit când a aflat. Dar în niciun caz nu era fără precedent. Soldaţii lui Alexie I prădaseră case şi biserici din Constantinopol după lovitura lui din 1081. Nu a fost neapărat vorba nici despre rezultatul unor ani de tensiune între Bizanţ şi Apus, după cum sugerează Runciman, de vreme ce Cruciada a IV-a nu a plecat spre Constantinopol cu intenţia de a ocupa şi prăda oraşul. Poate cea mai derutantă dintre toate presupunerile lui Runciman este aceea că persoanele needucate pot fi vinovate de

intoleranţă şi de manifestări conflictuale. Istoria ne oferă nenumărate exemple de situaţii în care elitele educate au declanşat războaie, lăsând masele needucate să se lupte în ele, până la moarte.

Surse: Steven Runciman, *A History of the Crusades: vol. 3 The Kingdom of Acre* (Cambridge: Cambridge University Press, 1954), pp. 123, 475–6; Minoo Dinshaw, Outlandish Knight: *The Byzantine Life of Steven Runciman* (London: Allen Lane, 2016).

Chiar dacă jefuirea Constantinopolului nu era fără precedent, evenimentul a stârnit o enormă controversă în acea epocă. La urma urmei, cuceritorii erau cruciaţi care juraseră să se bată cu necredincioşii, şi nu să atace un oraş creştin. Înainte de atacul decisiv, unii dintre soldaţii de rând au început să aibă îndoieli şi să se codească să mai între în bătălie. Deodată, în acel moment final au devenit relevante relaţiile dintre Bizanţ şi Occident din ultimul secol şi jumătate. Clerul latin care însoţea armata i-a asigurat pe cei cu îndoieli că era perfect legitim să atace Constantinopolul, deoarece bizantin erau necredincioşi şi vicleni, ucigându-şi propriul lor împărat legiuit, Alexie al IV-lea, şi schismatici, refuzând să recunoască autoritatea papei. Aceleaşi teme au fost dezvoltate când

unul dintre conducătorii cruciadei, Balduin de Flandra, i-a scris papei pentru a justifica atacul din mai 1204. El a susţinut punctele de vedere invocate şi de clerul latin, adăugând, pe deasupra, şi presupusa alianţă a Bizanţului cu Saladin. Prin urmare, ar fi nerealist să afirmăm că jefuirea Constantinopolului nu ar fi avut nicio legătură cu relaţiile tulburi dintre Bizanţ şi Occident. Nu au cauzat-o, în schimb au pus la dispoziţie o justificare convenabilă pentru cele întâmplate.

Odată cu Constantinopolul a căzut şi Imperiul Bizantin. În mai 1204, Balduin de Flandra a fost ales împărat de cruciaţii şi de veneţienii victorioşi şi apoi a început să-şi impună autoritatea şi în provincii. Să porneşti un asemenea demers nu era dificil. Populaţia locală consimţea adesea o asemenea preluare a puterii şi chiar îi considera bine-veniţi pe latini. Cetăţenii din Tesalonic au ieşit pe străzi să întâmpine armata lui Balduin şi să predea cetatea fără nicio rezistenţă. Într-un alt oraş, din Asia Mică, noul împărat a fost primit de o procesiune la care erau purtate cruci şi Evangheliile. Un cavaler numit Renier de Trit şi însoţitorii lui au fost aşteptaţi cu entuziasm în oraşul Filipopolis, deoarece locuitorii sperau că acest senior latin va organiza acel gen de apărare eficient împotriva bulgarilor şi vlahilor, după ce Alexie al III-lea Anghelos

şi predecesorii lui, cât se poate de limpede, nu le împliniseră aşteptările. De fapt, latinii preluau acelaşi rol îndeplinit odată de seniori locali, ca Teodor Mankafas şi Hriz (Chrysos). Minorităţile nemulţumite i-au întâmpinat şi ele călduros pe noii stăpâni. Când o forţă cruciată a traversat în Asia Mică la sfârşitul lui 1204, şi-au găsit acolo aliaţi în comunităţile de armeni care îi urau pe conducătorii bizantini dinainte. Situaţia părea destul de limpede, Bizanţul ajunsese la capăt, urmând să fie înlocuit de un nou imperiu latin puternic.

Ţinând seama de aparenta uşurinţă cu care cruciaţii au cucerit mai întâi Constantinopolul şi apoi şi-au împărţit restul teritoriului, s-ar putea trage concluzia că nu au făcut decât să dea lovitura de graţie unui stat care se afla oricum în convulsiile prăbuşirii. Este cert că, luând în considerare pierderea Bulgariei şi numeroasele atacuri la adresa autorităţii centrale izbucnite de peste tot, Bizanţul arăta foarte fragil la sfârşitul secolului al Xii-lea. Pe de altă parte, răspunsul lui Alexie al III-lea la aceste dificultăţi nu a fost cu totul ineficient. A pus capăt cu înţelepciune inutilului război cu Bulgaria şi apoi s-a concentrat asupra celorlalţi inamici. A reuşit să scape de Ivanko, atrăgându-l într-o cursă şi apoi executându-l, şi a recuperat fortăreaţa Prosakos de la Hriz în 1202. Oricât de slăbit ar fi fost,

este de presupus că recuperarea Bizanţului ar fi continuat, dacă acest progres nu ar fi fost brutal întrerupt de evenimentele din 1204.

Idei de reţinut

- Teoriile referitoare la „feudalizarea” Bizanţului şi la rolul sinistru al Veneţiei nu se mai bucură de multă trecere.
- Isaac al Ii-lea şi Alexie al III-lea au fost criticaţi pentru că ar fi fost slabi şi neeficienţi, însă domniile lor nu au rămas lipsite de succese.
- Problema reală întâmpinată de Bizanţ în secolul al XII-lea a fost creşterea poverii fiscale, în vreme ce statul se lupta să-şi menţină puterea şi prestigiul.
- Cruciada a IV-a nu a fost plănuită sau abătută din cale în vederea ocupării Constantinopolului şi împărţirii provinciilor.
- Pe de altă parte, chestiuni cum ar fi schisma dintre Biserici au fost folosite pentru justificarea agresiunii împotriva Bizanţului, chiar dacă nu au motivat-o.

Bibliografie suplimentară

Brand, Charles M. (1968), *Byzantium Confronts the West, 1180-1204* (Cambridge MA: Harvard University

Press). O relatare detaliată a acelei perioade, chiar dacă istoricii de astăzi pun la îndoială punctul de vedere al deteriorării relaţiilor care au dus inevitabil la jefuirea Constantinopolului.

Herrin, Judith. (2013), *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire* (Princeton NJ: Princeton University Press). Include două capitole importante despre societatea şi economia bizantine la sfârşitul secolului al XII-lea.

Nicol, Donald M. (1988), *Byzantium and Venice: A Study in Cultural and Diplomatic Relations* (Cambridge: Cambridge University Press). Pune la dispoziţie un studiu vast asupra relaţiilor dintre veneţieni şi bizantini până la 1453, dar cu înclinaţia de a-i prezenta pe veneţieni într-o lumină negativă.

Simpson, Alicia. (2015), *Byzantium 1180–1204: „The Sad Quarter of a Century”?* (Athens: National Hellenic Research Foundation). O colecţie de eseuri care reexaminează aspecte ale acelei perioade din afara prezumţiei de „declin”. Vezi mai ales capitolele scrise de Alicia Simpson şi Vlada Stanković.

Harta 121. Imperiul Latin
şi statele succesoare

IV. Declinul şi dispariţia 1204–1453

13. Surse literare majore ale perioadei 1204–1453

În multe privinţe, ultima fază din istoria bizantină este şi cel mai bine documentată. Există o succesiune de istorii literare în greaca atică, ocupându-se de evenimentele petrecute până în jurul lui 1359, dar şi o mulţime de alte materiale atât din interiorul, cât şi din afara Bizanţului. Chiar şi în aceste condiţii, apare un gol pentru ultima parte a secolului al XIV-lea, care rămâne o perioadă dificilă şi obscură.

13.1 Georgios Akropolites

În pofida cutremurului politic din 1204, a existat o continuitate culturală într-o anumită privinţă: un alt istoric a preluat naraţiunea de acolo unde o lăsase Nicetas Choniates în 1207. Georgios Akropolites s-a născut în 1217 la Constantinopol, unde tatăl său deţinea probabil un post în cadrul regimului latin. Deziluzionat de patronii lui, l-a trimis la Niceea, în 1233, pe fiul său Georgios, cu intenţia de a-l urma la scurt timp. Din nefericire, a murit înainte să apuce să plece, dar tânărul Georgios a fost primit la curtea împăratului Ioan al III-lea Vatatzes (1221–1254), unde

şi-a completat educaţia. Mai târziu a ajuns unul dintre secretarii lui Ioan al III-lea şi a deţinut funcţia de mare logothet sub fiul şi succesorul lui Ioan, Teodor al II-lea (1254–1258). Cariera lui a ajuns la zenit sub Mihail al VIII-lea Paleolog (1259–1282), cu care era înrudit prin căsătorie, când a fost unul dintre principalii sfetnici ai împăratului. A ajutat la reorganizarea Universităţii din Constantinopol după 1261 şi a condus delegaţia bizantină la Conciliul de la Lyon din 1274.

Având în vedere că Akropolites s-a bucurat de atâta influenţă pe lângă Mihail al VIII-lea, este ciudat că istoria lui se încheie în august 1261, adică după primii doi ani ai acestei domnii. Este posibil să fi vrut să continue până în anii 1280, dar poate a vrut să sfârşească în apoteoza recuperării Constantinopolului de la latini. Asta l-a scutit de obligaţia de a consemna cum Mihail al VIII-lea l-a orbit pe tânărul Ioan al IV-lea Laskaris şi să sublinieze propriul său rol în unirea de la Lyon. Opera lui este o sursă vitală de informaţii despre imperiul de la Niceea şi despre felul cum şi-a dezvoltat capacitatea mai întâi de a rezista şi în cele din urmă de a răsturna Imperiul Latin de la Constantinopol. Desigur, Akropolites îi susţine pe conducătorii de la Niceea drept împăraţi autentici ai romeilor, nu numai faţă de împăratul latin, ci şi faţă de rivalii din Epir şi Trapezunt. Umbra lungă a lui Mihail al VIII-lea, şeful

politic al lui Akropolites, se întinde şi înapoi, asupra relatării exilului său de la Niceea. Reuşitele lui Ioan al III-lea, deşi consemnate cu hărnicie, nu sunt ridicate în slăvi ca acelea ale lui Mihail. Teodor al II-lea este prezentat ca periculos de instabil, pregătind terenul pentru preluarea puterii de către Mihail al VIII-lea şi înlocuirea dinastiei Laskaris cu propria lui familie. Astfel, lucrarea lui Akropolites se înscria în tradiţia bizantină nu numai în privinţa limbajului şi stilului, ci şi prin prezentarea cât se poate de tendenţioasă a evenimentelor şi a personalităţilor.

13.2 Ultimii istorici atici

După Georgios Akropolites, trei alţi istorici au produs istorii în maniera tradiţională, în greaca atică. Niciuna dintre lucrările lor nu a fost tradusă integral în engleză, dar unele secţiuni sunt prezentate în casetele din volumul de faţă (vezi casetele 13.1, 14.1 şi 15.1.). Georgios Pachymeres, diacon şi elev al lui Akropolites, a scris o continuare a istoriei profesorului său referitoare la anii dintre 1255 şi circa 1308. El pune la dispoziţie relatarea cea mai detaliată şi singura cuprinzând punctul de vedere al unui contemporan despre domnia lui Mihail al VIII-lea şi o bună parte a celei a lui Andronic al II-lea (1282–1328). Fiind cleric,

modul cum abordează evenimentele este mai degrabă teologic decât politic. A fost absolut mulţumit de Mihail al VIII-lea până în 1274, când împăratul a încuviinţat o unire cu Biserica de la Roma la Conciliul de la Lyon. După aceea a devenit profund ostil împăratului. Pentru majoritatea cititorilor însă, principalul său neajuns rămâne versiunea încâlcită de greacă atică, uneori extrem de dificil de înţeles.

Nicefor Gregoras îi este egal lui Mihail Psellos în ce priveşte gama largă de preocupări, deoarece pe lângă monumentala lui *Istorie a romeilor (bizantină),* care acoperă anii dintre 1204 şi 1359, a scris lucrări de gramatică, retorică, filosofie, poezie, fizică, matematică, astronomie şi teologie. *Metoda pentru fixarea datei Paştilor* (1324) a servit mai târziu pentru alcătuirea calendarului gregorian, introdus în 1578 şi folosit şi astăzi. S-a născut în Asia Mică pe la 1290 şi a venit la Constantinopol când avea 20 de ani, unde a studiat sub Teodor Metochites, cea mai remarcabilă personalitate politică şi intelectuală a vremii. Din nou asemenea operei lui Psellos, istoriografia lui Gregoras a fost influenţată de evenimentele trăite personal şi de afilierile politice. A fost favorit la curtea lui Andronic al III-lea (1328–1341) şi prieten personal al principalului sfetnic al împăratului, Ioan Cantacuzino, însă cariera lui a intrat curând într-o zonă agitată. În 1340 s-a

implicat în dezbaterile legate de isihasm, practica mistică urmată de călugării din Muntele Athos (vezi secţiunea 7.3). Pentru un intelectual pretenţios ca Gregoras, rugăciunea folosind o formulă sacră şi pretenţia de a fi vizitat de viziuni extatice venite de la divinitate nu erau decât un delir periculos al unor fanatici needucaţi, pe care i-a şi denunţat public. Apoi, după moartea lui Andronic al III-lea din 1341, Bizanţul a fost cuprins de un război civil, în care Ioan Cantacuzino s-a confruntat cu regenta Ana de Savoia. În ciuda prieteniei sale cu Ioan Cantacuzino, Gregoras a fost de partea Anei şi a fiului ei, Ioan al V-lea, şi coincidenţa face că şi consiliul de regenţă împărtăşea neîncrederea lui în isihasm. Când Cantacuzino a preluat controlul Constantinopolului şi a fost încoronat ca împăratul Ioan al VI-lea în 1347, a organizat un sinod care a declarat isihasmul legitim şi ortodox. Gregoras a refuzat să accepte această hotărâre şi a fost închis la mănăstirea Chora. A fost eliberat la abdicarea lui Ioan al VI-lea din 1354 şi se presupune că a continuat să lucreze la *Istoria* sa până la moarte, în 1360. Capitolele din urmă sunt pătrunse de acuzaţii destul de stridente la adresa lui Cantacuzino şi a isihasmului şi supraîncărcate de documente oficiale, însă una peste alta lucrarea lui este esenţială pentru înţelegerea Bizanţului din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Conţine

o mulţime de informaţii din domeniul constituţional, administrativ şi economic şi include elemente despre care nu vorbesc Akropolites şi Pachymeres.

În fine, mai există *Istoria* lui Ioan Cantacuzino, nimeni altul decât fostul prieten al lui Gregoras, împăratul Ioan al VI-lea. După abdicarea din decembrie 1354, s-a retras la o mănăstire, unde a trăit până în 1380, scriind istoria sa şi câteva lucrări teologice. Spre deosebire de Pachymeres şi Gregoras, istoria lui Cantacuzino este mai degrabă o carte de memorii personale. Acoperă doar perioada dintre 1320 şi 1357 şi, inevitabil, ia forma unei apologii a unui şef de stat retras din viaţa publică. Acţiunile lui sunt prezentate întotdeauna în cea mai favorabilă lumină, orice fapte incomode fiind trecute cu vederea sau minimalizate. Însă, chiar dacă interpretarea lui Cantacuzino este extrem de părtinitoare, prezentarea evenimentelor este în general de încredere şi se potriveşte cu cele transmise de Gregoras. Fiind bazat pe jurnalul împăratului şi deseori pe documente oficiale, textul oferă multe informaţii şi este o sursă vitală pentru dezastruosul război civil din 1341–1347.

Caseta 13.1 Ioan Cantacuzino despre Războiul Civil Bizantin din 1341–1347

Scriind după abdicarea din 1354, fostul împărat Ioan al VI-lea deschide relatarea despre războiul civil purtat de el împotriva regenţei lui Ioan al V-lea Paleolog.

De vreme ce după moartea lui Andronic [al III-lea] cel tânăr [în 1341] a izbucnit cel mai amarnic război al romeilor între ei, de care ne amintim... am considerat că se cuvine să expun şi ce s-a întâmplat în timpul acelui război, nu numai pentru ca urmaşii să ştie că invidia este pricina unor rele atât de mari – distrugându-i cu totul nu numai pe cei invidiaţi, ci şi pe cei care au invidiat, tot aşa cum rugina mănâncă fierul care i-a dat naştere –, dar şi pentru ca voi, care sunteţi prezenţi acum, să puteţi cunoaşte adevărul despre aceste lucruri şi să nu vă lăsaţi rătăciţi de zvonurile venite din afară şi să credeţi ceea ce nu este de crezut şi nici să le daţi atenţie flecarilor din fiecare dintre facţiuni, fie ridicându-se în slăvi pe sine, fie defăimându-şi adversarii. Este de însemnătate să îmi acordaţi multă atenţie şi nu doar din cea superficială. Căci toţi ceilalţi, dacă există cu adevărat unele persoane care au scris despre acest război, nu ştiu nimic limpede despre ce s-a petrecut; fie au fost cu totul absenţi de la aceste evenimente, fie au înghiţit tot ce au auzit – orice a răspândit pleava de rând sau alţii au povestit anume – şi au transmis asemenea ştiri generaţiilor următoare,

fără a le păsa prea mult de adevăr. Ori altfel, chiar dacă s-au aflat în campanie cu unul dintre cei doi împăraţi – dar neîndoielnic fără să ia parte la sfaturile lor –, nu au avut ştiinţă nici de lucrurile mai tainice, nici nu au fost altfel prezenţi în fiecare dintre mişcări, de vreme ce războiul a fost continuu şi îndelungat – ţinând vreme de cinci ani. Însă, în ce mă priveşte, nimeni nu are cum să mă acuze de aşa ceva. Căci fiind mereu prezent eu însumi printre autorii faptelor, cunosc aceste lucruri ca nimeni altul.

Majoritatea istoricilor bizantini şi-au prefaţat lucrările cu mărturisirea că aveau să spună numai adevărul, dar în cazul lui Cantacuzino, care a fost actor principal în evenimentele descrise, „adevărul” nu putea fi decât propria lui versiune asupra întâmplărilor. În restul descrierii făcute de el războiului civil a subliniat cum a fost silit să se proclame împărat de acţiunile agresive ale regenţei de la Constantinopol şi cum a căutat consecvent să promoveze nu ambiţiile proprii, ci binele statului.

Sursă: John Kantakouzenos, *Historiarum Libri IV*, ed. Ludwig Schopen, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 3 vol. (Bonn: Weber, 1827–1832), vol. 2, pp. 12–13 (traducere de Brian McLaughlin).

13.3 Istorici care au scris după 1453

După Gregoras şi Cantacuzino s-a încheiat succesiunea istoricilor bizantini care au relatat trecutul în stilul anticilor. Abia după căderea finală a Constantinopolului din 1453 un membru al elitei bizantine educate a scris o istorie în acelaşi stil, în vremea când imperiul bizantin încetase să mai existe. Mihail Kritovoulos a redactat o istorie a perioadei dintre 1451 şi 1467, urmând îndeaproape modelul operei lui Tucidide, cu nenumărate paralele şi aluzii clasice. La prima vedere, conţinutul pare însă destul de deosebit de cel al înaintaşilor. Desigur, este prezent şi cel din urmă împărat bizantin, Constantin al XI-lea Paleolog (1449–1453), dar moartea lui survine relativ devreme în cursul poveştii. În centrul interesului se află cuceririle sultanului otoman Mahomed al II-lea, prezentat drept urmaş demn al lui Alexandru cel Mare şi Iulius Cezar.

De fapt, atenţia acordată sultanului se înscrie în cea mai bună tradiţie bizantină de a-l elogia pe conducătorul de care autorul este apropiat din punct de vedere politic. În 1453, Kritovoulos luase hotărârea să nu opună rezistenţă noii puteri otomane sau să fugă în Occident, aşa ca mulţi contemporani de-ai săi. În

timpul asediului Constantinopolului locuia pe Imbros, insulă bizantină din Marea Egee, iar când s-a răspândit ştirea căderii oraşului, a iniţiat negocieri cu comandantul flotei otomane de la Gallipoli. Drept urmare, insulele Imbros, Lemnos şi Thasos s-au predat sultanului fără opoziţie. Kritovoulos s-a bucurat chiar să deţină funcţii sub noul regim, servind drept guvernator otoman la Imbros între aproximativ 1455 şi 1466. Ceea ce nu înseamnă că a fost un trădător. El a expus cât se poate de limpede în lucrarea lui că acceptarea dominaţiei otomane era calea cea mai bună de a păstra religia şi cultura bizantine. Spre deosebire de latini în perioada cât au stăpânit la Constantinopol, turcii erau bucuroşi ca supuşii lor bizantini să-şi practice religia ortodoxă. Cât despre moştenirea literaturii clasice, sultanul însuşi era interesat şi chiar a comandat manuscrise greceşti pentru biblioteca sa. Lucrarea lui Kritovoulos avea probabil şi menirea de a-şi convinge compatrioţii să-i urmeze exemplul şi să accepte noul regim.

Un alt bizantin educat care a scris după 1453 a fost Laonikos Chalkokondyles (Laonic Chalcocondil). Născut la Atena în jur de 1427, când era stăpânită de familia florentină Acciajuoli, a fost dus de copil în oraşul bizantin Mistra, în Pelopones, şi educat ca elev al platonicianului Georgios Gemistos Plethon. Probabil

plecase de la Mistra înainte ca Mahomed al II-lea să cucerească Peloponesul în 1460, dar nu se ştie unde s-a aflat. Este posibil să se fi stabilit la Constantinopol, aşa cum făcuse Kritovoulos, dar este la fel de posibil şi să se fi dus în Italia, unde se stabilise vărul său Demetrius. Indiferent unde, la un moment dat, probabil în anii 1460, a scris *Expuneri (demonstraţii) de istorie,* referitoare la anii 1298–1463. Ca şi în cazul lui Kritovoulos, dacă limbajul său arhaic era în concordanţă cu tradiţia bizantină, în centrul atenţiei se afla altceva. Intenţia lui Chalkokondyles a fost să spună povestea creşterii şi victoriei otomanilor, imitându-l voit pe Herodot, care a descris creşterea şi în cele din urmă înfrângerea persanilor. Mai mult decât atât, în vreme ce Kritovoulos îi numea pe bizantini „romei”, Chalkokondyles se referă la ei doar ca „eleni” (greci, adică), sugerând că abandonase vechea ideologie politică bizantină. Strict istoric, *Expunerile* lasă mult de dorit. Cronologia este adesea foarte inexactă, mai ales pentru perioada dinainte de 1453, şi o mare parte din materialul inclus pare anecdotic. Probabil că nu a avut acces la documente oficiale şi nici la istoricii bizantini mai vechi. Pentru perioada de după 1453, se arată mult mai bine informat, punând la dispoziţie date extrem de utile spre exemplu despre măsurile financiare luate de otomani, pentru care trebuie să fi avut o sursă din

interior. Opera lui demonstrează un minim de ostilitate deschisă faţă de otomani, ceea ce ne-ar putea sugera că el, ca şi Kritovoulos, avea sentimentul că trebuia acceptată dominaţia lor.

Un alt reprezentant al elitei bizantine consemnează o reacţie foarte diferită faţă de cucerirea otomană, probabil şi pentru că trecuse printr-o experienţă mult mai neplăcută. Georgios Sphrantzes a deţinut funcţii mai întâi sub Manuel al II-lea (1391–1425) şi apoi sub fiul lui Manuel, Constantin al XI-lea. Spre deosebire de Kritovoulos, se afla la Constantinopol când otomanii au pătruns în oraş în 1453, fiind luat prizonier în cele din urmă şi vândut ca sclav, împreună cu soţia şi cei doi copii ai săi. Graţie ajutorului prietenilor, a reuşit să redobândească libertatea lui şi a soţiei, dar copiii au sfârşit ca sclavi în casa lui Mahomed al II-lea. În asemenea împrejurări, Sphrantzes nu simţeau deloc dorinţa de a rămâne sub stăpânire otomană, după cum ar fi fost dispus Kritovoulos. Au plecat în Pelopones şi apoi în insula Corfu, aflată sub controlul veneţian, unde Sphrantzes a murit în 1478.

După cum era de aşteptat, opera istorică a lui Sphrantzes, *Chronicon Minus,* este dominată de un ton mult mai puţin optimist decât la Kritovoulos ori Chalkokondyles. Scrisă într-o limbă greacă necomplicată, fără pretenţii literare, se deschide cu

declaraţia sinceră a lui Sphrantzes că expune „evenimentele petrecute de-a lungul nefericitei mele vieţi”. Este vorba cu adevărat de o relatare personală despre el şi familia lui, şi nu o istorie a acelor vremuri. Sphrantzes prezintă o mulţime de detalii personale, spre exemplu naşterea copiilor, darurile primite de el de la împăraţi şi promovările, dar uneori trece cu vederea evenimente mai largi, cu semnificaţie istorică. Şi întâmplările pe care le pomeneşte sunt tratate foarte succint, spre exemplu şi relatarea căderii Constantinopolului oferă prea puţine detalii. Asemenea altor istorici bizantini, îi laudă din plin pe patronii lui imperiali, Manuel al II-lea şi Constantin al XI-lea, deşi ne-am putea întreba dacă a fost atât de apropiat de ei pe cât pretinde, de vreme ce nu îl menţionează nici o altă sursă a vremii. Trebuie să facem aici o distincţie între *Chronicon Minus* a lui Sphrantzes şi *Chronicon Maius* a aşa-numitului Pseudo-Sphrantzes. Despre cea din urmă, deşi poartă numele lui Sphrantzes, se ştie acum că a fost scrisă în secolul al XVI-lea de un arhiepiscop grec numit Makarios Melissenos. Unii istorici, ca Steven Runciman, citează lucrarea lui Melissenos ca şi cum i-ar fi aparţinut lui Sphrantzes, dar sursa nu este autentic contemporană.

În sfârşit, mai există şi lucrarea lui Ducas, referitoare la perioada dintre 1341 şi 1462, întreruptă brusc în

mijlocul unei relatări despre cucerirea insulei Lesbos de către otomani. Dar este discutabil dacă el poate fi considerat cu adevărat bizantin. Nu ştim aproape nimic despre el, nici măcar prenumele. Bunicul lui, Mihail Ducas, fusese susţinător al lui Ioan Cantacuzino în războiul civil din 1341–1347 şi fugise de la Constantinopol pe teritoriul turcilor aidini din Asia Mică. Aşadar Ducas însuşi fusese născut şi crescut în afara teritoriului bizantin, iar mai târziu şi-a câştigat existenţa lucrând pentru stăpânitorii genovezi din Chios şi Lesbos. Aparent, creştin de rit occidental, nu bizantin. De altfel şi istoria lui este foarte diferită de cele redactate în Bizanţ. Nu trecuse prin acelaşi sistem de înalt studiu al clasicilor, aidoma lui Kritovoulos şi Chalkokondyles, greaca lui fiind un amestec ciudat de limbaj popular, presărat cu unele cuvinte şi structuri atice. Informaţiile lui despre perioada dinainte de 1402 sunt destul de limitate, iar cronologia lui o ia razna uneori. Este mai util pentru evenimentele mai târzii şi uneori oferă informaţii evident provenite din surse otomane. E limpede că vorbea dialecte locale atât de italiană, cât şi de turcă, iar uneori chiar citează cuvinte sau fraze în acele limbi. Faptul ar fi fost de neimaginat pentru autori bizantini ca Mihail Psellos ori Anna Comnena, care nu admiteau niciun fel de compromis faţă de puritatea prozei atice. Opera lui Ducas

marchează prin urmare nu numai sfârşitul Bizanţului ca entitate politică, ci şi al culturii lui literare.

13.4 Alte surse: literatură şi arhive occidentale

Gama mai largă de materiale-sursă occidentale pentru perioada târzie a istoriei bizantine este parţial efectul cuceririi de către latini a unei mari părţi a teritoriului bizantin în 1204 şi după aceea. O sursă esenţială este *Cronica Mareei.* Scrisă de un autor anonim la începutul secolului al XIV-lea, a fost prelucrată şi editată de alţii şi se păstrează în versiuni în patru limbi: franceză veche, italiană, aragoneză şi greacă populară. Din ea aflăm istoria cuceririi şi aşezării din Peloponesul bizantin şi istoria principatului Ahaia. Un alt gen de literatură occidentală care aruncă o lumină asupra istoriei bizantine târzii este cel dedicat descrierii făcute de călători care au trecut prin Constantinopol cu o misiune sau alta. Un exemplu este Ramon Muntaner, care a scris o relatare amănunţită a expediţiei catalane împotriva turcilor din Asia Mică, la începutul secolului al XIV-lea, în alianţă cu împăratul bizantin Andronic al II-lea. O sursă bogată de date despre perioada târzie care nu există şi pentru secolele dinainte o reprezintă documentele din arhive. Din păcate, niciunul de la Constantinopol. Deşi este sigur că arhivele erau

alcătuite şi păstrate cu grijă acolo, conţinutul lor a dispărut cu totul, fiind probabil distrus fie în 1204, fie în 1453. Pe de altă parte, arhivele din Europa Apuseană păstrează o serie largă de documente despre Bizanţul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea. Mai importante printre ele sunt Arhivele de Stat ale Veneţiei, care cuprind nu numai documente bogate despre administrarea de către republică a fostelor teritorii bizantine, cum este Creta, ci şi despre schimburile ei diplomatice cu împăratul bizantin. Arhivele Vaticanului de la Roma, unde registrele papale conţin numeroase scrisori către, de la şi despre împăratul şi patriarhul din Constantinopol, reprezintă şi ele o adevărată mină de aur. Asemenea surse de arhivă sunt deosebit de importante pentru reconstituirea evenimentelor din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, când vocile narative ale Bizanţului au amuţit.

Caseta 13.2 Papa Urban al V-lea către Contele Amedeo Al VI-lea de Savoia (4 Noiembrie 1369)

În această scrisoare, păstrată în arhivele de la Vatican, papa îi povesteşte lui Amedeo despre împăratul Ioan al V-lea care a vizitat Roma în 1369 şi a îndeplinit un gest de supunere personală în faţa autorităţii papale. Amedeo călătorise mai înainte la

Constantinopol şi îl convinsese pe Ioan să facă acest drum, pentru a-i cere papei ajutorul împotriva turcilor otomani (vezi secţiunea 15.4).

Vă anunţăm cu bucurie prin această scrisoare, pentru ca bucuria voastră să fie şi mai mare, că prea iubitul nostru fiu întru Cristos Ioan Paleolog, ilustrul împărat al grecilor, ruda voastră, potrivit celor stabilite între voi doi [la Constantinopol în 1367], s-a apropiat cu reverenţă de Scaunul Apostolic, cu promisiuni să abjure schisma şi să proclame Credinţa Catolică. Iar după ce a depus jurământ cum se cuvine că va respecta mandatele noastre şi pe cele ale Bisericii, la 21 octombrie anul curent l-am primit cu solemnitate şi cu dragoste paternă în bazilica Prinţului Apostolilor [adică San Pietro din Roma]. Prin urmare, sfânta Biserică a lui Dumnezeu se veseleşte de Domnul, cu speranţa că, prin fapta acestui împărat, poporul supus lui se va întoarce la sânul Bisericii.

În rest, împăratul a făcut în aşa fel încât să luăm la cunoştinţă că odată, în oraşul Pera, v-a împrumutat douăzeci de mii de florini de aur, sau bunuri de această valoare, pe care aţi promis să îi înapoiaţi până într-o lună. După ce a venit în faţa noastră, am văzut că documentul public confirma faptul fără nicio îndoială, în consecinţă, vă solicităm cu afecţiune şi vă îndemnăm

cu tărie să-i daţi satisfacţie cu grăbire în ce priveşte împrumutul despre care vorbeam. În acest fel vă veţi îndeplini cu nobleţe şi loialitate promisiunea spre onoarea voastră şi pentru a alina sărăcia, de care trebuie să ştiţi că împăratul suferă din greu. Mai mult decât atât, am insistat pe lângă anumiţi regi şi alţi magnaţi în scrisorile noastre ca, din prinos faţă de Dumnezeu şi pentru creşterea credinţei, să-i dea ajutor împăratului, la fel ca unui prinţ catolic, pentru recuperarea ţinuturilor imperiului său ocupate de turcii necredincioşi. Sperăm, după ce acest împărat a fost iertat prin graţia divină, că reazemul îi va fi dat. Vă îndemnăm să o faceţi cu atât mai mult cu cât relaţia strânsă de rudenie şi cunoaşterea stării nefericite a imperiului, pe care doar cu scurt timp în urmă l-aţi văzut cu ochii voştri, ar trebui să vă convingă mai mult decât pe alţii.

De notat referirea la sărăcia împăratului şi solicitarea ca Amedeo să înapoieze împrumutul pe care-l acordase împăratul. Mai târziu, Ioan avea să treacă prin mari greutăţi ca să se întoarcă la el în capitală, deoarece nu a putut să plătească preţul voiajului său pe mare, de la Veneţia.

Sursă: Oskar Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome*

(Warsaw: Société des sciences et des lettres, 1930), pp. 378–9 (traducerea autorului).

Idei de reţinut

- Seria de istorici care au scris în greacă atică a continuat până în 1359.
- Un număr de istorici au scris în greacă după 1453, deşi opera lor diferă de istoriografia bizantină tradiţională în diverse moduri.
- Sfârşitul secolului al XIV-lea este slab documentat, dar altfel, pentru perioada bizantină târzie, există o gamă bogată de surse.
- Sursele occidentale literare şi din arhive contribuie în mare măsură la suplimentarea celor bizantine referitoare la secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

Câteva surse primare traduse în engleză

Akropolites, George. (2007), *The History,* trad. Ruth Macrides (Oxford: Oxford University Press).

Anonymous. (2015), *The Old French Chronicle of Morea: An Account of Frankish Greece after the Fourth Crusade,* trad. Anne Van Arsdall şi Helen Moody (Farnham and Burlington VT: Ashgate).

Chalkokondyles, Laonikos. (2014), *The Histories,* trad.

Anthony Kaldellis, 2 vol. (Cambridge MA and London: Harvard University Press).

Doukas. (1975), *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks,* trad. Harry J. Magoulias (Detroit MI: Wayne State University Press).

Kritovoulos, Michael. (1954), *History of Mehmed the Conqueror,* trad. Charles T. Riggs (Princeton NJ: Princeton University Press).

Muntaner, Ramon. (2006), *The Catalan Expedition to the East,* trad. Robert D. Hughes (Barcelona and Woodbridge: Barcino/Tamesis).

Sphrantzes, George. (1980), *The Fall of the Byzantine Empire,* trad. Marios Philippides (Amherst MA: University of Massachusetts Press).

Bibliografie suplimentară

Chysostomides, Julian. (2011), *Byzantium and Venice, 1204–1453,* ed. Michael Heslop şi Charalambos Dendrinos (Farnham and Burlington VT: Ashgate). O serie de studii bazate pe documente veneţiene care aruncă lumină asupra politicii şi diplomaţiei complexe ale lumii bizantine târzii.

Gill, Joseph. (1959), *The Council of Florence* (Cambridge: Cambridge University Press). Se foloseşte de arhivele de la Vatican pentru a urmări relaţiile

ecleziastice care au condus la uniunea de la Florenţa în 1439 şi în anii următori.

14. Exil şi restaurare (1204–1282)

Este un adevărat omagiu adus rezistenţei politice şi culturale a Bizanţului faptul că a izbutit să revină chiar şi după o lovitură atât de teribilă cum a fost căderea Constantinopolului şi împărţirea provinciilor din 1204, în aşa fel încât la mijlocul secolului al XIII-lea să fie din nou o putere demnă de recunoaştere. Refacerea a fost posibilă şi datorită slăbiciunii inamicilor săi, însă priceperea de a conduce şi politicile unora dintre monarhi au jucat un rol important. După ce s-a reconsolidat, Bizanţul a avut de înfruntat o ameninţare serioasă dinspre Apus, dar a făcut faţă şi acestei încercări. A fost o redeşteptare autentică, nu doar o amânare a unei dispariţii inevitabile.

14.1 Consecinţele Cruciadei a IV-a (1204–1221)

Proclamarea lui Balduin de Flandra ca împărat în mai 1204 s-a dovedit să nu fie apariţia glorioasă a unui succesor nou şi puternic al statului bizantin sleit. La mai puţin de un an după urcarea pe tron, în aprilie 1205, armata Imperiului Latin a fost zdrobită într-o

ciocnire cu ţarul bulgar Caloian, la Adrianopol. Balduin a fost luat prizonier şi a dispărut pentru totdeauna. Regimul latin nu s-a prăbuşit imediat, deoarece energicul frate al lui Balduin, Henric, a reuşit să salveze situaţia, dar după moartea lui, în 1216, a intrat în declin şi epuizare extremă.

Una dintre cauze era că împăratul latin nu a dispus decât de o mică parte din teritoriul şi, evident, din veniturile fiscale ale predecesorului său bizantin: numai Tracia, o mică parte din nord-vestul Asiei Mici, câteva dintre insulele din Egee şi Constantinopolul însuşi. Prin împărţirile din 1204, Tesalonicul, Macedonia şi Tesalia i-au revenit lui Bonifaciu de Montferrat, alcătuind regatul Tesalonic. În Pelopones, Guillaume de Champlitte a întemeiat principatul latin Ahaia, în vreme ce Atena a devenit centrul unui domeniu întins, în Attica şi centrul Greciei. Veneţienii au preluat Creta şi un şir de porturi şi insule, asigurându-şi în acelaşi timp practic un monopol asupra comerţului Imperiului Latin, cu scutire totală la plata taxelor vamale. Teoretic, conducătorii acelor zone, cu excepţia veneţienilor, erau vasali ai împăratului latin şi obligaţi să presteze servicii militare în schimbul pământului. Practic, asta s-a întâmplat rareori.

Au existat zone ale Imperiului Bizantin pe care latinii

nu le-au cucerit niciodată, deoarece alţii au ajuns acolo înaintea lor. Trapezunt, la Marea Neagră, a fost luat de Alexie şi David Comnenul, nepoţi ai lui Andronic I, în aprilie 1204, câteva zile înaintea ocupării Constantinopolului de către cruciaţi. În Balcanii de Vest, Mihail Anghelos, un văr al împăraţilor Isaac al II-lea şi Alexie al III-lea, s-a instalat conducător în oraşul Arta la sfârşitul lui 1204, întemeind ceea ce avea să fie cunoscut drept despotatul Epir. La Niceea, Teodor Laskaris, ginere al lui Alexie al III-lea, s-a opus ferm încercărilor împăraţilor latini şi ale sultanului de la Ikonion de a invada Asia Mică.

Indiferent cât de mic şi de neputincios era Imperiul Latin, apariţia acestei puzderii de stătuleţe nu a reprezentat neapărat un pericol. Trapezuntul era prea departe ca să stârnească nelinişti, iar conducătorii de la Niceea şi Epir rămâneau simpli războinici locali, fără resurse vaste la dispoziţie. Ori de câte ori împăratul Henric îl întâlnea pe Teodor Laskaris în bătălie, Laskaris nu ieşea bine deloc şi a supravieţuit doar pentru că atenţia lui Henric era mereu distrasă de o ameninţare mai mare, din partea Bulgariei. Însă conducătorii latini de la Constantinopol au făcut o greşeală fatală, care a permis unuia dintre aceşti pigmei să devină gigant: i-au înstrăinat pe supuşii lor bizantini. La început, mulţi bizantini au fost dispuşi să

accepte noul regim: mulţi dintre ei au ieşit să-l aclame pe Balduin I la încoronarea din 1204, fără să ţină seama de intransigenţa latinilor în domeniul religiei. Una dintre primele măsuri ale cuceritorilor a fost să îl numească pe un cleric venețian, Tommaso Morosini, ca prim patriarh latin al Constantinopolului, iar el a cerut imediat clerului bizantin din oraş să-i recunoască autoritatea. Clerul a refuzat să o facă, scriindu-i papei Inocenţiu al III-lea şi solicitându-i să aibă propriul lor patriarh. Papa nu a răspuns, iar în 1213 Morosini a închis toate bisericile din Constantinopol în care se slujea liturghia grecească. Împăratul Henric a fost îngrozit şi a pus imediat să fie redeschise, dar după moartea lui, în 1216, a crescut prăpastia dintre cuceritorii latini şi populaţia bizantină ortodoxă. Din ce în ce mai mulţi dintre ei, mai ales din rândul elitelor educate, au început să plece de la Constantinopol, îndreptându-se spre Arta ori Niceea.

Sosirea lor le-a oferit lui Mihail Anghelos şi lui Teodor Laskaris prilejul unei lovituri propagandistice de proporţii, care le-a permis să îşi transforme imaginea de războinici locali în aceea de împăraţi în devenire. Astfel puteau arăta că împăratul latin nu avea niciun drept la tron, fiind duşman al dreptei credinţe şi ajungând nefiresc la putere. În acel moment au fost scrise cele mai naturaliste relatări ale prădării

Constantinopolului, mai ales la Niceea, fără a trece cu vederea niciun detaliu crud şi evidenţiind pângărirea bisericilor şi a obiectelor sfinte. Nicetas Choniates şi alţii au povestit cum, în aprilie 1204, un grup de latini au pătruns în catedrala Hagia Sofia, de unde au luat vasele sfinte, evangheliile şi veşmintele, încărcându-le pe măgari şi plecând cu ele. Mesajul era că niciun bizantin nu li se poate supune unor asemenea oameni.

În schimb, îi recunoşteau pe domnitorii credincioşi de la Arta şi Niceea, care începuseră să-şi revendice statutul de împăraţi de drept. Teodor Laskaris a fost cel dintâi şi şi-a luat toate măsurile pentru ca gestul său să poată fi considerat legitim. Patriarhul bizantin al Constantinopolului fugise din oraş în 1204 şi doi ani mai târziu a murit în Tracia. Prin urmare, clerul bizantin i-a cerut lui Teodor Laskaris să asigure un succesor, în opoziţie cu patriarhul latin Morosini. Laskaris l-a numit pe Mihail al IV-lea în 1208, iar unul dintre primele gesturi ale noului patriarh a fost să-l încoroneze împărat al romeilor. Acest act i-a oferit un avantaj distinct faţă de conducătorul de la Epir, Mihail Anghelos, însă fratele vitreg şi succesorul lui Mihail, Teodor Ducas, a recuperat în scurt timp terenul pierdut. În 1223 a dat o lovitură grea latinilor, prin ocuparea Tesalonicului. Victoria militară a contribuit în mare măsură la asigurarea unei legitimităţi şi, nu mult

după aceea, Teodor Ducas a fost şi el încoronat împărat, chiar dacă doar de un simplu arhiepiscop. După aceea curţile de la Niceea şi Arta au imitat modelul celei de la Constantinopol dinainte de 1204, cu aceleaşi titluri şi ritualuri, în vederea zilei când împăratul avea să revină în capitala sa. Dar, atât timp cât în aşteptare se aflau nu unul, ci doi împăraţi, acea zi nu avea cum să vină prea curând.

14.2 Ioan Al III-lea şi extinderea niceeană (1221–1259)

În 1230, împăratul Teodor Ducas al Epirului s-a certat cu ţarul Ioan al II-lea Asan şi a invadat Bulgaria, unde a suferit o înfrângere dezastruoasă în bătălia de la Klokotniţa, fiind luat prizonier. Majoritatea posesiunilor lui din Epir au fost cotropite de bulgari şi, deşi statul a supravieţuit, pretenţiile lui imperiale se încheiaseră. De atunci, i-a revenit statului de la Niceea să conducă războiul împotriva regimului latin, unde între timp a ajuns pe tron un împărat nou şi competent, Ioan al III-lea Vatatzes, ginerele lui Teodor Laskaris. În 1225, Ioan a înfrânt armata împăratului latin Robert de Courtenay la Poimanenon şi a reuşit să ocupe acele puţine zone din vestul Asiei Mici care se mai aflau sub control latin. Şi-a mărit armata cu mercenari cumani, pe care i-a adus de dincolo de Dardanele şi i-a aşezat pe

pământul lui. A construit şi o flotă care să înfrunte principalul aliat al Imperiului Latin, Veneţia, de care s-a folosit pentru a ocupa insule din Marea Egee – Lesbos, Chios, Samos şi Rhodos. Următorul pas a fost să extindă puterea de la Niceea în afara Asiei Mici. Încheind o alianţă cu bulgarii în 1235, Ioan a reuşit să-şi conducă forţele peste Dardanele şi să ia parte la un asediu comun la Constantinopol. Alianţa s-a destrămat curând, dar Ioan a rămas în posesia oraşului Gallipoli, vital din punct de vedere strategic, care îi asigura o cale de acces permanent spre Europa. S-a întors în 1246 să cucerească Tesalonicul şi o mare parte din sudul Balcanilor, izolând Constantinopolul prin zonele pe care le avea acum sub control.

Din câte se pare, succesul lui Ioan al III-lea nu se întemeia doar pe priceperea lui militară. Împrejurările au jucat fără îndoială un rol, deoarece Ioan nu a avut de înfruntat şi o ameninţare din partea turcilor, aşa ca Teodor Laskaris. Sultanatul de la Ikonion se dezbinase tot mai mult din cauza războaielor civile, iar apoi, în iarna lui 1242–1243, a fost invadat de mongoli şi transformat în stat tributar. Prin urmare, Ioan al III-lea a putut întreprinde campanii în Europa, având siguranţa că teritoriul său din Asia Mică nu va fi atacat. Rămâne întrebarea cum a reuşit Ioan să strângă o armată şi o flotă atât de mari şi cum a plătit acele

costuri. Presiunea de a impune impozite din ce în ce mai grele pentru a asigura apărarea a fost unul dintre factorii care slăbiseră Bizanţul înainte de 1204, cu toate astea Ioan al III-lea a reuşit să-şi alcătuiască o armată puternică şi aparent fără a cauza resentimente în rândul contribuabililor. Mulţi istorici au atribuit acest fapt unei politici economice prudente, descrise de istoricul Nicefor Gregoras (vezi caseta 14.1).

Caseta 14.1 Nicefor Gregoras despre Ioan Al III-lea Vatatzes

Iată cum descrie istoricul bizantin din secolul al XIV-lea felul în care împăratul Ioan al III-lea a valorificat resursele micului său stat succesor:

Împăratul a marcat cu mâna lui o bucată de pământ, care era fertilă şi potrivită pentru cultivarea viţei-de-vie şi care, a judecat el, putea să furnizeze cât era necesar pentru masa regală, dar şi să susţină înclinaţia împăratului pentru acte de binefacere şi fapte generoase: şi anume să-i hrănească pe cei bătrâni şi săraci şi să se îngrijească de cei ce suferă de felurite răni şi boli.

Toate erau supravegheate de oameni pricepuţi în agricultură şi viticultură şi astfel se produceau recolte

cu fructe din abundenţă. Şi nu doar atât, pe deasupra cumpărase mulţimi de cai, vite, oi şi porci şi tot soiul de păsări domestice. Iar producţia şi înmulţirea lor îi aducea un bogat venit anual. L-a chemat şi pe alţii să facă la fel, atât dintre cei care erau legaţi de el prin sânge, cât şi pe alţii, de viţă nobilă, pentru ca fiecare să aibă destul ca să-şi acopere nevoile de pe propriul său domeniu, fără a smulge cu mâini lacome de la oamenii de rând şi slabi, pentru ca statul romeilor să fie imediat şi pentru totdeauna scutit de nedreptate. Într-adevăr, în scurtă vreme s-a băgat de seamă că toate hambarele erau pline de produse şi toate ţarcurile şi grajdurile se umpluseră de animale şi de păsări, la fel de multe. Spre norocul romeilor, s-a întâmplat ca la acea vreme turcii să sufere de mari lipsuri şi de foamete gravă, din această cauză că drumurile fiind pline de oameni din acest neam venind şi plecând de pe pământurile romeilor: femei, bărbaţi şi copii nevoiaşi. Bogăţiile turcilor s-au revărsat din abundenţă în mâinile romeilor, sub formă de argint, aur şi veşminte ţesute, împreună cu orice lucru plăcut şi plin de culoare, fiecare scump şi luxos. S-a văzut cum multe obiecte de valoare au fost date pentru puţină mâncare la schimb; pentru orice pasăre, vacă sau ied se plăteau preţuri mari. În acest fel, casele romeilor s-au umplut curând de bogăţiile barbarilor şi trezoreria regală era plină de

bani până la refuz. Aşadar, ca să rezum totul: oamenii care se îngrijeau de cârdurile de găini ouătoare le adunau pe toate în fiecare an şi le vindeau. După scurt timp, urmare a acestor mari sume de bani primite, pentru împărăteasă a putut fi comandată o coroană, împodobită cu pietre preţioase şi cu perle. Împăratul a numit-o „Coroana ou”, căci fusese realizată din vânzarea de ouă. Acesta este un exemplu de chibzuinţă imperială şi de stat. Un al doilea este următorul: el a băgat de seamă că bogăţia romeilor era nesăbuit risipită pe straie aduse de la naţiuni străine, de pildă mătăsurile multicolore pe care le produceau ţesătorii babiloneni şi asirieni şi frumoasele produse ieşite din mâinile italienilor. Din acest motiv a promulgat un decret care cerea ca niciunul dintre supuşii lui să nu poarte asemenea straie, iar dacă o va face, indiferent cine ar fi, el şi familia lui îşi vor pierde buna reputaţie şi vor fi dezonoraţi. În schimb, oamenii erau obligaţi să poarte doar veşminte produse în ţara romeilor, de mâinile romeilor.

Pasajul trebuie să fie citit cu oarecare prudenţă. Gregoras scria aproximativ cu o sută de ani mai târziu, iar între timp Ioan al III-lea fusese trecut de Biserica Ortodoxă în rândul sfinţilor, iar Imperiul Bizantin era pe cale să intre în faza lui ultimă de declin. Este foarte

posibil ca istoricul să fi privit în urmă cu exagerată bunăvoinţă, căci altfel nici Georgios Akropolites, nici Georgios Pachymeres, care scriau într-o vreme mai apropiată, nu au pomenit acele reforme. Să mai ţinem seama şi că scopul urmărit de Gregoras era nu să descrie o „politică economică”, ci să demonstreze moralitatea şi sfinţenia lui Ioan. Pe de altă parte, s-ar putea să fi pus la dispoziţie tocmai cheia pentru a înţelege succesul său.

Sursă: Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, ed. Ludwig Schopen, 3 vol. (Bonn: Weber, 1829–1830), vol. 1, pp. 41–3 (traducerea autorului).

Ioan a avut norocul de a dispune de unul dintre cele mai fertile soluri din acea regiune, în special de cel de pe valea râului Meandru, în interior faţă de Efes, şi a luat măsuri în vederea ameliorării producţiei agricole de acolo, folosind drept model propriile domenii, cu scopul de a face imperiul de la Niceea independent de importuri. Surplusul agricol s-a dovedit cât se poate de folositor când sultanatul selgiucid de la Ikonion, ale cărui pământuri din podişul Anatoliei erau mult mai sărace, a trecut prin foamete. Niceea a putut să vândă turcilor alimente cu un profit uriaş, din care o parte a fost cu siguranţă folosită pentru înzestrarea armatei şi a

flotei.

Se pare că Ioan ar fi încercat şi un fel de război economic, îndreptat spre principalul sprijin al Imperiului Latin pe cale să se năruie, Veneţia. Din 1214, împăratul de la Niceea încheiase din raţiuni politice un tratat comercial cu veneţienii, care le permitea să desfăşoare comerţ în porturile ei fără să i se perceapă kommerkion. Asta nu a exclus încercările din partea niceenilor de a sonda sistemul veneţian de apărare navală, însă republica reprezenta un adversar formidabil pe mare. În 1241, în jur de 25 de nave de război de la Niceea, trimise pentru blocada Constantinopolului, au fost alungate de o escadrilă de doar 13 vase veneţiene. Prin urmare, este posibil ca Ioan să fi recurs în schimb la subminarea comerţului veneţian. Potrivit lui Gregoras, le-a interzis supuşilor lui să cumpere bunuri de lux străine, care cu siguranţă erau aduse pe nave veneţiene, ceea ce este foarte posibil să fi fost o metodă de a afecta profiturile republicii din Italia. Pe de altă parte, această politică ar fi putut să aibă origini pur etice, inspirate de îndemnurile biblice la cumpătare ale lui Iisus, conforme cu legile somptuare, de interzicere a luxului şi risipei, introduse de monarhii medievali. Indiferent de motivele anume ale politicii lui Ioan al III-lea, nu încape nicio discuţie că, până în 1250, transformase

imperiul de la Niceea într-o mare putere, gata să revină la Constantinopol.

Din nefericire, acest avânt nu a fost susţinut. Ioan al III-lea a murit în 1254, fiind urmat de fiul său Teodor II Laskaris. Teodor era un monarh suficient de competent şi a început printr-o campanie în Vest, ca să apere recentele câştiguri de acolo în faţa bulgarilor. Dar domnia lui a fost curmată în august 1258, când a murit în urma unei epilepsii ereditare la vârsta de 36 de ani, lăsându-l moştenitor pe Ioan al IV-lea Laskaris, copil de şapte ani. Cum şi mama băiatului murise, a fost numit regent Georgios Mouzalon, principalul înalt funcţionar al lui Teodor al II-lea. După mai puţin de două săptămâni, Mouzalon a fost asasinat în vreme ce lua parte la o slujbă de pomenire a împăratului dispărut. Cel vinovat era probabil unul dintre generalii lui Ioan al III-lea, Mihail Paleolog, care i-a luat imediat locul lui Mouzalon ca regent şi apoi, în ianuarie 1259, s-a încoronat co-împărat al lui Mihail al VIII-lea. Statul se găsea din nou în situaţia instabilă din 1068, când Romanos al IV-lea a domnit împreună cu tânărul Mihail al VII-lea şi viitorul părea cât se poate de nesigur.

14.3 Mihail al VIII-lea şi recuperarea Constantinopolului (1259–1267)

Mihail, co-împăratul lui Ioan al IV-lea, era membru al ilustrei familii Paleolog, care jucase şi până atunci un rol semnificativ în istoria bizantină. Strămoşul lui Mihail, George Paleolog, fusese cumnat şi sfătuitor apropiat al lui Alexie I Comnenul şi era înrudit cu Ioan al IV-lea prin căsătorie, soţia lui, Teodora, fiind strănepoata răposatului Ioan al III-lea. Avea un bun palmares ca soldat, dar nu era făcut să devină un mare conducător militar, ca Vasile al II-lea ori Alexie I. În timpul domniei sale, armatele au fost comandate de alţii, adesea rude apropiate cu Mihail, în vreme ce împăratul rămânea creierul din spatele forţei brutale.

Aproape îndată ce a fost încoronat, Mihail a avut de înfruntat o criză deloc uşoară. Inamicii imperiului de la Niceea s-au grăbit să profite de aparenta slăbiciune odată cu accesiunea unui minor şi au alcătuit o coaliţie puternică, din care făceau parte despotul Epirului, Mihail al II-lea, şi prinţul din Ahaia, Guillaume al II-lea, împreună cu o armată trimisă de regele Siciliei, Manfred. În toamna lui 1259, o armată de la Niceea a pornit în marş să dea piept cu această coaliţie la Pelagonia, în Epir. Era comandată de fratele lui Mihail, Ioan Paleolog, însă strategia împăratului se poate

remarca în ceea ce s-a petrecut înainte de începerea bătăliei. Au fost răspândite informaţii false despre dimensiunile armatei de la Niceea în tabăra coaliţiei, ceea ce l-a speriat pe despotul Mihail al II-lea, care s-a retras împreună cu trupele sale. Cu acest avantaj de partea sa, Ioan Paleolog a pornit la luptă. După cum scria Georgios Akropolites „, puţine asemenea victorii s-au văzut sub soare”: armata coaliţiei a fost în mare parte distrusă, iar Guillaume al II-lea a căzut prizonier.

Triumful a contribuit din plin la legitimizarea preluării puterii de către Mihail, iar ceea ce a urmat l-a consolidat permanent. Împăratul latin al Constantinopolului, Balduin al II-lea, nu se alăturase coaliţiei lui Guillaume al II-lea din 1259, deoarece contribuţia lui nu avea cum să fie substanţială. Controla doar Constantinopolul şi câţiva kilometri din jur, iar armata sa echivala cu garnizoana cetăţii. În iulie 1261, un mesaj anonim a fost trimis către comandantul unei unităţi de la Niceea care opera în Tracia, cu informaţia că Zidurile continentale ale Constantinopolului erau practic neapărate, deoarece Balduin trimisese majoritatea trupelor sale să ocupe o insulă din Marea Neagră.

Mai mult decât atât, una dintre porţile din ziduri fusese lăsată deschisă de un simpatizant din interior. Trupele de la Niceea au profitat imediat de această

şansă şi au intrat în Constantinopol chiar în acea seară. Până în zori, deţineau controlul total şi Balduin al II-lea a înţeles că totul era pierdut. A fugit la bordul unui vas şi întreaga populaţie veneţiană, care se temea de represalii, a părăsit cetatea în acelaşi timp. Ca de obicei, Mihail al VIII-lea nu se afla împreună cu armata. Nu a ajuns decât după câteva săptămâni, când şi-a făcut intrarea festivă în oraş şi a mulţumit pentru victorie în cadrul liturghiei desfăşurate la Hagia Sofia.

Pe măsură ce euforia s-a potolit şi Mihail al VIII-lea s-a instalat în noua lui capitală, trebuie să fi ajuns la concluzia că această eliberare miraculoasă, care înlăturase dezastrul din 1204, îl îndreptăţea să fie împărat unic, iar fiul său să îl urmeze după aceea. La sfârşitul lui 1261 a dat ordin ca Ioan al IV-lea, partenerul lui de pe tronul împărăţiei, în vârstă de doar 11 ani, să fie orbit, după care l-a întemniţat într-un castel din Asia Mică. Fapta nu era doar brutală, ci şi riscantă din punct de vedere politic. De îndată ce s-a răspândit ştirea, patriarhul Arsenios l-a excomunicat pe Mihail, iar în zona din jurul oraşului Niceea, unde exista încă o profundă loialitate faţă de familia Laskaris, a izbucnit o revoltă. La fel ca Vasile I, Mihail al VIII-lea trebuia să justifice faptul că pusese mâna pe putere, dacă nu dorea să sfârşească precum Andronic I.

Excomunicarea a rezolvat-o pur şi simplu prin

înlocuirea patriarhului cu un altul, mai înţelegător, dar îi mai rămânea să se pună într-o lumină favorabilă faţă de populaţie. Nici cea mai abilă agenţie de publicitate nu ar fi putut găsi un slogan mai bun decât cel cu care a venit proaspătul împărat: Noul Constantin. La urma urmei, Constantin I, sfânt al Bisericii Ortodoxe, fusese cel care întemeiase Constantinopolul în 324, aducând acolo relicve ale Patimilor şi transformându-l în centrul lumii creştine. În 1204 căzuse în mâinile latinilor schismatici, dar Mihail refăcuse totul aşa cum trebuia, prin urmare el era Noul Constantin. Şi s-a folosit de orice mijloc care îi stătea în puteri ca să fixeze această formulă în minţile supuşilor. A pus-o pe sigiliul său şi se folosea de ea în semnarea documentelor oficiale. A pus să i se facă un portret, ca Noul Constantin, brodat pe o uriaşă copertină din mătase, care apoi a fost prinsă între două coloane din Hagia Sofia. Mai târziu, a comandat mozaicuri noi pentru biserica unei mănăstiri, printre care portretul lui, al soţiei sale, Teodora, şi al unuia dintre fii. Fiul ales nu era cel mare şi moştenitor al lui, Andronic, ci altul mai mic, născut după redobândirea Constantinopolului din 1261. Numele fiului era, desigur, Constantin. Nu este exclus ca Mihail să fi exagerat toată povestea, dar până la urmă campania propagandistică susţinută şi-a atins scopul şi familia lui a ajuns să fie acceptată ca dinastie

conducătoare de drept. La moartea lui, în 1282, fiul Andronic al II-lea l-a urmat fără să protesteze nimeni, iar dinastia Paleolog a domnit la Bizanţ tot restul existenţei imperiului, cu excepţia unei scurte perioade dintre 1347 şi 1354.

Statul condus de Mihail al VIII-lea după recucerirea Constantinopolului era mai mic faţă de cel condus de Manuel I în 1180, deşi păstrase regiunile lui cele mai bogate şi mai productive. Era alcătuit din circa o treime din Asia Mică, o fâşie de teritoriu din Balcani, de la Adriatică la Constantinopol, şi unele dintre insulele din Marea Egee. În 1262 s-a adăugat o mică parte din Pelopones. Prinţul din Ahaia, Guillaume al II-lea, îşi răscumpărase libertatea, după ce fusese prins la Pelagonia, cedând Monemvasia şi câteva alte fortăreţe din acea zonă. În jurul uneia dintre ele, Mistra, pe măsură ce s-au adunat colonişti din alte regiuni ale Greciei care nu doreau să trăiască sub

Harta 14.1. Imperiul Bizantin în 1265

stăpânirea latină, a crescut un oraş. El a devenit sediul guvernatorului bizantin al zonei. Dintre teritoriile pierdute după 1180, Bulgaria era acum un regat independent întins, iar Cipru se afla sub controlul dinastiei franceze Lusignan. Trapezunt era un mic imperiu rival condus de o ramură a dinastiei Comnen, iar despotul Epirului, deşi renunţase la pretenţiile imperiale, nu avea nicio intenţie să permită ca teritoriul său să fie înghiţit de împăratul din Constantinopol. În Grecia, ducatul Atena condus de familia Roche şi principatul Ahaia ocupau în continuare aproape toată suprafaţa. Multe foste porturi şi insule bizantine, printre care Creta, erau sub ocupaţie veneţiană (vezi harta 14.1).

În anii 1260, perspectivele de recuperare a unora dintre teritoriile pierdute păreau promiţătoare. Trapezunt, Ahaia, Cipru, Epir şi Atena erau toate state de mici dimensiuni, lipsite de resursele de care dispunea Mihail al VIII-lea. Dintre cele două puteri mai importante de la graniţe, selgiucizii de la Ikonion deveniseră nesemnificativi, iar Bulgaria nu era nici pe departe atât de teribilă ca pe vremea lui Caloian. Este adevărat, mările erau în continuare dominate de veneţieni, însă nici ei nu puteau face orice îşi doreau. După Cruciada a IV-a, revendicaseră Corfu şi celelalte insule ioniene, prelunga insulă Evia din Egee, numită

de ei Negroponte, şi numeroase alte porturi şi insule. Republica maritimă avea nevoie de aceste locuri ca puncte de escală pentru galerele ei în drum spre Constantinopol şi Alexandria. Îşi doreau în mod deosebit Corfu, deoarece era un prim popas convenabil după ce se pornea pe Marea Adriatică de la Veneţia. Revendicarea era una, iar transformarea în realitate, cu totul altceva, atât timp cât şi alte puteri râvneau asemenea teritorii. Cumpăraseră Creta de la Bonifaciu de Montferrat în august 1204, dar înţelegerea nu le-a fost de mult folos pentru a intra în posesie. Genovezii, duşmanii lor de moarte, erau hotărâţi să nu le lase insula şi a fost nevoie de un război de paisprezece ani pentru a-şi vedea visul cu ochii. Şi nici dominaţia lor nu rămânea necontestată. În 1234, cretanii s-au revoltat împotriva puterii latine şi împăratul Ioan al III-lea le-a trimis ajutor de la Niceea. Deşi ocupaseră Corfu în 1204, au fost alungaţi de pe insulă zece ani mai târziu, de despotul din Epir. Au reuşit să ocupe porturile Methoni şi Koroni de la vârful sudic al Peloponesului în 1207, însă în Evia nu au reuşit să obţină un cap de pod decât o dată cu ocuparea oraşului Karystos, din sud. Restul se afla sub ocupaţia diverşilor stăpâni latini, de obicei aflaţi în relaţii proaste cu Veneţia. Era o situaţie care putea fi bine exploatată.

Mihail al VIII-lea a început să plănuiască alte

recuceriri de îndată ce s-a aflat la Constantinopol. Avea la dispoziţie o alianţă de valoare, cu care să-i contracareze pe veneţieni în zona maritimă, atât timp cât în 1260 încheiase tratatul de la Nymphaion cu genovezii, oferind scutirea de taxe în porturile imperiului de la Niceea în schimbul susţinerii navale de câte ori era nevoie. Tratatul urma să fie extins în 1267, când Mihail a oferit genovezilor o colonie comercială la Pera (sau Galata), vizavi de Constantinopol. Având în vedere rivalitatea străveche cu veneţienii, genovezii au fost bucuroşi să se înfrunte cu ei pe mare, în numele împăratului. În primăvara lui 1263, Mihail a lansat un atac pe trei direcţii spre teritoriile pierdute din Balcani şi Grecia. Unul dintre fraţii săi, Ioan, învingătorul de la Pelagonia, a fost trimis în despotatul Epir. Un altul, Constantin, a fost expediat în Pelopones cu o forţă compusă mai ales din mercenari turci să îl atace pe prinţul din Ahaia, care semnalase intenţia sa de a rupe tratatul încheiat cu un an în urmă. Între timp, o flotă a primit ordin să plece în Marea Egee ca să susţină expediţia lui Constantin şi să atace insulele deţinute de veneţieni. Pentru început, ofensiva a mers bine. Despotul Mihail al II-lea a fost forţat să capituleze şi să accepte suzeranitatea lui Mihail al VIII-lea asupra Epirului şi Tesaliei, deşi i s-a permis să le conducă în continuare, pentru moment. În

Pelopones, bizantinii s-au avântat curajos din enclava lor spre capitala lui Guillaume, Andravida, situată la capătul peninsulei. La un moment dat, se părea că sunt pe cale să cucerească întregul Pelopones. Şi flota a avut oarecare succes în Marea Egee, jefuind enclava venețiană Evia şi insulele Paros şi Naxos.

Avântul inițial nu s-a menținut însă, în scurt timp venețienii demonstrându-şi supremația pe mare. La începutul verii lui 1263, o flotă aliată genoveză care naviga spre Monemvasia a fost interceptată de 32 de galere venețiene. Deşi depăşiți numeric, venețienii au provocat pierderi grave vaselor genoveze, dintre care 14 au reuşit să fugă înainte de începutul luptei. În toamna următoare, campania bizantină din Pelopones a început să se destrame. În timp ce Constantin Paleolog se apropia de Andravida, garnizoana a ieşit pe neaşteptate dintre ziduri şi a împrăştiat forțele bizantine superioare numeric. Constantin a pornit din nou în campanie în anul următor, dar a întâmpinat o rezistență mult mai fermă. Apoi, ca şi cum nu era suficient, mercenarii turci au trecut de partea inamicului, deoarece plata le întârziase cu şase luni. S-au alăturat prințului Guillaume al II-lea şi au provocat o înfrângere gravă forțelor lui Constantin, într-o prăpastie numită Makryplagi. Cum situația nu mai avea cum să se îndrepte, Mihail al VIII-lea şi-a

rechemat fratele şi războiul din Pelopones s-a încheiat.

Acestea erau eşecuri relativ minore, care nu l-au deranjat pe Mihail să facă şi alte încercări, mai târziu în timpul domniei lui. În 1277 a trimis o flotă şi o armată în Marea Egee, unde au ocupat mai multe insule, ca Skopelos şi Lemnos, iar o forţă a debarcat pe Evia. Din nou, se părea că bizantinii vor putea ocupa întreaga insulă, însă nu au fost capabili să cucerească principalul oraş, Karystos. Apoi Mihail a mai făcut o încercare de a impune iarăşi autoritatea bizantină în Bulgaria. În 1272 şi-a semnalat intenţia anunţând că Bisericile Bulgariei şi Serbiei vor fi de atunci înainte puse sub jurisdicţia arhiepiscopului din Ohrida, oraş care se afla din nou pe teritoriul bizantin. Câţiva ani mai târziu a profitat de prilejul de a interveni în Bulgaria trimiţând o mică expediţie peste Munţii Balcani, în susţinerea ţarului Ioan al III-lea Asan în încercarea de a-l îndepărta pe rebelul Ivailo. Din nefericire, deşi au ocupat Tîrnovo, trupele bizantine nu au fost suficient de numeroase să câştige războiul şi Ioan Asan a trebuit să se refugieze înapoi, la Constantinopol.

Din nou, s-au înregistrat şi înfrângeri relativ minore. Teoretic, şansele de a recâştiga teren în Grecia şi în Balcani au rămas ridicate. Aceste regiuni nu au fost din nou încorporate, pentru că, din anii 1260, Mihail al

VIII-lea a înfruntat ostilitatea unei puteri de prim rang din Occident, fiind apoi obligat să-şi păstreze resursele mai degrabă pentru apărare, decât în vederea unui atac (vezi secţiunea 14.4). Drept urmare, despotatul Epir a fost reîncorporat abia în 1338. Principatul Ahaia nu s-a prăbuşit aşa ca Imperiul Latin, ci a supravieţuit până în 1430. Imperiul de la Trapezunt a supravieţuit chiar şi Bizanţului, rezistând până în 1461. Cel mai mult au profitat veneţienii. În deceniile următoare au reuşit să se consolideze în Creta, au preluat întreaga insulă Evia şi cu timpul s-au stabilit şi în Corfu şi în insulele ioniene. Imperiul lor maritim avea să dureze până la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

14.4 Provocarea lui Carol de Anjou (1267–1282)

În 1261, de îndată ce a aflat că Mihail al VIII-lea a ocupat Constantinopolul, papa Urban al IV-lea a cerut propovăduirea unei cruciade pentru recuperarea oraşului. Justificările erau că grecii schismatici se îndepărtaseră de Roma, dar şi că Imperiul Bizantin refăcut poate sta în calea ajutorului către regatul Ierusalimului, aflat sub asediu. Împăratul latin alungat, Balduin al II-lea, a străbătut Europa Occidentală în căutarea susţinerii pentru acest demers. Cu toate eforturile făcute, apelul papei a stârnit prea puţin

interes în primă instanţă. Cruciaţii potenţiali preferau să meargă în Ţara Sfântă, şi nu să ridice armele, pentru o cauză pierdută, împotriva unor fraţi creştini. Papa a primit un răspuns la chemarea lui abia în 1267, iar el venea din partea unui monarh francez al Siciliei şi sudului Italiei, Carol de Anjou. El îl răsturnase cu scurt timp în urmă pe fostul conducător, Manfred, având binecuvântarea papală, şi moştenise visul stăpânitorilor normanzi din sudul Italiei de a cuceri regiunea de dincolo de Adriatică. La 27 mai 1267, Carol şi Balduin al II-lea s-au întâlnit şi au încheiat un tratat la Viterbo, în virtutea căruia Carol avea să trimită o flotă pentru cucerirea Constantinopolului, ca Balduin să fie repus pe tron, primind în schimb jumătate din cuceriri.

Ştiind că aşa ceva avea să se întâmple mai curând sau mai târziu, Mihail al VIII-lea îşi căuta peste tot aliaţi, chiar şi dincolo de lumea creştină, până la Baibars, sultanul mameluc al Egiptului, şi la Abaka, ilhanul mongol al Persiei, şi la Nogai, hanul Hoardei de Aur. Aceste înţelegeri prevedeau ca trupele mongole să servească în armata bizantină şi alte avantaje, dar Carol tot nu a putut fi oprit. Atunci împăratul a înţeles că trebuia să ajungă la o înţelegere cu veneţienii. În 1265 a deschis negocierile şi trei ani mai târziu s-a încheiat un tratat. Veneţienilor li se permitea să se întoarcă la

Constantinopol, reluându-şi posesia asupra vechiului lor cartier, de-a lungul Cornului de Aur. S-au reînnoit concesiunile comerciale şi galerele negustorilor veneţieni şi-au făcut iarăşi apariţia în Bosfor. Mihail nu a reuşit să-i facă pe veneţieni să se oblige să oprească trecerea lui Carol peste Adriatică, însă cel puţin putea fi sigur că, dacă regele Siciliei avea să lanseze un atac la Constantinopol, nu se va petrece de pe vase veneţiene.

În căutarea unei soluţii pentru a-l stopa pe Carol de Anjou, Mihail a recurs la o altă strategie. A aflat că, în 1274, papa Grigore al X-lea plănuia să convoace un conciliu general al Bisericii în oraşul francez Lyon, ca să discute ajutorul pentru regatul Ierusalim. Mihail a trimis o delegaţie bizantină condusă de Georgios Akropolites, care încă de la sosire a fost de acord să se pună capăt schismei dintre Biserici, în condiţiile stabilite de papă. Vorbind în numele lui Mihail, Akropolites a acceptat *formal filioque,* a recunoscut autoritatea papei asupra întregii Biserici şi şi-a oferit ajutorul pentru viitoarea cruciadă. Papa Grigore a fost extrem de încântat şi i-a spus imediat lui Carol de Anjou să anuleze atacul plănuit. Acum, că împăratul bizantin era un fiu ascultător al Bisericii, nu mai exista nicio justificare.

Această mişcare inteligentă, care altfel i-a oferit lui Mihail un răgaz fără vărsare de sânge, avea curând să

se întoarcă împotriva lui. Strategia lui propagandistică profitase de ostilitatea adâncă dezvoltată împotriva latinilor din cauza ocupării şi devastării Constantinopolului. Dacă ai lui acceptaseră întoarcerea veneţienilor la Constantinopol, nu era deloc de aşteptat că vor fi de acord şi cu cedarea completă în faţa Bisericii Latine. Mihail a putut să-l destituie pe patriarh când s-a opus unirii de la Lyon şi să-şi arunce oponenţii în închisoare, însă nu a putut să înăbuşe cu totul opoziţia. Zvonuri despre cum stăteau lucrurile la Constantinopol au ajuns până la Roma, dând naştere la acuzaţii că Mihail al VIII-lea renegase acordul făcut la Lyon. În 1278, papa şi-a trimis reprezentanţi la Constantinopol să investigheze şi, deşi Mihail s-a străduit să dea asigurări, au plecat cu impresia că nu mai putea fi vorba despre unire. În 1281, papa l-a excomunicat pe împăratul bizantin şi Carol de Anjou a reluat construirea flotei în portul Palermo.

Până la urmă, flota nu a mai plecat niciodată la drum. În seara de 30 martie 1282, pe străzile din Palermo s-a dezlănţuit o revoltă împotriva stăpânilor francezi ai Siciliei. Cunoscută în istorie sub numele de „Vecerniile siciliene”, s-a răspândit de la un oraş la altul şi, nu peste mult timp, toţi locuitorii insulei puseseră mâna pe arme. Fără îndoială, Carol ar fi reuşit până la urmă să înăbuşe răzmeriţa, dar anul următor, în august,

Sicilia a fost invadată de regele Petru al III-lea al Aragonului. Într-un an, francezii au fost alungaţi din Sicilia şi, deşi Carol a reuşit să reziste în sudul Italiei, a murit în 1285, lăsând neîmplinite visurile lui de cucerire. Iar Constantinopolul a rămas capitala Imperiului Bizantin restabilit.

Caseta 14.2 Mihail Al VIII-lea şi Vecerniile Siciliene

Rebellamentu di Sichilia este o relatare a rebeliunii din 1282, scrisă în dialectul sicilian popular. Autorul, Giovanni da Procida, pretinde că ar fi avut un rol de conducere în organizarea revoltei, bucurându-se de susţinerea financiară a împăratului bizantin Mihail al VIII-lea. Vorbind despre sine la persoana a III-a, descrie cele două vizite ale lui Constantinopol şi conversaţiile cu suveranul:

„Mă aflu aici spre a vă pune la dispoziţie ceea ce speraţi că veţi găsi", a răspuns Domnul Giovanni [da Procida]. „Îl voi distruge pe regele Carol [de Anjou] punând laolaltă ajutorul vostru şi îndrumările mele. Voi explica ce trebuie să faceţi şi cum să o faceţi, împreună cu mine şi câţiva alţi sicilieni rebeli care au avut de suferit de la regele Carol. Veţi găsi ceea ce căutaţi. Cu voia lui Dumnezeu, duşmanul vostru cel

mai rău va fi incapabil să vă facă cel mai mic rău, ca să nu mai vorbim de înfrângere.” „Cum plănuieşti să faci asta?”, a întrebat împăratul. „Vă voi spune dacă îmi promiteţi o sută de mii de uncii de aur. Fiţi sigur că pot apela la puterea cuiva care va cuceri pământul Siciliei atât de repede, încât regele Carol nici nu îşi va da seama ce l-a lovit”. „Domnule Giovanni”, a spus împăratul, vizibil încântat să audă această afirmaţie „, să iei toţi banii de care ai nevoie din trezoreria mea şi cheltuieşte-i aşa cum trebuie. Să faci tot ceea ce poate fi făcut.”

Giovanni da Procida s-a întors la Constantinopol după ce l-a vizitat pe Petru de Aragon la Barcelona.

„Înveseliţi-vă”, i-a spus Giovanni împăratului. „Ceea ce aţi vrut să vedeţi înfăptuit a fost înfăptuit. Avem susţinerea baronilor sicilieni şi a prietenilor noştri. Cel mai important aliat, care va conduce bătălia, este regele Petru al Aragonului. A jurat să fie în alianţă cu noi, viu sau mort. Prietenii lui vor fi prietenii voştri şi duşmanii lui vor fi duşmanii voştri... Sire, daţi-mi treizeci de mii de uncii de aur ca să adun o armată şi o flotă şi ca să recrutez cavaleri. Vă cer să trimiteţi împreună cu mine în Catalonia pe delegatul vostru şi pe cel mai bun prieten pentru a-i înmâna personal banii regelui Petru.” Împăratul a pus imediat ca aurul să fie cântărit şi dus pe o galeră genoveză cu care urma să plece

domnul Giovanni către Barcelona.

Cartea este pasionantă ca un roman de aventuri, iar dacă ceea ce spune Giovanni da Procida e adevărat, atunci acesta a fost unul dintre cele mai mari triumfuri ale diplomaţiei bizantine. Unii istorici, mereu dispuşi să le atribuie bizantinilor iscusinţe fenomenale, au luat povestea de bună şi au crezut că Mihail al VIII-lea i-a plătit pe rebelii sicilieni şi pe Petru al Aragonului să se ridice împotriva lui Carol de Anjou. Alţii au respins *Rebellamentu,* considerând-o o operă de ficţiune, argumentând că sicilienii şi Petru al III-lea aveau motivele lor să-l urască pe Carol de Anjou, fără să aibă nevoie de banii lui Mihail. Cu siguranţă, nimic pe această temă nu apare în lucrarea lui Georgios Pachymeres, principala sursă bizantină pentru domnia lui Mihail, dar poate că nici nu ar trebui să se aştepte cineva să apară, de vreme ce negocierile s-au purtat probabil în cel mai mare secret. Mihail al VIII-lea însuşi a sugerat, desigur, că el ar fi în spatele întregii poveşti, dar asta nu înseamnă nimic. Politician şiret aşa cum era, îl tenta, bineînţeles, să-şi atribuie meritul pentru un fapt care avea să se petreacă oricum.

Sursă: Louis Mendola, *Sicily's Rebellion against King Charles* (New York: Trinacria editions, 2015), pp. 96–7, 107–8.

14.5 Renaşterea artei şi educaţiei sub Paleologi

Relansarea politică a Bizanţului spre sfârşitul secolului al XIII-lea a fost dublată de o redeşteptare culturală etichetată uneori „Renaşterea paleologă”. Termenul este la fel de înşelător ca „Renaşterea macedoneană”, despre care am discutat (vezi secţiunea 5.1). El sugerează o paralelă cu Renaşterea italiană din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, în vreme ce relansarea despre care vorbim aici a fost foarte strâns legată de schimbările politice şi sociale din Bizanţ de-a lungul ultimei sute de ani, şi în special de căderea Constantinopolului din 1204. Aşa cum Mihail al VIII-lea dorea să fie văzut ca autor al revenirii la forma cuvenită de guvernare prin ocuparea Constantinopolului, la fel ţintea să refacă gloria trecută a cetăţii după ce fusese neglijată de regimul latin secătuit. O parte dintre lucrările comandate de el au fost impuse de raţiuni practice, precum creşterea înălţimii Zidurilor maritime de-a lungul Cornului de Aur, pentru a preveni o repetare a tacticii la care au recurs latinii în aprilie 1204. Altele aveau scopul de a întări mesajul politic. Hagia Sofia, din multe puncte de vedere simbolul Constantinopolului, din câte se pare neglijată sub regimul latin, a fost înzestrată cu noi vase

de euharistie, pânze de altar şi mozaicuri.

Doar o mică parte din valul de construcţii şi restaurări petrecut în tot oraşul după 1261 s-au păstrat până astăzi, există însă un monument care a rămas aproape intact, şi anume biserica Mântuitorului din Chora, de lângă Zidurile continentale ale Constantinopolului (vezi secţiunea 11.5). Mănăstirea din care făcea parte era în bună parte în ruine când Mihail al VIII-lea a ocupat din nou Constantinopolul, însă în 1316 au început lucrările de restaurare. Ctitorul ei a fost nu împăratul, adică Andronic al II-lea, succesorul lui Mihail al VIII-lea, ci Teodor Metochites, care a fost principalul dregător în timpul perioadei târzii a lungii domnii a lui Andronic. Bisericii principale i s-au adăugat noi mozaicuri fastuoase, reprezentând viaţa lui Hristos şi a Sfintei Fecioare. La prima vedere, aceste mozaicuri seamănă mult cu cele lucrate în secolele dinainte, dar există diferenţe subtile. Scenele nu sunt plasate pe un fundal de aur compact, ci pe un peisaj cu arbori şi clădiri. Decoraţiunea capelei dintr-o latură a bisericii, care adăposteşte mormântul lui Metochites, este şi mai neobişnuită. Nu este vorba despre un mozaic, ci despre o frescă, pictată înainte ca tencuiala de pe pereţi să se usuce. Frescele reprezintă Învierea şi Judecata de Apoi şi sunt foarte diferite de arta bizantină de până atunci. Învierea din absida

capelei, reprezentându-L pe Hristos ridicat din morţi care îi trage pe Adam şi Eva din iad, în vreme ce Satana zace legat la picioarele Lui, transmite un sentiment de mişcare şi de fluiditate.

Ţinând seama de vigoarea artei bizantine din acea perioadă, era sigur de aşteptat că va rămâne influentă în ţările vecine, chiar dacă ele nu au mai acceptat dominaţia politică bizantină. Spre exemplu, Serbia a refuzat să mai accepte supunerea în anii 1190, iar regele ei, Ştefan Uroş al II-lea Milutin, s-a aflat în război intermitent cu Bizanţul între 1282 şi 1299. Dar, când a reîntemeiat mănăstirea Sfântul Gheorghe de la Staro Nagoričino, Ştefan a chemat doi artişti bizantini, Mihail Astrapas şi Eutychios, să o decoreze cu fresce. Stilurile bizantine au exercitat influenţă şi mai departe, mai ales în Italia, unde artiştii au început să reproducă veşmintele şi gesturile personajelor.

Acea perioadă a fost şi martora unei relansări în educaţie. Curând după recuperarea Constantinopolului din 1261, Mihail al VIII-lea a reîntemeiat universitatea, încredinţându-i conducerea lui Georgios Akropolites, ca să se poată relua studiile tradiţionale de literatură greacă antică. Acest proces a continuat sub Andronic al II-lea şi Teodor Metochites. În rarele lui momente de răgaz, Metochites era un cititor avid, mai ales de istorie şi filosofie, care a creat o

bibliotecă impresionantă la Chora. Chora a servit drept cămin şi unui alt influent erudit în domeniul clasicilor, Maximos Planudes, care era şi stareţ al mănăstirii Muntele lui Auxenţiu (Auxenţie), din apropiere de Chalcedon. Planudes a determinat două evoluţii importante în studiile clasice. Prima a fost redescoperirea în jurul lui 1290 a *Geografiei* lui Ptolemeu (circa 146–170 d. Hr.). Planudes ştia că această copie exista undeva şi, când a intrat în sfârşit în posesia ei, a fost atât de încântat, încât a scris un poem să sărbătorească momentul şi a comandat o serie de hărţi care să însoţească manuscrisul. Descoperirea lui a permis ca Ptolemeu să fie adăugat la lista autorilor studiaţi la Bizanţ, iar opera lui a supravieţuit până astăzi. Atunci, pe la anul 1300, Planudes a adunat o colecţie de 2400 de citate şi proverbe de vechi autori greci şi bizantini care, începând de atunci, au constituit baza *Antologiei greceşti,* o lucrare care păstrează numeroase fragmente de literatură antică, salvându-le astfel de la o dispariţie sigură.

Această renaştere paleologă prezintă unele diferenţe faţă de ceea ce se petrecuse mai înainte. Spre exemplu, viaţa intelectuală nu se mai desfăşura exclusiv la Constantinopol, ca în trecut. Tesalonicul a devenit un centru de învăţătură de sine stătător. Învăţatul clasicist Demetrius Triklinios (Triclinius) a condus acolo o

şcoală apreciată în anii 1320. Este posibil ca experienţa exilului la Niceea şi Arta obişnuise elita educată bizantină cu ideea că există viaţă şi în afara capitalei. Dar în spatele acestei schimbări au stat şi considerente politice. Neînţelegerile din interiorul familiei Paleolog împingeau adesea câte un membru al ei să-şi facă o curte proprie la Tesalonic, începând, între 1303 şi 1317, cu Irina, cea de-a doua soţie a lui Andronic al II-lea, venită din Italia. La fel s-a întâmplat mai târziu la Mistra, în Pelopones, care după 1348 a fost mereu guvernată de un membru al familiei regale, iar mai târziu i-a servit drept cămin celebrului filosof Georgios Gemistos Plethon, profesorul lui Chalkokondyles.

În al doilea rând, trebuie să ne amintim că reînnoirea studiului literaturii greceşti antice nu însemna doar o cercetare academică detaşată, de amorul artei: era de fapt încă un mod prin care bizantinii educaţi din secolul al XIII-lea se afirmau faţă de latini. Această redeşteptare era legată de o schimbare a modului în care se identificau. În trecut, indiferent cât de mult admirau literatura, făcuseră întotdeauna o distincţie limpede între ei, ca romei creştini, şi grecii antici. Când vorbeau despre cei vechi, îi numeau „elini”, termen sinonim cu cel de „păgân”. În secolul al XIII-lea se distinge o anume mutaţie, în sensul că scriitorii bizantini au început să-şi spună elini. De ce au făcut-o

se dezbate încă, însă schimbarea ar putea să reflecte sentimentul tot mai acut că limba pe care o împărtăşeau cu grecii antici era ceea ce îi deosebea de coreligionarii lor rătăciţi din Apus. Astfel, studiul limbii greceşti nu a mai reprezentat doar o simplă pregătire pentru serviciul guvernamental sau un plăcut amuzament academic. Pentru Bizanţ nu exista un motiv mai valabil de desconsiderare faţă de latinii presupus barbari şi needucaţi şi cu pretenţii de dominaţie asupra Constantinopolului. După cum spunea Nicetas Choniates din amarul lui exil la Niceea, exista „cea mai adâncă prăpastie” dintre bizantini şi latini şi, prin urmare, acceptarea dominaţiei celor care vorbeau o altă limbă ar fi fost o greşeală.

Paradoxal, exact în momentul în care bizantinii se străduiau atât de intens să diferenţieze cultura lor de cea a latinilor, influenţa occidentală se făcea simţită în viaţa intelectuală şi artistică bizantină. În trecut, bizantinii educaţi nu-şi bătuseră niciodată capul cu latina şi cu siguranţă nu se regăsea în planul de studii din universitatea din Constantinopol. Cu toate astea, Maximos Planudes stăpânea foarte bine această limbă, pe care poate o învăţase în timpul misiunii sale oficiale la Veneţia, în 1296–1297. La întoarcere, a tradus un număr de texte clasice din latină în greacă, printre care opere de Cicero, Sfântul Augustin şi, o opţiune ciudată

pentru un călugăr, poemele destul de picante ale lui Ovidiu. Nevoia de traduceri arată că trebuie să fi existat un interes, prin urmare este posibil să fi fost o continuare a acelei curiozităţi faţă de toate aspectele legate de latini care fuseseră remarcate prima oară la curtea lui Manuel I (vezi secţiunea 11.4). Influenţa occidentală asupra artei vizuale este mai greu de distins, însă istoricii de artă s-au întrebat dacă nu cumva stilul apropiat de natură al artiştilor care au creat pentru biserica din Chora a fost influenţat de evoluţiile petrecute în Italia în acelaşi timp şi mai ales de opera pictorului florentin Giotto. În acest fel, viaţa culturală a reflectat relaţiile politice ambigue ale Bizanţului cu puterile latine.

Idei de reţinut

- Imperiul Latin de la Constantinopol s-a dovedit anemic încă de la început, ceea ce a dat bizantinilor prilejul de a recupera Constantinopolul.
- Faptul că Niceea, şi nu Epirul, a reuşit se datorează în parte victoriei bulgarilor de la Klokotniţa din 1230, dar şi politicilor lui Ioan al III-lea Vatatzes.
- Mihail al VIII-lea a fost un monarh cât se poate de eficace, deşi forţa sa se bizuia în primul rând pe abilităţile politice şi diplomatice, şi nu pe talentul de

comandant militar.

• După 1261, imperiul bizantin refăcut ar fi putut să recupereze o mai mare parte din teritoriul pierdut dacă nu ar fi existat diversiunea cauzată de ameninţarea lui Carol de Anjou.

• Izbucnirea de furie împotriva unirii de la Lyon este un indicator al amintirii intense lăsate de evenimentele din 1204 populaţiei bizantine.

• Evoluţiile culturale din această perioadă au fost puternic influenţate de climatul politic şi în special de relaţiile cu latinii.

Bibliografie suplimentară

Geanakoplos, Deno J. (1959), *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: A Study în Byzantine-Latin Relations* (Cambridge MA: Harvard University Press). A rămas în continuare singurul studiu în engleză de lungimea unui volum despre Mihail al VIII-lea, deşi principalul accent se pune pe relaţiile lui cu Occidentul.

Nicol, Donald M. (1993, ed. a 2-a, revizuită), *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453* (Cambridge: Cambridge University Press). O cercetare detaliată şi utilă a acelei perioade, deşi unii cititori vor considera poate prea deprimantă relatarea acelui declin neîncetat.

Ousterhout, Robert. (2002), *The Art of the Kariye Camii* (London and Istanbul: Scala). O discuţie despre biserica din Chora ridicată de Teodor Metochites, important exemplu de artă târzie bizantină care a supravieţuit.

Van Tricht, Filip. (2011), *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)* (Leiden and Boston MA: Brill). Susţine că Imperiul Latin de la Constantinopol a reprezentat o încercare de reformă şi revitalizare a Bizanţului, şi nu de a-l distruge.

15. Declin şi prăbuşire (1282–1453)

Ultimul capitol va urmări felul în care, după 1261, Bizanţul s-a aflat într-o poziţie convenabilă pentru recuperarea unei bune părţi din teritoriul şi prestigiul pierdut în 1204. Ameninţarea lui Carol de Anjou a împiedicat realizarea acestui ideal, dar în 1282 pericolul a dispărut brusc odată cu izbucnirea războiului care a urmat Vecerniilor siciliene. Din nefericire, momentul nu a fost urmat de o regenerare glorioasă. În loc să profite de pe urma acestor circumstanţe, Bizanţul a început să descrească în secolul al XIV-lea. Din nou, ar fi uşor să dăm vina pe personalităţi, succesorul lui Mihail al VIII-lea, Andronic al II-lea, fiind adesea comparat, spre defavoarea lui, cu tatăl său. Ceea ce nu

este cu totul echitabil. În anii de început, cel puţin, Andronic s-a străduit mult să facă faţă unei moşteniri dificile, iar seminţele răului cu care se lupta fuseseră sădite cu mult mai înainte de urcarea lui pe tron. A avut doar nenorocul să vină la putere în momentul în care apăreau consecinţele.

15.1 Dezastruoasa domnie a lui Andronic Al II-lea (1282–1328)

Mihail a murit în decembrie 1282, doar la câteva luni după ce războiul Vecerniilor siciliene l-a scos din scenă pe Carol de Anjou. Prima grijă a lui Andronic a fost să remedieze unele sciziuni interne grave lăsate în urmă de tatăl său. A renunţat de îndată la unirea de la Lyon cu Biserica Occidentală, de care acum oricum nu mai era nevoie. Această mutare s-a bucurat de un succes enorm în rândul populaţiei bizantine. S-a străduit de asemenea să pună capăt „schismei arsenite" din cadrul Bisericii Bizantine, începute în 1264, când Mihail al VIII-lea îl destituise pe patriarhul Arsenios, care îl excomunicase din cauză că îl mutilase pe Ioan al IV-lea. A durat o vreme, însă în 1310 ruptura dintre cele două facţiuni a fost în sfârşit rezolvată. În acelaşi timp, Andronic a trebuit să facă faţă unei noi primejdii care se profila dinspre Occident. Abrogarea unirii de la

Lyon nu avea cum să fie bine primită la Curia Papală, însă în primă instanţă papii au încercat să negocieze. Nicolae al IV-lea i-a scris împăratului, îndemnându-l să se întoarcă la adevărata credinţă şi a susţinut planul ca fiul lui Andronic, Mihail, să o ia de soţie pe Catherine de Courtenay, nepoata împăratului latin Balduin al II-lea, legitimizând în acest fel dinastia Paleolog în ochii occidentalilor. Când acele negocieri nu au dus la niciun rezultat, papa Clément al V-lea l-a excomunicat în cele din urmă pe Andronic în 1307, ceea ce a deschis calea altor prinţi apuseni puternici să reia ambiţiile lui Carol de Anjou. Carol de Valois, fratele regelui Franţei, a părut pentru început un pretendent redutabil, deoarece o luase de soţie pe Catherine de Courtenay în 1301 şi prin urmare preluase drepturile ei. Însă, deşi Carol şi-a petrecut o mare parte din viaţă gândind tot soiul de strategii ca să devină stăpânul Constantinopolului, eforturile lui nu au dat niciun fel de rezultat până când a murit, în 1325. Între timp, Andronic al Ii-lea nu a stat cu mâinile în sân. În 1284 s-a căsătorit cu Irina, fiica marchizului Guillaume al VII-lea de Montferrat. Ca zestre, ea a adus renunţarea la Tesalonic, vechea pretenţie a familiei Montferrat, dezamorsând astfel un alt pretext potenţial al unei agresiuni latine. Mai târziu s-au îmbunătăţit şi relaţiile cu papalitatea, Andronic trimiţând o delegaţie la curtea

papei Ioan al XXII-lea în anii 1320, moment în care dispăruse posibilitatea unui atac latin asupra Constantinopolului.

În urma domniei lui Mihail al VIII-lea rămăsese şi o altă chestiune neîncheiată. Recuperarea Constantinopolului fusese un mare triumf, ceea ce însemna însă că împăratul ajunsese mult mai puţin vizibil în afara capitalei, în vreme ce costurile pentru a întreţine enormul oraş-vitrină şi opera de restaurare a lui Mihail reprezentau o povară grea pentru provincii. În vechea inimă a imperiului de la Niceea, din Asia Mică, persista în continuare susţinerea pentru dinastia Laskaris şi nostalgia pentru zilele când statul fusese mai restrâns şi cu pretenţii mai modeste la impozite. A revenit alienarea provinciilor, o trăsătură atât de pregnantă pentru ultima parte a secolului al Xii-lea. Pentru a alunga aceste frustrări, Andronic a făcut tot ce îi stătea în puteri să se arate cât mai des în afara capitalei. În 1290 a plecat la Niceea, unde şi-a mutat baza pentru trei ani. A făcut gestul de a vizita castelul unde se afla în continuare nefericitul Ioan al IV-lea Laskaris, ajuns la vârsta de 40 de ani, căruia i-a cerut iertare pentru fapta lui Mihail al VIII-lea. Apoi împăratul a plecat spre vest, rămânând o perioadă în Tesalonic şi Monemvasia, enclava izolată de teritoriu bizantin din sudul Peloponesului.

Impresia pe care o lăsa Andronic era aceea de conducător competent şi conştiincios, care se străduia să aibă un comportament exemplar şi în cele mai complicate împrejurări. Din păcate, pe măsura desfăşurării domniei lui, împrejurările complicate s-au transformat într-o criză în toată regula. Primejdia nu venea dinspre vest, ci din est, fiind vorba despre altă moştenire lăsată de domnia lui Mihail al VIII-lea. La prima vedere, în 1261, frontiera răsăriteană părea cea mai sigură parte a imperiului. Sultanii selgiucizi de la Ikonion nu mai reprezentau o putere ca odinioară şi de mulţi ani erau pe pace cu împăratul bizantin. Cu toate astea, tocmai slăbiciunea regimului selgiucid urma să aibă consecinţe nefericite. Pentru a obţine susţinerea supuşilor lor mai puternici în războaiele civile pe care le desfăşurau, sultanii le-au dăruit pământuri în schimbul serviciilor militare. Acele pământuri se aflau în general pe marginile de vest ale sultanatului, de-a lungul graniţei cu imperiul bizantin. Proprietarii acelor mici feude s-au învăţat în scurt timp să întreprindă incursiuni în teritoriul bizantin, în căutarea turmelor de oi şi a produselor agricole. La început, raidurile lor, deşi provocau pagube, nu erau foarte serioase. Turcii şi-au dat curând seama că apărarea Asiei Mici era deosebit de slabă. Ca şi cum nu era suficient, povara grea a impozitelor impuse de Mihail al VIII-lea

supuşilor lui din Asia Mică i-a făcut pe aceştia, din câte se pare, să nu mai fie foarte dispuşi să reziste, iar unii s-au alăturat chiar acelor bande de prădători. Turcii au încetat să se mai retragă după raiduri şi au început să ocupe locul.

Mihail al VIII-lea nu a rămas complet indiferent faţă de această problemă. În 1278 l-a instalat pe tânărul Andronic la comanda unei armate şi l-a trimis în sudul Asiei Mici. În 1281, Mihail însuşi a pornit cu trupe spre nord-vestul regiunii, alungându-i pe turci înapoi, dincolo de graniţe. În ciuda eforturilor, până în 1282 au apărut mai multe emirate turceşti independente, care au ocupat graniţa dintre Bizanţ şi sultanatul selgiucid. Cu timpul, deţinătorii acelor teritorii au devenit din ce în ce mai puţin vasali autentici ai sultanului şi din ce în ce mai mult conducători locali în toată regula. Spre exemplu, Aydınoğlu Mehmed s-a ridicat ca emir al unui domeniu din apropierea Filadelfiei, partizanii lui primind denumirea de turci aidini. Mai departe spre nord, în apropiere de Niceea, exista un teritoriu al unui anume Osman. Cei din jurul lui au primit denumirea de Osmanlı, adică osmanlâi sau turci otomani. La sud erau pământurile turcilor karamanizi, al căror emir urma să ocupe Ikonionul în 1316, punând într-un târziu capăt vechiului sultanat.

La urcarea pe tron, Andronic al II-lea a încercat să ia

o serie de măsuri pentru blocarea invaziei acelor emirate. În timpul şederii lui de trei ani la Niceea, în 1293 a adus soldaţi din Creta, care era controlată de Veneţia, şi i-a aşezat în Asia Mică, pentru a asigura o apărare permanentă. Din nefericire, în cele din urmă aceştia au pus la cale o revoltă şi l-au proclamat împărat pe propriul lor comandant. Între timp, turcii aidini începuseră să ocupe valea fertilă a Meandrului, prin urmare Andronic a decis în 1302 să lanseze o ofensivă pe două direcţii. O armată, sub fiul său Mihail, avea să coboare în sudul Asiei Mici şi să-i lovească pe turcii de acolo, iar cealaltă urma să rămână în nord şi să-i atace pe otomani. Ambele armate au intrat în încurcături. Mihail a ajuns până în Magnesia, dar acolo i-au dezertat mercenarii din armată, deoarece nu fuseseră plătiţi, iar el a trebuit să se retragă ruşinos. Cealaltă armată s-a ciocnit în iulie 1302 cu otomanii la Bapheus, lângă Nicomedia, şi a fost pusă pe fugă. Ultima încercare a lui Andronic de a restabili situaţia a fost să angajeze în anul următor 6500 de mercenari catalani, pe care i-a trimis împotriva invadatorilor. Intervenţia lor a avut oarecare efect, recuperând oraşul Cizic, dar curând au fost nemulţumiţi de monedele devalorizate cu care erau plătiţi. În cele din urmă au traversat înapoi spre Europa, prădând Tracia bizantină.

Odată cu dezertarea catalanilor, a dispărut şi ultima

speranţă de a-i alunga pe turci din vestul Asiei Mici, lăsându-le invadatorilor ocazia de a ocupa zona rurală, asediind oraşele care au fost silite să capituleze rând pe rând, fără nicio nădejde de ajutor de la Constantinopol. Mai întâi a căzut Efesul, în octombrie 1304, urmat de Smirna în 1329, ambele încorporate în emiratul aidinilor. La nord, otomanii au înfrânt treptat rezistenţa, ocupând Prousa în aprilie 1326 şi Niceea în 1331. Chiar dacă acest dezastru fusese pregătit încă din zilele lui Mihail al VIII-lea, vina a căzut inevitabil asupra lui Andronic al II-lea şi asupra principalului său sfetnic, Teodor Metochites. Până în 1328, nemulţumirea a ajuns la cote maxime, iar Andronic al II-lea şi Metochites au fost răsturnaţi şi aruncaţi în închisoare.

15.2 Război civil şi controversă (1328–1354)

Noul împărat a fost nepotul lui Andronic, Andronic al III-lea, iar principalul lui ministru a fost Ioan Cantacuzino, viitorul împărat şi istoric. O vreme, se părea că vor fi în stare, în oarecare măsură, să iasă din dezastrul fostului regim. În Asia Mică nu se mai putea salva mare lucru în acel moment, prin urmare Andronic al III-lea a ajuns la o înţelegere cu emirii victorioşi. În august 1333 a acceptat să plătească anual o sumă de bani emirului otoman Orhan, care a promis

în schimb să nu mai atace punctele de sprijin bizantine de pe acea parte a Mării Marmara. Doi ani mai târziu, împăratul şi sfetnicul său principal au încheiat un tratat similar cu emirul Umur al turcilor aidini, care a fost de acord să pună la dispoziţie mercenari pentru armata bizantină. Andronic al III-lea şi-a îndreptat apoi atenţia către vest şi a reuşit să refacă dominaţia bizantină în teritorii care păreau pierdute pentru totdeauna – în insula Chios, recuperată de la genovezi în 1329, Tesalia şi vechiul despotat Epir, reîncorporate în 1338.

Din nefericire, Andronic al III-lea a murit în vara lui 1341, la vârsta de 45 de ani, lăsându-l succesor pe fiul său de nouă ani, Ioan al V-lea. S-a format obişnuitul consiliu de regenţă, în frunte cu mama băiatului, Anna de Savoia, şi cu patriarhul Ioan al XIV-lea Kalekas, însă în octombrie Ioan Cantacuzino a fost proclamat împărat de trupele sale din Tracia şi a izbucnit un război civil. Asemenea evenimente se petrecuseră de nenumărate ori în Bizanţ, dar această confruntare a fost diferită – „cea mai rea din câte au cunoscut vreodată romeii”, potrivit lui Ioan Cantacuzino. Efectul a fost că statul a fost pus în genunchi şi, în ultimă instanţă, prăbuşirea lui a devenit inevitabilă (vezi caseta 13.1).

Acest război s-a distins faţă de celelalte prin durată. De obicei, aceste înfruntări treceau după câteva săptămâni sau luni, împăratul în funcţie fie punându-i

la pământ pe cei care îl contestau, fie sfârşind detronat. Luptele au durat şase ani. Armatele opuse au făcut manevre şi s-au încercuit reciproc, au ocupat şi au pierdut oraşe şi sate. Doar spre 1345 s-a văzut limpede că învingătorul avea să fie Cantacuzino. A ocupat Adrianopolul, prin urmare avea o bază avansată de marş asupra Constantinopolului, iar în februarie 1347 l-au ocupat, după ce aliaţii săi din interior au reuşit să deschidă o breşă în Zidurile continentale, permiţându-le trupelor să pătrundă. Spre cinstea lui, Cantacuzino a ajuns la o înţelegere corectă cu inamicii înfrânţi. Anna de Savoia şi micul Ioan al V-lea Paleolog nu au suferit soarta lui Ioan al IV-lea Laskaris. S-a convenit în schimb ca Ioan al V-lea să o ia de soţie pe Elena, fiica lui Cantacuzino, şi să domnească alături de socrul lui, Ioan al VI-lea, vreme de zece ani, ca împărat secund. După aceea cei doi împăraţi urmau să aibă statut egal, iar Ioan al V-lea avea să fie urmaş la tron, succesor al socrului său după moartea acestuia. Între timp, tânărul Ioan al V-lea urma să fie ţinut departe, cu funcţia de guvernator al Tesalonicului.

Aceste prevederi generoase ar fi trebuit să fie baza unei păci de durată, dar nu a fost aşa. Pe de o parte, Ioan al VI-lea Cantacuzino avea şi el doi fii, pe care îi îndepărta de la succesiune desemnându-l moştenitor al său pe Ioan al V-lea Paleolog. Cel mic, Manuel, a fost

recompensat fiind trimis să guverneze în Peloponesul bizantin. În schimb, fiul cel mare, Matei, nu s-a ales cu nimic, deşi avea o mulţime de susţinători care credeau cu tărie că el, şi nu Ioan al V-lea, ar trebui să-i urmeze la tron tatălui său. Pe măsura desfăşurării domniei lui Ioan al VI-lea, era tot mai limpede că avea să izbucnească din nou un război civil. La Tesalonic, tânărul Ioan al V-lea nu mai suporta tutelajul socrului său şi a început să îşi adune un puternic corp de susţinători. Împăratul făcea tot ce îi stătea în puteri să împace cele două tabere, dar nu a reuşit decât să amâne criza până în vara lui 1352, când Ioan al V-lea şi Matei Cantacuzino au început lupta în Tracia.

Prelungirea războiului civil a avut un efect secundar nefericit. Când ambele părţi şi-au dat seama că nu vor reuşi să ajungă repede la o victorie, au început să caute ajutor în afara hotarelor imperiului. În 1342, Anna de Savoia i-a adresat ţarului Bulgariei, Ioan Alexandru, invitaţia de a veni în Tracia. Cam în aceeaşi perioadă, Cantacuzino a luat legătura cu regele Serbiei, Ştefan Duşan, şi cu Umur din Aidin, iar amândoi i-au venit în ajutor. În etapele mai târzii ale războiului, Cantacuzino a primit sprijin şi din partea emirului otoman Orhan, care s-a căsătorit cu fiica lui Cantacuzino şi l-a trimis cu o armată peste Dardanele pe fiul său, Suleiman.

Din nefericire, aceşti aliaţi au luptat mai degrabă

pentru propriile lor interese decât în favoarea regenţei sau a lui Cantacuzino. Ioan Alexandru a preluat oraşul Filipopolis drept preţ al ajutorului, iar Ştefan Duşan a pus mâna pe cea mai mare parte din Epir, Macedonia şi Tesalia, regiunile recuperate în anii de avânt optimist sub Andronic al III-lea. Turcii au fost în general mai de încredere, deşi Umur a fost obligat să se retragă din Tracia în 1344 să-şi apere principalul port, Smirna, de o cruciadă occidentală. Otomanii au luptat alături de Cantacuzino până când a ocupat Constantinopolul, dar nu s-au retras imediat. În vara lui 1352, Suleiman a ocupat discret micul port şi fortăreaţa Tzympe de pe malul european al Mării Marmara, ignorând cererile repetate ale lui Cantacuzino de a evacua oraşul. Au profitat chiar şi cei presupus nealiniaţi în conflict, genovezii ocupând iarăşi Chios în 1346.

Pe fundalul reizbucnirii războiului civil şi al pierderilor teritoriale, nu este de mirare că domnia lui Ioan al VI-lea a fost de scurtă durată. La sfârşitul lui 1354, ginerele lui, Ioan al V-lea, a venit pe mare însoţit de o forţă alcătuită din susţinătorii lui, a debarcat şi a preluat oraşul. După ce iniţial a opus rezistenţă, Ioan al VI-lea s-a recunoscut învins şi a abdicat. Dinastia Paleolog era din nou la cârmă, dar într-un stat care se apropia rapid de naufragiu.

15.3 Economie şi societate la oraş şi la sat

Declinul pronunţat al Bizanţului din secolul al XIV-lea nu a fost legat doar de slăbiciunea politică şi de instabilitatea accentuată – au existat şi rădăcini economice şi sociale. Nu încape îndoială că, spre 1330, statul nu mai era la fel de bogat ca înainte de 1050. Împăratul avea în continuare venituri din colectarea impozitelor, însă încasările nu mai erau de ordinul celor de odinioară. Teritoriul peste care domnea era mult mai restrâns, prin urmare era inevitabil ca taxa agrară şi alte impozite să nu mai aducă sumele de altădată (harta 15.1). Şi taxele vamale din categoria kommerkion erau mai puţin profitabile, asta şi pentru că un volum tot mai semnificativ din comerţul Constantinopolului se desfăşura acum prin colonia genoveză Pera. Andronic al II-lea a fost obligat să facă economii şi a redus din programul de reconstrucţii stabilit de Mihail, dar şi conţinutul de aur din hyperpyron. A hotărât să se folosească mai mult argintul, cu noua monedă basilikon introdusă pe la 1300. Pentru a evita cheltuielile de menţinere a unei flote, Andronic a hotărât să se bazeze exclusiv pe genovezi pentru apărarea navală, ceea ce a adus multă nemulţumire. Este uşor să critici, însă probabil că împăratul nu a avut de ales.

Războiul civil din 1341–1347 urma să aibă un impact dezastruos asupra finanţelor statului. Odată ce Cantacuzino controla provinciile, a fost nevoie ca împărăteasa Anna şi regenţa să găsească alte surse de venituri din care să plătească trupele. În 1343 au obţinut un împrumut de 30.000 de ducaţi de aur de la Veneţia, depunând în gaj bijuteriile coroanei. Prin urmare, când Cantacuzino a fost încoronat ca Ioan al VI-lea în mai 1347, coroana aşezată pe capul său era un fals, împodobit cu imitaţii de pietre preţioase executate din sticlă. La banchetul care a urmat, oaspeţilor li s-a servit în vase de cositor şi lut ars, deoarece serviciul din aur şi argint plecase după bijuterii. Şi Ioan al VI-lea a moştenit un tezaur gol, iar posibilităţile de a-l umple din nou erau limitate. Împrumutul de la veneţieni se cheltuise de mult şi nu a fost înapoiat vreodată, în

Harta 15.1. Imperiul Bizantin în 1350

vreme ce pierderile teritoriale faţă de sârbi, genovezi şi bulgari însemnau venituri şi mai reduse din impozite. Sărăcia împăratului era acum vizibilă pentru oricine. După 1352 nu s-a mai bătut monedă din aur, ci doar dintre cele din argint, tot mai depreciate. Bisericile şi celelalte edificii din Constantinopol, pe care Mihail al VIII-lea se străduise atât de mult să le restaureze şi să le întreţină, au început să se ruineze cu timpul.

Toate astea au avut efect asupra populaţiei în general. Pierderea de teritorii a însemnat că singurul mod de a obţine venituri mai mari era creşterea taxelor plătite de populaţia din regiunile păstrate, pentru a acoperi cheltuielile de apărare şi întreţinere ale capitalei. Din nefericire, povara pare să nu fi fost împărţită în mod egal asupra societăţii. Marii proprietari din Tracia şi Macedonia dispuneau de domenii uriaşe, însă contribuiau infim la trezorerie în raport cu bogăţia lor. Un exemplu potrivit este familia Cantacuzino, pe ale căror pământuri din Tracia trăiau 5000 de vite şi 70.000 de oi. Odată ce a ajuns împărat, Ioan al VI-lea a încercat să repartizeze egal acest efort prin impozitarea bunurilor de lux, aşa ca vinul, dar între timp nemulţumirea atinsese punctul culminant şi se manifestase dramatic în timpul războiului civil. În 1341, la anunţarea veştii proclamării ca împărat a lui Ioan Cantacuzino în piaţa centrală din Adrianopol,

cetăţenii mai înstăriţi au fost bucuroşi. Dar nu şi cei mai săraci, care în aceeaşi seară s-au revărsat pe străzi, revoltaţi. Şi-au ales drept ţintă casele susţinătorilor cunoscuţi ai lui Cantacuzino, jefuind tot ce le-a ieşit în cale şi silindu-i pe proprietari să fugă, ca să se salveze. La fel s-a întâmplat şi în Tracia şi în Macedonia. La Tesalonic, când a venit Cantacuzino să preia oraşul cu armata sa, a găsit porţile ferecate. Înăuntru, un grup de lucrători şi de fermieri care îşi ziceau zeloţi a preluat controlul, proclamând că acţionează în numele împărătesei Anna şi al regenţei, pentru Ioan al V-lea din Constantinopol. De fapt, oamenii aceia au constituit un fel de guvern popular care a condus absolut independent oraşul vreme de şapte ani. Abia în 1350 Ioan al VI-lea a reuşit să-i zdrobească şi să-şi instaureze din nou autoritatea la Tesalonic.

Cât despre viaţa la sat, secolul al XIV-lea a fost una dintre cel mai bine documentate perioade, graţie arhivelor de la Muntele Athos, chiar dacă ele conţin informaţii doar despre o zonă, Macedonia. Un fapt cât se poate de limpede rezultă din documentele păstrate, mai precis că majoritatea ţăranilor nu mai erau proprietari asupra pământului pe care îl lucrau, ca rezultat al unui proces lung de mai multe secole (vezi secţiunea 12.2). Ei erau cunoscuţi sub numele de *paroikoi,* fiind în realitate şerbi care munceau fie pe

ogoare ce aparţineau unor mari moşieri, fie unei persoane cum era Cantacuzino, fie unor mănăstiri, de multe ori cele de pe Muntele Athos. Ei erau obligaţi să plătească stăpânului chirii şi impozite şi să presteze servicii, iar dacă domeniul era vândut ori transferat, şi ei erau transferaţi odată cu pământul. Odată angrenaţi, nu mai puteau să iasă din serviciul stăpânului lor. Existau şi excepţii, deoarece unii ţărani mai deţineau loturile obţinute în schimbul serviciului în armata imperială, chiar dacă numărul lor era în scădere. Aflăm despre un bărbat numit Mihail, fost soldat, transferat mai târziu mănăstirii Zografu ca paroikos, la începutul secolului al XIV-lea, care probabil trecuse prin greutăţi şi nu mai fusese în stare să-şi îndeplinească obligaţiile. Este posibil ca acesta să fi şi fost motivul preponderenţei ţăranilor paroikoi: nu mai reuşeau să poarte singuri povara impozitelor şi aveau nevoie de protecţia unui senior sau a unei mănăstiri, cărora le erau transferate obligaţiile fiscale globale. Acest fenomen poate fi observat încă din secolul al X-lea (vezi secţiunea 7.6).

Trecerea ţăranilor din starea de libertate la cea de dependenţă nu era neapărat însoţită de oprimare sau de sciziune socială. Paroikoi dispuneau de anumite drepturi şi forme de protecţie legală. Nu erau sclavi, aveau dreptul la testament şi le era permis să le

transmită copiilor lor proprietăţile deţinute. Nu sunt semne că în zona rurală ar fi existat frământări comparabile cu revoltele desfăşurate în oraşele bizantine din anii 1340 şi cu siguranţă nu s-au desfăşurat răscoale după modelul *jacquerie* care au zdruncinat Franţa în 1358 sau ca revolta ţăranilor englezi conduşi de Wat Tyler din 1381. Pe de altă parte, atât oraşele, cât şi satele au suferit grav de pe urma ciumei. Pandemia a pornit din Asia Centrală, fiind adusă la Constantinopol din Crimeea, pe vasele genoveze, în vara lui 1347. Epidemia a făcut ravagii vreme de un an, a secerat populaţia şi a suspendat toate activităţile comerciale şi politice, oamenii evitându-se reciproc de teama contaminării.

Caseta 15.1 Nicefor Gregoras despre ciumă (1347)

Gregoras trăia la Constantinopol în vara când s-a dezlănţuit epidemia:

În acea vreme, omenirea a fost lovită de o boală gravă şi contagioasă. Pornind din Sciţia şi din Maeotis [Rusia] şi de la gura fluviului Tanais [Don], exact când a început primăvara, a durat un an încheiat, bântuind şi distrugând, ca să fim exacţi, doar coastele continentale, oraşele la fel ca satele, ale noastre şi cele din apropiere,

până la Gadera şi Coloanele lui Heracles [Strâmtoarea Gibraltar]. În cel de-al doilea an a cuprins insulele din Marea Egee. Apoi i-a afectat pe locuitorii din Rhodos, la fel şi pe cei din Cipru şi pe cei care trăiau pe celelalte insule. Calamitatea i-a atacat pe toţi fără deosebire, bărbaţi şi femei, bogaţi şi săraci, bătrâni şi tineri. Simplu spus, nu a cruţat pe nimeni, indiferent de vârstă şi de avere. Mai multe case au rămas pustii, într-o zi sau uneori în două. Nimeni nu era în stare să ajute pe cineva, fie vecini, familie ori rude de sânge. Flagelul nu a stârpit doar oameni, ci şi multe animale din jurul lor, domesticite. Vorbesc despre câini şi cai şi toate speciile de păsări, ba chiar şi şobolani care mai trăiau între zidurile aceleiaşi case. Cele mai evidente semne ale bolii, care indicau apropierea morţii, inflamaţii tumorale la baza coapselor şi braţelor şi simultan ulceraţii sângerânde, care, uneori în aceeaşi zi, i-a lipsit de viaţa aceasta pe cei infectaţi, chiar şi în timp ce stăteau jos sau mergeau.

Chiar dacă Gregoras a fost martor ocular, relatarea lui se referea prea puţin la o experienţă personală. Multe dintre punctele relevate de el se regăsesc într-o relatare despre ciuma care a făcut ravagii la Atena în 430 î. Hr., scrisă de istoricul antic grec Tucidide: originile epidemiei, ineficienţa tratamentului, efectul

asupra animalelor şi descrierea simptomelor, totul se află acolo. Chiar şi în circumstanţele cele mai disperate, un bizantin educat ca Gregoras nu putea să neglijeze modelele lui clasice.

Sursă: Christos S. Bartsocas, „Two fourteenth-century Greek descriptions of the Black Death”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 21 (1966), pp. 394–400, la 395 (reprodus cu permisiunea Oxford University Press).

Este poate de la sine înţeles că în secolul al XIV-lea viaţa în Bizanţ nu era peste tot la fel de tristă. Existau mereu oameni şi locuri care înfloreau chiar şi în acele condiţii. Constantinopolul şi Tracia erau scăpătate şi pustiite de războiul civil, în schimb Peloponesul rămăsese în mare măsură nevătămat. Deşi izolat de Constantinopol printr-un teritoriu otoman, provincia era prosperă graţie fertilităţii ei naturale. Producea cereale, ceară, miere, stafide, vin, mătase naturală şi ulei de măsline, iar surplusul putea fi vândut veneţienilor prin enclavele lor Methoni şi Koroni, de unde erau exportate în Apus. Acolo, Imperiul Bizantin mai degrabă se extindea decât să se micşoreze, deoarece guvernatorii de la Mistra ciupeau puţin câte puţin din principatul Ahaia. În 1430, majoritatea

peninsulei era din nou în stăpânirea bizantină.

Până şi în Constantinopolul aflat în decădere unii o duceau foarte bine la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul următorului. Comerţul internaţional de tranzit al oraşului a continuat să prospere (vezi secţiunea 7.1). Afacerile se desfăşurau probabil într-un ritm mai intens ca niciodată, după ce veneţienii şi genovezii dezvoltaseră comerţul pe Marea Neagră. Aşa cum spuneam, cea mai mare parte a negoţului se desfăşura prin Pera, iar trezoreria imperială se alegea cu prea puţine beneficii, în schimb întreprinzătorii bizantini individuali puteau să exploateze acele circumstanţe cu mare avantaj pentru ei. Oricine putea să cumpere o cotă parte dintr-o încărcătură, contribuind la costul mărfurilor şi al celor necesare pentru nava veneţiană sau genoveză, pentru a câştiga un procent din profituri, la încheierea voiajului. O altă cale spre îmbogăţire era aceea a vânzării cu amănuntul, cumpărând produse importate, spre exemplu postavuri de la furnizorii italieni, şi vânzându-le apoi cu preţ mult mai mare. Se putea profita şi de pe urma sistemului bancar italian, depunând fonduri prin intermediul unui comisionar, care apoi le investea şi le restituia cu tot cu un câştig.

Prin asemenea mijloace, unele familii de negustori din perioada bizantină târzie au adunat averi uriaşe.

Una dintre ele era familia Notaras, care s-a mutat de la Monemvasia la Constantinopol la mijlocul secolului al XIV-lea, probabil pentru a profita de şansele oferite acolo. Ei au adunat o bogăţie imensă, cumpărând şi vânzând mari cantităţi de cereale prin colonia genoveză din Pera, iar pe la anul 1420 şeful familiei, Nicolae Notaras, era unul dintre cei mai bogaţi oameni din Constantinopol, având la dispoziţie resurse mult mai mari decât cele ale împăratului. Spre onoarea lor, Notaras şi cei ca el interveneau deseori cu banii proprii când împăratul scăpătat nu mai reuşea să o facă, făcând împrumuturi în nume propriu pentru plata soldelor şi finanţând reparaţii vitale ale Zidurilor continentale.

Până la urmă însă, nici fertilitatea din Pelopones, nici bogăţia unor familii bizantine nu au putut să atenueze realitatea inevitabilă că, la mijlocul secolului al XIV-lea, Imperiului Bizantin îi bătuse ceasul. Suveranul lui pierduse majoritatea domeniilor şi ajunsese falit. Singura întrebare era cine avea să preia ceea ce mai rămăsese. Pe veneţieni îi tenta, la fel şi pe Ştefan Duşan al Serbiei. În primăvara lui 1346, Ştefan s-a încoronat „ţar al sârbilor şi al grecilor”, arătându-şi ambiţia de a contopi Bizanţul cu propriul său regat, pentru a crea un nou imperiu ortodox. După cum avea să se dovedească, acest gol nu a fost umplut nici de Veneţia, nici de Serbia, ci de o altă putere pe care abia dacă o

luase cineva în seamă.

15.4 Coborârea în vasalitate (1354–1394)

În martie 1354 s-a petrecut un puternic cutremur în Tracia bizantină, care a zgâlţâit zdravăn oraşele din regiune. Seismul s-a manifestat atât de violent, încât zidurile de apărare din portul Gallipoli de la Dardanele s-au prăbuşit, iar distrugerile trebuie să fi fost limpede vizibile de pe teritoriul otoman de pe celălalt mal al strâmtorii. Emirul Orhan era aliat şi ginere al împăratului Ioan al VI-lea, însă în faţa unei asemenea tentaţii nu a rezistat. I-a dat instrucţiuni fiului său Suleiman să traverseze şi să ocupe oraşul. În acest fel, otomanii au dobândit un cap de pod strategic în Europa, iar în anii următori au început să cucerească teritoriul din jur. La un moment dat, în anii 1360, au pătruns în Tracia şi au ocupat Adrianopolul. Aşezat la confluenţa dintre râurile Mariţa şi Tundja, Adrianopolul le-a asigurat otomanilor o poziţie dominantă în Tracia, tăind practic legătura pe uscat dintre Constantinopol şi Tesalonic.

Ne putem foarte bine pune întrebarea cum de a fost posibil ca otomanii să pătrundă în Tracia bizantină fără să întâmpine aproape nicio rezistenţă. Nu numai că Bizanţul era slăbit şi dus la epuizare de îndelungatul

război civil, dar Bulgaria învecinată trecea şi ea printr-o perioadă de tulburări interne şi nu avea cum să intervină. Prin urmare, tot ce mai putea face împăratul Ioan al V-lea era să urmărească desfăşurarea evenimentelor din spatele Zidurilor continentale ale Constantinopolului şi să se mângâie cu gândul că, pentru moment, oraşul nu era direct ameninţat. Otomanii, cu înţelepciune, nici măcar nu au încercat să probeze formidabilul lui sistem de apărare, ci s-au concentrat să ia în stăpânire zona rurală. Unul dintre curtenii lui Ioan al V-lea era de părere că exista şi o alternativă la simpla aşteptare neputincioasă. Demetrius Kydones învăţase latina în anii 1340, ca să discute mai bine cu trimişii papei, devenind un admirator fervent al culturii occidentale. Iar după ce otomanii musulmani se răspândiseră în Tracia, el a ţinut un discurs plin de pasiune în faţa împăratului şi a curţii, prin care şi-a îndemnat publicul să caute ajutor de la fraţii lor creştini din Apus. Nu toţi s-au lăsat impresionaţi de argumentele lui. Timpul nu reuşise să atenueze amintirile amare din 1204, iar problema schismei era mai acută ca oricând. Mai mult decât atât, în ultimii ani se deschisese o nouă falie, legată de practicile spirituale cunoscute sub numele de isihasm. În secolul al XIV-lea, mulţi călugări athoniţi practicau rugăciunea mistică în urma căreia, după cum spuneau,

trăiau viziuni ale emanaţiei divine. Unor intelectuali ca Nicefor Gregoras şi Kydones asemenea practici li se păreau iraţionale şi periculoase, dar după 1347 ele au fost oficial recunoscute de către Biserica Bizantină. Susţinătorii isihasmului aveau suspiciuni faţă de orice dialog cu Apusul, prin urmare schisma dintre ortodoxie şi catolicism era oglindită de o despărţire din interiorul societăţii bizantine.

Din fericire pentru Kydones, împăratul Ioan al V-lea a ajuns să înţeleagă valoarea argumentelor lui. În definitiv, mama lui Ioan, Anna de Savoia, fusese latină, iar un membru al familiei ei avea să le demonstreze bizantinilor cât de eficient putea să fie ajutorul dat de Occident. În august 1366, vărul lui Ioan al V-lea, contele Amedeo al VI-lea de Savoia, a venit pe mare până la Dardanele, a recuperat Gallipoli şi le-a predat oraşul bizantinilor. Ajuns la Constantinopol, Amedeo l-a convins pe Ioan că trebuie să meargă personal la Roma să discute cu papa despre schismă şi ameninţarea otomană. Vizita a avut loc în 1369, când Ioan al V-lea a îngenuncheat la picioarele papei, declarându-se de acord să accepte învăţătura de credinţă a Romei şi apoi a luat parte la mesă. Conştient de reacţia faţă de unirea de la Lyon din 1274, Ioan a avut grijă să sublinieze că supunerea lui era doar personală şi că nu a făcut nicio promisiune în numele Bisericii lui sau al poporului în

întregime. Cu toate astea, papa a acceptat gestul de supunere şi a început să îi îndemne pe principii occidentali să se ridice la arme împotriva turcilor (vezi caseta 13.2). Pentru moment, părea că politica susţinută de Kydones funcţionase.

Din nefericire, apelurile papei au rămas în mare măsură ignorate. În anul în care Ioan al V-lea a mers la Roma, s-a reluat Războiul de 100 de Ani dintre regii Angliei şi Franţei, ceea ce excludea participarea lor în orice cruciadă antiotomană. În anii care au urmat au apărut şi alte conflicte care au abătut atenţia puterilor apusene. În 1378, a izbucnit războiul dintre Veneţia şi Genova, iar papalitatea însăşi a intrat în dezbinarea produsă de marea schismă, cu un papă la Roma şi altul la Avignon. Prin urmare, Ioan al V-lea s-a întors la Constantinopol în octombrie 1371 fără niciun rezultat, iar situaţia din Balcani se înrăutăţise în timpul absenţei sale. Serbia, care sub Ştefan Duşan devenise o mare putere în acea regiune, iniţial nu luase nicio măsură pentru a preveni expansiunea otomană din Tracia. Şi asta în primul rând din cauză că Ştefan Duşan murise în 1355, iar succesorii lui întâmpinaseră dificultăţi tot mai multe în menţinerea integrităţii statului de mari dimensiuni creat de el în timpul războiului civil bizantin. Abia în septembrie 1371 ţarul Vukaşin a pornit în marş spre vest împotriva emirului Murad I,

dar, când sârbii s-au ciocnit cu otomanii în bătălia de la Mariţa din septembrie 1371, el a fost ucis, armata lui fiind aproape complet nimicită. Astfel, şi soluţia militară a dat greş, la fel cum eşuase în totalitate şi politica de apel către Vest a lui Kydones.

Atunci emirul otoman Murad I i-a propus lui Ioan al V-lea o ieşire din situaţia aparent disperată. El l-a anunţat pe suveranul bizantin că, dacă va consimţi să se declare vasalul emirului, să plătească un tribut anual şi, la cerere, să pună trupe la dispoziţia armatei otomane, emirul confirma împăratului posesiunea asupra ţinuturilor rămase şi promitea că nu va încerca să ocupe Constantinopolul. În 1372, Ioan a acceptat aceste condiţii şi curând au procedat la fel şi alţi conducători creştini din regiune. Murad şi-a respectat în general cuvântul şi, în următorii douăzeci de ani, Constantinopolul a rămas în pace.

Cu toate astea, în relaţiile bizantino-otomane au apărut tensiuni, din cauza comportamentului celor doi fii ai lui Ioan al V-lea, Andronic şi Manuel. Andronic a pus la cale o revoltă împotriva tatălui său în 1376 şi a ocupat Constantinopolul cu ajutorul trupelor otomane puse la dispoziţie de oportunistul Murad. Drept răsplată pentru ajutor, Andronic i-a înapoiat oraşul Gallipoli, pierdut de otomani după intervenţia lui Amedeo de Savoia din 1366. Trei ani mai târziu, Ioan a

recuperat Constantinopolul cu ajutorul fratelui mai mic al lui Andronic, Manuel, dar oraşul Gallipoli a rămas în mâinile otomanilor, împăratul intrând în conflict şi cu Manuel. Fiul lui mai mic era în profund dezacord cu faptul că Ioan acceptase suveranitatea otomană, prin urmare în 1382 a plecat la Tesalonic, ca să organizeze rezistenţa. Gestul lui curajos a fost zadarnic, nereuşind decât să îl provoace pe emir să ocupe Tesalonicul, în 1387. Pus astfel la punct, lui Manuel nu i-a rămas decât să comande un corp de trupe din armata otomană până la moartea tatălui său din 1391, când a urcat pe tron ca Manuel al II-lea.

Caseta 15.2 Un principe bizantin face apel la Veneţia (1385)

Baricadat la Tesalonic şi rămas fără resurse în lupta împotriva otomanilor, Manuel, fiul lui Ioan al V-lea, a trimis un mesager la Veneţia ca să ceară ajutor. Senatul veneţian a dat un răspuns, referindu-se la Manuel ca împărat, deşi acesta încă nu preluase succesiunea de la tatăl lui.

Un trimis al Domniei Sale Împăratul Manuel s-a înfăţişat guvernului nostru cu scrisorile lui de acreditare. După ce ne-a transmis salutul împăratului,

ne-a expus că guvernul nostru ar trebui să îi acorde favoarea de a da curs cererii lui urgente de a primi două galere pentru transportul cailor, două sute de armuri complete, 20.000 de săgeţi şi 70 de arbalete, al căror preţ să fie plătit în termen de trei luni. Trimisul spune că banii pentru toate acestea ne vor fi achitaţi în Negroponte [Evia]. S-a mai interesat şi dacă am fi dispuşi să îl ajutăm cu un împrumut de 6000 de ducaţi sau cu altă sumă care ar fi convenabilă guvernului nostru, în schimbul căruia Domnia Sa Împăratul va fi încântat să ne dea o parte din teritoriul său şi castelele, drept gaj. S-a mai interesat dacă se poate încheia o alianţă între flota noastră de pe Negroponte şi flota sa, în aşa fel încât flota noastră să vină în ajutorul teritoriilor sale şi, reciproc, flota lui să poată ajuta insula Negroponte.

Împăratul mai doreşte ca, având în vedere tulburările şi războiul pe care îl duce cu emirul [Murad I], să binevoim să arbitrăm între el şi emir, pentru ca să poată urma pacea.

În ce priveşte cea dintâi solicitare, concesionarea a două galere pentru transportul cailor, cele două sute de armuri complete şi 20.000 de săgeţi, răspunsul este că suntem mereu bucuroşi să aducem un serviciu Domniei Sale Împăratului, în măsura posibilităţilor. În realitate, s-ar putea întâmpla ca, dacă aceste galere,

arme şi săgeţi să fie trimise în Negroponte şi să se dovedească apoi că împăratul nu are nevoie de ele, ar rămâne în mâinile noastre, aducându-ne o mare pierdere. Însă, dacă Domnia Sa Împăratul ar avea bunătatea să ne trimită banii pentru toate aceste articole la Veneţia, i-am pune la dispoziţie cele cerute cu bucurie şi repeziciune. Ne este absolut imposibil să îi livrăm arbalete, deoarece în acest an suntem angajaţi în echiparea a numeroase galere şi în alte misiuni împovărătoare de-ale noastre, prin urmare trebuie să ne accepte scuzele. În ce priveşte cea de-a doua cerere, a unui împrumut de 6000 de ducaţi ori a altei sume convenabile guvernului nostru, răspunsul este că trimisul nu are autoritatea să primească o asemenea sumă şi nici să angajeze oricare dintre teritoriile împăratului, drept gaj. Dar dacă împăratul trimite o autorizare deplină şi dacă o parte dintre pământurile lui ne va fi transferată, după cum spune trimisul lui, atunci vom face tot ceea ce ne stă în putinţă. În ce priveşte punctul [final], ca noi să arbitrăm între Domnia Sa Împăratul şi emir, după cum Dumnezeu ne este martor că dorim mai mult decât orice Domniei Sale Împăratului ca să încheie pacea şi să iasă cu bine la liman, vom trimite poate pe reprezentantul nostru în cele părţi şi vom încerca să facem cât bine ne stă în putinţă.

Răspunsul prezintă o diferenţă interesantă comparativ cu reacţia papei Urban al II-lea la apelul lui Alexie I din 1095. Senatul a considerat că există prea puţine argumente pentru a-l susţine pe acest principe creştin în înfruntarea cu inamicul musulman. Membrii lui nu au refuzat cu totul să pună la dispoziţie arme şi un împrumut, însă doar în schimbul plăţii şi gajului de la bun început. Principala lor preocupare era să pună capăt unui conflict pe cale să ajungă o piedică în calea comerţului.

Sursă: Julian Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca: Documents for the Study of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries* (Camberley: Porphyrogenitus, 1995), Nr. 28, pp. 60–1.

15.5 Ultima fază (1394–1453)

Perioada tulbure de vasalitate a luat sfârşit în 1389, când emirul Murad I a fost ucis în lupta împotriva sârbilor de la Kosovo. Succesorul lui, Baiazid I, a adoptat titlul mai solemn de sultan şi o politică mai agresivă şi expansionistă. În 1393 a anexat Bulgaria, iar în anul următor a cerut capitularea Constantinopolului. Manuel al II-lea a refuzat, iar atunci Baiazid a

împresurat oraşul, cu intenţia de a-l obliga să cedeze prin înfometare. Această desfăşurare dramatică a evenimentelor a avut în sfârşit efectul de galvanizare a Occidentului, iar în 1396 o cruciadă formată din unguri, francezi şi burgunzi a traversat Dunărea, cu intenţia de a salva Constantinopolul. Nu a ajuns decât până la Nicopole, în Bulgaria, unde Baiazid, care mărşăluise de la Constantinopol într-un timp record, a stârnit dezordinea în rândul cruciaţilor, iar comandanţii lor scăpaţi din bătălie s-au salvat fugind la Dunăre, unde au fost culeşi de vase veneţiene. Înfrângerea lor a fost o cruntă dezamăgire pentru împăratul Manuel, în schimb i-a dat motiv de speranţă că ar mai putea primi şi alt ajutor occidental. Prin urmare, a hotărât să reia politica dinainte de 1372, de a căuta activ acest sprijin, şi în 1399 a pornit de la Constantinopol spre Italia, la bordul unei nave. Nu a mers la Roma şi nici nu a făcut vreo promisiune legată de terminarea schismei, în schimb a făcut un turneu prin oraşele din nordul Italiei, înainte de a călători la Paris şi apoi la Londra. Chiar dacă era întâmpinat peste tot cu un amestec de simpatie şi compătimire, în scurt timp a devenit cât se poate de limpede că acele sentimente nu aveau să se transforme în acţiune. Apoi, în vreme ce Manuel se afla în continuare la Paris, spre sfârşitul lui 1402, au venit ştiri că asediul Constantinopolului se încheiase: Baiazid

fusese înfrânt şi luat captiv la Ankara de către Timur Lenk, conducătorul de la Samarkand, iar Imperiul Otoman intrase în război civil. După această întorsătură neaşteptată, fiul cel mare al lui Baiazid, Suleiman, dornic să lupte pentru tron împotriva fraţilor săi, a încheiat pacea cu împăratul în 1403, a renunţat la pretenţia de a cere trupe şi tribut şi i-a retrocedat Tesalonicul. Tratatul i-a dat Bizanţului câteva zeci de ani suplimentari de existenţă obscură. În această perioadă, Manuel al II-lea a urmărit o politică în două direcţii principale. Pe de o parte, conştient fiind că dezbinarea din rândul otomanilor nu poate dura prea mult, a continuat să facă demersuri către Occident pentru a primi ajutor în faţa duşmanului musulman comun. În acelaşi timp, a manipulat neînţelegerile interne dintre otomani ca să-i menţină dezbinaţi cât mai mult cu putinţă. Iar asemenea ocazii existau din plin, de vreme ce la otomani nu exista regula ca fiul cel mare să fie succesorul de drept la tron. Orice fiu al unui sultan aflat la domnie, născut de o soţie sau de o concubină, putea să-l urmeze şi, având în vedere că sultanii aveau mari haremuri, nu exista lipsă de candidaţi. Aşa se face că bizantinii au profitat de pe urma războiului civil dintre fiii lui Baiazid, susţinându-l pe unul împotriva altuia. Chiar şi după ce înfruntările s-au încheiat în 1413, au continuat să-i

adăpostească şi să-i încurajeze pe rivalii sultanului în funcţie. Riscul acestei strategii era atunci susţinerea candidatului perdant, aşa cum s-a întâmplat în 1422, când l-au sprijinit pe Mustafa, nepotul lui Baiazid, împotriva altui nepot al lui, sultanul Murad al II-lea. După ce a scăpat de contracandidatul său, Murad a asediat Constantinopolul, dar Zidurile continentale au rezistat încă o dată. Decepţionat, sultanul şi-a concentrat eforturile asupra Tesalonicului, pe care l-a cucerit în 1430.

Între timp, se vedea limpede că otomanii îşi reveniseră după ce fuseseră înfrânţi de Timur Lenk, în vreme ce din Bizanţ nu mai rămăsese decât Constantinopolul propriu-zis şi Peloponesul. La accesiunea lui din 1425, Ioan al VIII-lea, fiul lui Manuel al II-lea, a luat hotărârea de a spori şansele unui ajutor dinspre Apus prin propunerea de a pune capăt schismei dintre Biserici. În 1438, o mare delegaţie bizantină, condusă chiar de Ioan, a mers în Italia ca să asiste la un conciliu al Bisericii la Ferrara şi apoi la Florenţa. După îndelungi dezbateri, a fost proclamată unirea Bisericilor la 6 iulie 1439, bizantinii consimţind să recunoască autoritatea papală şi să accepte *filioque* din Crezul latin. La fel ca în cazul unirii de la Lyon din 1274, înţelegerea a stârnit o opoziţie amarnică la Constantinopol, în schimb a avut drept efect trimiterea

de asistenţă militară. În 1443, o forţă combinată a ungurilor şi sârbilor a traversat Dunărea în teritoriul otoman şi a fost la un pas să ocupe Adrianopolul. Dacă această cruciadă nu ar fi fost zdrobită de către Murad al II-lea la Vama în noiembrie 1444, poate că mulţi bizantini ar fi fost dispuşi să accepte uniunea de la Florenţa. În aceste condiţii, dezastrul părea să sugereze însă că în chestiuni de credinţă nu merită să faci compromisuri.

Ceea ce s-a întâmplat la Vama în 1444 ar putea să explice de ce fiul şi succesorul lui Murad al II-lea, sultanul Mahomed al II-lea, a făcut planuri de atac asupra Constantinopolului foarte curând după urcarea sa pe tron, în 1451. Succesul iniţial al cruciadei scosese în evidenţă vulnerabilitatea otomanilor. Nu numai că reprezentau o prezenţă musulmană în creştere în Balcanii creştini, dar dominioanele lor erau risipite de o parte şi alta a strâmtorilor Bosfor şi Dardanele. Murad al II-lea fusese prins de partea greşită a Bosforului în 1444 şi nevoit să traverseze cu greu, înfruntând flota creştină. Aceasta a fost raţiunea invocată de Mahomed pentru construirea unei fortăreţe pe Bosfor, cunoscută drept Rumeli Hisar, în vara lui 1452.

În primăvara următoare a organizat un atac asupra Constantinopolului, folosind două arme pe care Baiazid nu le avusese la dispoziţie în 1394: o mare flotă

care să execute blocada oraşului dinspre mare şi un număr de tunuri capabile să arunce pietre suficient de mari cât să producă distrugeri însemnate asupra Zidurilor continentale. Aceste avantaje i-au permis să ia cu asalt şi să cucerească oraşul după un asediu de doar şase săptămâni, când alţii atacaseră zidurile ani întregi, fără succes. Cu această victorie, existenţa fantomatică a Bizanţului din ultima sută de ani a luat sfârşit.

Idei de reţinut

- Andronic al II-lea nu a fost singurul vinovat de slăbiciunea Bizanţului după 1282, de vreme ce situaţia din Asia Mică începuse să degenereze încă de sub Mihail al VIII-lea.
- În urma războiului civil din 1341–1347, Bizanţul ajunsese lipsit de putere, singurul aspect care mai rămânea de lămurit fiind care dintre vecini avea să îl înghită definitiv.
- Chiar dacă Bizanţul se afla în declin politic în acei ani, Constantinopolul a rămas un important nod comercial, unii dintre cetăţenii lui fiind extrem de bogaţi.
- Şi Peloponesul a rămas relativ prosper, iar majoritatea regiunii a fost recuperată de la latini până

în 1430.

• Un număr de evenimente neprevăzute, mai ales înfrângerea otomanilor la Ankara din 1402, au permis Bizanţului să-şi continue existenţa, într-o formă mult redusă, până în 1453.

Bibliografie suplimentară

Barker, John W. (1969), *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick NJ: Rutgers University Press). Un studiu detaliat asupra traiectoriei lui Manuel, inclusiv asupra perioadei de la Tesalonic dinainte de a deveni împărat şi asupra călătoriilor în Apus.

Harris, Jonathan. (2010), *The End of Byzantium* (New Haven CT and London: Yale University Press). Se concentrează asupra ultimilor ani ai Bizanţului, între 1402 şi 1453, şi factorii complicaţi care i-au permis să reziste atât de mult.

Laiou, Angeliki E. (1972), *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II*, *1282–1328* (Cambridge MA: Harvard University Press). După cum sugerează şi titlul, volumul se preocupă de relaţiile lui Andronic al II-lea cu Apusul, fiind cea mai detaliată şi savantă asemenea relatare în engleză.

Laiou, Angeliki E. (1977), *Peasant Society in the Late*

Byzantine Empire: A Social and Demographic Study (Princeton NJ: Princeton University Press). Trebuie citită împreună cu mai actualul volum al lui Bartusis (vezi secţiunea 11.1), însă cuprinde numeroase exemple detaliate din arhivele de pe Muntele Athos.

Necipoğlu, Nevra. (2009), *Byzantium between the Latins and the Ottomans: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge: Cambridge University Press). Analizează atitudinile bizantine târzii faţă de otomani şi latini, întrebându-se de ce poziţia prolatină a împăraţilor nu a adus un ajutor real.

16. Concluzie: Moştenirea Bizanţului

Căderea Constantinopolului, la 29 mai 1453, este momentul în care trebuie să închei firesc îndelungata istorie a Bizanţului. Împăratul Constantin al XI-lea, un fiu mai tânăr al lui Manuel al II-lea, care a murit în luptele de la Zidurile continentale, a fost cel din urmă dintr-un lung şir de conducători care mergea în urmă până la Mauriciu şi de la el până la Augustus. Familia Paleolog nu s-a stins odată cu el, deoarece cei doi fraţi ai lui, Dimitrie şi Toma, domneau în continuare în Pelopones, dar niciunul dintre ei nu a fost recunoscut drept împărat. Acea enclavă a fost invadată de Mahomed al II-lea în 1460. Dimitrie a capitulat şi a

predat cetatea Mistra, în vreme ce Toma s-a refugiat la Roma. Ultimul avanpost care a căzut în mâinile otomanilor a fost Trapezuntul, în august 1461, dar în acest caz avem de-a face cu un stat independent încă din 1204. Toate regiunile care fuseseră odată bizantine erau acum încorporate în Imperiul Otoman, cu excepţia celor care, asemenea Cretei, se aflau în continuare sub dominaţie veneţiană ori latină.

Dar nu a fost chiar totul pierdut. A existat o oarecare continuitate a tradiţiei politice a Bizanţului graţie mariajului dintre nepoata lui Constantin al XI-lea, Zoe, şi marele duce Ivan al III-lea al Moscovei în 1472. Această unire a făcut să crească foarte mult statutul lui Ivan, permiţându-i să adopte ca stemă vulturul bicefal al Paleologilor. Succesorii lui şi-au luat titlul de ţar şi considerau capitala lor, Moscova, cea de-a treia Romă, luând locul Constantinopolului căzut, devenind centru al creştinismului ortodox. Literatura Greciei antice, păstrată, studiată şi imitată atât de stăruitor de generaţii de intelectuali bizantini, a supravieţuit şi ea. În prădarea Constantinopolului din 1453 au fost distruse nenumărate manuscrise nepreţuite, însă multe au fost salvate. Unele au ajuns în biblioteca sultanului Mahomed al II-lea şi altele au fost duse în Italia, unde au fost citite cu înflăcărare, copiate şi traduse de umaniştii Renaşterii, iar în scurt timp, la începutul

anilor 1500, s-au numărat printre primele volume tipărite.

Biserica Bizantină s-a salvat şi ea din acel dezastru, în parte deoarece otomanii ştiau că este în interesul lor să nu se rezolve schisma, punând astfel capăt şi oricăror speranţe în rândul bizantinilor învinşi de a primi asistenţă din Occident. În 1484, patriarhul Constantinopolului a abrogat oficial uniunea de la Florenţa, asigurând în acest fel ca Bisericile Ortodoxe din Serbia, Bulgaria, România şi Rusia de astăzi să rămână separate de Biserica Catolică de la Roma. În sfârşit, Bizanţul a lăsat şi o moştenire vizibilă. Hagia Sofia există în continuare în Istanbulul modern, iar alte exemple de arhitectură bizantină se regăsesc peste tot în Turcia, Grecia şi în Balcani. Stilul lor specific influenţează în continuare arhitectura bisericilor ortodoxe şi a catedralelor, dar poate fi perceput şi în aspectul bisericilor altor confesiuni şi în cel al unor clădiri laice. Este vorba despre o moştenire mai degrabă subevaluată şi ascunsă, a unei societăţi care se considera odată centrul lumii creştine.

Bibliografie suplimentară

Bullen, J. B. (2003), *Byzantium Rediscovered* (London and New York: Phaidon Press). Aduce o bogată

ilustraţie drept dovadă că elemente ale artei şi arhitecturii bizantine au inspirat arhitecţi europeni şi americani din secolele al XIX-lea şi XX.

Harris, Jonathan. (1995), *Creek Emigres in the West, 1400–1520* (Camberley: Porphyrogenitus). Îi trece în revistă pe refugiaţii care au pornit spre Apus după căderea Constantinopolului.

Papademetriou, Tom. (2015), *Render Unto the Sultan: Power, Authority and the Creek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries* (Oxford: Oxford University Press). Discută despre relaţia Bisericii Bizantine cu noua stăpânire otomană.

Wilson, N. G. (1992), *From Byzantium to Italy: Creek Studies in the Italian Renaissance* (London: Duckworth). Arată felul în care textele literaturii Greciei antice păstrate au ajuns în Italia şi modul cum au fost citite şi înțelese.

Glosar

allelengyon – impozit plătit în mod colectiv de către săteni atică – formă a limbii greceşti (elină) folosită de autorii atenieni ai secolelor al V-lea şi al IV-lea î. Hr.

basileus – literal „rege”, cuvânt care pentru bizantini însemna „împărat”

defensores – trupe aşezate în ordine strictă, care

susţineau formaţiunile de asalt domestic al scholelor *(domestikos tōn scholōn)* – comandant al armatei dromon – nave rapide din flota bizantină filioque – literal „şi de la Fiul”, sintagmă adăugată versiunii latine a Crezului follis (plural: *folleis*) – monedă din cupru frescă – pictură murală în care culoarea este aplicată pe tencuiala umedă hagiografie – biografia unui sfânt hyperpyron (plural: *hyperpyra*) – veche monedă emisă după 1092 iconoclast – oponent al venerării imaginilor sfinte iconodul – susţinător al venerării icoanelor kataphract – cavalerist cu armură grea koine – limba comună greacă a Noului Testament kommerkion – taxă vamală percepută în porturile bizantine latini – termen generic folosit de bizantini pentru creştinii europeni occidentali magistros – titlu oficial de rang înalt menavlatos (plural: *menavlatoi*) – soldat înarmat cu menavlion, o lance scurtă miliaresion (plural: *miliaresia*) – monedă din argint minuscule – scriere grecească folosită după anul 800 d. Hr. Monofizit – adept al naturii unice, divine a lui Iisus Hristos mozaic – decoraţiune murală în care imaginea este alcătuită dintr-o multitudine de mici fragmente, într-o multitudine de culori, din marmură, ceramică sau sticlă nomisma (plural: *nomismata*) – monedă din aur emisă înainte de 1092

paroikos (plural: paroikoi) – ţăran dependent care

muncea pe domeniul stăpânului său parrhesia – literal „acces”, „prezență” divină, strânsa relație dintre omul sfânt și Dumnezeu patrikios – titlu oficial de rang înalt pronoia – alocări de pământ (echivalentul feudei din Apus) care ar fi putut să fie condiționate de servicii militare schismă – dezacord și sciziune între două părți ale Bisericii Creștine strategos – guvernatorul (strategul) unei theme și comandant al armatei ei tagma (plural: *tagmata*) – regimente aflate sub comanda directă a împăratului themă – provincie a Imperiului Bizantin, având o armată proprie topos – descriere literară standard (invariabilă)

typikon – carta fundamentală a unei mănăstiri (tipic)

uncială – scriere greacă începând de la anul 800 d. Hr., alcătuită din majuscule nelegate între ele

Lista Împăraților

Împărații Bizanțului, 582–1453

582--602	Mauriciu
602--610	Focas
610–641	Heraclius
641	Constantin al III-lea
641	Heraclonas
641–668	Constans al II-lea
668–685	Constantin al IV-lea

685–695	Iustinian al II-lea
695–698	Leontios
698–705	Tiberiu al III-lea Apsimar
705–711	Iustinian al II-lea (din nou)
711–713	Philippikos (Filip)
713–715	Anastasiu al II-lea
715–717	Teodosiu al III-lea
717–741	Léon III
741–775	Constantin al V-lea
775–780	Léon al IV-lea
780–797	Constantin al VI-lea
797–802	Irina
802–811	Nicefor I
811	Staurakios
811–813	Mihail I Rangabe
813–820	Léon al V-lea
820–829	Mihail al Ii-lea
829–842	Teofil
842–867	Mihail al III-lea
867–886	Vasile I
886–912	Léon al VI-lea
912–913	Alexandru
913–920	Regenţă pentru Constantin al VII-lea
920–944	Romanos I Lekapenos

945–959	Constantin al VII-lea
959–963	Romanos al II-lea
963–969	Nicefor al II-lea Focas
969–976	Ioan I Tzimiskes
976–1025	Vasile al Ii-lea
1025–1028	Constantin al VIII-lea
1028–1034	Romanos al IV-lea Arghiros
1034–1041	Mihail al IV-lea
1041–1042	Mihail al V-lea
1042	Zoe şi Teodora
1042–1055	Constantin al IX-lea Monomahul
1055–1056	Teodora (din nou)
1056–1057	Mihail al VI-lea
1057–1059	Isaac I Comnenul
1059–1067	Constantin al X-lea Ducas
1068–1071	Romanos al IV-lea Diogenes
1071–1078	Mihail al VII-lea Ducas
1078–1081	Nicefor al III-lea Botaneiates
1081–1118	Alexie I Comnenul
1118–1143	Ioan al II-lea Comnenul
1143–1180	Manuel I Comnenul
1180–1183	Alexie al II-lea Comnenul
1183–1185	Andronic I Comnenul
1185–1195	Isaac al II-lea Anghelos
1195–1203	Alexios III Anghelos

1203–1204	Isaac al Ii-lea (din nou) şi Alexie al IV-lea Anghelos
1204	Alexie al V-lea Murţuflos
	Împăraţi Latini
1204–1205	Balduin I
1206–1216	Henric
1217	Petru de Courtenay
1221–1228	Robert de Courtenay
1228–1237	Ioan de Brienne (regent al lui Balduin al II-lea)
1228–1261	Balduin al II-lea
	Împăraţi de la Niceea
1208–1221	Teodor I Laskaris
1221–1254	Ioan al III-lea Vatatzes
1254–1258	Teodor al II-lea Laskaris
1258–1261	Ioan al IV-lea Laskaris
1259–1282	Mihail al VIII-lea Paleolog
1282–1328	Andronic al II-lea Paleolog
1328–1341	Andronic al III-lea Paleolog
1341–1347	Regenţa lui Ioan al V-lea
1347–1354	Ioan al VI-lea Cantacuzino
1354–1391	Ioan al V-lea Paleolog
1391–1425	Manuel al II-lea Paleolog
1425–1448	Ioan al VIII-lea Paleolog
1449–1453	Constantin al XI-lea Paleolog

Cronologie

	Evenimente politice	Evoluții în cultură și religie	Lumea islamică	Italia și Occidentul
600	602: Răsturnarea lui Mauriciu 610: Accesiunea lui Heraclius 626: Asedierea Constantinopolului de către persani și arabi 627: Victoria bizantină de la Ninive circa 674: Începe primul asediu arab asupra Constantinopolului	638: Introducerea doctrinei monotelismului 641: Papa Ioan al IV-lea condamnă monotelismul 681: Al VI-lea Sinod Ecumenic	632: Moartea lui Mohamed 634: Începutul invaziei arabe în provinciile bizantine de răsărit 642: Arabii ocupă Alexandria 661: Începutul califatului Omeiad	624: Sfârșitul enclavei bizantine din sudul Spaniei 653: Răpirea papei Martin I 663: Sosirea lui Constans al II-lea în Italia 698: Căderea Cartaginei în stăpânirea arabă
700	717: Al doilea asediu arab asupra Constantinopolului 740: Bătălia de la Akroinon 763: Înfrângerea bulgarilor la Anchialos 775: Moartea lui Constantin al V-lea 797: Irina devine împărăteasă unică	726: Probabil are loc inițierea politicii iconoclaste 731: Sinodul papal condamnă iconoclasmul 754: Sinodul de la Hieria 787: Al VII-lea Sinod Ecumenic	750: Începutul califatului Abbasid 786: Accesiunea califului Harun al-Rashid	732: Invazia arabilor în Franța oprită la Poitiers 751: Cucerirea Ravennei de către lombarzi 755: Invazia lui Pepin în Italia 774: Anexarea regatului lombard de către Carol cel Mare.
800	811: Înfrângerea și moartea lui Nicefor I 865: Boris al Bulgariei adoptă creștinismul 863: Victorie bizantină asupra arabilor la Poson 867: Uzurparea lui Vasile I, începutul dinastiei Macedonene	circa 800: Introducerea scrierii cu minuscule circa 815: Teofan Mărturisitorul își încheie cronica 867: Schisma lui Fotie	838: Abbasizii ocupă Amorion 869: Începutul declinului pentru califatul Abbasid	800: Încoronarea lui Carol cel Mare 878: Arabii ocupă Siracuza 885: Nicefor Focas restabilește dominația bizantină în sudul Italiei
900	917: Victoria lui Simeon al Bulgariei la Anchialos 919: Romanos Lekapenos preia puterea 927: Tratat între Bizanț și Bulgaria 945: Constantin al VII-lea devine împărat unic	anii 920: Construirea mănăstirii Myrelaion 989: Convertirea lui Vladimir al Kievului	944: Stabilirea Hamdanizilor la Alep 969: Fatimizii ocupă Egipt și Siria	962: Otto I încoronat împărat al romanilor 972: Alianță matrimonială între Ioan I Tzimiskes și Otto I
1000	1025: Moartea lui Vasile al II-lea 1056: Sfârșitul dinastiei Macedonene 1071: Bătălia de la Manzikert 1081: Accesiunea lui Alexie I și a dinastiei Comnen 1091: Victoria lui Alexie I asupra pecenegilor	circa 1050: Încheierea mănăstirii Sfântul Gheorghe din Mangana 1054: Legații papali îl excomunică pe patriarhul Constantinopolului circa 1077: Psellos încheia Chronographia	1001: Armistițiu între Bizanț și califatul Fatimid 1055: Sultanul Tughrul ocupă Bagdadul 1099: Cucerirea Ierusalimului de către Cruciada I	1066: Începutul cuceririi normande în Anglia 1071: Normanzii ocupă Bari, punând capăt dominației bizantine în Italia 1095: Lansarea Cruciadei I

1100	1107: Bohemond debarcă în Balcani 1180: Moartea lui Manuel I Comnenul 1185: Accesiunea lui Isaac al II-lea şi a dinastiei Anghelos 1195: Alexie al III-lea Anghelos pune mâna pe putere	1136: Întemeierea mănăstirii Pantokrator circa 1145: Anna Comnena încheia Alexiada 1152: Întemeierea mănăstirii Kosmosoteira circa 1212: Choniates încheie Chronographia	1144: Zengi ocupă Edessa 1174: Saladin devine sultan al Egiptului şi Siriei 1187: Saladin ocupă din nou Ierusalimul	1145: Lansarea Cruciadei a II-a 1187: Lansarea Cruciadei a III-a 1198: Lansarea Cruciadei a IV-a
1200	1204: Cruciada a IV-a ocupă Constantinopolul; întemeierea Imperiului Latin 1208: Teodor Laskaris încoronat la Niceea 1259: Uzurparea lui Mihail al VIII-lea şi începutul dinastiei Paleolog 1261: Recuperarea Constantinopolului de către Mihail al VIII-lea Paleolog	1274: Conciliul de la Lyon circa 1275: Georgios Akropolites încheie Istoria	1243: Selgiucizii de la Ikonion sunt înfrânţi de mongoli. 1268: Mamelucii ocupă Antiohia. 1291: Mamelucii cuceresc Acra, sfârşitul regatului Ierusalim.	1265: Carol de Anjou, proclamat rege al Siciliei 1267: Tratatul de la Viterbo 1282: Vecerniile siciliene şi invadarea Siciliei de către aragonezi.
1300	1341: Moartea lui Andronic al III-lea, începutul războiului civil 1347: Ioan al VI-lea Cantacuzino ocupă Constantinopolul 1394: Sultanul otoman Baiazid I asediază Constantinopolul	1310: Sfârşitul schismei arsenite 1316: Începutul lucrărilor de restaurare ale mănăstirii Chora 1369: Ioan al V-lea se supune papei	1316: Sfârşitul sultanatului selgiucid de la Ikonion 1354: Otomanii ocupă Gallipoli 1387: Otomanii cuceresc Tesalonic	1337: Începutul Războiului de 100 de ani dintre Anglia şi Franţa. 1378: Începutul schismei papale între Roma şi Avignon 1396: Lansarea Cruciadei de la Nicopole
1400	1403: Tratatul bizantin cu Suleiman 1453: Căderea Constantinopolului în faţa turcilor otomani 1460: Căderea cetăţii Mistra 1461: Otomanii cuceresc Trapezunt	1439: Uniunea de la Florenţa dintre bizantini şi Bisericile Occidentale circa 1478: Georgios Sphrantzes încheie Chronicon Minus	1402: Otomanii sunt înfrânţi la Ankara 1444: Înfrângerea cruciadei de la Varna 1451: Accesiunea sultanului otoman Mahomed al II-lea	1400: Împăratul Manuel al II-lea vizitează Italia, Paris şi Londra 1453: Papa Nicolae al V-lea lansează chemarea la cruciada pentru recuperarea Constantinopolului

Linkuri pe web

Byzantium 1200, un website care reconstituie Constantinopol aşa cum era în anul 1200: www.byzantium1200.com

Byzantium and the First Crusade: Three Avenues of Approach: www.publicacions.ub.edu/revistes/estudiosbizantinos02/default.asp?articulo=1024&modo=resumen

Dumbarton Oaks Byzantine Manuscript Collection: www.doaks.org/resources/manuscripts-in-the-byzantine-collection

Dumbarton Oaks Online Catalogue of Byzantine Seals: www.doaks.org/resources/seals Internet History Sourcebook for Byzantium: https://sourcebooks.fordham.edu/byzantium/index.asp

Machines Time Forgot: Greek Fire (Windfall Films) www.youtube.com/watch?v=u8fwxc_m8P4

Prosopography of the Byzantine World (un website care permite accesarea de informaţii biografice despre bizantini care au trăit între 1025 şi 1180): http://pbw2016.kdl.kel.ac.uk

Bibliografie de literatură secundară

Introducere: lucrări de referinţă

Harris, Jonathan. (2005), *Palgrave Advances: Byzantine History* (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan).

James, Liz. (2010), *A Companion to Byzantium* (Chichester: Wiley-Blackwell).

Jeffreys, Elizabeth, Haldon, John F. şi Cormack, Robin. (2010), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford: Oxford University Press).

Kazhdan, Alexander P. Şi Talbot, Alice-Mary. (1991), *Oxford Dictionary of Byzantium,* 3 vol. (Oxford: Oxford University Press).

Stephenson, Paul. (2010), *The Byzantine World* (London: Routledge).

Introducere: fundalul perioadei 300–602 (antichitatea târzie)

Cameron, Averii. (1993), *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–600* (London and New York: Routledge).

Mitchell, Stephen. (2006), *A History of the Later Roman Empire* (Oxford: Blackwell).

Introducere: istorii generale ale perioadei 602–1453

Cameron, Averii. (2006), *The Byzantines* (Oxford: Blackwell).

Gregory, Timothy E. (2010, ed. a 2-a, revizuită), *A History of Byzantium* (Oxford and Malden MA: Blackwell).

Harris, Jonathan. (2015), *The Lost World of Byzantium* (New Haven CT and London: Yale University Press).

Herrin, Judith. (2007), *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire* (London: Penguin).

Mango, Cyril. (2002), *The Oxford History of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press).

Shepard, Jonathan. (2008), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (Cambridge: Cambridge University Press).

Stathakopoulos, Dionysios. (2014), *A Short History of the Byzantine Empire* (London: I. B. Tauris).

Treadgold, Warren. (1997), *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford CA: Stanford University Press).

Treadgold, Warren. (2001), *A Concise History of Byzantium* (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan).

Dezvoltarea studiilor Bizantine

Savvides, Alexios G. C. (2018), *The Beginnings and Foundation of Byzantine Studies: A Survey. With a Bibliographical Appendix* (Athens: Herodotos).

I. Surse literare majore ale perioadei 602–820

Alexander, Paul J. (1958), *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire* (Oxford: Oxford University Press).

Chatzelis, Georgios. (2019), *Byzantine Military*

Manuals as Literary Works and Practicai Handbooks: The Case of the Tenth-Century Sylloge Tacticorum (London and New York: Routledge).

Efthymiadis, Stephanos. (2014), *Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography* (Farnham and Burlington VT: Ashgate).

Kaldellis, Anthony şi Siniossoglou, Niketas. (2017), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press).

Treadgold, Warren. (2007), *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan).

Watts, Edward J. (2007), *City and School în Late Antique Athens and Alexandria* (Berkeley CA: University of California Press).

Whitby, Michael. (1988), *The Emperor Maurice and His Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare* (Oxford: Oxford University Press).

2. Heraclius şi războaiele de supravieţuire (602–642)

Butler, Alfred J. (1978, ed. a 2-a, revizuită), *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion* (Oxford: Oxford University Press).

Reinink, Gerrit J. şi Stolte, Bernard H. (2002), *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation*

(Leuven: Peeters).

Whittow, Mark. (1996), *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025* (Basingstoke: Macmillan).

3. Evul întunecat (642–718)

Kaegi, Walter E. (2010), *Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa* (Cambridge: Cambridge University Press).

Lightfoot, Chris S. And Lightfoot, Mucahide. (2007), *A Byzantine City in Anatolia: Amorium. An Archaeological Guide* (Istanbul: Homer).

Stratos, Andreas N. (1968–80), *Byzantium in the Seventh Century,* trad. Marc Ogilvie-Grant şi Harry Hionides, 5 vol. (Amsterdam: Hakkert).

4. Începuturile refacerii (718–820)

Becher, Matthias. (2003), *Charlemagne* (New Haven CT and London: Yale University Press).

Brubaker, Leslie şi Haldon, John F. (2011), *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History* (Cambridge: Cambridge University Press).

Collins, Roger. (1998), *Charlemagne* (London: Macmillan).

Noble, Thomas F. X. (1984), *The Republic of St. Peter*:

The Birth of the Papal State, 680–825 (Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press).

Partner, Peter. (1972), *The Lands of St Peter: The Papal State in the Middle Ages and Early Renaissance* (London: Methuen).

5. Surse literare majore ale perioadei 820–104 5

Jeffreys, Michael şi Lauxtermann, Marc D. (2017), *The Letters of Psellos: Cultural Networks and Historical Realities* (Oxford: Oxford University Press).

Kazhdan, Alexander P., Sherry, Lee F. şi Angelidi, Christine. (1999–2006), *A History of Byzantine Literature, 650–1000, 2* vol. (Athens: Naţional Hellenic Research Foundation).

Papaioannou, Stratis. (2013), *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press).

Toynbee, Arnold. (1973), *Constantine Porphyrogenitus and His World* (London: Oxford University Press).

6. Amorieni, macedoneni şi lekapenizi (820–959)

Dagron, Gilbert. (2003), *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium,* trad. Jean Birell (Cambridge: Cambridge University Press).

Runciman, Steven. (1924), *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign* (Cambridge: Cambridge University Press).

Signes-Codoñer, Juan. (2014), *The Emperor Theophilos and the East, 829–842: Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm* (Farnham and Burlington VT: Ashgate).

Tobias, Norman. (2007), *Basil I, Founder of the Macedonian Dynasty: A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the Ninth Century* (Lewiston NY, Queenston and Lampeter: Edgar Mellon Press).

7. Economie şi cultură

Cormack, Robin. (1985), *Writing în Gold: Byzantine Society and Its Icons* (London: George Philip).

Cormack, Robin. (2000), *Byzantine Art* (Oxford: Oxford University Press).

Foss, Clive. (1979), *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge: Cambridge University Press).

Haldon, John F. (2009), *A Social History of Byzantium* (Chichester and Malden MA: Wiley-Blackwell).

Laiou, Angeliki E. (2002), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth*

Century, 3 vol. (Washington, DC: Dumbarton Oaks).
Patricios, Nicholas N. (2014), *The Sacred Architecture of Byzantium: Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches* (London and New York: I. B. Tauris).

8. Expansiune şi transformare socială (959–1045)

Decker, Michael J. (2013), *The Byzantine Art of War* (Yardley PA: Westholme).
Stephenson, Paul. (2003), *The Legend of Basil the Bulgar Slayer* (Cambridge: Cambridge University Press).
Treadgold, Warren. (1995), *Byzantium and Its Army, 284–1081* (Stanford CA: Stanford University Press).

9. Surse literare majore ale perioadei 1045–1204

Buckley, Pénélope. (2014), *The Alexiad of Anna Komnene: Artistic Strategy in the Making of a Myth* (Cambridge: Cambridge University Press).
Krallis, Dimitris. (2019), *Serving Byzantium's Emperors: The Courtly Life and Career of Michael Attaleiates* (London and New York: Palgrave Macmillan).
Neville, Leonora. (2012), *Heroes and Romans în Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios* (Cambridge: Cambridge University Press).

Simpson, Alicia J. Şi Efthymiadis, Stephanos. (2009), *Niketas Choniates as Historian and Writer* (Geneva: Pomme d’Or).

10. Criza din secolul al XI-lea (1045–1091)

Cahen, Claude. (2001), *The Formation of Turkey. The Sel’jukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Centuries,* trad. P. M. Holt (Harlow: Pearson).

Ellenblum, Ronnie. (2012), *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950–1072* (Cambridge: Cambridge University Press).

Lauxtemiann, Marc D. şi Whittow, Mark. (2017), *Byzantium in the Eleventh Century: Being în Between* (London and New York: Routledge).

Vryonis, Speros. (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Los Angeles CA: University of California Press).

11. Stabilitate în vremea dinastiei Comnen (1091–1180)

Angold, Michael. (1995), *Church and Society under the Comneni, 1081–1204* (Cambridge: Cambridge University Press).

Birkenmeier, John W. (2002), *The Development of the*

Komnenian Army: 1081–1180 (Leiden and Boston MA: Brill).

Chadwick, Henry. (2003), *East and West: The Making of a Rift in the Church* (Oxford: Oxford University Press).

Hill, Barbara. (1999), *Imperial Women of Byzantium 1025–1204: Power, Patronage and Ideology* (Harlow and New York: Pearson).

Lilie, Ralph-Johannes. (1993), *Byzantium and the Crusader States, 1095–1204,* trad. J.C. Morris şi J.C. Ridings (Oxford: Oxford University Press).

Neocleous, Savvas. (2019), *Heretics, Schismatics or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long Twelfth Century, Studies and Texts 216* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies).

12. Drumul spre catastrofă (1 180–1204)

Angold, Michael. (2003), *The Fourth Crusade: Event and Context* (London and New York: Pearson).

Perry, David M. (2015), *Sacred Plunder: Venice and the Aftermath of the Fourth Crusade* (University Park PA: Pennsylvania State University Press).

Phillips, Jonathan. (2004), *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople* (London: Jonathan Cape).

Queller, Donald E. şi Madden, Thomas F. (1997, ed. a 2-a, revizuită), *The Fourth Crusade: The Conquest of*

Constantinople (Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press).

13. Surse literare majore ale perioadei 1204–1453

Kaldellis, Anthony. (2014), *A New Herodotus: Laonikos Chalkokondyles an the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West* (Cambridge MA and London: Harvard University Press).

Nicol, Donald M. (1996), *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1293–1383* (Cambridge: Cambridge University Press).

Shawcross, Teresa. (2009), *The Chronicle of Morea: Historiography în Crusader Greece* (Oxford: Oxford University Press).

14. Exil şi restaurare (1204–1282)

Angelov, Dimiter. (2007), *Imperial Ideology and Politica Thought în Byzantium, 1204--1330* (Cambridge: Cambridge University Press).

Angold, Michael. (1974), *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261* (Oxford: Oxford University Press).

Bartusis, Mark C. (1992), *The Late Byzantine Army:*

Arms and Society (1204–1453) (Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press).

Chrissis, Nikolaos G. (2013), *Crusading in Romania: A Study of Byzantine – Western Relations and Attitudes, 1204–1282* (Turnhout: Brepols).

Dunbabin, Jean. (1998), *Charles of Anjou* (Cambridge: Cambridge University Press).

Lock, Peter. (1995), *The Franks in the Aegean 1204–1500* (London and New York: Longman). Nicol, Donald M. (1957), *The Despotate of Epiros* (Oxford: Oxford University Press).

Runciman, Steven. (1958), *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press).

Russell, Eugenia. (2013), *Literature and Culture în Late Byzantine Thessalonica* (London and New York: Bloomsbury).

15. Declin şi prăbuşire (1282–1453)

Angold, Michael. (2012), *The Fall of Constantinople to the Ottomans* (London and New York: Pearson).

Crowley, Roger. (2005), *Constantinople: The Last Great Siege, 1453* (London: Faber and Faber).

Kiousopoulou, Tonia. (2011), *Emperor or Manager: Power and Political Ideology în Byzantium before 1453,*

trad. Paul Magdalino (Geneva: La Pomme d’Or).

Nicol, Donald M. (1992), *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge: Cambridge University Press).

Philippides, Marios. (2019), *Constantine XI Dragaš Palaeologus (1404–1453): The Last Emperor of Byzantium* (London and New York: Routledge).

Runciman, Steven. (1965), *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge: Cambridge University Press).

Ryder, Judith R. (2010), *The Career and Writings of Demetrius Kydones: A Study of Fourteenth Century Byzantine Politics, Religion and Society* (Leiden and Boston MA: Brill).